

Sartre en het liberalisme

Enthousiast over Calvijn?

Groenrechtse agenda

COLUMN

DE CRISIS, SINGAPORE, EN DE LIBERALE KERNVRAGEN

CASPAR VAN DEN BERG

Na de crisis in de financiële sector wordt de economische neergang nu ook in Nederland duidelijk gevoeld. In tijden van economische neergang is het des te zinvoller om te kijken hoe andere landen omgaan met onzekere en veranderlijke economische omstandigheden. Niet zozeer omdat wij een nieuw sociaal-economisch model zouden moeten aannemen, maar wel om ons eigen systeem kritisch te blijven bezien.

Eén van de landen die vaak genoemd worden als snelle en succesvolle aanpassers, is Singapore. Singapore lijkt in een aantal opzichten op Nederland. Beide landen hebben een open economie met een kleine binnenlandse markt, maar beide vormen een toegangspoort tot een markt van continentale schaal. Beide landen hebben een sterke dienstensector en staan in de wereld bekend als pleitbezorgers van de internationale vrijhandel. Nog een interessante overeenkomst is de nood aan ruimte, die beide landen hebben geprobeerd te verzachten met inpolderingsprojecten.

Daarnaast zijn er ook evidente verschillen. Singapore heeft zich in veertig jaar omgevormd van een moerassig derde-wereld eiland tot een high-tech samenleving die qua ontwikkelingspeil niet onderdoet voor het rijke Westen. Sterker nog, op een aantal vlakken is Singapore Nederland inmiddels ruim voorbijgestreefd. Zo heeft het een grotere buitenlandse valutareserve per hoofd van de bevolking dan welk land ter wereld. Het Singaporese onderwijsstelsel en de zorg scoren in internationale ranglijsten hoger dan Nederland. Andere punten waarop Singapore inmiddels gunstig afsteekt bij Nederland zijn de gemiddelde levensverwachting, het bruto binnenlands product, binnenlandse investeringen, de werkloosheid en belastingtarieven. Je kunt zeggen dat Singapore in 40 jaar een vergelijkbare economische en technologische ont-

wikkeling heeft doorgemaakt als Nederland in de afgelopen 250 jaar.

Hoe heeft Singapore deze indrukwekkende prestatie kunnen leveren? Over het algemeen worden de politieke stabiliteit, visionair leiderschap en een consistent streven naar internationale vrijhandel als succesfactoren genoemd. Zo kozen de Singaporese leiders in de jaren '60 en '70 vóór het binnenhalen van buitenlandse investeerders, terwijl de meeste ontwikkelingslanden in die tijd hun best deden vreemd kapitaal buiten de deur te houden. In Singapore werden banen gecreëerd, kwam de export op gang en kon de beroepsbevolking zich ontwikkelen; de andere landen bleven grotendeels arm.

In zijn boek *The New Asian Hemisphere* (2008) schrijft oud-topdiplomaat en bestuurskundige Kishore Mahbubani het succes van Singapore voor een groot deel toe aan de omarming door de Singaporese leiders van de 'zeven pijlers van Westerse wijsheid', die in essentie het fundament van de liberale samenleving vormen. Dit zijn (a) een vrijemarkteconomie, (b) de rechtsstaat, (c) het geloof in wetenschap en technologie, (d) een meritocratische maatschappelijke structuur, (e) pragmatisme, (f) een cultuur van vrede, en (g) een focus op onderwijs. Andere kenmerken van Singapore die ook binnen het liberale gedachtengoed passen zijn een efficiënt en effectief overheidsapparaat, en een staat die burgers wél gelijke kansen, maar géén gelijke uitkomsten belooft.

De Singaporese overheid zet zich in voor goede huisvesting, onderwijs en gezondheidszorg. Daarnaast helpt ze de werkloosheid te minimaliseren: zit je zonder werk, dan helpt overheid je aan ander werk. Neem je die baan aan, terwijl deze minder betaalt dan je oude baan, dan legt de overheid het verschil bij. Weiger je de baan, dan ver speel je je recht op een uitkering. Het Singaporese vang-

net zit dus anders in elkaar en voorkomt dat mensen ontmoedigd worden om te werken, zoals in welvaartsstaten gebeurt. De Singaporese permanente stimulans om te werken maakt het vangnet betaalbaar en daarmee duurzamer dan bijvoorbeeld de Nederlandse sociale zekerheid.

Vanuit liberaal oogpunt lijkt het *so far, so good*. Indrukwekkende welvaartstoename, politieke stabiliteit, een efficiënte en fiscaal duurzame overheid die het vertrouwen van de burgers geniet. Velen die van buiten komen willen meedoen aan de Singaporese maatschappij, weinig die er deel van uitmaken willen het verlaten.

Maar Singapore is niet democratisch.

In Singapore ontbreekt het aan misschien wel de belangrijkste liberale waarde. Het land is niet-democratisch in electorale zin (dat wil zeggen: er is geen functionerend meerpartijstelsel) noch in maatschappelijke zin (persvrijheid is er niet en politiek protest is slechts zeer beperkt toegestaan). Bovendien heeft de regering zich van smaadprocessen bediend om tegenstanders vleugellam te maken.

Daar komt bij dat de regering bepaalde economische sectoren veel sterker ondersteunt dan menig liberaal lief is. In de beginjaren na onafhankelijkheid stimuleerde de staat de elektrotechnische en petrochemische industrieën, momenteel wordt biomedische technologie zwaar gesteund en binnenkort wordt daar watertechnologie, hernieuwbare energie en audiovisuele programmering aan toegevoegd. Zo tekent zicht een curieuze mix van dirigisme en vrije markt af.

Een democratisch tekort gaat er gepaard met een

groot vertrouwen van de burgers in de overheid, een gebrek aan burgerlijke vrijheden gaat er gepaard met een grote externe aantrekkingskracht. De zittende regeringspartij verbiedt politiek protest maar maakt haar belofte van welvaartsgroei, betrouwbaarheid en rechtszekerheid in hoge mate waar.

Wat betekent dit nu voor de vergelijking tussen Nederland en Singapore? Aan de structuurkant kent Nederland een gefragmenteerd gezag en een hoge mate van electorale en maatschappelijke democratie, terwijl gezag in Singapore gecentraliseerd is en het democratisch gehalte zeer laag. Aan de prestatiekant kunnen we constateren dat Singapore beter en sneller dan Nederland in staat is zich te ontwikkelen, innoveren en aan te passen.

Daarbij dringt zich de theoretische vraag op of een sterker centraal gezag en het ontbreken van electorale en maatschappelijke democratie bijdragen aan snelle ontwikkeling, innovatiekracht en strategische actie. Met andere woorden: is er een negatief verband tussen democratie enerzijds en slagvaardig overheidsbeleid en economisch aanpassingsvermogen anderzijds? Indien ja, hoe sterk is dit verband? En: hoe bepalen we met behulp van de liberale grondslagen het optimum tussen electorale responsiviteit én voortvarend – zij het beperkt en gecontroleerd – overheidsbeleid?

Nederland moet niet de kant van Singapore op gaan. Toch laat de vergelijking zien dat de kernvragen van het liberalisme terug van nooit weggeweest zijn, en dat deze helpen de geest te scherpen, crisis of geen crisis.

Drs. C. van den Berg is universitair docent aan het departement Bestuurskunde van de Universiteit Leiden en als adviseur werkzaam bij Berenschot. Hij is redactielid van Liberaal Reveil.

STIMULERING VAN DE ECONOMIE DOOR HERVORMING VAN DE OVERHEID

GUILLAUME VUILLEMEY EN VINCENT PONCET

Sinds het aanbreken van de huidige kredietcrisis en de economische neergang volgen de reddingsplannen elkaar in rap tempo op. Daarbij dreigen vele van de aangekondigde maatregelen de rol van de overheid slechts te doen toenemen. Volgens Guillaume Vuillemey en Vincent Poncet – beiden verbonden aan de Franse denktank ‘Institut économique Molinari’ is dit een doodlopende weg. Zij pleiten voor een substantiële vermindering van de rol van de overheid in de economie en schetsen een liberale strategie om de economie voor de toekomst duurzaam uit het slop te helpen.

Het artikel is natuurlijk in de eerste plaats geschreven met de Franse economische context voor ogen. Maar deze verschilt niet fundamenteel van die in ons land.

In de afgelopen weken was het een hele toer om de stimuleringsplannen van tientallen of zelfs honderden miljarden bij te houden, die dagelijks in de krantenkoppen voorbij kwamen. Is dit de prijs die moet worden betaald voor de redding van de wereldeconomie? In de Verenigde Staten is een pakket van \$ 787 miljard goedgekeurd, in Frankrijk € 26 miljard, in Duitsland € 50 miljard, enzovoorts.

Maar deze plannen, hoe indrukwekkend ze er ook mogen uitzien, zullen de fundamentele economische problemen niet oplossen, namelijk de noodzakelijke sanering van vele activiteiten. In plaats van extravagante uitgaven, zijn een substantiële verlaging van zowel belastingen als overheidsuitgaven noodzakelijk.

In het publieke debat wordt de stimulering van de consumptie vaak als het fundamentele probleem gepresenteerd. Dit is een misvatting. Over de afgelopen jaren

lijdt de economie in feite aan een overdosis aan krediet en aan een excessieve expansie van bepaalde activiteiten. Gedurende lange tijd heeft een te ruim monetair beleid in de Verenigde Staten vele bedrijven in staat gesteld zich op grote schaal in de schulden te steken en daardoor te groeien. Nieuwe investeringen werden op kunstmatige wijze rendabel gemaakt door de lage rentevoet. De sectoren die daarvan hebben geprofiteerd, hebben het jarenlang goed gedaan. Zij hebben zich voorspoedig ontwikkeld en mensen aangenomen. De onroerend goedsector en de automobielsector bijvoorbeeld profiteerden van de kredieten die de banken in ruime mate aan particulieren verstrekten. Die banken werden op hun beurt aangemoedigd om krediet te geven, in het bijzonder door het bestaan van sancties wanneer ze dat niet zouden doen. Het Amerikaans monetaire beleid – dat in mindere mate door de Europese Centrale Bank werd gevolgd – heeft geleid tot de vorming van een economische zeepbel.

Maar de welvaart die werd gegenereerd door sectoren als het onroerend goed, was meer schijn dan werkelijkheid, want deze was gebaseerd op een kredietstroom die niet berustte op eerdere particuliere besparingen. De snelle stijging van de basisrente van de ‘Federal Reserve’ (de Amerikaanse centrale bank), van 1% tot 4,5% tussen 2004 en 2006, leidde door het doorprikken van de zeepbel. De activiteiten die het meest hadden geprofiteerd van de kredietexpansie sinds 2000 werden daarvan het eerst slachtoffer, want zij waren voor hun winstgevendheid uitsluitend van krediet afhankelijk. In de onroerend goedsector zijn vele bedrijven failliet gegaan. De automobielsector krimpt onder de druk van de malaise. De grote drie Amerikaanse autofabrikanten – General Motors, Chrysler and Ford – zijn bijna bankroet. Later verspreidde de crisis zich over de gehele economie.

In een dergelijke situatie hebben stimuleringsplannen slechts een beperkt effect en maken ze grote aantallen ondernemingen kwetsbaarder. Deze plannen worden gefinancierd door overheidsleningen en beperken de hoeveelheid kapitaal dat voor de particuliere sector beschikbaar is. Tussen 1 januari 2008 en 1 januari 2009, nam de Amerikaanse overheidsschuld met 15% toe, van \$ 9.210 biljoen tot \$ 10.627 biljoen – in 2006 en 2007 was deze nog ‘slechts’ met 6% gegroeid. Alles wat de overheid van de kapitaalmarkt leent, legt beslag op de besparingen van de burgers, die in beginsel ook voor andere doeleinden kunnen worden aangewend. Door steeds meer te lenen, nemen overheden een deel van de besparingen weg die dan niet meer naar grote bedrijven kunnen gaan, die ook financiering zoeken door emissie van obligatieleningen.

Indien het geld voor stimuleringsplannen niet door overheden zou worden uitgegeven, zou het beschikbaar blijven voor bedrijven, die dan zouden kunnen investeren en mensen aan het werk kunnen zetten. Dat is nu echter niet het geval en de astronomische bedragen die nu door overheden worden geleend, veroorzaken een opdroging van de kapitaalmarkt, een opwaartse druk op de rentevoet en een destabilisering van de gehele private sector.

Stimuleringsplannen kunnen dus worden vergeleken met een herverdeling waarvan sommige bedrijven profiteren en waarvan andere schade hebben. In plaats van het geld te richten op toekomst-gerichte activiteiten, wordt het gebruikt om de bestaande onrendabele activiteiten in leven te houden. Daarbij vertragen zij het herstelproces: de herstructurering van tal van activiteiten.

Is elke poging om economisch herstel te bevorderen overigens gedoemd te falen? Nee, bepaalde structurele hervormingen kunnen de sanering versnellen. Wat nodig is, is het vrij maken van reële hulpbronnen ten behoeve van de particuliere sector in de economie, hetgeen alleen maar kan worden gerealiseerd door een beperking van het beslag van de overheid.

In een land valt de welvaart die elk jaar door de particuliere sector wordt gecreëerd, deels toe aan degenen die die welvaart scheppen, en deels aan de overheid die het weer uitgeeft. In Frankrijk bijvoorbeeld bedragen de

overheidsuitgaven 52,7% van het bruto binnenland product (BBP), vergeleken met 43,8% in Duitsland en 37,8% in de Verenigde Staten. Een verlaging van dat percentage, met andere woorden, een verhoging van het aandeel van het BBP dat in particuliere handen blijft, zou miljarden euro vrijmaken. Hiervoor is een verlaging van belastingen en sociale lasten nodig. Hierdoor ontstaan prikkels om te werken, te ondernemen en te investeren. Dit zal ertoe leiden dat zowel de consumptie als de investeringen toenemen.

Maar belastingverlaging alléén is niet voldoende. Nu worden overheidsuitgaven gefinancierd door de overheidsschuld te laten groeien, zonder dat daar meer besparingen van reële hulpbronnen in de economie tegenover staan. Een verlaging van de belastingtarieven dient noodzakelijkerwijs gepaard te gaan met een overeenkomstige reductie van de overheidsuitgaven. Bedrijven krijgen dan verlichting van een deel van de lasten, die een belemmering vormen voor het ontplooiën van activiteiten en kunnen de middelen die op die manier vrij komen, aanwenden voor meer productieve doeleinden.

In tijden van crises hebben overheden de natuurlijke neiging om meer te interveniëren in de economie. Dit is echter een doodlopende weg. Hoeveel geld er ook aan wordt besteed, stimuleringsplannen kunnen geen verliesgevend activiteiten omtoveren in winstgevend activiteiten. Integendeel, zij maken sectoren die aan een reële vraag kunnen voldoen kwetsbaarder. De beste stimulering bestaat uit een gelijktijdige verlaging van belastingtarieven en overheidsuitgaven. Slechts op deze manier kunnen bedrijven en sectoren die op de rand van het faillissement staan, worden geherstructureerd en de groeisectoren bloeien.

Guillaume Vuillemy en Vincent Poncet zijn beiden verbonden aan het ‘Institut économique Molinari’ een Franse vrije-markt-denktank, vernoemd naar een bekende liberale econoom, Gustave de Molinari (1819 – 1912). Van oorsprong was Molinari een Belg, maar hij heeft een groot deel van zijn leven in Frankrijk gewerkt. Hij was sterk geïnspireerd door de grote Franse econoom Frédéric Bastiat.

WAT HEEFT JEAN-PAUL SARTRE DE LIBERAAL TE ZEGGEN?

MARTINE BERENPAS

Gevraagd naar het liberalisme en Frankrijk zal bij de meesten de naam Raymond Aron komen boven drijven. De Franse denker die, dwars tegen de gevestigde linkse orde in, het bewierookte communisme durfde af te doen als opium voor de intellectuelen. Gevraagd naar één van die intellectuelen zal de naam van die andere grote Franse denker opkomen: Jean-Paul Sartre. Het is dan ook niet vreemd dat de associatie tussen liberalisme en Sartre voor velen een lastige is. Toch, zo stelt Martine Berenpas, kunnen liberalen iets leren van Arons 'petit camerade'. Zo neemt Sartre het individu tot uitgangspunt van zijn filosofie en formuleert een radicaal individueel vrijheidsbegrip.

De vraag 'Wat heeft Jean-Paul Sartre de liberaal te zeggen?' zal bij menigeen de wenkbrauwen doen fronsen. De Franse filosoof en schrijver van de twintigste eeuw staat nu niet bekend als een fervent aanhanger van het liberalisme. Zijn links revolutionaire denken lijkt lijnrecht tegenover het rechtse liberale gedachtengoed te staan van ons politieke bestel. Maar hoewel Sartre er onbezonnen politieke ideeën op nahield en in zijn handelen geen modelbeeld is van een overtuigd liberaal, heeft Sartre de liberaal wel degelijk wat te zeggen. Sartre heeft in zijn werk de mens vanuit zijn radicale individualiteit beschouwd, waarin termen als vrijheid en verantwoordelijkheid de boventoon voeren. Juist Sartres analyse van de mens die gedoemd is om vrij te zijn, maakt dat de liberaal wel degelijk iets kan leren van Sartre.

De focus van het
existentialisme ligt
primair bij het individu

HET EXISTENTIALISME VAN DE VRIJHEID

Sartre (1905-1980) heeft zich in zijn gehele oeuvre beziggehouden met de vraag hoe mensen hun vrijheid die zij hebben op een waardige manier konden uitdragen. Sartre initieerde door zijn denken het existentialisme, een filosofische stroming die gebaseerd is op het idee dat de mens zichzelf bepaalt door zijn keuzes en zijn handelingen. De focus van Sartres existentialisme ligt – net als bij het liberalisme – primair bij het individu. De bekende uitspraak die stelt dat 'existentie vooraf gaat aan essentie' geeft uiting aan de radicale vrijheid van het individu. Het betekent dat de mens eerst bestaat in een wereld en pas daarna zichzelf bepaalt. Het individu komt dus niet ter wereld als Nederlander, man, vrouw of christen, maar komt ter wereld als een individu dat vrij is. Natuurlijk is het zo dat je als individu geboren wordt als man of vrouw, als kind gedoopt wordt of opgevoed wordt als moslim. Deze keuzes lijken niet vanuit het individu zelf te komen, maar zijn door de situatie waarin de mens zich bevindt gegeven. Hoewel de menselijke werkelijkheid zich altijd afspeelt in een bepaalde gegeven situatie, wordt het

individu volgens Sartre nooit door deze situatie bepaald. Het individu blijft een vrij wezen dat in een bepaalde situatie zijn mogelijkheden – en dus zijn vrijheid – kan realiseren.

Maar hoe kan het individu zijn vrijheid realiseren als hij in een situatie terecht komt waarvoor hij niet zelf heeft gekozen? Sartre stelt dat de mens omdat hij vrij is, de situatie op zich moet nemen alsof het zijn eigen keuze is. Het verschil ligt in hoe je het bepaalde interpreteert: ik kan bijvoorbeeld mijn vrouw-zijn enerzijds als een gegevenheid interpreteren waardoor ik zonder daarvoor zelf

te kiezen mijzelf in een achtergestelde situatie bevind, maar ik kan mijn vrouw-zijn ook zien als een keuze waaraan ik elke dag weer uiting geef. Dit laatste is in Sartres ogen de manier waarop het individu uiting kan geven aan zijn ongelimiteerde vrijheid, omdat het individu door zijn vrijheid de beperkingen van de situatie kan overstijgen. De mens is voor Sartre niets anders dan wat hij van zichzelf maakt en juist in deze radicale doordenking van het vrijheidsbegrip, wordt het existentialisme ook voor de liberaal interessant.

IK EN DE WERELD

Het individu staat tegenover een wereld die hem gegeven is, maar door te denken, te kiezen en te handelen, herdefinieert de mens zich constant. De wereld is niet een statisch geheel, maar wordt veranderd door de mens. Enkel de mens kent betekenis en waarde aan de werkelijkheid toe, omdat enkel de mens volledig vrij is. Het vrije menselijke bewustzijn kan zich – in tegenstelling tot de dingen – richten op de buitenwereld. De menselijke wereld is een wereld van het betrokken zijn bij de wereld, zonder dat de mens samen kan vallen met deze wereld. Het individu bevindt zich binnen de wereld, maar staat er op een bepaalde manier ook weer buiten. Juist omdat het menselijke bewustzijn zich richt op de buitenwereld zonder met deze buitenwereld samen te vallen, is het bewustzijn van de mens zelf leeg. Het bewustzijn kent daarmee geen vooraf gegeven bepaaldheid of inhoud, wat weer aansluit op de opmerking dat 'existentie vooraf gaat aan essentie'. Het bewustzijn is het loutere mogelijk zijn; er bestaat geen verschil tussen bewustzijn en vrijheid. De mens is – omdat hij bewust is – veroordeeld om vrij te zijn.

Zoals al eerder gezegd betekent het aanvaarden van de vrijheid voor Sartre dat ik mijn situatie waarin ik mij bevind, moet herdefiniëren als *mijn* situatie. Omdat de mens in zijn vrijheid zichzelf constant herdefinieert, betekent het ook dat ik als vrij individu mij niet kan beroepen op bepaalde vaststaande eigenschappen die ik heb. Als ik mijn vrijheid serieus neem, dan kan ik mijzelf bijvoorbeeld niet vooraf aan een bepaalde situatie zien als ruimdenkend, extravert persoon. Ik ben namelijk niet extravert en

ruimdenkend, maar kan enkel handelen in een bepaalde situatie *als* ruimdenkend, extravert persoon. In de volgende situatie kan ik echter vanwege mijn onlosmakelijke vrijheid mij presenteren als introvert en bekrompen. Wanneer ik mijzelf zie als zus of zo los van de situatie waarin ik mij bevind, dan behandel ik mijzelf als ding, stelt Sartre. Een steen kan altijd hard zijn, omdat hij niet vrij is en niet in een situatie kan kiezen om zus of zo te zijn, maar altijd louter is. Een mens die zich vastklampt aan een vastomlijnde identiteit handelt alsof hij een steen is en ontkent daarmee de menselijke vrijheid. Hij is daarmee te kwader trouw, zoals Sartre zegt: de mens ontkent niet alleen zijn vrijheid, maar ook zijn verantwoordelijkheid die hij heeft voor zijn leven.

VRIJHEID EN VERANTWOORDELIJKHEID

Sartres fundamentele uitgangspunt is dat de mens gedwongen is om vrij te zijn. Het existentialisme is daarmee gevuld met hoop. Een hoop die zich niet richt op wat je was, maar op wat je nog kan zijn. Doordat de mens vrij is, kan hij met zijn verleden breken en een ander pad kiezen. Maar dit betekent niet dat de mens in zijn ongelimi-

Een mens die zich
vastklampt aan een
vastomlijnde identiteit
handelt alsof hij een steen
is en ontkent daarmee de
menselijke vrijheid

teerde vrijheid met alles weg kan komen; een onontkoombaar gevolg van het vrij-zijn is namelijk dat de mens de verantwoordelijkheid draagt voor zijn leven. Hoewel Sartres filosofie geheel in het teken van de maakbare wereld staat, is het niet zo dat de mens hierdoor vogelvrij door het leven kan gaan. De mens

heeft omdat hij vrij is ook de volle verantwoordelijkheid voor zijn gehele leven. Sartres filosofie vervalt hierdoor niet tot idealisme of dagdromerij, omdat de verantwoordelijkheid de verplichting schept om de gevolgen van de keuzes die in vrijheid zijn gemaakt, op zich te nemen.

De mens is door zijn vrijheid geheel verantwoordelijk voor zijn leven. Sartre houdt er een radicale interpretatie op na ten aanzien van de verantwoordelijkheid; Sartre vindt dat de mens ook verantwoordelijk is voor de situatie waarin hij zich bevindt. Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, schreef Sartre dat ook hij verantwoordelijk is voor de oorlog omdat de situatie het resultaat was van de menselijke vrijheid. Voor Sartre is het dus onmogelijk om je van de situatie af te wenden en te weigeren

om er de verantwoordelijkheid voor te nemen. De Sartriaanse mens kan geen beroep doen op omstandigheden buiten hem om bepaalde aspecten van zijn leven te rechtvaardigen; alles behoort voor Sartre tot de mogelijkheden van het individu en valt daardoor onder de verantwoordelijkheid van het individu.

Sartres overtuiging dat de vrijheid van de mens hand in hand gaat met de verantwoordelijkheid die zij heeft voor de keuzes die zij maakt, is een belangrijke les voor de liberaal. De liberaal krijgt nogal eens te horen dat – omdat hij de vrijheid van het individu primair stelt – het liberalisme een egoïsme aanhangt. Maar als individuele vrijheid onlosmakelijk verbonden is met de individuele verantwoordelijkheid, dan blijkt deze kritiek ongegrond te zijn. De vrijheid leidt er weliswaar toe dat het individu zelf mag kiezen welke koers hij gaat varen, maar het betekent tegelijkertijd dat hij verantwoordelijk is voor elke keuze die hij maakt. Verantwoordelijkheid impliceert dat het individu kan worden aangesproken op zijn gedrag en aan de juistheid van zijn keuze kan worden getwijfeld. De vrijheid impliceert de verantwoordelijkheid en daarmee is het individu aansprakelijk en loopt hij in zijn vrijheid altijd het risico op mislukking (echec), wanneer zijn keuze niet de gevolgen geeft waarop hij had gehoopt.

Het feit dat het individu de volle verantwoordelijkheid draagt voor zijn keuzes betekent dat het individu deze verantwoordelijkheid niet op de schouders kan leggen van God, overheid of medemens. De Sartriaanse filosofie is wars van elke vorm van excuus die de verantwoordelijkheid van het individu probeert af te zwakken. Het betekent dat ik als individu mijn eigen keuzes kan maken, maar dat ik als ik per ongeluk een keuze heb gemaakt die minder goed uitpakt, ik voor de gevolgen enkel de schuld kan leggen bij mijzelf.

Wat Sartre aan de liberaal laat zien is dat als het individu volledig vrij is, hij ook volledig aansprakelijk is voor de keuzes die hij maakt. De verantwoordelijkheid brengt de verplichting met zich mee om ook de consequenties van je denken, handelen en zelfs je situatie op je te nemen. De verantwoordelijkheid brengt de moraal met zich mee, waardoor Sartre kan zeggen dat het existentialisme een humanisme is. Het existentialisme is het net als het liberalisme een filosofie van de vrijheid omdat het de mens ziet als schepper van zijn eigen conceptie van het goede leven. Wat het existentialisme meer dan het libera-

lisme laat zien is dat de vrijheid een innige band heeft met de verantwoordelijkheid. En juist die verantwoordelijkheid maakt dat het existentialisme geen asociale, amorele individuen voorstaat, maar individuen die een afgewogen keuze maken omdat zij verantwoordelijk worden gehouden voor die keuze.

WEG MET DE EXCUUSCULTUUR

De samenleving van vandaag biedt een scala aan mogelijkheden om de mens te verlossen van zijn verantwoordelijkheid. We leven vandaag de dag in een verzorgingsstaat waarin de mens van alles voorzien is en zelf nauwelijks bang hoeft te zijn voor de gevolgen van de keuzes die hij maakt in zijn leven. Voor elk negatieve gevolg van mijn keuze lijkt er wel een vangnet te zijn waardoor de gevolgen van mijn keuze minder onzeker worden. Hoewel Sartre zijn filosofie voor een groot gedeelte uitwerkte ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, waar de mens meer dan ooit op zichzelf aangewezen was, geeft de relatie die Sartre ziet tussen vrijheid en verantwoordelijkheid te denken over de waarde van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat die alles tot in de puntjes probeert te regelen voor haar burgers, neemt een stuk verantwoordelijkheid van haar burgers af. Sartres filosofie lijkt te impliceren dat omdat de staat de verantwoordelijkheid van haar burgers afneemt, zij ook de vrijheid van haar burgers aantast.

Omdat vrijheid onlosmakelijk verbonden is met verantwoordelijkheid, moet de staat zich zoveel mogelijk buiten de keuzes van haar burgers nemen en de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van die keuzes niet zelf op haar schouders gaan dragen. Dit betekent een forse inkrimping van haar bemoeienis, zonder dat dit overigens tot anarchie hoeft te leiden. Sartre ziet de mens weliswaar als pure mogelijkheid die kan kiezen in een bepaalde situatie, maar realiseert zich terdege dat deze situatie beïnvloed wordt door individuen die zich samen met mij in de wereld bevinden. De mens is in zijn vrijheid geen solipsist, maar leeft samen met andere mensen die ook vrij zijn. Indien Sartre alleen het individu en zijn vrijheid zou erkennen, zou de verantwoordelijkheid ook geen functie hebben, omdat ik dan als een Robin Croesoë alles kon doen wat ik wilde zonder daarbij te overdenken wat de gevolgen zouden kunnen zijn. De verantwoordelijkheid krijgt pas zijn functie wanneer ik mij in een span-

ningsveld bevind met andere vrije individuen en waardoor het niet langer voor mij mogelijk is om onbezonnen keuzes te maken zonder daarbij ook niet de volle verantwoordelijkheid te nemen voor de gevolgen van die keuzes. Omdat individuen die tegelijkertijd hun vrijheid proberen te realiseren onherroepelijk elkaar gaan doorkruisen, heeft de overheid de taak om dit doorkruisen van vrije individuen op elkaar af te stemmen.

Als we Sartre serieus nemen, dan moet de overheid erop letten dat zij zich niet opstelt als waardesysteem waarop het individu zich kan richten, maar dat zij enkel optreedt als afstemmingssysteem waardoor de vrijheid van de individuen elkaar zonder conflicten kunnen doorkruisen. Ook dit klinkt weer als muziek in de oren van de liberaal, die pleit voor een kleine, neutrale overheid die zo min mogelijk interfereert met de vrijheid van de individuen.

SARTRE EN HET LIBERALISME

De vraag 'Wat heeft Jean-Paul Sartre de liberaal te zeggen?' blijkt allerm minst een vraag te zijn die bij voorbaat tot onverenigbaarheden leidt. Wat Sartre laat zien is dat als de vrijheid van de mens als uitgangspunt wordt genomen, de mens in elke situatie gedwongen is om te kiezen uit de mogelijkheden die de situatie hem biedt. Het existentialisme blijft daarmee ver weg van elke vorm van idealisme, omdat het existentialisme zich richt op de concrete situatie van het menselijke handelen. Het existentialisme is daardoor verbonden met de hoop; de hoop dat je de gegeven situatie kan overkomen

omdat het niet gaat om wie je was, maar om wie je gaat zijn. Het mensbeeld van het existentialisme is daarmee optimistisch, omdat het zich primair op de toekomst richt. De radicale vrijheid die het existentialisme uitdraagt, is daarnaast verbonden met de verantwoordelijkheid die het individu draagt. Het individu kan het rechtvaardigen van zijn keuzes niet op de schouders van ande-

ren leggen, maar is zelf geheel verantwoordelijk voor deze keuzes. En juist dat maakt het individu angstig en onzeker. Hij is veroordeeld tot de vrijheid, maar dat betekent tegelijkertijd dat hij zijn bestaan niet kan verlichten door te steunen op God, staat of medemens. Het elke keer weer kiezen als individu om vorm te geven aan je eigen leven, is daarmee onlosmakelijk verbonden met gevoelens van angst en onzekerheid. Deze gevoelens van angst en onzekerheid zijn geen gevoelens die weg moeten worden gemoffeld of door de overheid moeten worden verminderd ten einde de mens gelukkig te laten zijn, maar zijn gevoelens die voortkomen uit de vrijheid zelf. Neem je de angst voor de keuze weg, dan tast je daarmee de vrijheid zelf aan. Keuzestress is daarmee iets wat onherroepelijk het gevolg is van de menselijke vrijheid zelf. De acceptatie van de angst en de hoop dat je altijd de mogelijkheid hebt om iets anders te worden omdat de mens vrij en verantwoordelijk is, zijn daarmee de belangrijkste lessen die kunnen worden getrokken uit de filosofie van de onbezonnen denker van Parijs.

De vraag die overblijft, is waarom Sartre zelf geen liberaal was. Ik denk dat het opschrijven van het zinsdeel 'liberaal was' het probleem al oplicht. Sartres existentialisme is

vars van het aanmeten van een vastomlijnde identiteit die bepaalt wat het individu is of was. Sartre was geen liberaal, omdat hij zich geen karakter wilde laten aanmeten die zijn vrijheid zou aantasten. Hij maakte keuzes in zijn leven die misschien niet altijd goed uitpakten, of die misschien onjuist waren. Maar dat de

keuzes die hij tijdens zijn leven maakte in onze ogen niet de juiste waren, daar draagt Sartre dan gelukkig zelf de volledige verantwoordelijkheid voor.

M. Berenpas is masterstudent Wijsbegeerte aan het Instituut Wijsbegeerte van de Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden.

De staat die teveel
verantwoordelijkheid van
burgers afneemt, tast in
de ogen van Sartre ook
de vrijheid van
die burgers aan

LIBERAAL DENKEN EN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

ROB KUPPENS

In het decembernummer van *Liberaal Reveil* werd – in een interview met Frits Bolkestein – aandacht besteed aan het multiculturalisme. Bolkestein wees op de neiging tot cultuurrelativisme en het gebrek aan zelfvertrouwen in de Westerse wereld. Rob Kuppens onderzoekt in het hiernavolgende artikel welke positie liberalen in het debat rondom de multiculturele samenleving innemen. Daarbij vraagt de auteur zich af hoe het individu zich tot de gemeenschap dient te verhouden en welke rol de sociale zekerheid in deze relatie speelt.

Er liggen al enkele jaren van (soms felle) debatten over de multiculturele samenleving achter ons en vooralsnog zal het onderwerp niet aan actualiteit aanboeten. Het staat volop in de belangstelling van politici, wetenschappers en niet in de laatste plaats natuurlijk van de ‘mensen op straat’. Ook voor liberalen is het van het grootste belang om het multiculturele debat te voeren. Het relatief nieuwe fenomeen dat multiculturele samenleving heet, dwingt de liberalen er namelijk toe de oude vraag naar de verhouding tussen individu en gemeenschap op te pakken. De multiculturele samenleving wijst namelijk nog maar eens uit dat liberalisme geen ‘vrijheid blijheid’ kan betekenen, maar wel degelijk de kwaliteit van het publieke domein verdedigen moet.

De laatste decennia zijn er honderdduizenden mensen van over de hele wereld naar Nederland gekomen. Dat gegeven leidt onherroepelijk tot de vraag of die kwaliteit van de publieke ruimte behouden blijft als we die migratie in geen enkel opzicht (dus noch de omvang, noch de integratie) zouden sturen. Het is niet dat een liberaal geen vertrouwen heeft in de welwillendheid van het merendeel van de migranten, integendeel. Maar het is

duidelijk dat door de grote toestroom van migranten de samenleving hoe dan ook sterk verandert. Het is daarbij een uitdrukkelijke taak om gedurende dat veranderingsproces extra waakzaam te zijn op het behoud van de kwaliteit van de publieke ruimte. Het algemeen maatschappelijk belang is voor de liberaal immers allesbehalve een non-issue.¹

Verder moet een liberale bezinning op de multiculturele samenleving ook aandacht hebben voor de legitimatie van de sociale zekerheid. Natuurlijk zijn daar de vragen of en hoe de sociale zekerheid betaalbaar blijft als grote groepen er gebruik van mogen maken zonder er eerst financieel aan te hebben bijgedragen en of ons ruime sociale vangnet niet een belemmering vormt voor de integratie. Hier gaat het me echter om een meer politiek-theoretische benadering. In de lijn van het denken van de filosoof Charles Taylor over identiteit en erkenning proberen communitaristen de liberalen namelijk klem te zetten in hun keuze vóór het behoud van de sociale zekerheid en tegen de in hun ogen onwenselijkheid van politiek doelgroepenbeleid gericht op allochtonen.

HET BELANG VAN EEN FUNCTIONEREND PUBLIEK DOMEIN

Dat het publieke domein van levensbelang is voor het gezond functioneren van een samenleving blijkt in feite al uit de beroemde definiëring van de natie door Ernest Renan (1823-1892) als een ‘dagelijks plebisciet’, een dagelijks wilsbesluit. Daarmee keert hij zich tegen een oudere definiëring van de natie zoals onder anderen verwoord door de Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder (1744-1803), die stelde dat zijns inziens onveranderlijke criteria als een gemeenschappelijke geschiedenis, taal,

religie en cultuur het wezen van een natie bepalen. Renan zet daar tegenover dat mensen die de gemeenschappelijke wens koesteren een samenleving te vormen als het ware elke dag opnieuw dat verlangen eendrachtig en uit volle borst verkondigen. In tegenstelling tot Herder ziet Renan daarmee in dat een samenleving er niet 'zomaar' is en altijd zal zijn, maar dat deze op een vrijwillig samengaan berust: 'Een grote mensengroep, gezond van geest en warm van hart, schept een *moreel bewustzijn* dat natie heet'.² Renan geeft hiermee tevens het belang van de publieke ruimte aan; het gaat bij hem om een collectief van individuen die samen verder willen, samen een moreel bewustzijn scheppen. Daaruit blijkt maar weer eens dat het liberalisme geen wereldbeeld is van atomistische individuen, maar wel degelijk een scherp oog heeft voor het algemeen belang.

De vraag is dus in welke mate de publieke ruimte met de opkomst van de multiculturele samenleving onder druk is komen te staan. Ik zou twee elementen willen noemen waaraan

de kwaliteit van het publieke domein kan worden afgemeten. Ten eerste behoren in de publieke ruimte vrijheden als de vrijheid van meningsuiting te allen tijden worden verdedigd. De discussie rondom de vrijheid van meningsuiting wordt in de media continue herkauwd. Het is hier niet de plek om daar uitgebreid bij stil te staan, temeer daar het enige juiste antwoord is dat aan de vrijheid van meningsuiting geen grenzen zijn – direct oproepen of aanzetten tot geweld valt vanzelfsprekend buiten die bepaling. Daar wordt dan als bezwaar tegenin gebracht hoe we ons vanuit dat oogpunt moeten opstellen tegenover mensen die beledigen. Dat is echter een vraag van een andere orde. Het is moeilijk voorstelbaar hoe een wet zou kunnen aangeven wanneer er sprake is van een belediging. Wat de een als een belediging ervaart, wuift de ander met een grote lach op de mond van zich af. Natuurlijk kan het gebruik van harde woorden ook wat zeggen over diegene die ze hanteert, maar laten we daar geen stempel van 'goed' of 'fout' op plakken. Liberalen moeten kortom altijd en overal pal staan voor de vrijheid van meningsuiting. Dat lijkt simpel, en in feite is het dat ook: óók als de maatschappelijke context hoege-naamd om een 'genuanceerde' aanpak zou vragen.

‘Een grote mensengroep,
gezond van geest
en warm van
hart, schept
een moreel
bewustzijn dat natie heet’

Het tweede element dat van belang is in een goed functionerende publieke ruimte betreft de deugdzzaamheid in die publieke ruimte. Deugdzzaamheid is een begrip dat liberalen in het algemeen helaas met enige schroom gebruiken, want zoals hieronder zal blijken past het uitstekend bij het liberale wereldbeeld.

Mijn vertrekpunt in het denken over deugdzzaamheid in de publieke sfeer (hetzelfde verschijnsel dat Renan moreel bewustzijn noemde) vormt het bekende onderscheid dat de filosoof Isaiah Berlin maakte tussen negatieve en positieve vrijheid.³ Onder negatieve vrijheid verstond hij de afwezigheid van externe obstakels, de vrijheid om zonder bemoeienis van bovenaf de eigen voor-

keuren, voorliefdes en andere persoonlijke overtuigingen na te streven. Onder positieve vrijheid verstond hij de opvatting dat de mens vrij zou moeten worden gemaakt opdat de mensheid zou kunnen worden wat hij naar zijn diepste aard en wezen is. Dit begrip van de vrijheid, zegt Berlin, heeft geleid tot de totali-

taire regimes van de tweede helft van de vorige eeuw. De totalitaire leiders waren in hun eigen ogen immers niet de onderdrukkers, maar de bevrijders van het mensdom.

In feite heeft Berlin zo de bandbreedte voor het liberale denken geschetst. We moeten de negatieve vrijheid namelijk niet interpreteren als dat de politiek zich niet met de publieke zaak zou mogen bemoeien, integendeel. Ieders individuele vrijheid om de eigen voorkeuren en overtuigingen na te volgen kan alleen gegarandeerd worden als zaken als de vrijheid van meningsuiting óók in een openbare context gewaarborgd zijn. Hier ligt dus een uitdrukkelijke taak voor de politiek. Met andere woorden, Berlins negatieve vrijheid betekent niet een 'ieder het zijne', maar impliceert een actief werken aan het publieke domein. En dat gaat verder dan alleen het beschermen van de vrijheid van meningsuiting. Om dat laatste aan te tonen laat ik het liberalisme eerst in de beklagdenbank plaatsnemen. Aanklager: 'Het liberalisme is als politieke theorie alleen een bruikbare positie in een – en dat geeft u toch nooit toe – betrekkelijk homogene samenleving. Want u mag dan hoog op geven van de individuele vrijheid, de vraag is hoe u zich zou voelen in een omgeving waar honderd individuen er honderd verschillende eet-

leef-, klee-, en denkgewoonten op nahouden. Zou u zich in een dergelijke situatie “unheimisch” voelen? Goed retoricus als de aanklager is, geeft hij de liberaal geen kans die vraag te beantwoorden en hij vervolgt: ‘En dan heb ik het nog maar over de onschuldige voorbeelden, want hoe staat u ten opzichte van zaken als genitale verminking, pedofilie, polygamie, etc.? En komt u nou alsjeblieft niet aanzetten met een “dat verbied de wet”, opdat u uzelf als liberaal met uw vrijheidsbegrip nog serieus kunt nemen.’

In die laatstgenoemde kwesties doet een liberaal inderdaad liever niet primair en onmiddellijk een beroep op de wet; een gewiekste politieke tegenstander weet hem dan snel klem te zetten tussen zijn vrijheidsliefde en zijn respect voor het wettelijk verbod. De liberaal zal zich dus toch op het principe van de publieke deugdzaamheid beroepen.⁴ Kennelijk is het zo dat een leefbare samenleving, een samenleving die (nogmaals) meer is dan een verzameling van atomistische individuen, bestaat bij de gratie van een algemene ‘ethiek’. Het is goed om in het oog te houden dat vóór de multiculturele samenleving dit punt veel minder urgent is geweest, in zoverre dat de samenleving toen betrekkelijk homogeen was en er in die zin sprake was van een stilzwijgende, maar breed geaccepteerde ‘moraal’. Natuurlijk werd daar door sommige groepen soms van afgeweken, maar het feit dat het in zulke gevallen ging om (bijvoorbeeld) bewuste burgerlijke ongehoorzaamheid geeft al aan dat de normale omgangsnormen en -vormen betrekkelijk eenduidig waren. Daaruit volgt dan weer dat het voor liberalen relatief gemakkelijker was liberaal te zijn. Omdat de grenzen van de wet minder werden opgezocht, werd een liberaal ook minder geconfronteerd met de problematieken op het punt van de verschillende interpretaties van het vrijheidsbegrip: Mag iedereen zich kleden zoals hij of zij wil? Waarom zou een man niet meerdere vrouwen mogen huwen? Et cetera.

VVD’er Frits Bolkestein was begin jaren negentig een van de eersten die de problematiek van het multiculturele Nederland durfde te benoemen. Hij bekommerde zich daarbij om de kwaliteit van de publieke sfeer. Individuele vrijheden staan namelijk nog niet garant voor een goed functionerende politieke gemeenschap. ‘Het is een dwingende eis dat de zorg voor de publieke zaak en de politieke vrijheid worden gehandhaafd. De onafhankelijkheid van het individu kan niet een hoogste doel zijn’, aldus de

Russisch-Franse filosoof Todorov.⁵ Als het individu zich alleen zou bekommeren om zijn eigen vrijheden binnenshuis, kan een tiran ongehinderd de macht in de publieke ruimte naar zich toe trekken. Juist daarom veronderstellen onze individuele vrijheden een samenleving die garant staat voor de uitoefening van die vrijheden ook in het openbare domein. Dat is de reden waarom ook liberalen zich daarop moeten bezinnen; waarom zij zich dus wel degelijk over het functioneren van de multiculturele samenleving moeten uitspreken als blijkt dat mensen zich niet meer veilig voelen in de publieke ruimte, niet meer thuis of onbegrepen – kortom wanneer de leefbaarheid van de publieke ruimte om wat voor reden dan ook, rationeel of emotioneel, onder druk staat.

De vraag is nu natuurlijk hoe de multiculturele *praktijk* te toetsen is aan de tot hier geschetste denklijnen. Het uitgangspunt is dat dwang alleen een uiterst redmiddel kan zijn, omdat een liberaal beseft dat de samenleving niet maakbaar is. Halsstarrige moslimvrouwen bijvoorbeeld kunnen niet gedwongen worden om mannen de hand te schudden, maar het is evenmin een optie een weigering om dat te doen goed te praten. Bovendien moeten vrouwen die dat standpunt huldigen accepteren dat er werkgevers zijn die hen dan liever niet in dienst nemen; dat heeft niets met discriminatie van doen. Liberalen moeten zich met andere woorden luidkeels laten horen tegenover zowel diegenen die om het hardst roepen dat moslimvrouwen tot handen schudden zouden moeten worden gedwongen, alsook tegenover diegenen die vooraan in de rij staan om te verklaren dat handen schudden niet beleefder of beschaafder is dan een welgemeende hoofdknik of buiging. De eersten zien niet in dat gedeelde publieke omgangsvormen niet af te dwingen zijn, de tweede groep op zijn beurt miskent per definitie het belang van een gemeenschappelijke deugdzaamheid. Een liberaal geluid ontkent nogmaals de dwang, maar erkent het belang van gezamenlijke omgangsvormen. Dit standpunt consequent blijven volhouden leidt, misschien niet op de korte maar toch zeker op de lange termijn, ongetwijfeld tot een (hernieuwde) waardering van het liberale standpunt in deze moeilijke en vaak ook emotionele problematieken.

DE TOLERANTIE EN NEUTRALITEITSKWESTIE
Nu het belang van een goed functionerend publiek

domein onderstreept is, komt men als vanzelf op de vraag hoe tolerant het publieke domein mag zijn. Moeten intolerante opvattingen worden getolereerd? En hoe zit dat bij intolerantie praktijken? Om op dit type vragen een antwoord te krijgen, wend ik mij tot de theorieën van John Rawls. Hij heeft immers uitdrukkelijk deze vraag naar wat tolerabel is willen beantwoorden.

In diens beroemde *A theory of justice* gaat Rawls uit van een 'oorspronkelijke positie' waarin mensen nog geen werkelijke samenleving vormen. Vanuit die oorspronkelijke positie zal men het 'verschilprincipe' in acht nemen, wat inhoudt dat straks in de werkelijke samenleving de zwakste groepen het zo goed mogelijk dienen te hebben. Dat betekent weer dat sociale ongelijkheid zal zijn toegestaan daar waar dat ten goede komt aan de positie van de zwaksten; als hun positie dus door die ongelijkheid verbeterd wordt. Rawls stelt dat in zijn gedachte-experiment een rechtvaardige samenleving wordt opgebouwd, die bovendien een neutraal-liberale samenleving is. Er wordt namelijk alleen uitgegaan van het principe van de negatieve vrijheid: het samenlevingscontract wordt opgesteld door mensen die in de fictieve oorspronkelijke positie vrij en gelijkwaardig aan elkaar zijn.

Rawls heeft echter veel kritiek gekregen.⁶ Zijn samenleving zou wel degelijk op een collectieve perceptie van het Goede zijn gegrondvest. Want zijn individuen kunnen het überhaupt al eens worden over de doelen die zij als collectief nastreven, én daarbinnen een recht op verschil erkennen. Verder is het volgens critici nog maar de vraag hoe neutraal en tolerant Rawls' principes zijn, want hoe kan hij omgaan met individuen die, vanuit de oorspronkelijke positie, géén plaats willen inruimen voor bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting?

In *Political liberalism* is Rawls aan dergelijke kritieken tegemoet gekomen. Daarin onderscheidt hij twee percepties van moraliteit. Enerzijds heeft ieder mens een omvattende moraal. Dat wil zeggen dat ieder mens een bepaalde wereld- of levensbeschouwing over het Goede Leven heeft. Het is daarbij inderdaad mogelijk dat iemands omvattende moraal afwijkt van die van een ander. Tegelijkertijd heeft elk individu ook een politieke moraal; hij is in staat te beseffen wat puur politiek gezien

van hem wordt gevraagd. Rawls gelooft daarmee kortom in het bestaan van een 'overlappende consensus': hoewel men het op sommige punten (fundamenteel) oneens met elkaar is, wordt dit oneens-zijn door iedereen als aanvaardbaar beschouwd als het aankomt op wederzijdse politieke acceptatie.

Rawls' oplossing schuilt dus in de beperktere toepassing van zijn volgens critici aanvankelijk te veel als een omvattende moraal geformuleerd liberalisme. Maar daarmee is het ten eerste, bleven critici zeggen, nog steeds onwaarschijnlijk dat individuen met een fundamentalistisch omvattend wereldbeeld een andere mening wel kunnen accepteren in zoverre het alleen Rawls' politieke moraal betreft. Voor fundamentalisten is het onderscheid tussen een politieke en een omvattende moraal immers een niet-bestaand onderscheid. De consequentie van Rawls' herziening van zijn eigen werk blijft daarmee dat hij politieke intolerantie niet kan tolereren en dat zijn theorie

in die zin nog steeds geen neutrale politiek oplevert.

De vraag is echter of het wel zo erg is dat Rawls politieke intolerantie niet kan tolereren. De liberaal zegt immers terecht dat over het vrijheidsprincipe nooit valt te onderhandelen. Daarom mag

Negatieve vrijheid
betekent niet een
'ieder het zijne',
maar impliceert een actief
werken aan het publieke
domein

een vrije democratie nooit worden gebruikt om er een onvrije politiek voor in de plaats te stellen. Mede daarom stelden we al eerder dat de politiek zich blijvend voor de vrijheid van meningsuiting moet inzetten. Inderdaad is de consequentie hiervan dat we alleen tolerant kunnen staan tegenover diegenen die de principes van politiek liberalisme accepteren. Er mag van (religieuze) levensovertuigingen worden verlangd om juridisch-politiek te accepteren wat ze moreel-omvattend verwerpen. Vanuit liberaal oogpunt worden omvattende morele systemen immers geacht géén gesloten denksystemen te zijn. Daarmee wordt van een orthodoxe moslim niet geëist zijn orthodoxie te laten vallen. Het liberalisme gaat er alleen vanuit dat mensen in staat zijn de eigen tradities met gezonde kritiek te benaderen, waardoor men (op z'n minst) bereid is concessies te doen als het aankomt op Rawls' politiek liberalisme.

Critici van Rawls blijven ten tweede tegelijkertijd

benadrukken dat zijn herziene theorie geen neutrale staat voortbrengt. De kritiek op dit punt luidt hoe zijn veronderstelde neutraal-liberale staat omgaat met – en ik vertaal die kritiek naar een actueel voorbeeld – de wens van moslims om in rechtszalen of bij de aanvaarding van bepaalde ambten te mogen zweren op de koran of Allah in plaats van op de bijbel. Uit de bestaande gewoonte spreekt een christelijke moraal; de idee dat door een eed op God te zweren je wel twee keer nadenkt voordat... Dat een liberaal zich over deze christelijke fundering voorheen niet zo snel druk maakte, komt omdat dit gebruik lange tijd als vanzelfsprekend aansloot bij een door vrijwel iedereen beleden christelijke moraal. Hier ziet men met andere woorden dat de multiculturele samenleving ons tot nadenken aanzet op punten die tot voor kort niet als problematisch werden beschouwd. In dit geval luidt de meer pragmatisch-liberale oplossing dat het moslims wordt toegestaan een eed op de koran te zweren zoals anderen op de bijbel zweren. De meer neutraal-liberale oplossing, die bovendien recht doet aan de behoefte – en in feite ook de eis – naar een gedeeld gemeenschapsgevoel, naar eenduidigheid in het publieke domein, is om politieke of ambtelijke eedafleggingen niet meer op welke transcendentie dan ook af te nemen, maar bijvoorbeeld op de Nederlandse Grondwet.

SOCIALE ZEKERHEID IN DE VERDRUKKING

Sinds zijn artikel *The politics of recognition* is de Canadees Charles Taylor een bekende intellectueel op het politieke toneel. In dat veel geciteerde artikel stelt hij dat veel maatschappelijke problemen te herleiden zouden zijn tot het niet-erkennen of zelfs miskennen van iemands identiteit. Het achterwege blijven van publieke erkenning van culturen kan in de huidige westerse multiculturele samenlevingen, zo zegt hij, uitpakken als een vorm van onderdrukking tegenover die culturen.⁷ In plaats van het liberale burgerschapsmodel dat primair uitgaat van het individu dat politieke rechten heeft, zou hij liever een identiteitsmodel zien, waarin – zo luidt zijn terminologie – in sommige gevallen groepsrechten boven individuele rechten gaan. Zijn leidraad is: 'Just as all must have equal civil rights, and equal voting rights,

regardless of race or culture, so all should enjoy the presumption that their traditional culture has value'.⁸ Het liberalisme is zijns inziens niet in staat culturen dat gevoel van waardering of waarde te geven.

Met zijn kritiek op het liberalisme probeert Taylor hier op merkwaardige wijze sympathie voor zijn communitarisme te winnen. Want waarom zou een liberaal het belang van cultuur *niet* inzien? Er is niets dat een liberaal in de weg staat om te erkennen dat ieder mens zich wel voelt bij de sociale en culturele verbintenissen die hij met anderen is aangegaan. En ook liberalen kunnen open staan naar mensen met andere visies, gebruiken en verhalen. Maar het punt is dat een liberaal daar geen *publieke* erkenning van deze of gene cultuur aan verbindt als dat – want dat is wat Taylor uiteindelijk bepleit – zou moeten leiden tot een *politiek beleid* waarin plaats gemaakt wordt voor groepsrechten gebaseerd op cultuur of religie.

Het verband tussen Taylors filosofie en het communitaristische denken over sociale uitkeringen (waarop in inleiding gewezen werd) ligt als volgt. Via onze sociale verzekeringen, toeslagen en uitkeringen wordt de maatschappelijke participatie van bepaalde doelgroepen bevordert; groepen (zoals huurders, gepensioneerden, arbeidsongeschikten) die anders sneller in de anonimiteit, eenzaamheid en armoede zouden vervallen. Wie deze sociale interventies goedkeurt, zo luidt de redenering, kan goed bedoelde culturele interventies – dus beleid gericht op allochtonen – op basis van de wetten der logica niet afkeuren. Maar die redenering klopt niet. De kerngedachte achter de verzorgingsstaat is dat deze is

Kerngedachte achter
de verzorgingsstaat
is dat deze is
opgebouwd rondom
de noden van
het individu

opgebouwd rondom de noden van het individu. Criteria voor wie recht heeft op pensioen, wie op een werkloosheidsuitkering, et cetera zijn precies daarom vrij nauwkeurig te definiëren. Voor culturen of religies gaat dat niet op. Er bestaan geen criteria op basis waarvan zou kunnen worden bepaald wat een culturele of

religieuze groep is. Wanneer voor het toebehoren aan een geloofsgemeenschap bijvoorbeeld het criteria kerkbezoek zou worden gebruikt, dan is morgen iedereen in de plaatselijke kerk of moskee te vinden. In dat geval wordt namelijk al te uitdrukkelijk een positief vrijheidsbegrip gehanteerd: 'Gij moogt gebruik maken van bepaalde

groepsrechten en voorzieningen indien gij als goede gelovige maar naar kerk of moskee gaat.' Daarentegen staan de sociaal-economische geijkte uitkeringen van de verzorgingsstaat veel dichter bij de negatieve opvatting van de vrijheid: iemand heeft bijvoorbeeld recht op een werkloosheidsuitkering, omdat hij fysiek niet meer in staat is tot betaalde arbeid.

Zelfs als het wel mogelijk was heldere criteria vast te stellen, dan leidt het toekennen van een bevoorrechte positie aan de ene groep onherroepelijk tot talloze claims op grond van een veronderstelde (geloofs)overtuiging door anderen. Bijvoorbeeld die man uit Hellevoetsluis die het voor elkaar wist te krijgen om zich als clown te laten fotograferen voor zijn paspoort. Zijn argument was dat als mensen op basis van hun geloof op hun paspoortfoto een hoofddoek mogen dragen en daarmee uitgezonderd worden van de regel dat beide oren zichtbaar dienen te zijn, dat dan hij zich erop kon beroepen dat lachend door het leven gaan tot zijn diepste geloofsovertuiging behoorde en dat hij daarom een lachende paspoortfoto mag hebben – wat wettelijk gezien niet mag.

Het is kortom noodzakelijk de sociale zekerheid te blijven verdedigen zonder de weg vrij te maken voor communaristisch geïnspireerde multiculturalisten die stellen dat wie ervoor kiest om de maatschappelijke participatie via sociale uitkeringen te stimuleren, dan geen bezwaar kan hebben om op culturen of religies gebaseerd beleid te voeren om de maatschappelijke participatie van allochtonen te vergroten. Daarbij klopt bovendien het argument niet dat liberalen een blinde vlek zouden hebben voor de effecten van sociale interventies – die volgens critici vaak tot culturele interventies zouden leiden. Dat de feiten zo liggen dat allochtonen relatief vaker gebruik maken van sociale uitkeringen en dat dat een belemmering vormt voor de integratie, is een reden om kritisch stil te staan bij de ruimhartigheid van ons sociale stelsel. Maar die feiten vormen geen redenen om dat systeem helemaal te verlaten net zo min als dat het redenen zou geven om communaristisch geïnspireerd te concluderen dat allochtonen 'net zo goed direct, zonder de omweg van de sociale zekerheid, benaderd kunnen worden'. Daar ligt juist de denkfout van waarschijnlijk goedbedoelde initiatieven als gesubsidieerde fietslessen voor allochtonen. Dat drukt allochtonen namelijk alleen maar verder in hun slachtofferrol: 'we subsidiëren die cursussen graag, anders leren "ze" toch niet fietsen'. De terecht-

te constatering van de problemen met integratie – in die context zijn fietslessen natuurlijk maar een onschuldig voorbeeld – leiden op deze manier benaderd juist tot een versterking van het wij-zij denken.

TOT SLOT

Het belang van een liberaal denken ten opzichte van de problematiek van de verhouding tussen individu en gemeenschap, de verhouding tussen 'ieder zijn vrijheid' en een functionerend publiek domein, mag niet worden onderschat. Uit het haast onuitputtelijke proces van meningsvorming over dit onderwerp in de context van de multiculturele samenleving vloeien ook praktische consequenties, waarvan hier slechts een zeer beperkt aantal voorbeelden zijn benoemd. Op meer theoretisch niveau is het de crux van een eigentijdse liberale visie het negatieve begrip van vrijheid niet te interpreteren als dat de staat zijn handen af moet houden van het publieke domein. Een liberaal ziet die rol van de overheid graag zoveel mogelijk beperkt, maar hij beseft dat een samenleving altijd bestaat bij de gratie van een publieke sfeer. En in deze multiculturele tijden vraagt dat om constante oplettendheid op de kwaliteit daarvan.

Tegelijkertijd moet alle overheidsbemoeienis met die publieke ruimte op een zo neutraal mogelijke manier gebeuren. Dat dat nog niet altijd het geval is (het voorbeeld van de eedaflegging is genoemd), is geen reden om het liberalisme als zodanig te bekritisieren, maar een stimulans om op volle kracht dat liberale geluid aan te scherpen. De kracht van dat geluid is en blijft de benadering van de mens als verantwoordelijk individu. De sociale zekerheid, en overigens ook het onderwijs, blijven in die benadering speerpunten zónder dat we ons fiat moeten geven aan multiculturele initiatieven die, hoewel over het algemeen meer dan goed bedoeld, alleen maar averechts werken.

Wat tot slot in deze kwesties aangaande de publieke ruimte en aangaande wat ik publieke deugdzaamheid heb genoemd altijd het liberale uitgangspunt zou moeten zijn, is de erkenning dat een samenleving per definitie berust op haar door (bijna) iedereen gedeelde én beleden omgangsvormen. Het punt is om met die erkenning niet in de val van de maakbare samenleving te trappen, namelijk dat we die publieke ruimte van bovenaf naar onze hand kunnen zetten. Dus zijn de liberale waarden het wel te allen tijden waard om verdedigd te worden, maar kunnen ze niet worden afgedwongen. In deze onrustige tijden is het soms verleidelijk dat

wel te doen, maar de winst voor liberalen op de lange termijn schuilt ongetwijfeld in het pure.

Drs. R. Kuppens is historicus.

NOTEN:

- 1 Frank Ankersmit betoogde dat vrij recent nog met verve in *NRC Handelsblad*, 3 januari 2009.
- 2 Ernest Renan, *Wat is een natie?*, Amsterdam, 1945, p. 58.
- 3 Isaiah Berlin, *Two concepts of liberty*, 1957.
- 4 Waar het hier om gaat is dat een liberaal niet vanuit een defaitistisch standpunt de wet gehoorzaamt omdat de 'wet nou eenmaal wet' zou zijn, maar omdat
- 5 Tzvetan Todorov, *De onvoltooide tuin. Het humanistische denken in Frankrijk*, 2001.
- 6 Ronald Tinnevelt en Gert Verschraegen (red.), *John Rawls. Een inleiding in zijn werk*, 2002.
- 7 Charles Taylor, 'The politics of recognition', in: Amy Gutmann (red.) *Multiculturalism. Examining the politics of recognition*, 1994, p. 36.
- 8 Ibidem, p. 68.

Symposium 'Rechtsstaat in islamitische ontwikkelingslanden?'

Den Haag, 19 juni

Lutherse kerk

Lutherse burgwal 7-9, Den Haag

Een goed functionerende rechtsstaat is een voorwaarde voor duurzame vooruitgang in ontwikkelingslanden. Zonder bijvoorbeeld een integere overheid, een onafhankelijke rechterlijke macht en de bescherming van eigendomsrechten is die ontwikkeling niet mogelijk. In het Teldersstichting-geschrift *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden?* (2008) wordt daarom geadviseerd dat ontwikkelingssamenwerking zich vooral op het stimuleren van rechtsstatelijkheid zou moeten richten. Maar (islamitische) ontwikkelingslanden kennen dikwijls een rechtssstelsel en cultuur met aspecten die haaks staan op onderdelen van de rechtsstaat. Is het desondanks mogelijk de rechtsstatelijkheid in die landen van buitenaf te bevorderen? Deze en andere vragen komen aan de orde tijdens dit symposium.

Programma

(onder voorbehoud)

Ondersteunt door

Dagvoorzitter: Tom Zwart (hoogleraar te Utrecht en directeur van de School of human rights research)

Eerste blok: 11:00 uur-12:30 uur; **thema:** algemeen

Inleiders Frits Bolkestein (onder meer voorzitter van het curatorium van de Teldersstichting)
Jan Michiel Otto (hoogleraar Law and governance in developing countries te Leiden en directeur van het Van Vollenhoven instituut)

Lunch 12:30 uur-13:30 uur

Tweede blok: 13:30 uur-14:30 uur; **thema:** de positie van de vrouw

Inleiders Nahed Selim (auteur), Petra Stienen (auteur en diplomate)

Derde blok: 14:30 uur-15:30 uur; **thema:** afzonderlijke landen

Inleiders Afshin Ellian over Iran (hoogleraar Sociale cohesie, burgerschap en multiculturaliteit te Leiden)
Maurits Berger over Syrië/Egypte (hoogleraar Islam in de Westerse wereld te Leiden)

Afsluiting: 15:30 uur-16:00 uur

Inleider Joris Voorhoeve (onder meer lid van de Raad van State en auteur van het geschrift *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden?*)

Voor meer informatie rondom aanmelding raadpleeg de website www.teldersstichting.nl of neem contact op met Frans de Graaf via 070-3631948.

HOE ENTHOUSIAST MOETEN WE ZIJN OVER CALVIJN?

MARIUS WESSELS

In 2009 is het 500 jaar geleden dat Johannes Calvijn in het Franse Noyon ter wereld kwam. Calvijn is naamgever van het protestants-christelijke calvinisme en de met Nederland vereenzelvigde sobere 'calvinistische' aard. Om dit feit te vieren is 2009 uitgeroepen tot Calvijnjaar, met als gevolg dat in diverse kranten en tijdschriften publicaties verschijnen en door het hele land lezingen en debatten worden georganiseerd. Marius Wessels vraagt zich echter af of er wel iets te vieren valt. Moeten we als blijmoedige feestgangers achter onze minister-president aanlopen die begin dit jaar in *Trouw* de loftrompet over de reformator uitstak? Of is er reden tot scepsis te midden van deze feestvreugde?

Dit jaar is uitgeroepen tot Calvijnjaar en terecht wordt daaraan ruime aandacht gegeven. Daarbij blijft het natuurlijk wel van belang dat men zich, hoe enthousiast men wellicht ook is over Calvijn, niet bezondigt aan onjuiste voorstellingen van zaken omtrent de rol van Calvijn. Zo beweerde premier Balkenende in een artikel in ochtendblad *Trouw* dat het open en vrije karakter van de Nederlandse samenleving niet tegenstrijdig is aan het werk van Calvijn en het Calvinisme maar daaraan eerder schatplichtig.¹ In een redactioneel commentaar in dezelfde krant werd gesteld dat Calvijn het principe van één staat, één godsdienst verwierp, dat voor hem de godsdienstvrijheid voorop stond en dat hij dat principe zou hebben gedeeld met Willem van Oranje.²

Vooropgesteld dient te worden dat ons land zeker

schatplichtig is aan Calvijn. Zo begint Simon Schama met goede reden zijn studie *Overvloed en onbehagen* (over het karakter van de Nederlandse Republiek in – vooral – de zeventiende eeuw) met de volgende uitspraak van Calvijn: 'Laten zij die overvloed hebben eraan denken dat zij zijn omgeven door doornen, en laten ze goed oppassen dat ze er niet door geprikt worden.'³ Oftewel: men mag misschien rijk worden maar men moet dan juist ook oppassen voor ontsporingen. Het calvinisme bleek prima samen te gaan met het kapitalisme. Calvinistische spaarzaamheid droeg bij aan het opbouwen van vermogen dat vervolgens weer kon worden aangewend voor allerlei economische activiteiten. Men mag echter niet over het hoofd zien dat het kapitalisme toen al geruime tijd wortel had geschoten in de Nederlanden, vele decennia voordat iemand ook nog maar van Calvijn had gehoord. Bovendien dient men ook oog te hebben voor duidelijke minpunten van de invloed van het calvinisme op de Nederlandse samenleving.

Zo kunnen zeer grote vraagtekens worden gezet bij de bewering dat voor Calvijn de godsdienstvrijheid voor-

Er kunnen zeer
grote vraagtekens worden
gezet bij de bewering
dat voor Calvijn
de godsdienstvrijheid
voorop stond

op stond. In de stadsstaat Genève bleek Calvijns invloed op het bestuur vooral tot onvrijheid te leiden. In 1536 werd Calvijn door zijn vriend Farel uitgenodigd naar Genève te komen om hem daar te helpen bij het omvormen van de stad tot een baken van protestantse vroomheid. Maar toen Calvijn en Farel ver-

volgens eisten dat de door hen opgestelde catechismus en geloofsbelijdenis door alle inwoners van Genève zou worden onderschreven, weigerde het stadsbestuur daarmee in te stemmen.⁴ Uiteindelijk werd Calvijn verbannen

maar in 1541 veranderde de situatie zodanig dat hij zich alsnog in Genève kon vestigen. Vervolgens kon Calvijn daadwerkelijk zijn strikte interpretatie van het geloof aan de inwoners van Genève opleggen. Er werd hard opgetreden tegen wederdopers, katholieken en dissidente predikanten.⁵ Evenzeer werd opgetreden tegen godslastering, hekserij, dronkenschap, kaartspel, dansen, ontucht, overspel, prostitutie en andere lichtzinnigheden.⁶ Calvijn tolereerde geen godsdienstige ideeën die nadrukkelijk afweken van de zijne.

Voor al in de eerste jaren van het calvinistische bestuur is omwille van de 'kuising' van Genève kennelijk een groot aantal personen veroordeeld. Zo zouden tijdens het 'rigo-risme' in de jaren 1542-1546 maar liefst 58 personen ter dood zijn gebracht en 76 personen zijn verbannen.⁷ Daarbij moet worden aangetekend dat Calvijn weliswaar geen bestuurlijke functie uitoefende in Genève, maar dat hij wel een steeds grotere invloed had op dat bestuur. Een berucht voorval deed ook zich voor in 1553 na de komst in Genève van Michael Servet, die de leer van de drie-eenheid aanvocht. Calvijn liet aan zijn vriend Farel weten dat 'ik [Calvijn] hem [Servet], indien hij naar Genève zou komen en indien mijn gezag ook maar iets waard is, niet levend zou laten vertrekken' ('Si venerit, modo valeat mea autoritas, vivum exire nunquam patiar').⁸ Metterdaad werd Servet kort na zijn aankomst in Genève levend verbrand en Calvijn was daarvoor in directe zin (mede)verantwoordelijk.

Het is op zijn zachtst gezegd nogal cru dat het hierboven geciteerde redactionele commentaar van *Trouw* Calvijn in één adem noemt met Willem van Oranje waar het gaat om 'godsdienstvrijheid'. Ook bij die voorstelling van zaken moet een groot vraagteken worden gezet. Willem van Oranje (de meest prijzenswaardige van al onze Oranjevorsten) lijkt metterdaad een voorstander te zijn geweest van godsdienstvrijheid. Zo oefende hij een aanzienlijke invloed uit op de totstandkoming van de Pacificatie van Gent waarbij voorlopig het naast elkaar bestaan van katholicisme en protestantisme werd vastgelegd. Uiteindelijk werd in de noordelijke Nederlanden toch de gereformeerde kerk overheersend. Bij deze ontwikkeling

bestond een aanzienlijk verschil van inzicht tussen Willem van Oranje, die meer tolerantie op godsdienstig gebied nastreefde, en de calvinistische dominees die juist een neiging tot intolerantie en een theocratische staatsmodel

aan de dag legden.⁹ Juist Willem van Oranje (een kind van lutherse ouders maar katholiek opgevoed aan het hof van Karel V), bepleitte 'vrijdom en liberteit van sijnder Religien en consciënties' voor een ieder 'so van het Evangelium als de Roomse kerke'.¹⁰

Willem van Oranje was

ook niet gediend van de kerkelijke tucht die door zijn calvinistische medestanders werd voorgestaan. Zeker, Willem van Oranje werkte nauw samen met de calvinistische tegenstanders van het regime van Philips II, maar het was een bekend gegeven dat hij over de mate van tolerantie en het introduceren van een strenge, kerkelijke tucht vaak met hen van mening verschilde. Die tegenstelling deed zich onder meer voor tussen Oranje en Marnix van Sint Aldegonde.¹¹ Sommige calvinisten keerden zich zelfs volledig af van Willem van Oranje vanwege zijn tolerantiepolitiek; een bekend voorbeeld is Petrus Dathenus, een van de meest fanatiek calvinistische tegenstanders van godsdienstvrijheid en tolerantie.¹² Willem van Oranje gold ook,

tot het eind van zijn leven, als een beschermheer van (de katholiek gebleven) Dirck Volkertsz. Coornhert, die evenals Oranje een voorstander was van religieuze verdraagzaamheid respectievelijk godsdienstvrijheid en die reeds in de zestiende eeuw een omschrijving gaf van de mate waarin een diversiteit aan godsdiensten moest worden toegestaan in bewoordingen waarmee ook hedendaagse wetgevers nog hun voordeel kunnen doen.¹³

Tot de geest van verdraagzaamheid en afkeer van letterziften op religieus gebied was zeker ook in de Nederlanden in eerdere decennia veel bijgedragen door Erasmus (aan wie *Liberaal Reveil* in het vorige nummer terecht ruim aandacht heeft besteed¹⁴). Erasmus had zich in zijn tijd sterk afgezet tegen de scholastiek en alle precieze voorschriften die uit zo'n scholastische benadering voortvloeiden. Hij streefde er juist naar dat binnen de

Willem van Oranje
was niet gediend
van de kerkelijke tucht
die door zijn calvinistische
medestanders
werd voorgestaan

Calvinisme gaat prima
samen met kapitalisme

katholieke kerk meer ruimte zou ontstaan voor de menselijke rede en dat ook het erfgoed van de Griekse en Romeinse oudheid zou worden geïncorporeerd. Weenigen hadden vóór hem de misstanden in de katholieke kerk zo geprononceerd aan de kaak durven stellen als Erasmus in zijn *Lof der zotheid*. Een belangrijke uitspraak van Erasmus luidde: 'De hoofdzaak van onze godsdienst is vrede en eendracht. Deze kan nauwelijks standhouden tenzij wij zo weinig mogelijk definiëren, en ieders oordeel in vele zaken vrijlaten.'¹⁵ Bijna zijn hele productieve leven heeft Erasmus gepoogd hervormingen tot stand te brengen binnen de katholieke kerk en heeft hij zich (dus) verzet tegen afscheidingen. Toch heeft hij kort voor zijn dood, toen de scheuringen definitief waren gebleken, nog wel verklaard dat in de stad Bazel, waar hij toen verbleef, zowel de katholieke als de hervormde eredienst moest worden toegelaten.¹⁶ Helaas wierp het dogmatisme van Luther en Calvijn in diezelfde zestiende eeuw weer nieuwe beletselen op tegen de voortgang richting tolerantie. Ten aanzien van Erasmus valt er zeker ook af te dingen op (bijvoorbeeld) enkele van zijn uitlatingen over de joden, maar uiteindelijk was ook Erasmus een kind van zijn tijd en moeten we hem vooral prijzen om de vooruitgang in het denken die hij heeft bewerkstelligd. Zeker mogen we hem niet hard aanvallen wat betreft zijn afkeer van de oprukkende islam (in zijn tijd werd Venen voor het eerst door de Ottomanen bedreigd). Terecht zette Erasmus onder meer vraagtekens bij de wetten die voor Turken (moslims) golden (en die voor gelovige moslims vaak nog gelden), bij de macht van de Ottomaanse sultans en bij de (geringe) rol die de filosofie speelde in de islamitische wereld.¹⁷ Feitelijk was in Erasmus' tijd in een groot deel van de islamitische wereld sprake van rigide islamitische wetten, een enorme macht van de Turkse sultans en een onvoldoende doorwerking van het gedachtegoed van filosofen/geleerden dat tot meer moderniteit had kunnen leiden.¹⁸

Stellig hebben de vooruitstrevende denkbeelden van Erasmus ook invloed gehad op Willem van Oranje. Door historicus Van Deursen wordt Oranje nadrukkelijk als Erasmus-aans bestempeld.¹⁹ Het is goed dat bij de aandacht die heden ten dage wordt gegeven aan de Nederlandse geschiedenis de belangstelling voor de grote humanist Erasmus minstens zo groot is als de aandacht voor Calvijn. In dat opzicht valt het ook toe te juichen dat in de Canon

van Nederland 'vensters' zijn gereserveerd voor zowel Erasmus als voor Willem van Oranje. Daarbij is het bovendien zinvol te vermelden dat de ideeën van Erasmus ook in de zeventiende-eeuwse Republiek nog zeer invloedrijk waren.²⁰ In de woorden van Johan Huizinga: '[...] diep doortrokken van den Erasmiaanse geest was die klasse van stedelijke magistraten, die weldra in de gevestigde Republiek den toon zou aangeven en de leiding zou hebben.'²¹

Bij alle aandacht die dit jaar wellicht nog zal uitgaan naar Calvijn, is het dus ook van belang om de negatieve aspecten van het optreden van Calvijn in het oog te houden. Bij de neiging van sommigen om Calvijn te associëren met de vrijheid van godsdienst of met het vrije karakter van de Nederlandse samenleving, moeten grote vraagtekens worden gezet. Wanneer het om het vrije karakter van de Nederlandse samenleving gaat, zal men veeleer de loftrumpet moeten steken over andere grote figuren uit ons verleden, zoals Erasmus en Willem van Oranje. Zij hebben voor liberalen beduidend meer inspiratie te bieden.

Marius Wessels is beleidsmedewerker bij de Tweede Kamerfractie van de VVD. Hij verzorgde verschillende publicaties voor de Prof.mr. B.M.Teldersstichting, waaronder het boek De Nederlandse traditie van vrijheid.

NOTEN:

- 1 Jan Peter Balkenende, 'Dit land dankt zo veel aan Calvijn', *Trouw*, 10 januari 2009.
- 2 'Modern Nederland is Calvijn en het calvinisme heel wat schatplichtig', *Trouw*, 12 januari 2009.
- 3 Simon Schama, *Overvloed en onbehagen*, Amsterdam, 1988, p.7.
- 4 Mirjam van Veen, *Calvijn*, Kampen, 2006, p.38.
- 5 Ibidem, pp.37 en 53.
- 6 W.F. Dankbaar, *Calvijn, zijn weg en werk*, Nijkerk, 1982, pp. 95, 96, 198.
- 7 G. van der Zee, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, Kampen, 1937, (deel II; De hervorming), p. 34, noot 2; Cottret spreekt van executies van personen die het gezag van Calvijn c.s. niet aanvaardden. Zie: Bernard Cottret, *Calvijn. Biografie*, Kampen, 2005, pp. 207-208.
- 8 Ontleend aan:
http://nl.wikipedia.org/wiki/michael_Servet.

- 9 Zie o.m. Jonathan Israel, *The Dutch Republic*, Oxford, 1995, p. 203; zie ook: A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje. Een biografisch portret*, Amsterdam, 1995, p. 68. Dr. J.W.Berkelbach van der Sprenkel schreef over de vormgeving van het calvinisme in ons land het volgende in *Oranje en de vestiging van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1960, p. 91: 'De opbouw ging uit van de in Emden gevestigde Gereformeerde kerk. Haar ideaal was geenszins een moderne verdraagzaamheid, een erkenning van godsdienstvrijheid of dulding van andere eredienst.'
- 10 Citaat ontleend aan: Dr.A.A. van Schelven, *Willem van Oranje. Een boek ter nagedachtenis van idealen en teleurstellingen*, Amsterdam, 1948, p. 180.
- 11 A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, Utrecht, 1939, p. 43.
- 12 A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, deel II, Amsterdam, 1969, pp. 20 en 21.
- 13 Zie o.m. H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckersz Coornhert*, Amsterdam, 1978, p. 120. Coornhert's omschrijving van de mate waarin godsdienstvrijheid moest worden toegestaan was de volgende: 'maer dat alle kercken in vryheydt heurs gheloofs ende exercitien vandien, niet jehgen die politijcke wetten zijnde, in eendracht ende vreden neven malcanderen woonen ende die politycque vrede niet en verstooren' (t.a.p., p. 91).
- 14 Marco Koopman, 'Erasmus est homo per se' in: *Liberaal Reveil* 4, december 2008, pp. 204-216.
- 15 Zie o.m. Peter van der Coelen, *Erasmus in beeld*, Rotterdam, 2008, p. 32.
- 16 Antoon Vloemans, *Erasmus, een levensbeeld*, Den Haag, 1937, p. 140.
- 17 Zie bijv. Jan van Herwaarden, *Omgaan met Erasmus (afscheidscollege, 2005 - op het internet)*, p. 1.
- 18 Erasmus schreef onder meer: 'Wat voor rechtvaardige wetten kennen zij? Wat de tiran behaagt, is wet. [...] Welke plaats neemt de filosofie bij hen in?' Over die uitlating kan het volgende worden opgemerkt: de macht van de Turkse sultans was inderdaad zeer groot. Onder hun supervisie werd ook een complex van regels voor het wereldlijk bestuur ontwikkeld. Overigens mocht ook daarbij nooit sprake zijn van strijdigheid met de islamitische regels (sharia). Die sharia bleef vooral het privaatrecht en het traditionele strafrecht beheersen. Daarbij gold ook dat het recht om islamitische regels te interpreteren al lang was afgesloten. In het jargon van de islamkenners: de poort van de *Ijtihad* was gesloten (zie o.m. J.J.G. Jansen, *Nieuwe inleiding tot de islam*, Bussum, 1998, pp. 43, 97 en 151). Ook had het werk van vernieuwende islamitische filosofen/geleerden als Avicenna en Averroes uiteindelijk meer invloed uitgeoefend op West-Europa dan op de islamitische wereld zelf. Voor Erasmus, die bij uitstek gekant was tegen een wereld waarin orthodox-religieuze letterziften en/of machtbeluste vorsten de dienst uitmaakten, lag zeker ook een kritische benadering van de islamitische wereld zeer voor de hand.
- 19 A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje*, pp. 31 en 47.
- 20 Jonathan Israel, *The Dutch Republic*, pp. 369, 392, 393, 430, 514, 568, 577 en 790.
- 21 Johan Huizinga, *Erasmus*, Haarlem, 1958, p.238.

VAN OPGEBLAZEN BESTUUR TOT DOELMATIG BESTUUR

DESIR VAN ENTHOVEN

Stapels rapporten zijn reeds verschenen over de vernieuwing van het binnenlands bestuur in Nederland. In het kader van meer efficiency en minder bureaucratie wordt daarbij stevast gedebatteerd over de positie van de provincies. Desir van Enthoven meent echter dat er meer nodig is voor een doelmatig binnenlands bestuur. Naast de omvang en taakstelling van de provincies zou ook kritisch gekeken moeten worden naar de Provinciale Staten en naar het aantal gemeenten.

INLEIDING

In haar boek *Het opgeblazen bestuur* beschrijft Klaartje Peters, op indringende en heldere wijze, de teloorgang van de provincies.¹ Naar haar mening zijn zij geëvolueerd tot bestuurslichamen met een relatief geringe toegevoegde waarde. Daardoor is de discussie over de provincies weer flink opgeblaaid.

Peters stelt, dat burgers niet weten wat de provincie doet. Ze zijn daar niet in geïnteresseerd, gezien de lage opkomst bij de Provinciale Statenverkiezingen en de uitkomsten van imago-onderzoeken onder burgers. Het voortbestaan van de provincies hing in de jaren negentig aan een zijden draadje. De besluiteloosheid over het debat over de bestuurlijke inrichting van Nederland heeft hen van de onmiddellijke ondergang gered. Gedeputeerden en Statenleden hebben om dit 'overlijdensgevaar' te keren in de loop van de jaren negentig een overlevingsstrategie ingezet. Deze strategie kenmerkte zich door aan enkele klassieke taken (met name het toezicht) minder aandacht te geven en nieuwe taken te entameren op terreinen welzijn, zorg en onderwijs. Deze strategie ging gepaard met sterk verhoogde uitgaven voor PR, met het doel de burgers ervan te doordringen dat provincies er toe doen. Deze nieuwe werkzaamheden hebben volgens Peters niet tot een toegevoegde waarde geleid om de volgende redenen:

- de onderhavige werkzaamheden werden al uitgevoerd

door de gemeenten.

- de provincies hadden ook geen grote zakken met geld, zodat veelal projecten werden opgestart, die na enige tijd moesten worden beëindigd wegens geldgebrek.
- de provincies hadden/hebben op de bewuste terreinen slechts beperkte bevoegdheden.

De titel *Het opgeblazen bestuur* is ontleend aan de combinatie van het zoeken naar nieuwe activiteiten en het organiseren van intensieve verkoopcampagnes (PR) om te benadrukken hoe belangrijk de provincie wel is. Er zijn in de afgelopen jaren stapels rapporten verschenen met voorstellen over de hervorming van het binnenlands bestuur.² Verschillende serieuze pogingen van regeringszijde om het openbaar bestuur te hervormen zijn gestrand door de ingezette tegenkrachten van de provinciale politieke elite. Alle grote politieke partijen zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van hun provinciale/regionale partijkaders. Deze 'provinciale macht' is volgens Klaartje Peters de belangrijkste oorzaak dat provincies in de huidige vorm nog bestaan en zij ziet dat tevens als de grootste bottleneck om structurele veranderingen door te voeren. Tenslotte somt Peters de volgende modellen op waaruit kan worden gekozen indien men de provincies wil hervormen:

- De provincies hun open huishouding ontnemen. Het bestuur moet zich dan bescheidener opstellen en niet meer concurreren met gemeenten en zich niet meer druk maken over het gebrek aan belangstelling van de burger.
- De rechtstreekse verkiezing van de Staten afschaffen en de gemeenteraden de Statenleden laten kiezen. Hieraan kleven volgens Peters de volgende bezwaren: 1^e De neiging de zaken op te blazen wordt niet uitgeschakeld. 2^e Lokale politici gaan de Staten misbruiken om lokale kwesties tussen gemeenten uit te vechten. 3^e De toezichthoudende rol komt in het gedrang indien het provinciaal bestuur enkel bestaat uit gemeentelijke vertegenwoordigers.

- Provinciale Staten afschaffen. De provincies worden omgevormd tot een organisatieonderdeel van de rijksoverheid als gedeconcentreerde rijksdienst of als zelfstandig bestuursorgaan (ZBO).

Aan een keuze en uitwerking van een voorkeursmodel komt zij niet meer toe. In dit artikel beargumenteer ik, wat minimaal bij het binnenlands bestuur zou moeten veranderen om te kunnen spreken van doelmatig bestuur. Daarbij heb ik naast het boek van Peters gebruik gemaakt van de belangrijkste rapporten die over de inrichting van het binnenlands bestuur in de afgelopen jaren zijn verschenen. Tevens heb ik enkele personen die hun sporen in de bestuurswetenschappen of het binnenlands bestuur hebben verdiend gevraagd hun visie te geven op het binnenlands bestuur.³ De kernpunten van deze visies komen in dit artikel aan bod. In de volgende paragraaf schets ik het nieuwe bestuursmodel. Afgesloten wordt met een conclusie.

DOELMATIG BESTUUR

Om een doelmatig binnenlands bestuur te verkrijgen zijn de volgende vernieuwingen minimaal noodzakelijk:

1. Aantal provincies door fusies terugbrengen.
2. De huishouding van provincies sluiten en het aantal taken beperken.
3. Provinciale Staten afschaffen dan wel laten kiezen door de Tweede Kamer.
4. Aantal gemeenten fors terugbrengen door fusie.

FUSIE VAN PROVINCIES

De inrichtingsvraagstukken (verstedelijking, infrastructuur, waterbeheer en landinrichting) worden steeds groter wat schaal betreft en trekken zich niets aan van provinciegrenzen.

Om deze projecten gerealiseerd te krijgen moet derhalve veel onderhandeld en afgestemd worden. Het gevolg is bestuurlijke drukte waar de regering, parlement en burgers de laatste jaren zo over klagen. Plannen blijven liggen en wachten jaren op uitvoering. Dit gebrek aan daadkracht schaadt de legitimiteit van het bestuur. Er is dringend behoefte aan een dynamisch bestuur over een groter gebied dat samenhangen kan bewaken en afdwingen.

Dan zijn er nog de volgende argumenten die pleiten voor minder provincies:

- Vergeleken met de regio's of provincies in Europa zijn onze provincies erg klein. In Europa wordt niet begrepen hoe de regio's in Nederland moeten worden geduid.

- Aan grotere provincies, mits gezaghebbend tengevolge van doelmatig bestuur, zal het rijk gemakkelijker bevoegdheden overdragen.
- Door samenvoeging en stroomlijning van de provinciale apparaten zijn grote besparingen mogelijk.

Er kleven echter wel risico's aan het creëren van grotere provincies. Het risico is namelijk daarin gelegen dat er bureaucratische provincies ontstaan in plaats van snel, efficiënt en professioneel werkende bestuurslichamen. We moeten de wetmatigheid voor ogen houden, dat hoe groter de bestuursseenheid hoe meer bureaucratie en inflexibiliteit er zal zijn. Indien bestuurlijke drukte wordt vervangen door bureaucratie dan wordt het paard achter de wagen gespannen. Alleen indien bij de autoriteiten – die deze vier provincies gaan vormen – de vaste wil aanwezig is dat geen bureaucratische bestuurslichamen mogen ontstaan en het fusieproces wordt begeleid door externe adviseurs, lijkt het risico aanvaardbaar. De ambtelijke apparaten dienen relatief klein te zijn en ook klein te worden gehouden.

De Commissie Geelhoed (*Op schaal gewogen*)⁴, de Raad voor het Openbaar Bestuur (*Bestuur op maat*)⁵ en de Commissie Kok (*Advies Commissie versterking Randstad*)⁶ hebben geadviseerd dat provincies in de Randstad moeten samengaan. Als voor een fusie van de vier Randstadprovincies wordt gekozen dan lijkt het evenwel logischer en consequenter om ook andere provincies te laten fuseren. Doe je dat niet dan is het verschil in schaal en dus in belangrijkheid tussen de Randstadprovincie en de andere provincies wel erg groot. De provincie Zeeland telt slechts 380.000 inwoners!

Sietsma en de organisatieadviseurs van PricewaterhouseCoopers (PwC) zijn voorstander van het terugbrengen van de 12 provincies tot vier of vijf. Dit voorstel steun ik ten volle. Sietsma heeft daarbij de kanttekening gemaakt dat zolang de problemen in het binnenlands bestuur niet nijpender worden deze fusies niet tot stand zullen komen. Het rijk heeft daar volgens hem geen belang bij en de provinciebestuurders ook niet.

De organisatieadviseurs van PwC hebben aangegeven dat provincies in het algemeen hun taakuitvoering efficiënter zouden kunnen organiseren. Ook kan op het gebied van ondersteunende functies zoals inkoop, salarisadministratie, P&O, ICT en/of facilitaire diensten worden samengewerkt. Hiermee kunnen aanzienlijke kostenvoordelen worden gerealiseerd.

PROVINCIES MOETEN HUN HUISHOUDING SLUITEN EN HUN TAKEN BEPERKEN

Willen provincies gezaghebbende instituten worden, dan moeten zij zich toeleggen op enkele belangrijke terreinen. De provincies dachten gezag te verwerven door allerlei werk naar zich toe te trekken (*Het opgeblazen bestuur*), maar daarmee hebben ze het omgekeerde bereikt. Dat een gesloten huishouding en een duidelijke taakopdracht tot een grote mate van gezag kan leiden bewijzen de volgende drie zelfstandige bestuursorganen: de Nederlandsche bank en de toezichthouders Nma⁷ en Opta.⁸ Hoe minder taken de provincies op zich nemen en hoe beter zij die taken uitvoeren hoe gezaghebbender ze worden. De keuze voor een gesloten huishouding zou dus niet moeilijk moeten zijn.

De gemeenten zijn van mening, dat de huishouding van de provincies gesloten moet worden.⁹ De provincies daarentegen willen hun huishouding open houden.¹⁰ Hoewel in het rapport Geelhoed niet over een gesloten huishouding bij de provincies wordt gesproken wordt wel geadviseerd dat de provincies meer focus moeten krijgen. Geelhoed stelt vast dat regionalisering langs functionele weg, rijksinspecties in de regio en de grote stadsgewesten het regionaal bestuur hebben versnipperd en dat hoogst ondoorzichtig is wie verantwoordelijk is voor wat. Het opdrachtgeverschap is op regionaal niveau gebrekkig evenals politiek leiderschap. De gevolgen daarvan zijn het meest voelbaar op het terrein van de ruimtelijke ordening. De provincies moeten volgens Geelhoed via opdrachtgeverschap de integrale verantwoordelijkheid krijgen voor het omgevingsbeleid: ruimtelijke ordening, regionale economie, inrichting landelijk gebied, waterbeheer en milieu.

Voorzie de provincies van een heldere taakomschrijving en alle bevoegdheden die nodig zijn om deze taken adequaat en efficiënt uit te voeren. Beperk de taken tot de volgende:

1. Ruimtelijk beleid
2. Integraal toezichthouder op gemeenten en waterschappen
3. Ombudsman
4. Regionale economie en openbaar vervoer

1. RUIMTELIJK BELEID

Er is haast geen belangrijker taak in een van de kleinste en dichtst bevolkte landen ter wereld dan het ruimtelijk beleid. Wonen, werken, reizen, vervoeren recreëren en natuurbehoud vechten om de schaarse grond. Gezien de algemeen

geuite klacht van verrommeling van het landschap is hier gedurende de afgelopen jaren iets niet goed gegaan. De provincies moeten met grote inzet, strengheid en creativiteit zorgen dat de Nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening (Wro) een succes wordt.

2. INTEGRAAL TOEZICHTHOUDER OP GEMEENTEN EN WATERSCHAPPEN

De provincies moeten toezicht gaan houden op alle taken van gemeenten en waterschappen terwijl de rijksinspecties zich moeten terugtrekken. De provincies zijn dan de enige toezichthouder.

Het provinciale toezicht moet vooral gericht zijn op de handhaving van een minimale kwaliteit bij de uitvoering van wet- en regelgeving. Het toezicht op de handhaving van milieu- en veiligheidswetten zal daarbij een belangrijke plaats innemen. Om te voorkomen dat provincies een dubbele milieupet op hebben van vergunningverlener en toezichthouder gaat de vergunningverlening aan de grote bedrijven over naar de gemeenten. Teneinde dit toezicht goed uit te kunnen oefenen moeten GS naast de klassieke instrumenten van schorsing, vernietiging en taakverwaarlozing gemeenten ook kunnen waarschuwen en aanwijzingen kunnen geven. Het financiële toezicht van provincies op gemeenten moet meer inhoud krijgen omdat nu alleen gekeken wordt of de begroting sluitend is en niet wordt getoetst of met de voorgenomen investeringen de beoogde doelen worden bereikt en of er sprake is van geldverspilling. Klassieke voorbeelden van zo'n verspilling van overheidsgeld zijn zwembaden en theaters. De ene gemeente bouwt een zwembad of een theater en een buurgemeente doet hetzelfde met als resultaat dat beide zwembaden en theaters verliesgevend zijn. Nu gemeenten steeds meer taken krijgen is het gewenst dat het toezicht goed is geregeld. De toezichtafdeling van de provincie moet bevolkt worden door professionele ambtenaren, die niet op alle slakken zout leggen en de gemeenten niet onnodig voor de voeten lopen, maar wel in de gaten houden of beleid en dienstverlening aan minimale normen voldoen. Een goed functionerende/presterende gemeente heeft van de provincie dan niets te vrezen. De gemeenten zullen zich tegen deze opzet keren gezien hun manifest¹¹ waarin gesteld wordt dat het interbestuurlijk toezicht fors moet worden teruggedrongen ten faveure van horizontale instrumenten voor kwaliteitszorg zoals eigen normen, monitors en benchmarks.

De Commissie Geelhoed en de Commissie de Grave¹² adviseerden het integrale toezicht op de gemeenten bij de provincies onder te brengen. Geelhoed stelde dat de handhaving- en vergunningpraktijk in gemeenten vaak onvoldoende is (Enschede, Volendam). Het toezicht op fysiek terrein (milieu en veiligheid) verloopt via de Rijksinspecties en is te weinig doeltreffend als gevolg van een te lage prioriteitstelling op Rijksniveau.

De Commissie Oosting¹³ wil het toezicht ook bij de provincie concentreren maar dit toezicht zou dan alleen generiek moeten zijn (schorsing en vernietiging van besluiten en maatregelen tegen taakverwaarlozing). De kwaliteit zou volgens Oosting gewaarborgd moeten worden door horizontaal toezicht (toezicht op het eigen functioneren door gemeenteraden, provinciale staten en rekenkamers) alsmede door wetsevaluatie en het uitvaardigen van algemeen verbindende voorschriften (door de centrale overheid). De provincies en de ministeries waren volgens Oosting van mening dat horizontaal toezicht de kwaliteit van publieke diensten onvoldoende kan waarborgen en dat de generieke instrumenten te grof zijn. Deze visie deel ik ten volle. Het is naïef te menen dat horizontaal toezicht en regelgeving voldoende waarborgen bieden voor kwaliteitshandhaving. Immers wetten en voorschriften zijn in dit land ruim voorhanden en horizontaal toezicht is er ook, doch dat voorkomt niet dat decentrale overheden soms slecht presteren. Schorsing en vernietiging kan alleen worden ingezet om besluiten, die indruisen tegen de wet of het algemeen belang ongedaan te maken. Dit instrument kan dus niets betekenen in het kader van borging van kwaliteit bij uitvoering en handhaving. Het instrument van taakverwaarlozing kan in feite pas worden ingezet als de kwaliteit tot een absoluut dieptepunt is gezakt: men zou in zo'n geval de conclusie moeten trekken dat het reguliere toezicht op kwaliteit heeft gefaald. Het is opmerkelijk dat de provincies wat betreft het horizontale toezicht later de mening van Oosting zijn gaan delen.¹⁴

3. OMBUDSMAN

Burgers en bedrijven moeten bij de Commissaris van de Koningin (CdK) klachten kunnen indienen over het functioneren van gemeenten. Deze klachten moeten uiteraard helder worden beschreven en onderbouwd. De staf van de CdK gaat de klacht onmiddellijk onderzoeken. Wordt de klacht gegrond verklaard dan krijgt de desbetreffende

gemeente een waarschuwing of een aanwijzing. Dit instrument kan gezien worden als een aanvulling op het toezicht. Burgers en bedrijven kunnen zo werkelijk iets doen tegen slecht functionerende overheden. Dit zal een positieve invloed hebben op de burgerzin en betrokkenheid bij het bestuur.

De regering stelt vaak, dat zij niet alles kan bestieren en dat de burgers ook hun verantwoordelijkheid moeten nemen. Dat is ongetwijfeld waar, maar probleem is dat de burger geen andere instrumenten heeft dan de overheid op iets attenderen of een klacht indienen. Als daar dan niets of weinig mee wordt gedaan raakt de burger gefrustreerd en komt hij weer verder van overheid en politiek af te staan. Deze ombudsmanfunctie zal het bestuur werkelijk dichter bij de burger brengen.

4. REGIONALE ECONOMIE EN OPENBAAR VERVOER

De Commissie Geelhoed heeft voorgesteld de provincies ook verantwoordelijk te maken voor de regionale economie. Er is veel voor te zeggen de provincie hier coördinerende bevoegdheden te geven. Het moet immers contra-productief worden geacht dat iedere gemeente voor zich activiteiten ontplooit (reclame en marketing) om bedrijven aan te trekken. Gemeenten beconcurreren zo elkaar hetgeen soms resulteert in te lage prijzen voor grond. Ook presentaties in het buitenland met het doel bedrijven aan te trekken kunnen beter gecoördineerd gebeuren dan dat elke gemeente dat zelfstandig doet. De huidige taak van provincies ter zake van het openbaar vervoer (aanbesteding van openbaar vervoer tussen steden en dorpen) blijft ongewijzigd.

PROVINCIALE STATEN AFSCHAFFEN DAN WEL LATEN KIEZEN DOOR DE TWEEDE KAMER

De opkomst bij de verkiezingen van Provinciale Staten is in de laatste twee decennia fors gedaald van 66% in 1987 tot 46,3% in 2007. Dit is een duidelijk signaal, dat de burgers niet erg geïnteresseerd zijn in een democratisch gelegitimeerd provinciebestuur. Deze desinteresse van de Nederlanders voor hun provinciebestuur blijkt ook uit imago-onderzoeken die de provincies sinds de jaren 90 hebben laten doen onder burgers.¹⁵

Bij de verkiezingscampagnes voor de Provinciale Staten is het praktijk geworden dat ook Tweede Kamerleden en ministers worden ingezet. Dit is een duidelijke aanwijzing dat de politici zich ervan bewust zijn dat de provinciale politici

bij het publiek onbekend zijn.

Onbekend maakt onbemind en dat is geen stimulans om te gaan stemmen. Met deze inzet van landelijk bekende politici beogen de partijen zoveel mogelijk stemmen te trekken. Dit is van groot belang aangezien de Provinciale Staten op hun beurt de leden van de Eerste Kamer kiezen.

Peters schrijft dat er zonder politiek bestuur een administratieve tussenlaag resteert, die de nuttige niet politieke middenbestuurstaken kan vervullen zonder gehinderd te worden door enige drang om zich te bewijzen bij haar inwoners.¹⁶ Stuur de Provinciale Staten dus naar huis en vorm de provincies om tot een zelfstandig bestuursorgaan. Interessant is, dat Peters in haar boek uit onverdachte hoek een persoon en een instantie aanhaalt die zich eveneens afvragen of deze verkiezingen wel moeten blijven bestaan. De Brabantse gedeputeerde van Geel in 1999: 'De provincies hebben nog acht jaar om de bevolking te laten zien waar zij voor staan en anders moeten zij maar worden getransformeerd tot gedeconcentreerde rijksdiensten of iets van dien aard.' De Raad voor het openbaar bestuur eveneens in 1999: 'De vraag kan worden gesteld of de provincies gelet op hun meer abstracte bestuurlijke rol überhaupt de beschikking dienen te hebben over een direct gekozen politiek bestuur. Het zal moeilijk zijn een breed electoraat blijvend te boeien voor deze rol.'

Indien de Provinciale Staten worden afgeschaft heeft de Commissie Andeweg voor de taak, werkwijze en benoeming van de leden van de Eerste Kamer een creatieve oplossing bedacht.¹⁷ Voorgesteld wordt de adviesfunctie van de Raad van State over te hevelen naar de Eerste Kamer. Europese rechters hebben kritiek op de Raad van State vanwege de vermenging van de adviesfunctie met de bestuursrecht-spraak en dringen dan ook aan op het onderbrengen van deze functies in aparte organisaties. Ten aanzien van de adviesfunctie van de Raad van State wordt gesteld, dat de adviezen betrekkelijk vrijblijvend zijn en door regering en parlement gemakkelijk terzijde kunnen worden geschoven. De zo te vormen senaat-nieuwe-stijl krijgt het recht om door de Tweede Kamer aangenomen wetsontwerpen terug te sturen met het verzoek op bepaalde punten aanpassingen te verrichten.

Wanneer de Tweede Kamer het wetsontwerp daarna aanvaardt, al dan niet aangepast, is de wet definitief aangenomen. De auteurs stellen, dat dit advies van de Eerste Kamer minder vrijblijvend is, dan het advies van de Raad van State.

De omvang van de Eerste Kamer kan worden teruggebracht en de benoeming van de leden kan plaatsvinden door de Tweede Kamer.

Wel kan men zich afvragen of het advies van deze Eerste Kamer minder vrijblijvend is dan het advies van de Raad van State. De Tweede Kamer hoeft de aanbevelingen van de Eerste Kamer volgens de Commissie Andeweg immers niet op te volgen. Beter lijkt het deze Eerste Kamer een krachtiger positie te geven, door wetsontwerpen tegen te kunnen houden en met opmerkingen c.q. advies terug te zenden naar de Tweede Kamer. Vastgelegd zou kunnen worden waarop de Eerste Kamer moet toetsen:

- of het wetsontwerp niet in strijd is met andere wetten;
- of de wet gaat waarmaken wat de regering ermee beoogt;
- of de wet niet te ingewikkeld is en of er voldoende middelen, mensen en tijd ter beschikking is gesteld de wet uit te voeren.

Wetsontwerpen, die deze toetsing doorstaan zijn automatisch aangenomen en het is dan ook niet nodig dat de Eerste Kamer advies over door haar goedgekeurde/aangenomen wetten uitbrengt.

Toetsing op bovengenoemde punten is van kardinaal belang. Saskia Stuiveling, de President van de Algemene Rekenkamer, heeft op 9 oktober 2007 de Van Slingelandt-lezing voor haar rekening genomen.¹⁸ Haar lezing had als onderwerp hoe het openbaar bestuur kan worden verlost van bureaucratie, vertraging in de implementatie van wetten alsmede van het feit dat vaak het vooraf gewenste resultaat niet overeenstemt met het feitelijk bereikte resultaat.

Zij gaf de volgende aanbevelingen:

- 1^e De wettenmakers moeten zorgen, dat een wet voldoende geld, mensen en tijd meekrijgt om goed geïmplementeerd en uitgevoerd te worden. Vaak zijn een of meerdere van deze elementen in onvoldoende mate aanwezig.
- 2^e De wettenmakers moeten de wetten zo eenvoudig mogelijk maken. Hoe ingewikkelder de wet, hoe moeilijker deze is uit te voeren, hoe meer bureaucratie en hoe meer onbehagen bij burgers.
- 3^e Overheidsinstanties moeten veel meer van elkaar leren en elkaar helpen, zodat het buskruid niet telkens opnieuw hoeft te worden uitgevonden.

Mocht het bovenstaande (afschaffing van Provinciale Staten en herprofilering van de Eerste Kamer) voor regering en parlement een onneembare stap zijn, dan kan de volgende second-best oplossing uitkomst bieden:

De Provinciale Staten blijven bestaan, maar worden niet meer rechtstreeks door de burgers gekozen. De Statenleden worden benoemd door de fracties in de Tweede Kamer, naar rato van het aantal stemmen, dat in elke provincie op die fractie (partij) is uitgebracht bij de verkiezingen van de Tweede Kamer. Bij de Statenverkiezingen van maart 2007 is het aantal Statenleden verminderd van 764 tot 564. De regering heeft deze vermindering doorgevoerd met de gedachte dat met minder Statenleden meer op hoofdlijnen kan worden gestuurd hetgeen de bestuurskracht en slagvaardigheid ten goede moet komen.

Indien het aantal provinciale taken wordt beperkt, zoals hierboven bepleit, kan de omvang van Provinciale Staten verder worden teruggebracht (bijv. met 25 tot 50%).

De organisatieadviseurs van PwC hebben in hun visie op het provinciebestuur gesteld, dat deskundigheid bij Statenleden nog wel eens te wensen overlaat. Het toezicht van Provinciale Staten op GS en het functioneren van de provincie is naar hun oordeel onvoldoende: de Statenleden hebben te weinig ondersteuning, in veel gevallen te weinig kennis of politieke moed. Het gebrek aan kennis en ondersteuning bij Statenleden dat PwC signaleert kan worden verholpen door een klein gedeelte van het provinciale ambtelijk apparaat exclusief aan de Staten ter beschikking te stellen.

GEMEENTEN SAMENVOEGEN

Kleine gemeenten moeten fuseren om een grotere bestuurskracht te realiseren en de dienstverlening professioneler en efficiënter te kunnen aanbieden. De in het regeerakkoord¹⁹ vastgelegde stellingname, dat het aan de gemeenten zelf wordt overgelaten of ze willen fuseren (eventueel gestimuleerd met enige druk vanuit de provincie) is onvoldoende. De regering moet dwang gaan gebruiken en aangeven hoeveel inwoners een gemeente zou moeten tellen. Dit laatste heeft de regering nooit aangedurfd.

De rapporten die aanbevelen dat kleine gemeenten moeten worden samengevoegd *Op schaal gewogen, Bestuur op maat, Manifest van de gemeenten en De eerste overheid*²⁰ reppen met geen woord wat de omvang van een gemeente minimaal zou moeten zijn.

Sietsma heeft een aantal van 50.000 inwoners geindi-

ceerd. Deze omvang is groot genoeg om deskundige ambtenaren en bestuurders aan te kunnen trekken en blijft klein genoeg en overzichtelijk, zodat bureaucratie buiten de deur kan worden gehouden.

Van Aartsen zegt in *De eerste overheid* het volgende: 'Veel gemeenten hebben nu al moeite de slagkracht van hun ambtelijk apparaat, de Raad en het College op peil te houden. Van een ambtelijk apparaat van 40 mensen kan niet worden verwacht dat zij naast al hun werkzaamheden ook nog de uitvoering van de wet op de Jeugdzorg op zich neemt. Een aanzienlijk deel van de gemeenten heeft niet de bestuurskracht om toekomstige taakverzwaringen te verwerken.'

Samenvoeging van kleine gemeenten is te prefereren boven samenwerking omdat alleen op deze manier een eind komt aan de wirwar van samenwerkingsregelingen. Op deze manier wordt echt iets aan de bestuurlijke drukte – waar zoveel over geklaagd wordt – gedaan.

CONCLUSIE

Regering, parlement, provincies en gemeenten zullen nu toch eindelijk werk moeten maken van vernieuwing van ons binnenlands bestuur en ophouden met het laten verschijnen van rapport op rapport. Nederlanders willen goed bestuurd worden tegen zo laag mogelijke kosten, een situatie waar op dit moment geen sprake van is. Bestuurlijke drukte en bureaucratie moeten worden bestreden en doorzettingsmacht moet worden ingezet om projecten binnen redelijke tijd gerealiseerd te krijgen.

De in dit artikel door mij verdedigde structurele veranderingen zijn natuurlijk niet onmiddellijk te realiseren. Het mooie van het advies van de organisatieadviseurs van Price-waterhouseCoopers is dat de provincies zelf kunnen beslissen hun bedrijfsvoering efficiënter in te richten en met elkaar te gaan samenwerken. Op relatief korte termijn zijn dan aanzienlijke verbeteringen in de bedrijfsvoering te realiseren en kostenbesparingen in te boeken.

Als randvoorwaarden voor een nieuw debat over het middenbestuur is volgens Boogers aandacht nodig voor draagvlak, pragmatisme, experimentatie en pluriformiteit. Voorts waarschuwt Boogers voor onverstandige hervormers, die omdat ze te radicaal zijn niets bereiken. De belangrijkste voorwaarde voor een succesvolle vernieuwing van het middenbestuur is volgens hem strategische intelligentie: een mengeling van handigheid en wijsheid. Daar is weinig op af te dingen. Dat neemt niet weg, dat onvolkomenheden in

een organisatie alleen kunnen worden opgelost als de problemen zakelijk worden geanalyseerd en beschreven (zoals in de meeste onderzoeksrapporten over het binnenlands bestuur ook is gedaan). Als uit zo'n analyse dan blijkt dat voor het probleem alleen een radicale oplossing mogelijk is met als gevolg een loopgravenoorlog tussen provincies en gemeenten²² dan moet de regering zo wijs en handig zijn om knopen door te hakken. Een loopgravenoorlog is namelijk niet in het belang van de burgers.

Een goed doortimmerd en doordacht politiek en bestuurlijk systeem is van groot belang, daarvan waren de *Founding Fathers* van de Verenigde Staten reeds overtuigd. In de begintijd van de Amerikaanse Constitutie hebben Hamilton, Madison en Jay via de krant een openbare discussie gevoerd over de uitgangspunten van het Amerikaanse politieke systeem. De verzamelde krantenartikelen zijn later gebundeld in *The Federalist Papers* (White 1948 en Stillman 1984).

Zij hadden de volgende beeldende visie voor de noodzaak van goed bestuur: 'If men were angels no government would be necessary. If angels were to govern men, neither external nor internal controls would be necessary.'

D. van Enthoven is econoom en verbonden aan de Kafkabrigade die de ontmanteling van bureaucratische procedures nastreeft. Hij was lange tijd werkzaam in de financiële sector en tot voor kort als docent en onderzoeker verbonden aan de sectie Havenconomie van de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

NOTEN:

- 1 Klaartje Peters, *Het opgeblazen bestuur. Een kritische kijk op de provincies*, Amsterdam.
- 2 Op de website van de Teldersstichting treft u onder 'Liberaal Reveil' een link naar de bijlage waarin 50 rapporten zijn vermeld, die vanaf 1994 zijn verschenen.
- 3 Deze personen zijn Herman Sietsma, provinciesecretaris/algemeen directeur van de provincie Utrecht; Marcel Boogers, universitair hoofddocent bestuurskunde aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur van de Universiteit van Tilburg; Roger van Lier; Arno Seinstra, Diane Kerbert en Stan van de Laar, allen adviseur bij de adviesgroep Provincies van PricewaterhouseCoopers.
- 4 *Op schaal gewogen, regionaal bestuur in Nederland in de 21e eeuw*, rapport in opdracht van het Interprovinciaal Overleg opgesteld door een commissie onder leiding van Geelhoed, maart 2002.
- 5 *Bestuur op maat*, Ongevraagd advies van de Raad van het Openbaar Bestuur, september 2006.
- 6 *Advies commissie versterking randstad*, deze commissie stond onderleiding van oud minister-president Kok en was geïnstalleerd door het kabinet. Het rapport is gedaateerd januari 2007.
- 7 Nederlandse Mededingings Autoriteit.
- 8 Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit.
- 9 *Wil tot verschil gemeenten in 2015*, opgesteld door de VNG-commissie Toekomst Lokaal bestuur (Commissie Bovens), juni 2006.
- 10 Prof. Dr. F. Hendriks, Mr. C. J. A. M. Merckx en Prof. Mr. Drs. F. C. M. A. Michiels, *Wil tot verschil of wil tot macht?*, in opdracht van IPO, september 2006; alsmede de briefwisseling tussen VNG en IPO uit de maanden september t/m november 2006 (www.vng.nl).
- 11 *Manifest van de gemeenten*, vastgesteld in de Buitengewone Algemene Ledenvergadering van de VNG op 9 november 2006.
- 12 *Je gaat erover of niet*, rapport in opdracht van het kabinet uitgebracht onder leiding van de Grave, juli 2005.
- 13 *Van specifiek naar generiek, doorlichting en beoordeling van interbestuurlijke toezichtarrangementen*, rapport in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken onder leiding van Oosting, september 2007.
- 14 Brief van het IPO aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 21 september 2007.
- 15 Klaartje Peters, *Het opgeblazen bestuur*.
- 16 Ibidem.
- 17 R. Andeweg, e.a., *De leidende burger. Eindrapport Projectgroep Democratie & Bestuurlijke Vernieuwing*, PvdA, februari 2005.
- 18 Deze lezing wordt jaarlijks georganiseerd door de Vereniging voor Bestuurskunde.
- 19 Regeerakkoord CDA, PvdA en ChristenUnie van 7 februari 2007.
- 20 *De eerste overheid*, rapport van de VNG-Commissie gemeentewet en grondwet onder voorzitterschap van Jozias van Aartsen, juni 2007.
- 21 Deze loopgravenoorlog blijkt uit de documenten die vermeld zijn onder de voetnoten 9 en 10 van dit artikel.
- 22 Deze opgave pretendeert niet volledig te zijn. Het is mogelijk dat er rapporten over dit onderwerp aan mijn waarneming zijn ontsnapt. Publicaties in boeken en tijdschriften over het Binnenlands Bestuur zijn uitdrukkelijk niet in deze opsomming meegenomen.

DE ONDERWIJSBEGROTING 2009

JAN ANTHONIE BRUIJN,

INEKE DEZENTJÉ HAMMING-BLUEMINK

EN HALBE ZIJLSTRA

In de onderwijsbegroting voor 2009 wordt de nadruk vooral gelegd op het belang van meer geld voor het onderwijs in ons land. De auteurs van dit artikel vragen zich af of dat wel een terecht accent is. Zou de begroting niet veel kritischer moeten kijken naar de wijze waarop het geld wordt besteed in ons onderwijsland? De schrijvers betogen dat het onderwijsstelsel aan innovatie toe is. Dit vergt meer visie dan in de huidige begroting naar voren komt.

De Rijksbegroting 2009 voor het onderwijs komt op een moment waarop toenemende mondiale politieke en economische risico's, internationale concurrentie en sociaal-culturele veranderingen meer dan ooit een beroep doen op het aanpassings- en leervermogen van de mens. In toenemende mate wordt van ons vereist dat wij in staat zijn om over onze evolutionair stevig verankerde instincten als zelfbehoud, protectionisme en conservatisme heen te stappen. En de snelheid van de technologische ontwikkelingen die processen als internationalisering, schaalvergroting, economische globalisering en culturele versmelting voortdrijven neemt steeds verder toe. Te verwachten is dus, dat de uitdagingen waar de mens voor staat in de toekomst nog veel groter zullen zijn. Voor de voorbereiding van nieuwe generaties op die toekomst is niets zo belangrijk als onderwijs. Geldstromen en daarmee samenhangende financiële impulsen moeten gericht zijn op kwaliteit en internationalisering van dat onderwijs. Langs die lat gelegd levert de Rijksbegroting een aantal vragen op.

Volgens minister Plasterk liggen de beleidsaccenten op het op orde brengen van de basiskennis rekenen en taal, het centraal stellen van de docent als doorslaggevende factor bij de onderwijskwaliteit en de strijd tegen het

voortijdig schoolverlaten. Bij al deze agendapunten ligt de nadruk in de begroting op *meer geld*. De vraag is echter of dat wel terecht is. Zou niet veel meer nadruk moeten liggen op *andere* manieren waarop het geld naar het onderwijs stroomt en daarmee ontwikkelingen stuurt? In die zin is de begroting erg kwantitatief en weinig intelligent. Ondanks de beschikbaarheid van 'kwaliteitsagenda's' blijft onduidelijk wat de lange termijn focus van de bewindspersonen is op zaken als het opleidingsniveau van de leraar, de kwaliteitsborging van het onderwijs, internationalisering en schooluitval.

DE LERAAR

Bezuinigingen op het middelbaar beroepsonderwijs worden voor een groot deel geschrapt en de uitgaven voor lerarensalarissen worden verhoogd. Dat levert waardering op van de Algemene Onderwijsbond. Toch is de vraag of verhoging van de lerarensalarissen, hoe sympathiek ook, wel uiteindelijk de manier is om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren. Waar in de wereld is daarvoor nu of in de geschiedenis bewijs te vinden? In bijvoorbeeld Finland zijn de lerarensalarissen lager en ontbreekt bovendien een Onderwijsinspectie vrijwel geheel. Toch scoort het Finse onderwijssysteem in internationale metingen al vele jaren onveranderd zeer hoog, zoals ook weer te zien in het OESO-rapport *Education at a Glance*, dat de minister op 9 september jongstleden naar de Kamer stuurde. Het belangrijkste kenmerk van het Finse onderwijssysteem zit hem in het opleidingsniveau van de leraren. In Finland mag niemand onderwijs geven zonder te beschikken over een master diploma. Dat geldt daarvoor voor alle onderwijssectoren van basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs. De leraar staat er in hoog aanzien en het onderwijs is zeer goed. Zou in Nederland niet

meer geïnvesteerd moeten worden in verhoging van het opleidingsniveau van de leraar? De recente opkomst van de academische pabo is in dit opzicht interessant, niet in de laatste plaats omdat er veel belangstelling voor is. Dat is ook gezien het lerarentekort belangrijk. Staatssecretaris van Bijsterveldt-Vliegenthart stuurde op 22 september 2008 'Krachtig meesterschap', de kwaliteitsagenda voor het opleiden van leraren 2008-2011 naar de Kamer. Daarin kondigt zij aan de academische pabo's 'tijdelijk financieel te stimuleren' en te streven naar meer academici voor de klas. Dat laatste doet zij echter vooral door in te zetten op *bachelor*studenten die, als zij een 'educatieve minor' hebben gevolgd een onderwijsbevoegdheid krijgen die geldt in vmbo-tl en de eerste drie jaren van havo en vwo. De vraag is of dat niveau hoog genoeg is. In een latere fase kunnen studenten volgens de staatssecretaris 'eventueel doorstromen naar een educatieve master om een eerstegraadsbevoegdheid te halen'. Is dat niet allemaal veel te voorzichtig? Wat zijn in de visie van de staatssecretaris de uiteindelijke streefpercentages leraren met een masteropleiding in basisonderwijs tot en met bacheloropleidingen? Wat zijn de streefpercentages leraren met een PhD graad in de masteropleidingen, ook die in het hbo? En zou naar analogie van het Scandinavische voorbeeld de rol van de Inspectie niet navenant kunnen worden heroverwogen met een lastenverlaging als gevolg?

DE ONDERWIJSKWALITEIT

De HBO-Raad is blij met de nadruk die in de Rijksbegroting wordt gelegd op taal en rekenen, want daarvoor vragen de hogescholen al vanaf 2005 aandacht. De Landelijke Studenten Vakbond vindt het bedrag dat ervoor beschikbaar is te laag. Maar ook hier is de vraag waar het bewijs is dat verhoging van de kwaliteit van het onderwijs een kwestie is van hogere financiering en meer staatsinmenging. Is dit nu echt een zaak van meer geld, of gaat het ook hier om intelligenter financieren? Zou het niet veel logischer zijn om financiering te koppelen aan de mate waarin leerdoelen worden bereikt? De gestelde vraag is relevant voor alle onderwijssectoren. Voor het meten van toegevoegde kennis en vaardigheden in het onderwijs zijn vandaag de dag goede instrumenten beschikbaar, zoals leerling- en onderwijsvolgsystemen en voortgangstoetsen. Een bijkomend effect van deze toets-

vormen is, dat ook de toegevoegde waarde boven de 'zes' ermee kan worden gehonoreerd. Zo ontstaat een daadwerkelijke stimulans om het beste uit leerlingen en studenten te halen, hetgeen in de Rijksbegroting voor het onderwijs 2009 herhaaldelijk wordt geformuleerd als centrale doelstelling. In het rapport Dijsselbloem werd al opgeroepen tot verplichte begin- en eindmetingen. Inspecteur generaal Annette Roeters deed kort na haar aantreden eveneens een oproep tot anders en beter toetsen. En nu heeft de minister de toegevoegde waarde eveneens ontdekt. Blijkens zijn brief aan de Kamer van 18 september 2008 gaat de Inspectie onderzoeken of het mogelijk is de toegevoegde waarde van scholen nauwkeuriger te meten zonder dat de administratieve lasten toenemen. Maar de minister haast zich er in dezelfde brief bij te vermelden, dat de bekostiging niet aan de toegevoegde waarde zal worden gekoppeld. Waarom? Willen wij nu financieren op kwaliteit, of niet? Waarom geen pilots met koppeling van onderwijswinst aan bekostiging van instellingen in basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs en aan studiefinanciering voor studenten? Bij het invoeren van meer leerwegaanhankelijke en bij voorkeur instellingsoverstijgende toetsvormen kan het aantal leerweggebonden toetsen worden teruggebracht, zodat niet een overmaat aan toetsen hoeft te ontstaan. Bij het op die manier borgen van het wat, kan het hoe daadwerkelijk worden overgelaten aan de school en de docent. Zo wordt de overheid kleiner en krachtiger. Dit lijkt een meer intelligente manier van het weer centraal stellen van de docent bij het bepalen van onderwijskwaliteit, dan het louter aandragen van almaar grotere geldzakken en het uitbreiden van de staatsinmenging. Nog op 29 september jongstleden kondigde staatssecretaris Dijkzma aan zich te gaan verdiepen in hoe leerlingen op de basisschool leren rekenen. Zij trekt 1,8 miljoen euro uit voor 'rekenverbetertrajecten'. Zo blijft dit kabinet, alle goede voornemens ten spijt, met de handen stevig roeren in het 'hoe' van het onderwijs.

INTERNATIONALISERING

Het is een goede zaak dat internationalisering van het onderwijs in de begroting veel aandacht krijgt. Het grote sociaal culturele en economische belang van internationalisering van het onderwijs wordt in de begroting

gevoeglijk uiteengezet. De internationaliseringsagenda voor het onderwijs omvat de onderwijsinhoud, onderwijs in vreemde talen en mobiliteit van studenten en docenten. Ten aanzien van deze agendapunten zijn bij kritische lezing van de begroting echter een aantal onrustbarende ontwikkelingen waarneembaar. Onduidelijk blijft, hoe hieraan gewerkt gaat worden. De onderwijsinhoud en het taalonderwijs blijven onbesproken. Waarom niet veel eerder begonnen met vreemde taalonderwijs? Uit een recent advies van de Onderwijsraad bleek dat dit noodzakelijk is om de afgesproken Europese ambities te realiseren. De verwerving van de eigen taal lijdt niet onder vroeg vreemde taalonderwijs en profiteert hier mogelijk zelfs van. In de Onderwijsbegroting is over het stimuleren van vroeg vreemde taalonderwijs echter niets terug te vinden. Naast het taalonderwijs wordt ook internationale mobiliteit belangrijk gevonden. Door intermediaire organisaties als Nuffic en CINOP wordt hieraan hard gewerkt en er is vooruitgang geboekt. Toch laat een kritische blik op de mobiliteitscijfers in artikel 8 van de begroting nog veel ruimte voor verbetering zien. Zo komt een magere 18,3% van de studenten in het hoger beroepsonderwijs in het kader van de studie wel eens in het buitenland. In het wetenschappelijk onderwijs is het percentage gedaald van 31,6 naar 31,3%. Als 'streefwaarde' in het gehele hoger onderwijs wordt voor 2010 een magere 25% opgegeven. De minister vindt dus dat het voor 75% van de studenten niet nodig is om buitenlandervaring op te doen. Gezien de praktijk zullen die 25% gelukkigen de toch al niet minst kansrijken zijn. In het middelbaar beroepsonderwijs zijn de cijfers nog dramatischer. Daar komt minder dan 0,5% van de studenten twee weken of langer in het buitenland en is de streefwaarde voor 2010 een schamele 0,65%. In het voortgezet onderwijs ervaart slechts 2,4% van de leerlingen een meerdaagse uitwisseling met het buitenland in het kader van onderwijskundige samenwerking en streeft de minister naar maar liefst 2,5% in 2010. Maar hoe bescheiden ook deze ambities, ze moeten wel jaarlijks tien miljoen euro kosten. En in zijn internationaliseringsagenda *Het Grenzeloze Goed* doet de minister daar nog eens negentien miljoen euro bij. Deze getallen en bedragen zijn op geen enkele manier in verband te brengen met de ambities van Nederland als internationale kenniseconomie. Zij wijzen op niets meer dan gesubsidieerde elitevorming.

UITVAL

De minister predikt bestrijding van de uitval uit het onderwijs. Voor een vermindering van uitval is onder meer een betere school- of studiekeuze nodig. De stappen die de minister in deze richting zet zijn, gezien de grootte van het probleem, te weinig drastisch. Waarom niet experimenten met matchings- en selectietrajecten op veel grotere schaal toegestaan? Ervaringen met studiekeuzebegeleiding in pre-university colleges zijn veelbelovend. Scholieren komen er vroegtijdig in aanraking met academisch onderwijs en kunnen bewuster en beter onderbouwd hun studiekeuze maken. Ook veelbelovend zijn de ervaringen met selectie van studenten door bijvoorbeeld het University College Utrecht en de resultaten van onderzoek naar de gevolgen van selectie aan de poort aan de Erasmus Universiteit. Al in december 2007 adviseerde de commissie 'Ruim baan voor talent' de minister om selectie aan de poort in te zetten als middel om aankomende studenten te beoordelen op hun geschiktheid voor de studie. Onder zinvolle selectiecriteria schaarde de commissie het voeren van sollicitatiegesprekken met aankomende studenten of het beoordelen van sollicitatiebrieven. Dergelijke instrumenten zijn ook toepasbaar in de andere onderwijssectoren. Daarnaast heeft het probleem van uitval, zeker in het hoger onderwijs, ook weer te maken met de gekozen financieringstechnieken. Instellingen worden gefinancierd op basis van aantallen studenten, hetgeen niet stimuleert tot matching of selectie. Daarnaast worden instellingen gefinancierd op basis van aantallen diploma's, terwijl zij zelf de eindtoetsen afnemen. Studenten worden gefinancierd op basis van hun inspanning, nauwelijks op basis van het resultaat daarvan. Scholen, instellingen en studenten worden niet financieel beloond voor maximisering van de overgebrachte kennis en vaardigheden. Zolang deze situatie niet verandert zal van een substantiële vermindering van de onderwijsuitval en verhoging van de onderwijsopbrengst geen sprake zijn.

SLOTBESCHOUWING

Het onderwijsstelsel is toe aan innovatie. Dit kabinet zet daartoe niet de goede stappen. Het vak van leraar wordt misschien enigszins aantrekkelijker door een marginaal hoger salaris, maar op termijn veel meer door professionele vrijheid en aanzien. Dat laatste kan gerealiseerd

worden door de eisen aan het opleidingsniveau te verhogen. Gezien het huidige lerarentekort zal dat een lange termijnvisie, politieke moed en goede timing vereisen. De professionele vrijheid moet vorm krijgen door de leraar te vertrouwen in zijn vak en in zijn lokaal. Hij moet zelf kunnen bepalen hoe hij de leerdoelen bereikt. Bij die vrijheid hoort, naar goed liberale traditie, ook verantwoordelijkheid. Afspraken over wat er in de leerdoelen staat moeten duidelijker zijn dan nu. Nieuwe toets-technieken bieden de mogelijkheid om de mate waarin de leerdoelen worden bereikt en de toegevoegde waarde van het onderwijs beter te meten, zodat de opbrengst inzichtelijk gemaakt en gehonoreerd kan worden. Dat is een betere basis voor toezicht en financiering dan de kwantiteit van leerlingen en diploma's. Studenten

moet daadwerkelijk de vrijheid worden geboden om hun wens te realiseren internationalistischer te worden opgeleid. De Onderwijsbegroting 2009 is in deze aspecten onvoldoende visionair, onvoldoende innovatief en onvoldoende liberaal.

Prof. Dr. J. A. Bruijn is lid van de Onderwijsraad, voorzitter van de VVD Partijcommissie Onderwijs en Jeugdzaken en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Mr I. Dezentjé Hamming-Bluemink is woordvoerder primair-, voortgezet- en beroepsonderwijs, kinderopvang en arbeid en zorg van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten Generaal. Drs H. Zijlstra is woordvoerder hoger onderwijs en wetenschap, biotechnologie, energie, curatieve zorg, sport en voetbalvandalisme van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten Generaal.

GROENRECHTS LIBERALISME: GEWENST MAAR NIET LIBERAAL GENOEG

CEES VAN BEERS

'In welke tijd we ook leven, hoe de wereld er ook uit ziet, de mens ziet zich altijd geconfronteerd met bedreigingen. De pessimisten onder ons zullen het negatieve benoemen, de ondergang voorzien en oproepen tot een teruggang in de tijd. In welke tijd we ook leven, hoe de wereld er ook uit ziet, de mens ziet zich altijd geconfronteerd met kansen. De optimisten onder ons zullen het positieve benoemen, de vooruitgang omhelzen en oproepen de tijd vooruit te blijven', aldus opent Mark Rutte zijn *Pamflet van een Optimist*, waarin hij de nieuwe groenrechtse agenda van de VVD uiteenzet. Als ware optimist benadrukt Rutte de kansen voor liberalen op weg naar een nieuwe economie waarin een belangrijke rol is weggelegd voor het milieu, innovatie en duurzame energie. Econoom Cees Beers verwelkomt deze groenrechtse agenda van de liberale leider, doch meent dat het verhaal meer in het liberalisme kan wortelen. Zo meent Beers dat de markt ten onrechte terzijde wordt geschoven ten gunste van het bedrijfsleven.

Het in november 2008 gepubliceerde *Pamflet van een Optimist* van Mark Rutte is een verademing en getuigt van politieke visie.¹ Het is helaas ondergesneeuwd geraakt in de pers door de gebeurtenissen van de kredietcrisis. Rutte's voorstellen voor een moderne economie waarin een schoon milieu en innovatie belangrijke elementen zijn, getuigen van een toekomstvisie. Centraal staan de stimulering van innovaties in en toepassing van duurzame energiedragers in de Nederlandse economie. Dit leidt tot een innovatie- en groei impuls voor de economie en het leefmilieu wordt er beter van. Voor een liberaal is het belang-

rijk om bij dergelijke vergezichten te komen met beleidsvoorstellen die de marktwerking als verdelingsmechanisme in tact laat. Ook eventueel overheidsingrijpen zal marktconform moeten zijn. Gemeten aan deze criteria zijn de voorstellen in het pamflet voor een liberaal halfslachtig en onvolledig.

Het is halfslachtig omdat het enerzijds de rol van het bedrijfsleven en de markt benadrukt, geheel in de lijn van het liberale gedachtengoed maar anderzijds wordt de markt terzijde geschoven als van het bedrijfsleven aanpassingen worden gevraagd.

Het is onvolledig omdat het niet ingaat op hervorming van de vele overheidsregelingen die in eerste instantie niets met het milieu te maken hebben, maar daar wel negatieve invloed op uitoefenen, zogenaamde milieuschadelijke subsidies. Het is op dit terrein dat juist liberalen een taak tot hervorming hebben. Het mes snijdt immers aan twee kanten. Aan de ene kant hervorming van het overheidsbeslag op de economie en aan de andere kant een duurzame economie waar groei en milieu elkaar niet bijten.

Dit artikel vraagt aan de hand van Rutte's *Pamflet van een Optimist* aandacht voor het taboe bij de VVD tegen een overheid die via belastingen prikkels kan geven om duurzame innovaties te stimuleren. Daarnaast gaat het in op het door de VVD (en ook andere politieke partijen) verwaarloosde onderwerp van de milieuschadelijke subsidies die duurzame innovaties en een schoner leefmilieu belemmeren en de afhankelijkheid van energiebronnen van politiek instabiele landen versterken.

ENERGIE AFHANKELIJKHEID

In zijn *Pamflet van een Optimist* van 17 november 2008 presenteert fractievoorzitter Rutte zijn groenrechtse

agenda. Het centrale thema van deze agenda is hoe de toekomstige energievoorziening veilig te stellen. Momenteel is de energievoorziening van Nederland voor ongeveer 90% afhankelijk van fossiele brandstoffen zoals gas, kolen en olie. Gas produceren we zelf maar de voorraden slinken snel en in de nabije toekomst wordt Nederland afhankelijk van buitenlandse leveranties zoals dat nu al met kolen en olie het geval is. Deze leveranties komen voornamelijk uit politiek gevoelige en weinig betrouwbare landen zoals Iran en Rusland. De problemen met gasleveranties van Rusland aan de Oekraïne en daarmee de Europese Unie, begin dit jaar, onderstrepen de actualiteit en relevantie hiervan. Het is dus logisch te stellen dat we in Nederland beter af zijn als we minder fossiele brandstoffen en meer duurzame energie zoals wind, waterstof en zonne-energie zouden gebruiken. Zo worden twee vliegen in een klap geslagen. Het leidt tot minder afhankelijkheid van landen die de westerse democratie geen warm hart toedragen en een verbeterd natuurlijk leefmilieu.

De belangrijke vraag is: hoe doen we dat? Door innovaties in duurzame technologie (toepassingen) te stimuleren en dat is precies wat de groenrechts agenda van Mark Rutte als centraal thema heeft. Door middel van innovaties gericht op stimulering van alternatieve energiebronnen kan de verschuiving van fossiele brandstoffen naar duurzame energiedragers plaatsvinden. Dit streven past in een groter plan naar een economie waar wetenschappelijke vooruitgang en innovaties de belangrijkste aanjagers van de economische groei zullen zijn. Een welkome manier van denken die duidelijk stelling neemt tegen het door linkse, groene en veelal antiglobalistische lobbygroepen gekoesterde idee dat streven naar een schoner leefmilieu alleen kan worden gerealiseerd door verminderde economische groei dan wel dat meer economische groei altijd moet leiden tot een slechter leefmilieu.

Belangrijke onderdelen in het verhaal van de VVD-fractievoorzitter zijn beter en uitdagend onderwijs, samenwerking tussen universiteiten en bedrijfsleven, marktwerking, stimulering van het midden- en kleinbedrijf door middel van het verminderen van milieusubsidies en afschaffing van 'betuttelende' milieuheffingen voor burgers en ondernemers. Dit is een mooie agenda

voor de gemiddelde VVD-er maar gaat erg makkelijk voorbij aan wat de economische literatuur in de laatste veertig jaar heeft gesteld over heffingen en het negeert volledig de rol van hervorming van niet duurzame overheidsregelingen.

GROENRECHTS EN DE MARKT

Libertariërs willen alles aan de markt overlaten en kennen de overheid een absoluut minimale nachtwakerstaatsrol toe. Belastingen, reguleringen van overheidswege zijn voor hen uit den boze. Liberalen hebben eveneens de markt als leidend principe voor de economische inrichting van de staat maar zij begrijpen ook dat marktwerking soms faalt. Adam Smith onderkende dit al.² Binnen de liberale visie is er ruimte voor de overheid als corrigerende kracht om marktfalen tegen te gaan. Twee zeer belangrijke vormen van marktfalen zijn milieuvervuiling en innovaties.

Aan de ene kant kan de vrije markt niet voorzien in een schoon leefmilieu (lees: verminderd gebruik van fossiele brandstoffen) zolang aan vervuiling geen prijskaartje wordt gekoppeld. Zolang vervuiling van het natuurlijk leefmilieu kostenloos plaatsvindt zal niemand proberen de vervuiling te verminderen. In de economische literatuur wordt gesproken van negatieve

externe effecten. Met andere woorden, fossiele brandstoffen zijn te goedkoop. Aan de andere kant kan de vrije markt ook moeilijk succesvolle innovaties genereren. Deze vereisen enorm veel risicovolle

Twee zeer belangrijke vormen van marktfalen zijn milieuvervuiling en innovaties

investeringen van te voren zonder enige garantie dat deze worden terugverdiend. Immers, innovaties zijn gebaseerd op uitvindingen die veel inspanning en geld kosten om tot ontwikkeling te brengen. Uit studies blijkt bijvoorbeeld dat het meer dan \$ 500 miljoen kost om een nieuw medicijn te ontwikkelen van idee tot en met succesvolle marktinstructie.³ Een dergelijk innovatief product heeft positieve externe effecten ofwel een hoge maatschappelijke waarde, in casu de genezing van zieken. Het duurt een lange tijd voordat een bedrag van deze omvang is terugverdiend. Dat is een onzekere tijd voor het innoverende bedrijf omdat de kennis opgesloten in het product kan weglekken naar concurrenten waardoor het niet meer mogelijk kan zijn de investering terug te verdienen.

Vandaar dat overheidsregulering, bijvoorbeeld door middel van patent wetgeving, hier op zijn plaats is om individuele uitvinders/ondernemers te stimuleren innovaties te ontwikkelen. Of de overheid financiert met belastinggeld fundamenteel onderzoek op universiteiten omdat de kleine slagingskansen of het grote faalrisico van dit soort onderzoek bedrijven hiervan weerhoudt. Daarnaast subsidieert de overheid vaak innovatieve projecten in het bedrijfsleven zoals via de generieke regeling Wet Bevordering Speur en Onderzoek (WBSO) en specifieke regelingen van Senter/Novem.

De groenrechtse agenda van fractievoorzitter Rutte is een appel te komen tot een duurzame economie waarbij beide vormen van marktfalen worden geadresseerd. De markt is het centrale uitgangspunt en dat past goed in de liberale agenda omdat de markt het individuele handelen als sturend principe kent en het leidt tot de hoogste welvaart voor de maatschappij. Het is de kunst beleidsinstrumenten te vinden die de negatieve effecten van overgebruik van fossiele brandstoffen wegneemt en de positieve effecten van (duurzame) innovaties stimuleert. Om de marktwerking intact te laten moeten deze instrumenten generiek en volledig marktconform zijn zoals bijvoorbeeld door middel van belastingen (duurzaamheid) en subsidies (innovaties).

Rutte stelt dat eco-belastingen geen oplossing zijn omdat deze zouden leiden tot betalen, betalen en nog eens betalen. Het milieu of een duurzaam leefklimaat schiet er niets mee op, zeker niet zolang in China het autoverkeer elk jaar sterk toeneemt. Hier mist de fractievoorzitter een belangrijk punt dat wel centraal staat in zijn eigen voorstellen, namelijk de (versnelde) overgang naar een innovatieve en duurzame economie in Nederland. Het is waar dat het kunstmatig duurder maken van fossiele brandstoffen in Nederland een verwaarloosbaar effect heeft op de mondiale vervuiling zolang in China productie en consumptie sterk vervuilend blijven, maar het is niet van belang bij de keuze voor een duurzame innovatieve economie. Waar het om gaat is dat het kunstmatig duurder maken van fossiele brandstoffen leidt tot een gunstiger uitgangspunt om duurzame energie econo-

misch rendabel te maken. Immers duurzame energie is – veelal omdat het zich nog in het beginstadium van ontwikkeling bevindt – duur en daarmee niet aantrekkelijk. Zo kan de aanpassing plaatsvinden van de Nederlandse productiestructuur van niet-duurzame fossiele brandstoffen naar een economie met gebruik van duurzame energiebronnen. Op deze wijze wordt Nederland minder afhankelijk van Iran en Rusland. Met andere woorden, een verschuiving naar een duurzame innovatieve economie

kan alleen plaatsvinden als de prijzen voor fossiele (niet-duurzame) brandstoffen hoger worden ten opzicht van de prijzen van duurzame brandstoffen. Dit kan door middel van heffingen zoals een CO₂-belasting. Dat is precies wat de VVD fractievoorzitter niet wil. Het bedrijfsleven moet blijkbaar ontzien worden. Rutte stelt dat de CO₂-heffingen onnodige lastenverzwaring voor het bedrijfsleven veroorzaken van tussen

Hogere energieprijzen geven significant aanleiding tot minder verbruik en stimuleren de ontwikkeling van nieuwe duurzame technologieën en innovaties

de 10 en 25 miljard euro. 'Dat geld gaat naar de staatskas, terwijl het bedrijfsleven het ook had kunnen aanwenden voor innovatieve projecten.' Hier wordt vergeten dat het bedrijfsleven zich niet zal buigen over innovatie projecten die duurzaam zijn, als daar geen noodzaak voor is. Ook ondernemers komen pas in actie als zij financiële prikkels krijgen. Zolang fossiele brandstoffen goedkoper zijn dan alternatieve duurzame energiedragers zal geen bedrijf investeren in deze duurzame brandstoffen. Uit een recente studie blijkt dat hogere energieprijzen significant aanleiding geven tot 1) minder energiegebruik, en 2) de ontwikkeling van nieuwe duurzame technologieën en innovaties.⁴

Waar de VVD fractievoorzitter wel voorstander van is, is het opleggen van productie-eisen aan de industrie in Nederland en Europa met als gevolg dat de binnenlandse markt moet worden afgeschermd tegen producten die niet volgens deze eisen zijn voortgebracht. Productie-eisen kennen twee vervelende aspecten. In de eerste plaats zet het de overheid op de stoel van degene die precies weet aan welke eisen een schoon milieu moet voldoen. Voor een liberaal een merkwaardig standpunt en bovendien praktisch onmogelijk uit te voeren. Juist dit

moet via generiek beleid van prijsvorming aan de markt worden overgelaten. Ten tweede, betekent het dat op deze manier alleen marginale verandering van bestaande producten wordt bevorderd ('end-of-pipe'-oplossingen). Immers productie-eisen worden binnen het Nederlandse poldermodel in samenspraak met de industrie gemaakt en dat leidt altijd tot een systematische onderschatting van de productie-eisen en deze lokken nauwelijks (revolutionair) innovatief gedrag uit. Nieuwe duurzame producten met een grote toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie worden alleen ontwikkeld als productie-eisen extreem zijn en dat zit er niet in.

Het is beter dit markt-conform op te lossen door generiek beleid te voeren, dat wil zeggen via een veiling van CO₂-emissierechten. Dan betaalt iedere vervuiler de hoogst haalbare marktprijs en dat geeft de beste prikkel om de vraag naar innovatie, nieuwe producten en duurzame energie te stimuleren. Zo krijgt het bedrijfsleven een prikkel te investeren in nieuwe duurzame technologie en innovaties. Bovendien is het transparant en perfect liberaal om dit via de markt te sturen.

De overheid kan de opbrengst van deze heffingen gebruiken om duurzame innovatieve energie producten te stimuleren. Dat is geen verstandige keuze omdat het politieke besluitvormingsproces in de Tweede Kamer geen garantie is dat de opbrengsten van eco-belastingen naar de productie van innovatieve producten worden geloofst.

Bovendien blijft de overheid een veelvraat. Zeker onder linkse regeringen zal er altijd gezocht worden naar invoering van nieuwe belastingen. Het is de taak van liberalen om dit te voorkomen door belastingen transparanter te maken en allerlei uitzonderingsposities te vermindern en in het verlengde daarvan het beslag van de overheidsuitgaven structureel te reduceren.

OVERHEID ALS AANJAGER VAN NIET-DUURZAAMHEID

In het *Pamflet van een Optimist* wordt gesteld dat de overheid de wirwar van milieusubsidies moet afschaffen omdat deze innovatiebelemmerend werken en afhankelijkheid kweken. Wat in het geschrift ontbreekt, is dat de overheid zelf een belangrijke aanjager is van niet-duurzaamheid en via allerlei regelingen duurzame innovaties juist ontmoedigt. Het gaat dan over subsidies en uitzonderingsposities op belastingre-

gels die aanleiding zijn tot niet-duurzaam gedrag van burger en bedrijfsleven. Dit zijn zogenoemde *milieuschadelijke subsidies* die een verstoring van het marktperspectief met zich brengen.⁵ Voorbeelden hiervan zijn accijnsvermindering (rode) dieseloliegebruik in de landbouw, heffingsvrije voet voor meststoffenheffing, versnelde afschrijvingen investeringen in olie- en gasproductie op Nederlands deel Continentaal Plat, fiscale bevoordeling oude (vervuilende) auto's, enzovoorts. Er bestaan veel van deze onzichtbare douceurtjes voor specifieke groepen in de samenleving. Ook het weggeven – dat wil zeggen het niet veilen – van CO₂-rechten aan het bedrijfsleven leidt tot uitholling van prikkels om tot duurzame innovaties over te gaan.

De belangrijkste subsidie is de vrijstelling van Regulerende Energiebelasting (REB) voor grootverbruikers.⁶ De REB is ingevoerd onder de paarse kabinetten met als doel het belastingstelsel te vergroenen. Met de invoering in 1996 is de veroorzaakte lastenverhoging gecompenseerd via de inkomstenbelastingen. Met andere woorden, een verschuiving heeft plaats gevonden van directe naar indirecte belastingen. Grootverbruikers zoals bijv. de chemische industrie zijn echter vrijgesteld van REB voor elektriciteitsverbruik boven 10 miljoen kilowatt/uur en voor aardgasgebruik boven 1 miljoen kubieke meter.⁷ In tegenstelling tot de inkomstenbelasting heeft de REB dus een regressieve structuur. Hoe meer verbruik van fossiele brandstoffen des te minder extra betaald hoeft te worden. Dit is staatssteun aan de grote energiegebruikers die overigens door de Europese Unie elke drie jaar wordt bekeken en tot dusver goedgekeurd. De degressieve structuur van de energiebelasting belemmert investeringen in duurzame technologie-ontwikkeling door grootgebruikers. Naast de hoogte van de tarieven is de structuur van de belasting van belang om innovatief gedrag te stimuleren. Een degressieve structuur betekent dat grootverbruikers grootschalige investeringen in duurzaam energiegebruik moeilijker kunnen terugverdienen op besparingen via verminderd energieverbruik. Deze vrijstelling kost de overheid jaarlijks minimaal € 2 en maximaal € 5 miljard. De door deze vrijstelling veroorzaakte uitstoot wordt geraamd op maximaal bijna 8 Mton. Uitgaande van een vereiste reductie van 20 Mton onder het Kyoto protocol suggereert dat bijna 40% van de Kyoto doelstelling kan worden gehaald door de REB vrijstelling af te schaffen.⁸

Onlangs is in de economische literatuur onderzocht

wat de relatie is tussen prijzen van energiedragers en de technische ontwikkeling in alternatieve energiedragers. Het blijkt dat stijgende prijzen van olie en gas de patentontwikkeling van alternatieve energiedragers zoals wind en waterstof stimuleren.⁹ Met andere woorden, het kunstmatig goedkoper maken van olie en gas leidt tot een rem op de duurzame innovaties. Dit sluit aan op eerdere ideeën dat milieueffingen bedrijven dwingen scherper na te denken en afwegingen te maken om in duurzame innovaties te investeren.¹⁰ Er moet een duidelijk verschil worden gemaakt tussen het kreunende bedrijfsleven dat zwaardere financiële lasten ondervindt van lastenverhoging door energiebelastingen op de korte termijn en de prikkels die zij krijgt om te investeren in duurzame innovaties die op de langere termijn toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie opleveren. Vandaar dat de degressieve structuur op de REB geheel afgeschaft moet worden en door een lineaire of progressieve structuur moet worden vervangen. Dat kan niet onmiddellijk omdat de energiegrootverbruikers ruimte moeten krijgen zich er op in te stellen. Zo'n verandering zal aangekondigd moeten worden en dan na een bepaalde periode moeten ingaan. In dat geval wordt voor een beperkte periode voor de grootverbruikers de lagere tarieven aangehouden maar met het vooruitzicht dat bijvoorbeeld tussen nu en tien jaar deze tarieven worden verhoogd tot het niveau van de kleinverbruikers. De industrie krijgt dan een prikkel om te investeren in duurzame innovaties en draagt daarmee bij aan de groenrechts agenda van fractievoorzitter Rutte. Daarnaast ontstaat transparantie van de overheidsinkomsten en -uitgaven hetgeen een goed uitgangspunt kan vormen liberaal beleid in gang te zetten dat het overheidsbeslag op de economie vermindert.

DE KREDIETCRISIS

De verschuiving naar een groenere economie die minder afhankelijk is van energie aanvoer uit politiek instabiele landen door middel van een groenrechtse agenda is ook van belang in een tijd van economische crisis zoals we die momenteel ervaren. Het politieke en economische momentum voor stimulering van duurzame (energie) innovaties is niet erg gunstig. De daling van de energieprijzen zijn welkom voor het in moeilijkheden geraakte bedrijfsleven maar hebben als ongunstig neveneffect dat de prikkels in duurzame (energie) innovaties te investe-

ren vermindert. Daarnaast worden investeringen in duurzame innovaties sterk belemmerd door het droogvallen van de kredietstromen.¹¹ De vraag is of het mogelijk is beleid te ontwikkelen dat duurzaam innovatiegedrag bevordert en een bijdrage kan leveren aan een stimulering uit de economische crisis. Rutte suggereert in zijn pamflet dat de overheid als een soort *launching customer* kan optreden om als grote vrager naar duurzame goederen en diensten voldoende schaalvoordelen te realiseren voor duurzame innovaties.

Het Centraal Planbureau ziet in een recente notitie weinig mogelijkheden voor een activistisch overheidsbeleid gericht op een zogenaamde 'New Green Deal'.¹² Het zou dan de bedoeling zijn milieumaatregelen te gebruiken als stimulans om de bestedingen op peil te houden. Op korte termijn zal dit weinig effect sorteren. Maatregelen gericht op een verschuiving naar duurzame innovaties en productiestructuur hebben effect op de lange termijn. Daarmee is ook de verschuiving naar een innovatieve economie die minder afhankelijk is van fossiele brandstoffen uit Rusland en het Midden-Oosten een kwestie van tijd.

De kredietcrisis vraagt om een korte termijn oplossing waarbij de bestedingen op peil blijven. Dat is ook van belang voor innovatief gedrag van bedrijven want bedrijven investeren vooral in productinnovaties als zij voldoende afzetmogelijkheden zien.¹³ Met andere woorden, generiek beleid gericht op het op peil houden van de bestedingen op korte termijn voorkomt dat bedrijven minder innovatief worden. Voor de langere termijn is dat een goede uitgangspositie samen met hervormingen van milieuschadelijke subsidies om in Nederland tot een duurzame innovatieve economische groei te komen die minder afhankelijk – of bij voorkeur geheel onafhankelijk – van de energievoorziening uit politiek niet betrouwbare landen. En dit sluit precies aan op het doel van de groenrechtse agenda van fractievoorzitter Rutte.

CONCLUSIE

In dit artikel wordt een lans gebroken voor VVD-fractievoorzitter Rutte's ideeën de Nederlandse economie minder afhankelijk te maken van fossiele brandstoffen en daarmee van politiek onbetrouwbare landen als Rusland en Iran. De door hem voorgestelde beleidsmatige uitwerking is teleurstellend. Het centrale idee om door middel van het stimuleren van innovaties in duurzame technolo-

gie (toepassingen) dit doel te bereiken kan namelijk alleen worden bereikt door marktwerking en door marktconform overheidsbeleid. Vanuit liberaal perspectief zijn dit te verdedigen stellingnames. De voorstellen van Rutte in zijn *Pamflet van een Optimist* daarentegen leiden aan koudwatervrees waar het gaat om marktconforme CO₂-belastingen die gebruik van alternatieve duurzame energiedragers relatief goedkoper maken. Marktconform overheidsbeleid betekent in dit geval het veilen van CO₂-rechten. De hoogte van de CO₂-heffingen wordt op deze wijze precies volgens de geldende schaarsteverhoudingen bepaald zonder dat de overheid hier een actieve prijszettende rol in hoeft te spelen.

De voorstellen van de VVD-fractievoorzitter zijn onvolledig omdat zij niet ingaan op de hervorming van de vele overheidsregelingen die een negatieve invloed op het milieu veroorzaken en duurzame innovaties belemmeren. Dit zijn zogenaamde milieuschadelijke subsidies. Voorbeelden zijn onder andere uitzonderingsposities van de Regulerende Energie Belasting, versnelde afschrijvingen van investeringen in olie- en gasproducties, fiscale bevoordeling van oude (vervuilende) auto's, enzovoorts. Hervorming van dergelijke subsidies leidt tot twee voor liberalen plezierige uitkomsten. In de eerste plaats een stimulans ten behoeve van een duurzame en innovatieve economie zoals verwoord in Rutte's pamflet en daarmee verminderde afhankelijkheid van de energievoorziening van politiek onbetrouwbare landen. Ten tweede leidt het tot transparantere overheidsinkomsten en -uitgaven, hetgeen een goede uitgangspositie vormt om het overheidsbeslag op de economie op een liberale manier te hervormen, dat wil zeggen verminderen.

Prof.dr. C.P. van Beers is econoom, hoogleraar innovatiemanagement aan de Technische Universiteit Delft en lid van de VVD.

NOTEN

1. M. Rutte, *Pamflet van een Optimist. Naar een moderne economie: Een Groen Rechtse toepassing op energie*,

17 november 2008, Den Haag, <http://www.vvd.nl/>.

2. Zie: E. Schoorl, 'Adam Smith & Jean-Baptiste Say', in: *Marktmeesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam, 2004.
3. J. DiMassi, e.a., 'Cost of Innovation in the Pharmaceutical Industry' in: *Journal of Health Economics*, 10, 2, 1992, pp. 107- 142.
4. D. Popp, 'Induced Innovation and Energy Prices' in: *American Economic Review*, vol. 92, no. 1, 2002, pp. 160-180.
5. C. van Beers, J. Van den Bergh, A. de Moor and F. Oosterhuis, 'Determining the Environmental Effects of Indirect Subsidies' in: *Applied Economics*, 2007 en Cees van Beers en Andre de Moor, *Public Subsidies and Policy Failures*, United Kingdom, 2001.
6. Wanneer er geheel geen REB wordt geheven dan wel een uniforme REB die voor iedere gebruiker gelijk is, is er geen sprake van subsidiëring.
7. De glastuinbouw in Nederland ontvangt over al het gasverbruik in de bedrijven kortingen. Overigens wordt deze regeling aangevuld met een convenant waar stimulansen van uitgaan om in duurzame innovaties te stimuleren.
8. Cees van Beers, Jeroen van den Bergh, Andre de Moor en Frans Oosterhuis, *Milieueffecten van indirecte subsidies. De ontwikkeling van een beleidsgerichte methodiek*, Rapport TU Delft, IvM en RIVM tbv het Ministerie van VROM, 2002.
9. Popp, 'Induced Innovation and Energy Prices'.
10. M.E. Porter, 'America's Green Strategy' in: *Scientific American*, vol. 264, no. 4, 1991, p. 96.
11. Minder keditet voor windmolens, *NRC Handelsblad*, 16 februari 2009.
12. Centraal Planbureau, *Effecten van de kredietcrisis op het klimaat- en energiebeleid*, CPB/PBL notitie, no. 5001 | 5008, 2009, www.cpb.nl.
13. P.A. Geroski and C.F. Walters, 'Innovative Activity over the Business Cycle' in: *Economic Journal*, vol. 105(431), 1995, pp. 916-928.

GROENRECHTS LIBERALISME: KANTTEKENINGEN

HANS LABOHM

Het voorgaande artikel betreft een bespreking en een aanvulling op het op 17 november 2008 gepubliceerde *Pamflet van een Optimist* van Mark Rutte. Cees Beers behandelt hierin een aantal thema's. Zijn visie op twee daarvan geven mij aanleiding tot het plaatsen van enige kanttekeningen. In de eerste plaats met betrekking tot zijn pleidooi voor de afschaffing van de degressieve structuur van de Regulerende Energiebelasting (REB). Volgens hem zou deze dienen te worden omgezet in een progressieve structuur. In de tweede plaats ten aanzien van zijn voorstel om CO₂-emissierechten te veilen ten einde het bedrijfsleven te prikkelen om tot duurzame innovaties over te gaan.

Wat betreft de REB merkt hij op dat de vrijstelling daarvan voor grootverbruikers, zoals de chemische industrie, boven bepaalde niveaus van elektriciteits- en gasverbruik, zou dienen te vervallen. In plaats daarvan zouden zij voor het meerdere verbruik een hoger tarief dienen te betalen dan voor het verbruik onder de vrijstellingsgrens. De ratio daarvan is dat de betrokken bedrijven hierdoor worden geprikkeld om te investeren in duurzame innovaties. Hoewel de auteur niet altijd even helder is over wat hem daarbij precies voor ogen staat, mag uit sommige delen van de tekst toch worden opgemaakt dat hij daarbij vooral denkt aan productiemethoden die leiden tot minder CO₂-uitstoot.

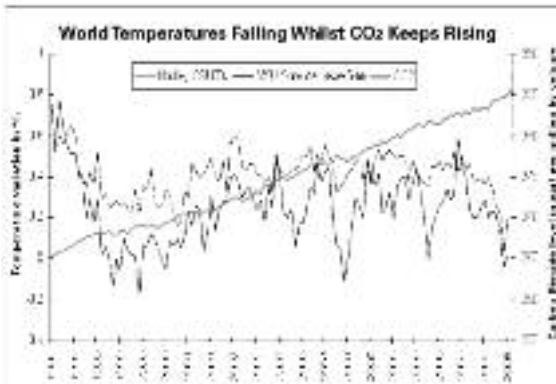
Wanneer we even het CO₂-aspect buiten beschouwing laten, kan worden opgemerkt dat een dergelijke maatregel ernstige repercussies zal hebben voor het industriële vestigingsklimaat in Nederland, met nefaste consequenties voor onze internationale concurrentiepositie en de werkgelegenheid. In het ergste geval zal dit leiden tot het vertrek van een aantal grote bedrijven uit ons land. In de huidige economische crisis zal zelfs het

opperen van een zodanig gedachte extra onzekerheid scheppen. Derhalve is het beter om er maar verder over te zwijgen.

Wat het tweede punt betreft lijkt de auteur zich grote zorgen te maken over de zekerheid van de energieaanvoer uit politiek instabiele landen. Hij wijst daar 8 (!) keer op in zijn artikel. Dat is niet verwonderlijk, want deze overweging kan men in vele analyses aantreffen. Maar wat zijn nu eigenlijk de feiten? Sinds de oliecrisis van 1973 hebben zich geen grootschalige en/of langdurige onderbrekingen van de toevoer van olie en gas meer voorgedaan op grond van politieke motieven.¹ Hoe zit het met zekerheid van de energieleveranties uit duurzame energiebronnen? Indien men kernenergie daartoe rekent, zit het daar wel goed mee. Maar wat wind- en zonne-energie betreft is dat niet het geval. Het zijn intermitterende energiebronnen. De windsnelheid kan enorm variëren. En ook als het niet waait zullen we toch over elektriciteit willen beschikken. In landen zoals Nederland schijnt de zon vaak niet – 's nachts natuurlijk al sowieso niet. Bovendien kunnen wind- en zonne-energie nagenoeg uitsluitend voor elektriciteitsopwekking worden gebruikt, hetgeen maar een deel van onze totale energiebehoefte dekt. Omdat zij intermitterend stroom leveren veroorzaken zij instabiliteit in het elektriciteitsnet, waardoor hun aandeel in de productie niet boven de 20% mag uitkomen. Om stroomuitval te voorkomen wanneer er geen wind waait of zon schijnt, zullen er altijd conventionele centrales gereed moeten worden gehouden. Daarnaast kost stroomopwekking met wind- en zonne-energie een veelvoud van conventionele elektriciteitsproductie. Het welvaartsverlies dat daarmee gaat gepaard, zou in beginsel kunnen worden gerechtvaardigd op grond van het argument dat wij door vermindering van de CO₂-uit-

stoot het klimaat zouden kunnen beïnvloeden en een catastrofale opwarming van de aarde zouden kunnen voorkomen.

Welnu, dit argument is door recent wetenschappelijk onderzoek weerlegd. Metingen hebben aangetoond dat de aarde de laatste tien jaar is afgekoeld in plaats van opgewarmd. Niettemin is de CO₂-concentratie in de atmosfeer gestegen, zoals bijgaande grafiek aangeeft.

Deze figuur laat twee verschillende meetreeksen zien van de gemiddelde temperatuur op aarde. Eén curve geeft de oppervlaktetemperaturen weer; de andere is het resultaat van satellietmetingen. Beide curven laten geen opwarming zien – eerder een daling. De oplopende curve geeft de stijgende CO₂-concentratie in de atmosfeer weer. Er blijkt geen

enkele correlatie tussen temperatuur en CO₂. En dat zou toch wél het geval moeten zijn indien CO₂ een belangrijke invloed op de temperatuur zou uitoefenen.

De conclusie die uit deze grafiek kan worden getrokken, wordt bevestigd door ander recent wetenschappelijk onderzoek, dat heeft aangetoond dat CO₂ (van welke oorsprong dan ook: natuurlijke of menselijke) geen noemenswaardig effect heeft op de gemiddelde wereldtemperatuur.² Dat betekent dat het huidige klimaatbeleid zinloos is. Daarmee komt een groot deel van de redenering van Beers op losse schroeven te staan.

Drs. H. H. J. Labohm is onafhankelijk econoom en publicist. Samen met Dick Thoenes en Simon Rozendaal is hij co-auteur van: Man-Made Global Warming: Unravelling a Dogma. Hij is voorts 'expert reviewer' van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 En ook over die periode zijn er aanwijzingen dat de onderbreking veeleer van politiek-theatrale aard was. In feite zaten de olietanks in Rotterdam tot de nok toe vol.
- 2 Fred Singer, e.a., 'Nature, Not Human Activity, Rules the Climate', <http://www.sepp.org/publications/NIPCC-Feb%2020.pdf>. Arthur Rörsch e.a., 'De Staat van het klimaatonderzoek 2008', in: *Spil* 2008.

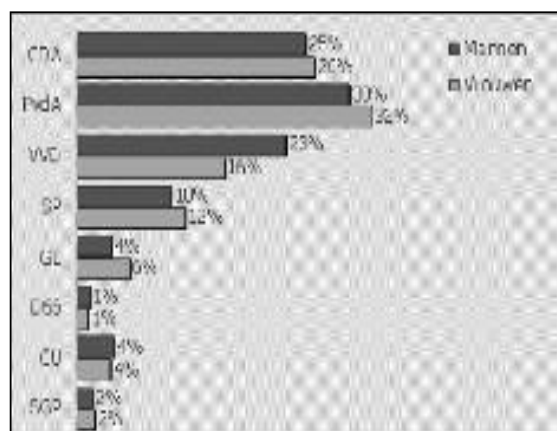

VROUWEN HOUDEN VAN GROEN EN LINKS TIJD OM EEN BRUG TE SLAAN NAAR EEN INTERESSANTE KIEZERSGROEP

'Vrouwen houden van groen en links'. Deze uitspraak deed Marije Cornelissen in een artikel in *Opzij* (april 2002) over het stemgedrag van vrouwen.¹ Maar zij staat niet alleen met deze gedachte. De laatste jaren zijn er verschillende artikelen en onderzoeksrapporten verschenen waarin geconstateerd wordt dat vrouwen vaker voor links kiezen en mannen voor rechts.

Zo is bijvoorbeeld in een artikel in de *Politieke Barometer* van oktober 2006 te lezen dat vrouwen anders stemmen dan mannen. 'Daar waar mannen vaker een voorkeur hebben voor de rechterzijde van het politieke spectrum (VVD), kiezen vrouwen vaker voor links. Zo kiest de helft van de vrouwen voor één van de linkse drie (PvdA, SP of GroenLinks) terwijl dat bij de mannen maar 44 procent is.' Waaraan vervolgens wordt gekoppeld dat 'vrouwen – het vooroordeel bevestigend – gevoeliger zijn voor een sociaal beleid dan mannen.'²

In de aanloop tot de laatste Tweede Kamerverkiezingen van 2006 werd het stemgedrag van mannen en vrouwen in een grafiek in beeld gebracht.³ Bij geen enkele andere politieke partij is het verschil in aantal stemmen van mannen en vrouwen zo groot als bij de VVD!

WAAROM HOUDEN VROUWEN VAN GROEN EN LINKS?

Vraag is waarom vrouwen zo van groen en links houden. Het ligt niet aan de vrouwen in de Tweede Kamerfractie van de VVD. Hoewel Femke Halsema het voor haar partij zeer goed doet, doen de VVD-vrouwen kwalitatief en kwantitatief niet onder voor de vrouwen in andere partijen. Wat overigens niet wil zeggen dat dit geen punt van aandacht moet blijven. Immers, aansprekende vrouwelijke persoonlijkheden op zichtbare posities in de partij dragen bij tot een imagooverandering van de VVD als mannencultuur, waardoor meer vrouwen zich eerder tot de VVD aangetrokken zullen voelen.

De reden voor het groene en linkse stemgedrag van veel vrouwen wordt wel in verband gebracht met de keuze van de hoofdthema's van de VVD. Van oudsher zijn het de 'harde' thema's zoals economie, veiligheid en immigratie/integratie waarop de VVD zich profileert. Dit zijn thema's die vooral mannen zouden aanspreken, terwijl vrouwen zich in het algemeen eerder aangesproken zouden voelen door meer 'sociale' thema's zoals de zorg, het onderwijs en het milieu.

Toch is het nog maar de vraag of hierin de verklaring ligt voor het stemgedrag van vrouwen. Voelen vrouwen zich écht minder aangetrokken tot de VVD thema's of ligt het aan de manier waarop deze thema's benaderd en gepresenteerd worden en hoe ze in de publiciteit worden gebracht? Neem bijvoorbeeld een thema als vergrijzing. Bij dit thema wordt nu de nadruk gelegd op de economische aspecten, zoals de betaalbaarheid van de AOW en de pensioenen. Terwijl de vergrijzing allerlei consequenties heeft voor de samenleving en bijvoorbeeld ook leidt tot een toenemende behoefte aan zorg voor ouderen. Met een andere – bredere – benadering van het thema vergrijzing zullen wellicht meer vrouwen zich aangesproken voelen.

Natuurlijk dient ook te worden stilgestaan bij de vraag wat het voor de traditionele achterban van de VVD

zou betekenen als de partij zich met haar thema's en/of thema-aanpak meer zou richten op de vrouwen. Betekent het winnen van meer stemmen van vrouwen niet het verliezen van stemmen van mannen?

TEN SLOTTE

Het is een gegeven dat er relatief weinig vrouwen op de VVD stemmen. Nader onderzoek is nodig om vast te stellen wat hiervan de achterliggende oorzaken zijn. Naar mijn mening is een dergelijk onderzoek de moeite waard. Immers, door dit gegeven beter te begrijpen en hiermee rekening te houden, kan de VVD wellicht een brug slaan naar een electoraal interessante groep, namelijk de vrouwen.

Ingrid de Jong

NOTEN:

- 1 Marije Cornelissen (deelraadslid Groen Links in Amsterdam), in *Opzij*, 1 april 2002.
- 2 'Vrouwen kiezen vaker voor links, mannen voor rechts', in: *Politieke Barometer*, 5 oktober 2006. Hans Schmeets (socioloog en bijzonder hoogleraar Sociale Statistiek) in een artikel over het stemgedrag van jongeren: 'Mannen en vrouwen verschillen in hun stemvoorkeur. Jonge mannen zijn meer gecharmeerd van de VVD, terwijl de vrouwen vaker kiezen voor de PvdA en GroenLinks.', geciteerd in: 'Rondom de jonge kiezer', *Index* No.4, april 2001.
- 3 *Politieke Barometer*, 5 oktober 2006.

JOOP DEN UYL, DRIES VAN AGT EN DE LIBERALEN

URI ROSENTHAL

Naar aanleiding van:

Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer*, Amsterdam, 2008

Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven, *Van Agt. Tour de force*, Amsterdam, 2008

De meeste Nederlandse politicologen kennen de wet van Hans Daudt, genoemd naar de kort geleden overleden emeritus hoogleraar politieke wetenschap aan de Universiteit van Amsterdam: christen-democraten regeren alleen met sociaal-democraten als het niet anders kan. Zo'n coalitie komt, zo is de redenering, alleen tot stand als de kiezers het de christen-democraten onmogelijk maken met de liberalen te reageren, of als er klemmende inhoudelijke redenen zijn om de sociaal-democraten rechtstreeks medeverantwoordelijk te maken voor wat de regering in cruciale omstandigheden moet doen. Bijvoorbeeld in het geval van een troonswisseling.

Als de wet van Daudt inderdaad zou gelden, zou men mogen verwachten dat politicologen en andere wetenschappers, zoals historici, veel aandacht zouden besteden aan de op het oog 'natuurlijke' politieke relatie tussen christen-democraten en liberalen. Maar die verwachting wordt telkens als men de Nederlandse politieke literatuur bekijkt, de bodem ingeslagen. Bij nader inzien is dat ook weer niet zo verwonderlijk. Enkele uitzonderingen zoals het tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) daargelaten, gaat het er in coalitie-kabinetten van christen-democraten en liberalen doorgaans rustig aan toe. Als de twee op een gegeven moment uit elkaar gaan, is het mantra dat ze op elkaar uitgekeken zijn. Er wordt wel over en weer gemord, maar knetteren-

de ruzies blijven achterwege. Hoe anders is dat bij coalitie-kabinetten van christen-democraten en sociaal-democraten. Die leveren bijna altijd een spectaculair schouwspel van pittige conflicten en soms ook persoonlijke tegenstellingen en vetes op.

Er is nog een andere reden voor de wetenschappelijke verwaarlozing van de liberale stroming. Tot op de dag van vandaag voelt het merendeel van de Nederlandse politicologen en politieke geschiedschrijvers zich vanwege hun linkse oriëntatie meer thuis bij de sociaal-democraten dan bij de liberalen. Onbemind maakt onbekend. Het hemd is nader dan de rok.

Joop den Uyl gaf van 1973 tot 1977 leiding aan een kabinet van vijf partijen (PvdA, KVP, ARP, D66, PPR). Het was een van de meest geruchtmakende kabinetten in de naoorlogse periode – geruchtmakend in de vele betekenissen van dat woord. Maar minstens zo geruchtmakend

was de verkiezingsoverwinning annex formatienederlaag van Joop den Uyl in 1977: liefst 53 zetels bij de verkiezingen, maar bij de langdurige kabinetsformatie dwarsgezeten door de eigen gestaalde kaders en afgetroefd door Dries van Agt en Hans

‘Het tweede
kabinet-Den Uyl
dat er nooit
gekomen is’

Wiegel. Deze episode is de parlementaire geschiedenis ingegaan als ‘het tweede kabinet-Den Uyl dat er nooit gekomen is.’

Dries van Agt voerde in de periode 1977-1982 drie kabinetten aan. Allereerst vier jaar lang een kabinet van CDA en VVD, met Hans Wiegel als vice-premier; daarna een kabinet met Joop den Uyl en Jan Terlouw (D66) als vice-premiers dat het nog geen jaar uithield; en tenslotte een half jaar een rompkabinet van alleen CDA en D66.

Hij had het eigenlijk alleen naar zijn zin in zijn eerste kabinet. Het tweede kabinet-Van Agt was van meet af aan belast met de gevolgen van stuivertje wisselen: de vice-premier uit het kabinet-Den Uyl nu als premier; oud-premier Den Uyl nu als vice-premier. Dat kon niet goed gaan. Het derde kabinet-Van Agt zat de rit uit en Van Agt had er op het einde schoon genoeg van – net als trouwens een aantal partijgenoten en anderen genoeg van hem hadden.

Anet Bleich heeft een mooie en lezenswaardige, her en der wat al te empathische biografie van *Joop den Uyl* geschreven. Ze gaat uitvoerig in op zijn jeugd en zijn studietijd. Den Uyl groeide op in een gereformeerd milieu. Hij ging economie studeren. In de jaren dertig gevoelig voor het nationaal-socialisme. Pas na de Duitse inval nam hij afstand van vergoelijkende pro-Duitse opvattingen. Na de oorlog was hij onder meer directeur van de Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, gemeenteraadslid en wethouder in Amsterdam, lid van de Tweede Kamer en minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals (1965-1966). Dat kabinet-Cals viel in de beruchte Nacht van Schmelzer. Den Uyl volgde Anne Vondeling in 1966 op als partijleider en zou dat twintig jaar lang blijven. Hij wist bij een reeks verkiezingen stevige winst te boeken, ook in de jaren tachtig. Menigeen heeft in zijn hoofd dat de reeds gememoreerde formatienederlaag van 1977 het eigenlijke einde van het politieke leven van Den Uyl betekende, maar dat komt niet overeen met de politieke realiteit. Nog tien jaar lang behield hij zijn electorale aantrekkingskracht; in 1986 behaalde hij liefst 52 zetels. Den Uyl moest op verschillende momenten aanslagen op zijn leiderschap vanuit de eerste ring om hem heen weerstaan. Pas midden 1986 trad hij met de nodige moeite af als voorzitter van de Tweede Kamerfractie; Wim Kok volgde hem op. Den Uyl overleed anderhalf jaar later aan kanker.

Oudere liberale lezers zullen zich ongetwijfeld herinneren welk een opwinding zich van de gegoede burgerij meester kon maken wanneer Joop den Uyl in de jaren zeventig zijn linkse paradepaardjes van stal haalde. Dieptepunt was natuurlijk de slogan van zijn eerste en enige kabinet: de spreiding van macht, kennis en inkomen. Dat leverde, naast drieste pogingen tot inkomensherverdeling, onder meer de middenschool op. De bezonnen aanpak van de Lockheed-affaire viel daarbij in het niet en

werd toentertijd door sommigen toch ook als ‘royalty-bashing’ opgevat. De liberale herinnering voert ook terug naar forse confrontaties met de jonge liberale voorman Hans Wiegel, zowel in de verkiezingscampagnes als in de Tweede Kamer. Maar in Bleichs biografie vinden we daar niet veel van terug. Kijken we naar de beschrijving en analyse van het kabinet-Den Uyl, dan gaat het vooral over de toenemende spanning tussen Den Uyl en KVP-leider in de Tweede Kamer Frans Andriessen en over de toegevoegde kleurrijke wederwaardigheden binnen het PvdA-smaldeel in het kabinet. Maar de niet geringe aanvaringen tussen Den Uyl en oppositieleider Wiegel komen slechts zijdelings aan bod. Het valt niet uit te sluiten dat dit op de keper beschouwd karakteristiek was voor de wijze waarop de sociaal-democraten het politieke speelveld taxeerden – en hun biografen dat nog steeds geneigd zijn te doen. De liberale stroming was voor de sociaal-democratie in de gepolitiseerde en gepolariseerde jaren zeventig een vreemde biotoop, de vanzelfsprekende opponent met wie buiten en binnen de Kamer een stevig robbertje gevochten werd maar met wie geen politieke zaken gedaan konden worden.

De rol van de liberalen in de politieke arena blijft ook onderbelicht in Bleichs beschrijving en analyse van de formatienederlaag in 1977. Tijdens die formatie deed PvdA-onderhandelaar Ed van Thijn verwoede pogingen om tot een tweede kabinet-Den Uyl te komen. Die pogingen strandden na vele maanden praten en eten; even later was er een coalitiekabinet van CDA en VVD. Bleich noteert dat Hans Wiegel aan de Koningin adviseerde ‘de eerste formatieopdracht’ aan Den Uyl te geven voor het vormen van een kabinet van PvdA en CDA. Wiegel vond ‘dat tijdens het CDA meermalen is opgemerkt dat deze groepering eerst met de PvdA zou willen gaan spreken over de vorming van een nieuw kabinet.’ En dan: ‘In zijn exemplaar van het advies tekende Den Uyl een hokje om “eerste” (formatieopdracht) en “eerst met de PvdA”.’ Bleich tekent vervolgens aan dat de liberalen erop wachtten om de coalitiebesprekingen van PvdA en CDA te zien stranden, om dan een centrum-rechts kabinet te formen: ‘En Den Uyl wist dat.’

Jammer dan dat we in het relaas over de formatienederlaag van 1977 zo weinig tegenkomen van enigerlei gevoel van ongerustheid dat gedurende al die maanden Den Uyl, Van Thijn en de andere rode spelbepalers parten

had moeten spelen. Bleich doet dit af met de mededeling dat Den Uyl en Van Thijn tijdens de langdurige onderhandelingen wel obstakels zagen, maar dat ze verstrikt zaten in het triomfantisme van de eclatante verkiezingsoverwinning in mei 1977. Ik blijf desondanks met de vraag zitten hoe het kan dat deze door de wol geleverde politieke professionals zich zo deerlijk konden vergissen in wat hen te wachten stond. Veel wijzer ben ik op dit punt bij lezing van Bleichs verhaal niet geworden. Evenmin trouwens van recente ontboezemingen van Van Thijn. Hij is er inmiddels achter gekomen dat terwijl de onderhandelingen tussen PvdA en CDA liepen, er wel degelijk heimelijk en – zoals passend in dit soort situaties – indirect en sporadisch contact is geweest tussen CDA en VVD. Maar ook dan blijft hij nog steeds gefixeerd op de zielenroerselen van Dries van Agt en beperkt hij zich bij Wiegels tot de op zich aardige waarneming dat ‘die blijkbaar ook wel eens kon zwijgen’.²

De biografie van Dries van Agt is eveneens zeer lezenswaardig. De biografen Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven hebben meermalen met hun hoofdpersoon kunnen spreken, hetgeen een bijzondere kleur geeft aan de beschrijving en analyse van verschillende episoden uit diens politieke leven. Van Agt, geboren in 1931 in het Brabantse Geldrop, ‘groeide op “in de oorschelp van de Heer”, zoals hij het heeft genoemd’.³ Geachte lezer, bent u er nog? U heeft ex-premier Van Agt uiteraard onmiddellijk in het vizier: zo gezegd ‘een opvallende verschijning’. Lees het boek, bekijk de foto’s.

Van Agt werd in 1968 hoogleraar strafrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen – een zogeheten kredietbenoeming. Drie jaar later stond hij op de kandidatenlijst van de KVP voor de Eerste Kamer. Het liep anders. Hij werd minister van Justitie in het kortstondige kabinet-Biesheuvel en behield die portefeuille, plus het vice-premierschap, in het kabinet-Den Uyl. Daarna volgden drie kabinetten-Van Agt (met op het einde zelfs nog even het ministerschap van Buitenlandse Zaken), een kortstondig verblijf in Brabant als Commissaris van de Koningin – naar eigen zeggen ‘deerniswekkend’ – en een Europese functie in Tokyo en Washington. De laatste jaren manifesteert hij zich samen

met Greta Duisenberg als radicale aanhanger van de Palestijnen.

De auteurs van de Van Agt-biografie voeren de lezer langs een lange reeks politieke piekgebeurtenissen van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw: de abortuskwesitie (Bloemenhove), de impact van de Tweede Wereldoorlog (de Drie van Breda en de affaire rond de oorlogsmisdadiger Menten), de Lockheed-affaire, de affaire-Aantjes, de Zuidmolukse gijzelingsacties en de Kroningsdag. Daarnaast zijn er de politieke ontwikkelingen in en buiten Den Haag in diezelfde perioden. Uiteraard besteden ook Merriënboer *cs* ruimschoots aandacht aan de verwickelingen in 1977 die Van Agt naar het premierschap voerden; het eerste kabinet-Van Agt dat tevergeefs probeerde de overheidsfinanciën in het gareel te houden; de narigheden van de daarop volgende twee kabinetten, door de biografen samengevat als een periode van biologische en politieke recessie van de hoofdpersoon. Vergelijken met het moeizame terugtreden van Den Uyl in 1986, kwam het vertrek van Van Agt in 1982 uit de landelijke politiek als een verrassing. Vooral ook omdat het nu, anders dan bij zulk soort aankondigingen bij eerdere gelegenheden, nu wel menens was en de daad onmiddellijk bij het woord gevoegd werd.

Ook Merriënboer, Bootsma en Van Griensven zetten hun kaarten bij de bespreking van ‘het fiasco van Den Uyl II in 1977’ – wat op zichzelf al een opmerkelijke titel is voor de formatie van 1977 – op de tijdrovende, krachten en energie verspillende touwtrekkerij tussen de onderhandelaars van CDA en PvdA. Meer dan Bleich hebben Van Agt’s biografen oog voor Wiegels schaduw die zich voortdurend over de formatiepogingen van de PvdA

Wiegels schaduw die
zich voortdurend
over de formatiepogingen
van de PvdA spreidde

spreidde. Her en der sijpelt in het verhaal ook door dat Van Agt hoe dan ook het gevoel had met de liberalen gemakkelijker zaken te kunnen doen. Maar de biografen laten het aan SER-voorzitter Rinnooy Kan over om in 2007 nog eens het naak-

te politieke feit te melden waar het natuurlijk van meet af aan om ging: ‘Het vertrekpunt moet zijn dat je je goed realiseert wat het alternatief is als de onderhandelingen mislukken. De PvdA had geen alternatief en heeft zich dat niet voldoende gerealiseerd. Het CDA had wel een alternatief’.⁴ En hij laat ook nog Herman Tjeenk Willink aan het woord die

twaafl jaar na dato constateerde: 'Allereerst was onvol- doende beseft dat de uitslag (mei 1977) niet eenduidig was, ondanks de grote winst van Den Uyl'.⁵ Ik zie Hans Wiegel het voor zich uit mompelen: 'Zeg dat wel, buurvrouw!'

In de biografie van Van Agt is natuurlijk plaats voor het enige kabinet waar de hoofdpersoon, ondanks de politieke beslommeringen, plezier aan beleefd heeft: het eerste kabi- net-Van Agt, samen met vice-premier Wiegel. De razendsnelle totstandko- ming van dat kabinet is al vaak beschre- ven. Deze biografie voegt daar enkele aardige anekdotes aan toe, bijvoor- beeld over het buitensluiten van amb- tenaren bij de onderlinge besprekingen. Het kabinet Van Agt-Wiegel moest opboksen tegen massieve tegenstand van de toen progressieve partijen. Na het debat over de regeringsverklaring gaf Den Uyl – nu ineens oppositieleider

– Van Agt geen hand. De toon was gezet. Daarna hadden Van Agt en Wiegel niet alleen te maken met een felle linkse oppositie, maar ze hadden ook het nodige te stellen met de christen-democratische fractie onder leiding van Ruud Lub- bers. Er werden steeds weer bressen geschoten in een bezuinigingspakket – Bestek '81 – hetgeen onder meer het tussentijds aftreden van minister van Financiën Andriessen tot gevolg had. Bij alle tegenwind hielden Van Agt en Wiegel elkaar stevig vast, of liever gezegd: ze gingen over en weer redelijk ontspannen met tegenslagen om. Van Agt deed dat op zijn geheel eigen wijze, door op bepaalde momenten even afwezig te zijn. Wiegel relativeerde het belang van onder handen zijnde zaken. Geen misverstand – ze droegen ook de primaire verantwoordelijkheid voor de snelle beëindiging van een zware gijzeling in het Provinciehuis in Assen, en ze moesten de troonswisseling in een zeer turbu-

lent Amsterdam in goede banen leiden.

Alles bijelkaar komen lezers uit de liberale hoek behoorlijk aan hun trekken bij kennisneming van deze biografie van Van Agt. Van Agt ging na een korte periode als typisch progressieve hoogleraar strafrecht al gauw de conservatieve kant op. In het kabinet-Biesheuvel leverde hem dat geen grote problemen op, maar in het kabinet- Den Uyl stond hij vaak vrijwel alleen tegenover de progressieve bewindspersonen en een groot deel van de Tweede Kamer. De samenwerking met de liberalen in zijn eerste kabinet beviel hem goed, de gang van zaken in de daarop vol- gende coalitiekabinetten met de PvdA en andere linkse partijen stemde hem somber. Waar Van Agt met zijn eigen inbreng mede een stempel op zijn biografie heeft

gedrukt, is het logisch dat in dit boek de relaties met de liberalen nu eens in redelijke mate tot hun recht komen.

Prof.dr. U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Uni- versiteit Leiden. Hij is directeur van het COT en voorzitter van de VVD-fractie in de Eerste Kamer.

NOTEN:

- 1 Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en door- douwer*, Amsterdam, 2008, p. 377.
- 2 Ed van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek*, Amsterdam 2008, p. 201.
- 3 Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven, *Van Agt. Tour de force*, Amsterdam, 2008, p. 21.
- 4 Ibidem, p. 281.
- 5 Ibidem, p. 279.

EUROPESE LIBERALE LEIDERS: DENKERS EN DOENERS TEGELIJK

JOOP VAN DEN BERG

Naar aanleiding van:

Patrick van Schie (red.), *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.

Waar en bij wie is het eigenlijk begonnen: de ontwikkeling van het klassieke liberalisme, dat in de negentiende eeuw in veel landen van Europa de dominante politieke beweging zou zijn en nog tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog zou blijven? Veelal wordt dan naar Groot-Brittannië gekeken, naar denkers als James Mill en John Locke en naar vroege praktische politici als Lord Palmerston, maar misschien nog wel meer naar constitutionele regels en tradities, daar gegroeid sinds de *Glorious Revolution* aan het eind van de zeventiende eeuw. Britse auteurs zullen zelf niet nalaten de Britse origine te benadrukken.

Maar, is dat nu wel helemaal waar? Heeft het liberalisme, althans in termen van een samenhangend stelsel van denken, niet minstens zozeer een Franse origine. Voorts, heeft continentaal Europa niet minstens zozeer van de Fransen liberaal leren denken en handelen als van de Britten? Anders gezegd, zijn Fransen niet juist in staat gebleken Britse praktijken en tradities – uiteraard, ook met gebruikmaking van Britse theoretici – te transformeren en systematiseren tot een uitgewerkte liberale doctrine, zoal niet dogmatiek? Te beginnen met de preliberale De Montesquieu en voortgezet door Constant en door Guizot?

De Brits gezinde criticus zal opmerken dat Constant een belangrijk deel van zijn studietijd heeft doorgebracht in Edinburg. Wat zijn Engelse biograaf, Sir Harold Nicholson, kon doen opmerken: 'And above all he had achieved a real understanding of British institutions, of the true mea-

Veel van de fundering van
het klassieke liberalisme
is reeds te vinden
bij Benjamin Constant

ning of constitutional monarchy, and of what was meant by liberal democracy'.

Vast staat intussen dat veel van de fundering van het klassieke liberalisme te vinden is bij de in Frankrijk opgegroeide Zwitser Benjamin Constant, die schrijver was en later parlementariër in Parijs en, aan het einde van zijn leven, nog even staatsraad. Hij ontwikkelde zijn ideeën maar ook praktische ervaring in lastige en zeker niet ongevaarlijke tijden: tijdens het regime van Napoleon, dat van koning Lodewijk XVIII en, nog heel even, Louis Philippe, de eerste koning die vanaf 1830 leek te gaan beantwoorden aan liberale opvattingen over de constitutie. Dat zou later lelijk tegenvallen, maar dat heeft Constant niet meer hoeven meemaken.

Hoe gevaarlijk het politieke leven ook was, Constant leed daarnaast nog aan een kostbare gokverslaving, waar tegenover stond dat hij veiligheid, geldmiddelen en vooral liefde wist te vinden in de armen van Germaine de Staël, die hem introduceerde bij kunstenaars en intellectuelen, ook in het Duitse taalgebied.

Bij Constant vindt men uitgewerkte ideeën over zowel burgerschap en participatie als over een domein van vrijheid waaraan de staat niet mag raken. Constant amendeerde Rousseau's idee van de volkssoevereiniteit tot een concept waar *checks and balances* deel van uitmaken. Bij hem is evenzeer het pleidooi te vinden van een met constitutie en politieke vrijheid samenhangende economische vrijheid en bijbehorende vrijhandel. Die laatste moest toen niet alleen worden veroverd op het internationale handelsverkeer maar dikwijls ook op het verkeer binnen de staat tussen tol en accijns heffende lokale autoriteiten. De nationale staatsvorming omvatte in veel Europese landen onder andere het streven naar een

interne gemeenschappelijke markt. Nederlandse liberalen zijn er nog tot 1869 mee zoet geweest.

Constant geldt ten slotte als de 'uitvinder' van de ministeriële verantwoordelijkheid, waarbij hij aanstonds een scherp onderscheid maakte tussen juridische en politieke verantwoordelijkheid. Hij maakte het daarmee mogelijk regeringsbeleid tot voorwerp van parlementaire kritiek te maken, zonder tegelijk de macht en het gezag van de koning aan te tasten. Omgekeerd kan men zeggen dat hij daarmee de stoot gaf tot wat intussen 'responsible government' is geworden. In zijn visie zou de koning zich moeten beperken tot waken over de grondwettigheid van het regeringsoptreden en van de verhoudingen tussen de diverse machten. Vandaar ook Constants pleidooi voor het ontbindingsrecht.

Constant is waarschijnlijk een ruimhartiger denkend liberaal geweest dan zijn geestelijke erfopvolger, Francois Guizot. Het zal dus geen toeval zijn, dat diens naam lang in de vergetelheid is geraakt, totdat de politicoloog en filosoof, Pierre Rosanvallon hem met zijn *Le Moment Guizot* (1985) weer in de herinnering terugriep. Guizots liberalisme is steeds onder de invloed, zoal niet de kramp, gebleven van zijn jeugdervaring met de *Terreur*, die zijn vader het leven kostte. Hij was voor niets zo bevreesd als voor nieuwe revolutie. Daardoor werd zijn liberalisme er een met een sterk elitaire inslag, met veel meer invloed voor de koning en met sterke beperkingen aan het kiesrecht.

Overigens was hij wel voorstander van het rechtstreekse kiesrecht, maar hij wilde dat zien gebonden aan kenmerken als opleiding en beroep naast de betaling van belastingen. Het werd, zoals doorgaans onder liberale regimes, een censuskiesrecht. Andere 'attributen' leverden iets te veel juridische complicaties op. Dat zou Samuel van Houten in Nederland als minister nog merken in 1896, toen hij andere criteria wilde invoeren dan de belastingaanslag alleen.

Als minister en belangrijkste adviseur van koning Louis Philippe wist Guizot zich in het voorjaar van 1848 niet uit zijn antirevolutionaire kramp te bevrijden, waardoor hij de grote ommekeer van dat jaar juist in de hand werkte. De koning, die bij uitstek 'zijn' koning was geweest, moest het veld ruimen. Guizot bleek zodoende tegen de onrust van 1848 minder goed opgewassen dan zijn Belgische collega, Charles Rogier, die met wijsheid en souplesse volk en koning door de onrust heen loodste, daarmee niet weinig bijdragend aan het prestige van de

jonge en liberale natie, België. Frankrijk ging sedertdien min of meer voor het liberalisme verloren, zoals het in Spanje en Italië eigenlijk aldoor in de negentiende eeuw werd platgedrukt tussen monarchaal conservatisme enerzijds en (vroeg) socialisme anderzijds. De Belgen namen de vlag over.

De vraag naar de origine hoeft niet te worden opgelost in een bundel die het oogmerk heeft portretten te leveren van de belangrijkste liberale leiders in het Europa van de negentiende eeuw tot in het Interbellum van de twintigste eeuw. Het roept die vraag wel op, maar dat is slechts een teken dat het gaat om een interessante en intrigerende portrettent galerij. Deze bundel, *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw* geheten, is geredigeerd en van een degelijke inleiding voorzien door de directeur van de Teldersstichting, Patrick van Schie.

De bijdragen zijn geleverd door elf auteurs, van wie enkelen medewerker zijn (geweest) van de Teldersstichting en enkelen uit het buitenland komen, zoals Van Schies collega van de Friedrich Naumannstiftung (gelieerd aan de Duitse FDP), Detmar Doering en de Vlaamse hoogleraar Jeffrey Thyssens, afkomstig van de Vrije Universiteit Brussel. In het boek worden leiders besproken uit zes Europese staten. Ontbreken doen de Scandinavische staten en Midden- en Oost-Europa. Dat is jammer maar Van Schie weet deze lacune wel begrijpelijk te maken.

Over het geheel genomen gaat het om mooie, goed geschreven en ook zorgvuldige portretten. Elk heeft zijn eigen vorm en stijl, met oog voor persoon en karakter van de besprokene, maar steeds zonder hinderlijk *parti pris*. Goed liberaal wordt het oordeel aan de lezer gelaten. Daarbij leveren de jongste auteurs, Bruins Slot (over Constant) en Hulstijn (over Guizot) misschien wel de fraaiste bijdragen. Slechts één biografie valt er in het nadeel uit: de bijdrage van Doering over de Duitse doctrinaire liberaal Eugen Richter. Het stuk heeft veel van een partijpamflet en is helaas (daardoor?) ook te gehaast vertaald. Nog een geluk, dat de vertaalster samen met Van Schie daarna weer een heel zorgvuldige analyse geven van leven en werk van Gustav Stresemann.

Zit er ook enig *parti pris* bij de redacteur? Je zou het even gaan denken, gelet op het ontbreken van portretten van Paul Janson (België) en Friedrich Naumann (Duits-

land). Waren die iets al te sociaal-liberaal? Relevanter is de volgorde van portretten in het boek, die ten dele de vraag aan het begin van dit betoog heeft veroorzaakt. Waarom komen de Fransen niet alleen na de Britten (dat kan ik nog volgen) maar ook na Belgen en Duitsers, terwijl juist de Belgen zoveel aan het Franse voorbeeld hebben ontleend?

Het is goed om juist politici tot onderwerp te nemen of liever, politici die tegelijk bewezen hebben te kunnen denken en handelen; denkers en doeners tegelijk dus. Er is wel enig verschil te bemerken. Er zijn de meer praktisch ingestelde Britse liberale leiders zoals de eigengereide Lord Palmerston, de retorisch begaafde Gladstone, dan wel de koele analytische Asquith of de iets te daadkrachtige Lloyd George, wiens handelen de Britse liberale partij blijvende schade heeft toegebracht. Daartegenover staan de dichter bij de 'leer' blijvende politici als de Belg Frère Orban of de Duitser Richter.

Verschillen zijn er ook – ze zijn zelfs niet gering – in opvatting tussen de veertien Europese liberalen. Die verschillen gelden niet zozeer de noodzaak van vrije handel en een open markt. Evenmin gelden zij de grote aandacht in de negentiende eeuw van liberalen voor het onderwijs, het openbare onderwijs voorop. Daar komt het antiklerikalisme, vooral in katholieke staten, bij naast eigen vrijzinnigheid in kwesties van geloof, met uitzondering van de vrome 'evangelical' Gladstone. Opmerkelijk zijn ook de sociaal-politieke overeenkomsten: minder gericht op bescherming (behalve misschien in Engeland) en meer op wat wij nu 'empowerment' zouden noemen.

De grootste verschillen betreffen de rol van de staat in het maatschappelijk verkeer en daarnaast de mate waarin de natie, het vaderland moet prevaleren boven andere liberale overtuigingen.

Niet iedere liberale leider denkt in termen van de kleine staat. Zoals Bruins Slot snedig formuleert: niet iedereen ziet het handelen van staat en markt als een 'zero-sumgame'. Politieke leiders als Constant, maar ook Rogier geloven in de noodzaak van verregaande stimulansen door de staat, bij voorbeeld ten behoeve van de industriële ontwikkeling en de infrastructuur. Daarbij zijn zelfs staatsondernemingen geen vreemd verschijnsel.

In de twintigste eeuw is er meer brede neiging staatsingrijpen en wetgeving, vooral op het sociale terrein, te

aanvaarden, vooral bij Lloyd George in Engeland of Paul Hymans in België. Daar staan sterke 'onthouders', in alle besproken landen, tegenover: Frère Orban, bij voorbeeld, in België, Richter in Duitsland, Gladstone in Engeland.

Wat verdeelt is daarnaast de mate waarin het nationalisme een hoofdrol dient te spelen. 'Nation builders' als Rogier in België, Bennigsen in Duitsland, Palmerston in Groot-Brittannië staan tegenover de meer koele minnaars van de natie en het vaderland. Het nationalisme, zo

kenmerkend voor de negentiende-eeuwse Romantiek, ontbreekt nergens, maar het neemt vooral bij de *Deutsch-Nationalen* een wel heel belangrijke plaats in. In mindere mate geldt dat natuurlijk ook voor de Italiaanse en de Belgische liberalen. Hun

natie moest vanaf 1830 nog worden opgebouwd, al werd het in België wel een erg Franstalige natie, zowel bij Charles Rogier als bij Paul Hymans.

Stel dat wij een drietal Nederlanders aan deze bundel zouden mogen toevoegen, die even kenmerkend zijn geweest voor het Nederlandse liberalisme tot 1940 als de beschreven mannen het zijn geweest voor hun respectieve vaderland, wie zouden dat dan moeten zijn?

Dat Thorbecke erbij zou horen, lijkt geen twijfel. Dat, aan het einde van de periode, de persoon van Cort van der Linden een portret zou verdienen, staat ook wel vast. Maar dan komen de problemen. Als men rekent vanaf ongeveer 1800 zou, dunkt mij, Gijsbert Karel van Hogendorp er een plaats in verdienen. Hij mag als een orangistische conservatief zijn begonnen, hij heeft zich door de jaren heen ontwikkeld tot een liberaal politicus, in constitutionele zin maar ook in de economische betekenis.

Wie te selecteren voor het einde van de negentiende eeuw? Ik zou zeggen, Goeman Borgesius, maar misschien zou hij hetzelfde lot bij de redacteur ondergaan als Janson en Naumann: te sociaal-liberaal, vermoed ik. De meer terughoudende Samuel van Houten dan? Niet echt een grote leider. Of laten wij het bij de eerste drie? De lezer make aan het eind gekomen van de bundel, zijn eigen keuze.

Prof.dr. J.Th.J. van den Berg is hoogleraar parlementaire stelsel aan de Universiteit Maastricht en emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis.

Zomerschool Teldersstichting

Teldersstichting

De filosofische grondslagen van het liberalisme

Van **dinsdag 25 tot en met vrijdag 28 augustus 2009** organiseert de Teldersstichting wederom een zomerschool over de filosofische grondslagen van het liberalisme.

De zomerschool vindt plaats op conferentieoord Zonheuvel te Doorn en is bedoeld voor getalenteerde gevorderde studenten en zojuist afgestudeerden uit verschillende disciplines.

Aan de hand van inleidingen van verschillende sprekers – wetenschappers en politici – uit liberale en niet-liberale hoek zal worden gediscussieerd over filosofische en maatschappelijke thema's. Dit jaar zullen onder meer Frits Bolkestein, Mark Rutte, Afshin Ellian, Anton Zijderveld (conservatief socioloog) en Monika Sie Dhian Ho (directeur Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA) een inleiding houden. Aan de orde komen onder meer:

- het liberale mens- en maatschappijbeeld
- de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme
- kritiek op het liberalisme door andere ideologische stromingen
- liberalisme en de genetische wetenschap
- de staat, religie en de multiculturele samenleving
- liberalisme en milieu

De deelnamekosten zijn € 150,-. Dit is inclusief vier dagen volpension (exclusief drankjes aan de bar), een uitgebreid literatuurpakket ter voorbereiding en een 1-jarig donateurschap van de Teldersstichting, dat recht geeft op alle publicaties die dat jaar verschijnen en het kwartaaltijdschrift *Liberaal Reveil*.*

Ben je minimaal derdejaarsstudent of zojuist afgestudeerd en heb je affiniteit met het liberale gedachtengoed? Dan kun je je belangstelling voor de zomerschool kenbaar maken door je CV en een motivatie voor deelname te sturen naar de directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting:

dr. P.G.C. van Schie
Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
info@teldersstichting.nl

De aanmelding dient uiterlijk 1 juni in ons bezit te zijn. Er is een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Selectie van kandidaten zal eind juni / begin juli plaatsvinden op basis van de aanmelding en eventueel een persoonlijk gesprek.

Meer informatie is te vinden op www.teldersstichting.nl

* Er is een regeling voor mensen voor wie de deelnamekosten aantoonbaar een obstakel voor deelname zijn. Ben je al donateur van de Teldersstichting? Dan bedragen de deelnamekosten €100,=.

COLUMN

LEAVER DEA AS SLAEF!

JAN ANTHONIE BRUIJN

Schaalvergroting is van alle tijden en is altijd een moeizaam proces geweest. Dat geldt momenteel voor de eenwording van Europa, maar gold lang geleden even zo goed voor bijvoorbeeld de eenwording van het Koninkrijk der Nederlanden. Zo voerden in het jaar 1345 de Hollanders en de Friezen bloedig oorlog tegen elkaar. Een gedenksteen bij het Friese plaatsje Warns herinnert daaraan.

Schaalvergroting wordt gedreven door de technologie van transport en communicatie. Het bouwen van schepen maakte in 1345 de overtocht van de Hollanders over de Zuiderzee mogelijk, waarna zij de Friezen aanvielen. Andere uitvindingen verminderden in de afgelopen eeuw de kosten van transport en communicatie met negentig procent. Vandaag is het de microtechnologie, met de computer als uitvloeisel, die snelle en vrijwel kosten- en tijdloze communicatie en transport van informatie en geldstromen mogelijk maakt. In de komende tijd zal de nanotechnologie voor een nog veel grotere revolutie zorgen. De gevolgen kennen benamingen als (inter)nationalisering en globalisering. En daarbij keert onze 'allofobie', de angst voor het andere, die ons evolutionair beschermd heeft, zich tegen ons. Juist de ongelimiteerde mogelijkheden voor communicatie en transport brengen ons immers in hoog tempo steeds meer in contact met dat 'andere'. Bevolkingsgroepen migreren, talen vervloeien, culturen versmelten en economieën fusioneren. Dat is ongemakkelijk, maar wel een feit en bovendien niets nieuws. Wel nieuw is de hoge en steeds verder toenemende snelheid waarmee dit gebeurt. De wereld wordt in een enorm tempo kleiner, met grote gevolgen. Als wij onze hoge sociaal-culturele en economische standaard willen behouden, dan zullen wij mee moeten doen en nieuwe generaties daarop goed moeten voorbereiden. Dat kan en moet door internationalisering van het onderwijs. Het vereist een grote *sense of urgency*. Het bestaat niet (alleen) uit

het regelen van wat internationale stages en leerlijnen voor topleerlingen in topopleidingen, het binnenhalen van groepjes buitenlandse studenten met geld, het zich uitsluitend richten op Europa of het plakken van de internationale benamingen 'bachelors' en 'masters' op bestaande curriculumonderdelen. Het betekent vooral ook: het vanaf het basisonderwijs laten kennis nemen van andere talen, wereldculturen en de geschiedenis daarvan; het inhoudelijk voorbereiden van leerlingen op het omgaan met hun eigen allofobie; het accepteren dat cultuur en taal veranderlijk zijn; het aanbieden van virtuele en fysieke wereldwijde transculturele ervaringen in alle onderwijssectoren; internet en smartboards in alle klassen vanaf groep 1; het volop aandacht besteden aan alle aspecten van internationaal ondernemerschap in de gehele beroepskolom; het bereikbaar maken van internationale leerwegen voor alle jongeren; het internationaal afstemmen van ranking, toetsing, titulatuur, diploma's, accreditatie en de bachelor-master cesuur zodat studenten kunnen kiezen en reizen; en het bieden van praktische ondersteuning hierbij vanuit de Europese Unie en door de samenwerkende intermediaire organisaties (Europees Platform, Cinop en Nuffic) aan alle leerlingen, docenten en instituten in alle onderwijssectoren, dus ook in het vmbo en het mbo, op basis van prestatieafspraken met het Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap.

Schaalvergroting is van alle tijden. Op de gedenksteen in Warns staat geschreven: 'leaver dea as slaef': liever dood dan slaaf. Het geeft aan hoeveel gevaar de Friezen zagen in wat later gewaardeerde landgenoten zouden worden. Hoewel.....?

Prof.dr J.A. Bruijn is adviserend lid van de Onderwijsraad en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Deze bijdrage verscheen eveneens in Transfer.

DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING EN HET ONTKENNEN VAN DE HOLOCAUST

ROB KUPPENS

Onlangs kondigden Mark Rutte en Atzo Nicolai aan te werken aan een wetsvoorstel waarin de vrijheid van meningsuiting ruimer zou worden geïnterpreteerd dan op dit moment het geval is. Desgevraagd gaf Rutte daarbij aan dat de ontkenning van de Holocaust tot de vrijheid van meningsuiting behoorde. Hoewel hij het ontkennen van de Holocaust zelf een idiote uitspraak vond, gaf hij in tweede instantie aan dat de strafwet alleen dan toegepast mocht worden als er sprake was van bewust antisemitisme of aanzetten tot haat. Rob Kuppens meent dat Rutte's nuancerings van essentieel belang is in deze discussie.

Al jarenlang uiten analisten commentaar op het verzadigde Nederlandse politieke debat. Je zou zeggen dat iedereen dan ook verheugd reageert wanneer een politicus het debat weer op ideologische scheidslijnen voeren wil. Het tegendeel overkwam echter Mark Rutte. Hij presenteerde onlangs een voorstel om de vrijheid van meningsuiting te verruimen, maar een gerespecteerde krant als *NRC Handelsblad* had alleen oog voor zijn uitspraak dat het ontkennen van de Holocaust niet langer strafbaar zou moeten zijn en vergeleek Rutte zelfs met Jean-Marie Le Pen, lijsttrekker van het Franse extreem-rechtse Front National. 'Dit is mijn gevecht. Ik geloof passioneel in de vrijheid van meningsuiting', zo luidde Rutte's weerwoord. De VVD zou blij moeten zijn met een leider die op deze manier zijn rug recht houdt.

Toch kwam ook voor mij Rutte's uitspraak onverwacht. Met veel belangstelling las ik zijn bijdrage (geschreven met o.a. PvdA-lid en filmmaker Eddy Terstall) in partijblad *Liber* van 13 februari. Daar kondigt Rutte voor het eerst aan 'dat de grens van de vrijheid van meningsuiting

verder moet liggen dan hij nu ligt'. En hij vervolgt: 'Alleen als er opgeroepen wordt tot geweld moet worden ingegrepen. En niet, zoals nu het geval is, bij beledigen en kwetsen. Dat zijn namelijk nogal subjectieve begrippen.' Hier wordt met ferme doch weloverwogen woorden gekozen voor het debat. In eerste instantie lijkt het immers nog dat de vrije meningsuiting alleen wordt begrensd bij het oproepen tot geweld. Maar in één adem wordt aangegeven dat er meer grenzen zijn. Zo wordt een onderscheid aangebracht tussen kwetsen (mag wel) en discrimineren (mag niet), om zich vervolgens nader te bezinnen op dat veel beladen begrip 'kwetsen'. Op dat punt concludeert Rutte dat er onderscheid moet worden gemaakt tussen datgene wat men 'is' (man of vrouw, blank of zwart, homo of hetero) en datgene wat men kiest (geloof of atheïsme). Rutte c.s. sluiten hun bijdrage af met de heerlijk cynische woorden dat iedereen het met hun voorstel oneens mag zijn, maar dat ze 'benieuwd zijn naar eventuele argumenten'.

Ik wil proberen die 'eventuele argumenten' hier te benoemen, daarbij rekening houdend met de ongezouten kritiek die Rutte over zich heen gekregen heeft naar aanleiding van zijn uitspraak over de Holocaust. Ik wil graag Rutte's oorspronkelijke betoog verfijnen, zonder hem, zoals veel anderen ten onrechte hebben gedaan, voor charlatan uit te maken.

KWETSEN, DISCRIMINEREN EN GROEPSBELEDIGING

In het oorspronkelijke voorstel van de VVD-leider in *Liber* worden mijns inziens twee zaken door elkaar gehaald. Er wordt zeer terecht geprobeerd verschillend te oordelen over de vrijheid anderen als abstractie, als groep, te bekritisseren en daarnaast het verbod op directe belediging en

discriminatie. Dat illustreert Rutte met de uitspraak dat 'het begrip racisme nooit aan inflatie onderhevig mag zijn'. Maar vervolgens verdwijnt dat onderscheid in een volgend verschil dat tegelijkertijd wordt aangebracht, namelijk tussen 'datgene wat men is en wat men kiest'. Met andere woorden, hier wordt geprobeerd vermeende biologische criteria (aangeboren versus vrije keuze) te verzoenen met het actuele maatschappelijke debat over vooral de *tóón* van het debat (een al dan niet bestaand recht op kwetsen). Ook Rutte zelf ligt daarmee overhoop, gezien de uitspraak in *Liber* "Zwarten zijn dom", is van een geheel andere orde dan "christenen zijn gek", die haaks staat op het eerder ingenomen standpunt dat het onkies is om te zeggen dat homo's varkens zijn, maar dat mensen die dat zeggen niet voor het gerecht moeten worden gedaagd – een standpunt dat overigens ook al door Fortuyn verkondigd werd. Wat wil Rutte nou? Mag je nou wel of niet iets ongehoords zeggen over aangeboren zaken als ras of seksuele voorkeur?

Mijn analyse begint net als die van Rutte met de constatering dat niemand objectief kan vaststellen wanneer een individu zich beledigd kan voelen.

Althans, dat punt *zou* helder moeten zijn; dus óók voor de rechters die opriepen Wilders te vervolgen en voor het Openbaar Ministerie dat de cartoonist Gregorius Nekschot vervolgde. Maar dit zou – en daarmee wijk ik af van de lijn van Rutte – ook

moeten gelden in het spreken over 'wat men is'. Naar mijn mening zou het iedereen vrij moeten staan om, desgewenst met krachttermen, te spreken over vrouwen, moslims of homo's. Zolang het maar niet op de persoon gespeeld wordt. Anders gezegd, vormen van indirecte 'belediging' kunnen in mijn ogen nooit vormen van belediging zijn. In tegenstelling tot Rutte's bewering in *Liber* vind ik de uitspraak 'zwarten zijn dom' *niet* van een andere orde dan 'christenen zijn gek'. Want zelfs als we kritiekloos Rutte's onderscheid overnemen tussen dat wat aangeboren en dat wat vrije keuze is,² dan ligt het cruciale punt in Rutte's betoog wat mij betreft nog steeds elders. Veel belangrijker is namelijk dat hij voor eigen parochie blijft spreken. De meeste autochtonen zullen zijn voorstel wel intuïtief steunen (ook voor mij *voelt* de uitspraak 'zwarten zijn dom' heel anders aan dan 'christenen zijn gek'),

Niemand kan
objectief vaststellen
wanneer een individu
zich
beledigd voelt

maar voor allochtonen kan dat een typisch westerse nuance zijn: waarom kan de eerste uitspraak niet door de beugel, en uitspraken als 'moslims zijn achterlijk' wel?

Zeker voor moslims geldt immers dat ze in de westerse samenlevingen voor het eerst in contact komen met maatschappelijke en politieke vrijheden die ze vanuit hun eigen moederland, maar ook vanuit mondelinge overlevering, totaal niet kennen. Het is zeer onwenselijk gevoelens van vervreemding die daardoor kunnen ontstaan, te verhinderen aan de oppervlakte te komen. Ik zie het als olie op het vuur gooien om moslims te verbieden zich te roeren in een debat over homoseksualiteit terwijl de islam wél stevig mag worden bekritiseerd. Omdat met uitspraken als 'homoseksualiteit is een ziekte' mijns inziens geen enkele homo *persoonlijk* wordt aangevallen, mag om diezelfde reden de koran een fascistisch boek worden genoemd.³ En als we kunnen vaststellen dat op deze manier niemand *direct* beledigd wordt, moeten we ook constateren dat 'zwarten zijn dom' een uitspraak van hetzelfde niveau is. Kwajongens die hand in hand lopende homostellen bespugen, of iemand uitschelden vanwege

zijn huidskleur, moeten worden aangepakt. Maar voor zover het het begrip kwetsen betreft, zie ik geen reden om het voorstel van Rutte over te nemen dat er een onderscheid zou moeten zijn tussen 'wat men "is" en wat men kiest'. Het heftige integratiedebat is ten eerste

meer gebaat bij een zo open mogelijke discussie, ook over thema's die veel autochtonen als achterhaald beschouwen. En ten tweede voorkom je op deze manier een beroep op biologische argumenten die, denk ik, niet uitblinken in onfeilbaarheid.

Bij zijn veelbesproken aanzet tot wijziging van de wet op de vrijheid van meningsuiting, heeft Rutte bovenstaande ook beter in het vizier. In die wetswijziging wordt gezegd dat ook de huidige reflex tot het inperken van de bewegingsvrijheid van de islam een inperking van het vrije woord is. Ik hoop van harte dat Rutte hiermee bijvoorbeeld doelt op de mogelijkheid die moslims moeten hebben om de vrijheid van vrouwen en homo's te bekritisieren. Ik ben niet van mening dat er in de laatste twee gevallen sprake is van discriminatie. Ik ben geen jurist, en wens over de inhoudelijke invulling van wat discriminatie

is niet in juridische termen te spreken. Maar wat mij betreft kan er geen sprake zijn van discriminatie indien woorden vallen in de trend van 'de homo's' of 'alle vrouwen'. Juist omdat ik het onderscheid tussen aangeboren kenmerken of dat wat vrije keuze is als een niet ter zake doende onderscheid beschouw, lijkt het mij zinloos om discriminatiewetgeving toe te passen wanneer er harde woorden vallen over groepen mensen. Dus in mijn ogen mag er 'gekwetst' worden op groepsniveau, maar blijft discrimineren natuurlijk gewoon strafbaar. En onder discrimineren versta ik bovenal concrete situaties als een moslim de toegang tot een discotheek ontzeggen omdat hij moslim is, of iemand uitschelden om zijn huidskleur.

DE HOLOCAUST, MORALITEIT EN ANTISEMITISME

De commotie over Rutte's plannen om de vrijheid van meningsuiting te verruimen, ontstond zoals u weet echter niet over wat wel en niet onder discriminatie zou moeten vallen, of over zijn eerdere uitspraken dat we moeten nuanceren tussen wat mensen van nature zijn, en zaken waarvoor men een bewuste keuze kan maken. In de media, bij andere politieke partijen én bij de VVD zelf, ging het alleen maar over zijn uitspraken over de Holocaust.

Waarschijnlijk heeft Rutte de intentie gehad de PVV-stemmer te willen aanspreken door te pleiten voor een radicale vrije meningsuiting. Als dat inderdaad het geval is, dan tekent dit het gemis van een goede PR-strategie bij de VVD. Iedere ervaren strateeg had immers kunnen zien aankomen dat Wilders in elke denkbare situatie Rutte zal tegenspreken zodra deze zich op 'wilderiaans terrein' begeeft. Als Rutte had geroepen dat de Holocaust ontkennen strafbaar moet zijn, dan had Wilders hem uitgemaakt voor slappeling. Maar zodra Rutte aangeeft dat de Holocaust ontkennen wél mag, dan heeft Wilders de ruimte om de VVD-leider te bombarderen tot een schoolvoorbeeld van de vaderlandse linkse elite bij wie elke moreel besef vervaagd zou zijn. Dus de VVD is hier opnieuw in Wilders' openstaande val getrapt.

In tweede instantie nuanceerde Rutte echter zijn uitspraak en zei hij dat aan de ontkenning van de Holocaust bijna altijd een politieke boodschap verbonden is die veel

verder reikt dan het ontkennen van de feiten *an sich*. Het lag in de lijn der verwachtingen dat wie zo handelt, voor draaikont wordt uitgemaakt. Maar in mijn ogen heeft hij met die nuancering exact het heikele punt in de discussie blootgelegd. Ik vind Rutte's lef om in deze tijden van oneliners genuanceerd te willen zijn dan ook prijzenswaardig – en inhoudelijk heeft hij het gelijk volledig aan zijn kant.

Ik verbaasde me over het artikel in *NRC Handelsblad* van 29 mei van Frank Ankersmit, de Groningse hoogleraar intellectuele geschiedenis. Hij schrijft, daarmee doelend op Rutte's eerste uitspraak, dat 'elke oprechte liberaal het met Rutte eens moet zijn'. Ik beschouw Ankersmit als een gerespecteerd liberaal denker, met een scherp oog voor de ethische fundering van dat liberalisme. Hij weet haarfijn uit te leggen dat elke samenleving zich noodzakelijkerwijs op ethische normen beroept om als samenleving te kunnen functioneren. Juist in dat kader is de Holocaust mijns inziens een van dé voorbeelden waarin veel meer op het spel staat dan alleen de naakte feiten. Daarom staat de uitspraak 'de Holocaust heeft nooit plaatsgevonden' misschien geschiedtheoretisch gelijk aan 'Napoleon is een historisch verzinsel', maar ethisch liggen deze uitspraken mijlenver uit elkaar.

Kenmerkend aan het liberalisme is dat het niet gelooft in een utopische samenleving van de nabije dan wel verre toekomst. Maar per definitie heeft elke politieke theorie en elke moraal zich laten vormen door wat in verleden ligt. In tweede instantie had Rutte dan ook gelijk toen hij zei dat diegenen die ontkennen dat miljoenen joden in de gaskamers zijn omgebracht, daarmee vrijwel altijd uit zijn op antisemitisme. Maar bovendien, en dat noemde hij

Er mag 'gekwetst'
worden op groepsniveau,
maar discrimineren
moet strafbaar
blijven

niet, proberen de Holocaustontkenners *heel bewust iedere morele component* aan de ongekend vreedzame naoorlogse Europese geschiedenis te ontzeggen. Deze moralistische vorm van Holocaustontkenning vindt voornamelijk plaats in academische kringen, waar enkele misschien uiterst intellectuele doch bekrompen zielen vanuit marxistisch geïnspireerd intellectualisme zo hun redenen hebben om te negeren dat er miljoenen joden in de nazigaskamers zijn omgebracht.

Wie in een dergelijke academische setting wezensvreemde dingen roept, of wie in zijn privé-situatie de

Holocaust ontkent; die mensen moeten strafrechtelijk lekker met rust gelaten worden, maar mogen best door de publieke opinie voor gek worden verklaard. Dat ethisch fundament waarover ik sprak, kan voor een liberaal immers niet van hogerhand worden afgedwongen, maar in de discussie daarover hoeft hij zich absoluut niet afzijdig te houden. Dat laat onverlet dat het goed is dat er tegenover mensen die vanuit antisemitisch oogpunt de Holocaust ontkennen en dat als een discriminatoir instrumentarium gebruiken, er een wettelijke ruimte zou moeten bestaan om tot vervolging over te gaan. Dat die mogelijkheid met het oog op de vrijheid van meningsuiting nooit lichtzinnig mag worden toegepast, spreekt voor zich. Daarvoor heb ik de lijnen reeds uitgezet. Wie het niet expliciet als een vorm van concrete belediging gebruikt, kan in mijn ogen niet voor discriminatie worden vervolgd. Maar tegenover diegenen die door middel van de Holocaustontkenning de directe aanval openen op alles wat joods is (of zou zijn), mogen er strafrechtelijke consequenties zijn. Het is aan de rechterlijke macht om in individuele gevallen te oordelen wanneer er grenzen overschreden worden. Veel zal afhangen van, en dat heeft Rutte correct ingezien, de *politieke context* waarin een en ander wordt gezegd.

Het heeft dan tot slot mogen ontbreken aan een verfijnde politieke tactiek in Rutte's bewegingen omtrent de hele Holocaustaffaire, ik kan niet anders concluderen dan dat hij op dit punt inhoudelijk erg sterk staat.

Drs. R. Kuppens is historicus, lid van de VVD-campagnecommissie in Nijmegen en werkzaam als interim-professional.

NOTEN:

- 1 De aanzet voor deze bijdrage lag al klaar vóór het moment dat de discussie over de Holocaustontkenning losbarstte.
- 2 Ik begrijp dat er ook een stevige discussie gevoerd kan worden over de vraag of homoseksualiteit aangeboren is, maar die kwestie wil ik hier niet aan de orde stellen.
- 3 Om eens een andere vergelijking te maken: ik heb al 15 jaar een seizoenskaart van mijn favoriete voetbalclub en ik zit daar graag tussen de fanatiekste supporters. Ik zie echter niet in waarom ik me persoonlijk beledigd zou voelen als niet-liefhebbers suggereren dat alle voetbalfans relschoppers zijn.

DE ‘VRIJHEID VAN MENINGSUITING’ IN HET PUBLIEKE DOMEIN

EEN POLITIEK-THEORETISCHE BESCHOUWING

VANUIT HANNAH ARENDT

MANUEL DIJKSTRA

De vrijheid van meningsuiting is van oudsher een vraagstuk waar talrijke filosofen en politici zich mee bezig houden. In 2008 besprak Ralph van Graafeiland in het decembernummer van *Liberaal Reveil* reeds een viertal klassieke teksten – van Socrates, John Milton, John Locke en John Stuart Mill – over dit thema. De recente ophef die ontstond nadat VVD-leider Mark Rutte zich uitsprak voor uitbreiding van de vrijheid van meningsuiting was voor Manuel Dijkstra reden in de pen te klimmen en bij de filosoof Hannah Arendt te rade te gaan. Arendt's politieke theorie biedt voor liberalen, zo betoogt de auteur, interessante inzichten als het gaat om de verruiming van de vrijheid van meningsuiting.

Op 26 mei jongstleden presenteerde de VVD Tweede Kamerfractie een voorstel om de vrijheid van meningsuiting te verruimen. Veel ophef ontstond er vanwege Rutte's opmerking dat het ontkennen van de Holocaust zou moeten kunnen. Er werd massaal gereageerd. Al snel ging het debat niet meer over het liberale voorstel maar over de vraag of Rutte's opmerking door de beugel kon. Zo werd spreekwoordelijk het kind met het badwater weggegooid, want een maatschappelijk debat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting is belangrijk om te voeren in een tijd waarin het politieke landschap verandert. Vele filosofen, denkers en politici hebben zich over het vraagstuk van de uitingsvrijheid gebogen.¹ Zo ook Hannah Arendt (1906-1975). Hoewel Arendt geen klassieke liberaal is, biedt haar politieke theorie van pluralisme wel een aantal interessante inzichten over de vrijheid van meningsuiting dat waardevol kan zijn voor het liberale

pleidooi de vrijheid van meningsuiting uit te breiden:

- Het is belangrijk ons te verzetten tegen politieke uitspraken en handelingen die voortkomen uit radicale ideologische blauwdrukken;
- Herijk in bredere zin de spelregels van het publieke domein;
- Het publieke domein is de brug tussen jezelf en de ander.

Arendt verzette zich in haar leven tegen de ideeënleer van totalitaire politieke systemen. Zij ondervond aan den lijve wat het gebrek aan vrijheid betekende tijdens de Tweede Wereldoorlog en vluchtte van Duitsland naar de Verenigde Staten. Kern van Arendt's politieke theorie is dat geweld door de geschiedenis heen in het middelpunt van het publieke domein is komen te staan. Het geweld bedreigt de vrijheid zoals die ooit binnen de Griekse polis haar oorsprong vond en is overgedragen door onze voorouders.

De oorsprong van geweld ligt voor Arendt in ideologische blauwdrukken die oproepen tot radicaal gedrag en geweld centraal stellen. Iedere ideologie en religie kan hier in beginsel gevoelig voor zijn en draagt zo het risico in zich om vrijheden te beperken. Volgens Arendt is de idee van de maakbare samenleving daar een voorbeeld van. De maakbare samenleving zorgt er voor dat er geen ruimte is voor een vrij handelen en spreken. En dus raakt ten slotte ook de vrijheid van meningsuiting beknot.

In het eerste deel van dit artikel zal de kern van Arendt's politieke theorie uiteengezet worden. In het tweede deel staan enkele adviezen centraal die uit haar werk afgeleid kunnen worden.

1. DE MENSELIJKE ACTIVITEITEN IN HET PUBLIEKE EN HET PRIVATE DOMEIN

Arendt maakt in haar politieke theorie een scherp onderscheid tussen het publieke en het private domein. Zij kent aan beide domeinen verschillende typologieën van menselijke activiteiten toe. Het private domein wordt gekenmerkt door arbeid. De mens verricht arbeid om in leven te blijven (*animal laborans*). De producten van arbeid zijn vluchtig omdat ze in een hoog tempo worden geproduceerd en geconsumeerd.

Naast arbeid beschikt de mens ook over de capaciteit om werken te maken. In tegenstelling tot arbeid zijn de producten van werk duurzaam. Het werk aan bijvoorbeeld een brug of huis resulteert in een bouwwerk dat jaren of soms wel eeuwen mee gaat. Deze bouwwerken vormen samen het publieke domein. Letterlijk is het vervaardigingproces reïficatie: het maken van iets duurzams uit voorbijgaand materiaal. Dit is de mens als *homo faber*. De timmerman zaagt van hout planken om het geschikt te maken voor de brug die hij aanlegt over de rivier. Het is letterlijk be-werken wat de timmerman doet in deze situatie. Naast de duurzaamheid van het eindproduct herbergt het proces van vervaardigen ook geweld in zich. 'Alle maken bevat een element van schennis en geweld; *homo faber*, de schepper van het menselijke kunstproduct, is altijd een aanrander van de natuur geweest.'² De timmerman is, in het omhakken van de boom en het zagen van de planken voor de brug, een gewelddadig wezen. Dit betekent overigens niet dat Arendt deze activiteit moreel afkeurt. Vervaardigen is een zinvolle en noodzakelijke activiteit maar dient niet ingezet te worden in de politiek.

De belangrijkste menselijke activiteiten zijn handelen en spreken (*bios politikos*). Net zoals de werken van de *homo faber* behoren deze activiteiten tot het publieke domein. Het verschil met de mens als *homo faber* is dat in handelen en spreken de mens zichzelf onthult en presenteert aan anderen. Deze activiteiten zijn een voortvloeisel van de pluraliteit in de menselijke conditie. 'Een leven [...] zonder spreken en zonder handelen is letterlijk dood voor de wereld; het is geen menselijk leven meer omdat het niet meer onder de mensen wordt geleefd.'³ In het spreken en handelen, leeft de mens samen met de medemens. Het is een soort tweede

geboorte waarin de mens in de vorm van een nieuw begin niet door anderen geconditioneerd is. Het vermogen om te beginnen is in wezen vrijheid. In het binnengaan van het publieke domein werpt de mens door middel van spreken of handelen het door de noodzaak gestuurde privé-domein van zich af. Deze vrijheid ziet Arendt als het 'wonder' van de mens. 'Het feit dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is.'⁴

De uitkomsten van handelen en spreken zijn altijd onzeker. In tegenstelling tot het eindproduct van een timmerman kan een politicus nooit de uitkomst van een politiek debat bepalen omdat hij daarin afhankelijk is van de reacties van zijn tegenstanders en het publiek. Daarnaast zijn spreken en handelen onomkeerbaar. Het is iets wat in werking wordt gezet en dan een eigen levensloop krijgt. Omdat dit soort processen een lange levensduur hebben kan de auteur of initiator min of meer anoniem worden.

Dat de uitkomst van het proces altijd onzeker is ligt besloten in de pluraliteit van het publieke domein. De pluraliteit van het publieke domein is voor Arendt tweeledig.

Enerzijds kunnen mensen elkaar verstaan doordat ze gelijk zijn, oftewel over gelijke menselijke capaciteiten beschikken. Zo kunnen mensen op elkaar reageren en ontstaat een keten van actie en reactie. Anderzijds zijn mensen verschillend. Hierdoor reageert een ieder op zijn eigen

manier op een handeling of uitspraak van de ander. De pluraliteit in het publieke domein wordt dus bepaald door gelijkheid in verscheidenheid. Het publieke domein zelf is hetgeen wat mensen samenbindt. Letterlijk door de gebouwde wereld om ons heen, maar ook via de *inter-esse*, ofwel gezamenlijke issues en kwesties die zich tussen ons – en daarmee binnen onze gemeenschap – afspelen.

MAAKBAARHEID EN GEWELD IN DE POLITIEK
Na de drie activiteiten van de menselijke conditie te hebben besproken kan Arendt's hoofdstelling worden geïntroduceerd: handelen en spreken worden vervangen door vervaardiging.⁵ Deze vervanging is volgens Arendt te wijten aan een dominant geworden traditie van vervaardiging in de Europese politiek. Het is een absolute traditie die ervan uit gaat dat politiek maakbaar (be-werk-baar) is. Deze traditie

De oorsprong van geweld
ligt voor Arendt in
ideologische blauwdrukken
die oproepen tot
radicaal gedrag

probeert de onzekere uitkomst van het handelingsproces in het publieke domein te ondervangen. De onzekerheid kan echter alleen ondervangen worden door het publieke domein of de pluraliteit daarbinnen te verdringen. Denk bijvoorbeeld aan een autoritair regime dat via een sterke controle op de media probeert de bevolking te onderdrukken. Vaak gaat het ondervangen van onzekerheid gepaard met geweld of terreur.

Arendt beschuldigt het denken ervan een belangrijk aandeel in dit proces te hebben. Ook Frits Bolkestein neemt een vergelijkbare stelling in zijn artikelen over de invloed van intellectuelen op de politiek. Slechts vanuit het denken kan de onzekere uitkomst van handelen en spreken overmeesterd worden. Plato doet hier bijvoorbeeld een gooi naar als hij de politiek benadert als bewerkteuing (*technè*). Plato zet in *De Republiek* zijn ideeënleer om in normen en regels die afstammen van de idee van het 'goede': 'dat wil zeggen goed voor, of geschikt zijn tot iets'.⁶ De heerser (of koning-wijsgeer) maakt de stad zoals de beeldhouwer een standbeeld maakt en bewerkt. Hij heeft een bepaald doel voor ogen dat hij vervaardigt met de daarvoor benodigde middelen. Zoals uit de bespreking van de *homo faber* bleek is de doel-middel benadering een gewelddadig proces. Zelfs al zou de moraal in de politiek ons ervan weerhouden bepaalde middelen te gebruiken dan nog is een doel zonder middel een paradox. 'Zolang wij blijven geloven dat wij in het publieke domein te doen hebben met doeleinden en middelen, zolang zullen wij niemand ooit kunnen beletten alle middelen te gebruiken om een eenmaal gesteld doel te bereiken.'⁷

In feite is daarmee de vervaardiging, die van oudsher behoorde tot het private domein, een publieke activiteit geworden. Het probleem is dat deze menselijke activiteit de vernietiging van het publieke domein en de pluraliteit in zich draagt. De traditie van politiek als vervaardiging is dus een gevaar voor het publieke domein. Arendt noemt in haar hoofdwerk *Vita Activa* vele voorbeelden in de geschiedenis waarin het handelen werd vervangen door vervaardigen. Zij claimt dat in de twintigste eeuw geweld niet meer zozeer een middel was om iets te bereiken maar – in de vorm van vernietiging – een doel op zich. Ze verwijst onder meer naar totalitaire regimes en de vernietiging van het Joodse ras waarvoor ieder middel aangewend werd.⁸

2. DE HEDENDAAGSE INPERKING VAN DE VRIJHEID (VAN MENINGSUITING)

Wanneer wij Arendt's politieke theorie doorvertalen naar de hedendaagse discussie over de vrijheid van meningsuiting kunnen daar een aantal adviezen uit gedestilleerd worden. De kern van deze adviezen is dat de discussie over de vrijheid van meningsuiting breder gevoerd zou moeten worden. Het zou moeten gaan over het functioneren van het hele publieke domein in plaats van over een onderdeel daarvan.

HET IS BELANGRIJK ONS TE VERZETTEN TEGEN POLITIEKE UITSPRAKEN EN HANDELINGEN DIE VOORTKOMEN UIT RADICALE IDEOLOGISCHE BLAUWDrukKEN

Allereerst laat Arendt's politieke theorie ons zien dat men durf moet hebben tegen uitspraken en handelingen die voortkomen uit radicale blauwdrukken te ageren. De vrijheid van meningsuiting biedt die waarborg en is daarmee een groot goed. In een tijd dat mensen bepaalde zaken niet meer durven te benoemen is het debat wat de VVD in gang zet zinvol. Alleen het debat al maakt de samenleving meer weerbaar en benadrukt het belang van de openheid van onze democratie.

Het vrije woord alleen biedt echter geen uitkomst voor het probleem. Door groeperingen of partijen kan een verruiming van de mogelijkheden van het vrije woord aangegrepen worden om radicalere uitspraken te

doen die ingegeven worden door hun ideale blauwdruk van de maatschappij. Het is van belang dit soort uitspraken te veroordelen en te weerspreken, ongeacht of ze afkomstig zijn van radicale linkse, rechtse of religieuze groeperingen. Ook als dit zich vertaalt in een verkiezingsnederlaag.

HERIJK DE SPELREGELS VAN DE OPEN SAMENLEVING

Vandaag de dag bestaat een trend van radicalisering en een drang tot een herscheppen van de maatschappij. Politieke partijen en bewegingen met radicale denkbeelden vinden veel aanhang. Het begin van de eenentwintigste eeuw leert ons bovendien dat partijen op de flanken van het spectrum hier succesvol op inspelen. De burger voelt zich aangesproken door een duidelijke of zelfs afwijkende

Vandaag de dag bestaat een trend van radicalisering en een drang tot herscheppen van de maatschappij

boodschap verwoord in korte en alomvattende oneliners.

Het probleem waarvoor onze maatschappij gesteld staat is veel groter dan de islam, migratie en de beknutting van de vrijheid van meningsuiting. Wanneer radicale ideologieën zich tegen de vrijheid keren kunnen zij een groot gevaar zijn voor de open samenleving. Een gevaar dat verder strekt dan alleen het vrije woord. Het gaat bijvoorbeeld ook om de vrijheid te kunnen handelen en om het bestaan van het publieke domein als geheel.

Door de radicalisering van het politieke speelveld neemt de kans toe dat de grenzen van het speelveld overschreden worden. Tegen dit soort uitglijers moet ons politieke systeem weerbaar en veerkrachtig zijn. Het vraagt vanuit Arendt om een brede herijking van de spelregels van onze democratie. Denk dan bijvoorbeeld aan het kiesstelsel dat nog altijd gericht is op een verzuilde maatschappij met samenwerkende elites en een verdeelde bevolking, terwijl het politieke landschap vandaag de dag compleet anders is. Het voert te ver om daar in dit artikel uitgebreid op in te gaan. Wel kan gesteld worden dat de discussie over de verruiming van de vrijheid van meningsuiting zinvol is. Het kan een aanzet zijn tot een breder debat over het functioneren van het publieke domein en uiteindelijk leiden tot zinvolle hervormingen.

HET PUBLIEKE DOMEIN IS DE BRUG TUSSEN JEZELF EN DE ANDER

De VVD Tweede Kamerfractie stelt dat de vrijheid van meningsuiting geen bron is van tegenstellingen, maar juist een brug daartussen. Inderdaad zou dat zo moeten zijn, maar de praktijk is weerbarstig. Ook binnen de eigen liberale gelederen.

De essentie is, zoals Arendt stelt, dat mensen in het publieke domein zichzelf moeten kunnen zijn. De mens onthult er zichzelf. Dit betekent dat in principe ieder op zijn of haar eigen zeepkist kan gaan staan en zijn eigen waarheid kan verkondigen. De vrijheid van meningsuiting wordt dan niet gebruikt als brug maar als een podium om je eigen preek te verkondigen. Bij Kamerdebatten bijvoorbeeld ontstaat soms de indruk dat partijen en bewegingen hun bekende ideologische plaat afspelen.

Wat wij van Arendt kunnen leren is dat het publieke domein meer is dan een zeepkist. Het is de plek waar individuen elkaar ontmoeten en door verschillende kwesties en zaken met elkaar verbonden zijn. Dit verbon-

den zijn komt tot uitdrukking in het uitwisselen van standpunten. Om aan een dergelijke uitwisseling toe te komen is het niet alleen nodig dat je jezelf onthult maar ook dat je de ander die ruimte geeft. Misschien is de kunst van het luisteren in het politieke domein nog moeilijker dan die van het spreken. Toch kan het publieke domein enkel als brug functioneren als men bereid is naar anderen te luisteren en inzichten uit te wisselen.

Het debat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting is van groot belang. Arendt's politieke theorie onderschrijft dat en reikt aan dat er nog een wereld te winnen valt. Het publieke domein kan meer dan nu het geval is een brugfunctie vervullen tussen mensen. Door het spelregelkader van de open samenleving in zijn geheel te herijken kan de vrijheid beter gewaarborgd worden en kunnen de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw vol vertrouwen tegemoet worden getreden. En tot slot is het van groot belang de traditie van maakbaarheid in de politiek te bestrijden. Niet door het vormen van een cordon sanitaire maar juist door binnen het publieke domein het debat met elkaar aan te gaan.

Drs. M. Dijkstra is afgestudeerd politicoloog en filosoof. Hij schreef zijn afstudeerscriptie(s) over populisme en terrorisme in relatie tot politieke theorie.

NOTEN:

- 1 Zie: Ralph van Graafeiland, 'Vier klassiekers over de vrijheid van meningsuiting' in: *Liberaal Reveil*, 49^e jaargang, nr 4, december 2008, pp. 217-224.
- 2 H. Arendt, *Vita activa. De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam, 2002.
- 3 Arendt, *Vita Activa*, p. 175.
- 4 Ibidem, p. 176.
- 5 Haar politieke theorie is iets complexer dan hier gesuggereerd. In haar werk verbindt zij de notie van de arbeid en het economische leven ook nog eens met de modus van vervaardiging. Aangezien het hier uitsluitend om de vrijheid van meningsuiting in het publieke domein gaat, heb ik deze gedachtegang achterwege gelaten. Maar het is wel van belang dit te realiseren in de beoordeling van Arendt's politieke theorie.
- 6 Arendt, *Vita Activa*, p. 223.
- 7 Ibidem, p. 227.
- 8 Zie voor meer informatie: H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, New York, 1976.

ZEVEN IDEEËN VOOR MEER EN BETER EIGEN WONEN

WILLEM SCHUDDEBOOM

De Nederlandse woningmarkt kent grote problemen in de doorstroom van huurders naar koopwoningen. Als gevolg daarvan houden mensen die daar, conform hun inkomen, eigenlijk helemaal geen recht op hebben, jarenlang sociale huurwoningen bezet. Deze mensen zouden best een eigen huis willen kopen, doch kunnen ofwel geen passende woning op de huizenmarkt vinden, ofwel zouden bij voorkeur hun huurhuis kopen omdat zij niet willen verhuizen. Ondanks het feit dat het huizenbezit in Nederland lager is dan in de volledige Europese Unie, is de totale hypotheekschuld hoger. Dit maakt het Nederlandse financiële systeem kwetsbaarder dan strikt noodzakelijk. Willem Schuddeboom stelt een zevental maatregelen voor om de woningmarkt vlot te trekken en de burger meer keuze en zeggenschap te geven.

INLEIDING

De huidige tegenspoed en turbulentie op de financiële markten, waarvan de negatieve gevolgen voor de wereld-economie thans zo duidelijk zijn, werden eerst als een tijdelijk probleem van de huizenmarkt in de Verenigde Staten van Amerika en de financiering daarvan beschouwd. Op dit moment tonen tegenspoed en turbulentie ook de bestaande zwakten van de huizenmarkten in Europa en meer specifiek in Nederland aan. In het verleden zijn deze zwakten geleidelijk ontstaan. De huidige tijd van crisis en herstructurerings is het aangewezen moment om met deze zwakten in de woningsector af te rekenen.

Zeven maatregelen – zoals in het hiernavolgende uit de doeken gedaan – kunnen de problemen op de Nederlandse huizenmarkt voor een heel belangrijk deel oplossen.

DE BELANGRIJKSTE FEITEN

In Nederland is het bezit van een eigen huis sterk gestegen, van circa 30 procent begin jaren '70 tot 55 procent nu. Omdat gezinnen vaker in een eigen huis wonen, woont ongeveer 60 procent van de mensen in ons land in een eigen huis. De meeste mensen, circa 80 procent, willen graag in een eigen huis wonen. In de tabel zijn de voornaamste gegevens voor Nederland en de Europese Unie vermeld.

	NEDERLAND	EU
Bezit eigen woning	55%	67%
Sociale huurhuizen	35%	10%
Privé huursector	10%	23%
Hypotheekschuld in Nationaal Inkomen	100%	50%

In Nederland is het bezit van een eigen woning lager dan in de Europese Unie, terwijl de totale hypotheekschuld naar verhouding veel hoger is. Indien deze verhouding in Nederland gelijk zou zijn aan die van de Europese Unie, dan was de totale hypotheekschuld in Nederland 41 procent van het Nationale Inkomen. Veel deskundigen menen dat de hoogte van deze hypotheekschuld het financiële stelsel in Nederland kwetsbaarder maakt dan gewenst.

Het belastingstelsel in Nederland maakt de koop en het bezit van een eigen huis onnodig ingewikkeld, door een bijzondere combinatie van bijtellingen, aftrekposten, bijzondere belastingen, fiscale vrijstellingen en beperkingen. De overheid heeft sinds 1992 al veel beperkingen in dit stelsel voor het eigen huis doorgevoerd, zoals:

1. lage maximum bedragen voor de Kapitaalsverzekering Eigen Woningen,
2. de fiscale aftrek van de hypotheekrente van een nieuwe hypotheekschuld bij een bestaand eigen huis is alleen toegestaan bij een verbouwing,
3. de fiscale aftrek van de hypotheekrente bij opname van reeds eerder afgeloste bedragen op de hypotheekschuld is niet toegestaan,
4. de aftrek van de hypotheekrente is beperkt tot een periode van 30 jaar,
5. de bijleen-regeling bij de koop van een ander eigen huis.

Al deze beperkingen hebben het belastingstelsel er voor het bezit van een eigen huis niet eenvoudiger op gemaakt.

De sociale huursector heeft door haar grote omvang een bijzonder probleem. Het inkomen van veel huurders van deze sociale huurhuizen is eigenlijk te hoog voor de betaalde huur, het 'scheefhuren'. Deze huurders willen vaak hun huizen om persoonlijke redenen niet verlaten, maar zouden – indien zij daartoe in de gelegenheid zou-

den worden gesteld – hun huurhuis graag kopen.

Onderstaand totaalpakket van zeven ideeën biedt zeven mogelijke voordelen. In de eerste plaats leidt het tot een simpeler en eerlijker belastingstelsel. Daarnaast wordt het bezit van eigen huizen bevorderd, alsmede de doorstroming op de huizenmarkt, die momenteel behoorlijk op slot zit, verbeterd. Dat laatste zal nog eens extra versterkt worden door een forse afname van het probleem van 'scheefhuren'. Burgers kunnen eenvoudiger en in grotere mate dan nu het geval is over hun eigen geld beschikken. Doordat de aflossing van hypotheekschulden wordt bevorderd zal bovendien het Nederlandse financiële stelsel in de toekomst minder kwetsbaar zijn. Tot slot zullen de inkomsten van de overheid op lange termijn neutraler zijn, na een beperkte investering op korte termijn.

Het primaire uitgangspunt is dat het pakket als geheel wordt ingevoerd en dat alleen deze aanpassingen worden ingevoerd. Elk onderdeel van dit pakket wordt hierna aanvullend toegelicht. Een belangrijk aspect, dat vaak vergeten wordt, is dat het fiscale voordeel van de aftrek van de betaalde hypotheekrente beperkt is in het geheel van de kosten van het bezit van een eigen huis.

ZEVEN WIJZIGINGEN LEIDEN TOT ZEVEN VOORDELEN

Het totaal van 7 ideeën op rij	Bestaand stelsel	Voorstel
Onderdeel 1		
1. Bijtelling Huurwaarde forfait	0.55% van de WOZ	geen
2. Aftrek hypotheekrente	100% betaalde rente	90% betaalde rente
Onderdeel 2		
3. Overdrachtsbelasting	6% van de koopsom	0%
4. Aftrek hypotheekrente na verhuizing	100% betaalde rente	75% betaalde rente (*)
Onderdeel 3		
5. Opname afgeloste bedragen	Niet toegestaan	Wel toegestaan
6. Kapitaalverzekering Eigen Woning	Gemaximeerd	Geen nieuwe KEW
Onderdeel 4		
7. Kooprecht sociale huurhuizen	Geen	Na 10 jaar huur
(*) Deze tweede beperking geldt alleen voor de toekomstige kopers van een bestaand huis en die hoeven dan geen overdrachtsbelasting te betalen		

TOELICHTING OP HET EERSTE ONDERDEEL, IDEEËN 1 EN 2

Het primaire doel van dit onderdeel is tot een uitruil te komen, waarbij de afschaffing van het huurwaarde forfait wordt betaald door een beperking in de aftrek van de betaalde hypotheekrente. Het huurwaarde forfait is een percentage afhankelijk van de WOZ-waarde, in de praktijk is dit percentage 0,55 procent van de WOZ, de huidige waarde van het huis.

Een gestegen waarde van het huis betekent ook een hogere WOZ en een hoger huurwaarde forfait, ook als de hypotheekschuld gelijk blijft of daalt. Op dit moment wordt in het belastingstelsel een lagere hypotheekschuld niet beloond met een lager huurwaarde forfait. Sinds 2005 geldt wel de bepaling dat het huurwaarde forfait nooit hoger is dan de betaalde hypotheekrente. Het huurwaarde forfait verschilt per huishouden, dit forfait is voor de meeste huishoudens met een eigen huis tussen de 10 tot 15 procent van de betaalde hypotheekrente.

Afschaffing van het huurwaarde forfait kan worden betaald door de aftrek van de betaalde hypotheekrente te verlagen van 100 naar 90 procent. Zeker na de wijziging in 2005 is het systeem van huurwaarde forfait niet meer logisch en velen vinden dit ook een onrechtvaardige belasting. Het belastingstelsel wordt door deze wijziging eenvoudiger en de mensen krijgen een stimulans om hun hypotheekschulden af te lossen.

TOELICHTING OP HET TWEEDE ONDERDEEL, IDEEËN 3 EN 4

Het tweede onderdeel richt zich primair op het doel tot een uitruil te komen, waarbij de overdrachtsbelasting wordt afgeschaft en de toekomstige kopers van een bestaand huis deze afschaffing betalen door een verdere beperking in hun aftrek van de betaalde hypotheekrente. De overdrachtsbelasting is een belangrijke oorzaak van de slechte doorstroming op de woningmarkt. In deze tijd zal de afschaffing van deze belasting ook een grote stimulans zijn om de woningmarkt te laten herleven.

Alleen degenen, die profiteren van deze afschaffing, gaan hiervoor betalen. Het voorstel is om alleen voor deze groep de aftrek van de betaalde hypotheekrente te beperken tot 75 procent in plaats van de huidige 90 procent. De overheid moet wel elk jaar € 3 miljard voor deze vereenvoudiging investeren. Op lange termijn, over

een periode tussen de 20 en 25 jaar, verdient de overheid deze investering terug door de voorgestelde beperking in de aftrek.

Degenen die niet verhuizen behouden, conform het eerste onderdeel, recht op een aftrek van 90 procent. Mensen zullen sneller verhuizen, omdat een belangrijke belemmering voor doorstroom vervalt. Bovendien wordt het belastingstelsel eenvoudiger en deze groep kopers krijgt ook een extra stimulans om hun hypotheekschulden af te lossen.

TOELICHTING OP HET DERDE ONDERDEEL, IDEEËN 5 EN 6

De doelstelling van het derde onderdeel is het simpel en tegelijkertijd robuust maken van de complexe en kwetsbare financiering van het eigen huis.

Het belastingstelsel is de hoofdoorzaak dat veel bezitters van eigen huizen hun hypotheekschuld gedurende vele jaren niet terugbetalen. Dit huidige stelsel is zeer rigide voor wat betreft de aflossing. Indien een éénmaal afgelost bedrag weer wordt opgenomen, dan geldt de rente hierover niet meer als fiscale aftrek wegens betaalde hypotheekrente. Zo hebben veel bezitters van eigen huizen zowel een hypotheekschuld als spaartegoeden, die afzonderlijk worden belast.

Tevens hebben veel bezitters een KEW – Kapitaalsverzekering Eigen Woning – afgesloten om na 20 dan wel 30 jaar met de uitkering van de KEW de hypotheekschuld af te lossen. De KEW bevat producten zoals: beleggingshypotheek, spaarhypotheek, gemengde verzekering en banksparen. De Kapitaalsverzekering Eigen Woning is sinds 1992 beperkt tot lage maximumbedragen, voor een minimale duur van 15 jaar is de vrijstelling maximaal € 33.500, bij 20 jaar is de vrijstelling maximaal € 147.500.

De KEW belemmert de aflossing van de hypotheekschuld, want de deelnemers worden thans aangemoedigd om eerst te sparen en daarna pas met het gespaarde bedrag de hypotheekschuld af te lossen. De afschaffing van de KEW voor nieuwe contracten maakt het belastingstelsel eenvoudiger, de volgorde om eerst de hypotheekschuld af te lossen en daarna te gaan sparen is ook logischer. Omdat de maximale vrijstellingen binnen de KEW beperkte bedragen zijn, zijn de kosten ten opzichte van de geïnvesteerde premies relatief hoog en is het eindrendement voor de deelnemer vaak laag.

Indien mensen de bedragen, afgelost in de laatste 5 jaren weer konden opnemen, zonder het verlies van aftrek van de hypotheekrente voor deze bedragen, dan zullen meer mensen hun hypotheekschuld aflossen. Bezitters van eigen huizen krijgen meer vrijheid om hun eigen middelen naar eigen inzicht te beheren, indien zij afgeloste bedragen weer als hypotheekschuld kunnen opnemen, ook met de voorgestelde beperkingen.

De combinatie van beide ideeën zal het belastingstelsel niet veel simpeler maken, wel krijgen de bezitters van eigen huizen een stimulans om hun hypotheekschuld af te lossen. Hierdoor wordt het financiële stelsel in Nederland minder kwetsbaar.

TOELICHTING OP HET VIERDE ONDERDEEL, IDEE 7

Het primaire doel van dit probleem is om gelijktijdig het bezit van eigen huizen te verhogen en het probleem van 'scheefhuren' vergaand te beperken.

In Nederland woont 60 procent van de mensen in een eigen huis, terwijl 80 procent deze situatie wenst. Gegeven de grote omvang van de sociale huursector kan dit percentage eenvoudig worden verhoogd door huurders in de sociale huursector een kooprecht te geven.

In 1995 heeft de overheid € 16 miljard aan woningcorporaties betaald om de toen bestaande bouwsubsidies af te kopen. Indien de overheid nu het bezit van het eigen huis wil bevorderen en het probleem van 'scheefhu-

ren' wil oplossen, dan mogen woningcorporaties dit kooprecht eigenlijk niet weigeren. Indien huurders hun huurhuis tegen marktwaarde kunnen kopen, dan beschikken de woningcorporaties over voldoende liquiditeiten om nieuwe huizen voor hun eigenlijke doelgroep te bouwen.

Soms verkopen corporaties hun huurhuizen wel aan vastgoed handelaren, maar niet aan huurders. Daarom is goed dat alle huurders een kooprecht krijgen, indien zij 10 jaar hun huis hebben gehuurd of indien hun huurhuis aan een derde partij wordt verkocht. Door dit kooprecht zal het bezit van het eigen huis stijgen en het probleem van scheefhuren zal aanmerkelijk afnemen.

Drs. W. Schuddeboom is econoom en accountant. Sinds januari 1998 is hij als zelfstandig ondernemer actief in de financiële dienstverlening, zowel nationaal als internationaal.

GEBRUIKTE LITERATUUR:

1. Eurostat yearbook, 2008.
2. European Mortgage Federation.
3. CECODHAS, the European Liaison Committee for Social Housing.
4. Gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek.
5. Beleidsdocument Ministerie van Financiën, maart 2006.
6. Eoin O'Sullivan and Pascal De Decker, *Huurregulering in de Europese privé huursector*.

LANDELIJK PATIËNTENDOSSIER ONNODIG EN RISKANT

FLEUR DE BEAUFORT EN SYLVIA HOSMAN

Als het aan minister Klink van Volksgezondheid ligt zou de invoering van het landelijk elektronisch patiëntendossier reeds lang een feit zijn. De minister raakt daarbij niet uitgeput de voordelen van betere zorg, minder fouten en minder ‘gedoe’ voor de patiënt op te sommen. Nadelen lijken er niet te zijn, ondanks het feit dat artsen die meewerkten aan een pilotproject van kleinschalige invoering van het elektronisch patiëntendossier nog lang niet overtuigd waren van een succes. Fleur de Beaufort en Sylvia Hosman menen dat er kanttekeningen gemaakt kunnen worden bij het nut en de noodzaak van het landelijk elektronisch patiëntendossier. Daarnaast maken zij zich zorgen over de privacy van patiënten, indien hun digitaal opgeslagen gegevens voor allerlei mensen landelijk toegankelijk zijn.

‘Om goede zorg te kunnen bieden, is het van belang dat zorgverleners zoals de huisarts, apotheker en specialist op elk gewenst moment kunnen beschikken over relevante actuele medische gegevens van de patiënt. Dat vermindert de kans op fouten en de patiënt hoeft niet elke keer zijn of haar ziektegeschiedenis te vertellen’, zo opende minister Klink van Volksgezondheid zijn brief van 5 september 2008 aan de Tweede Kamer over de invoering van het landelijke elektronisch patiëntendossier (EPD). Na een aantal debatten en kritische vragen stemde de Tweede Kamer in februari 2009 uiteindelijk in met invoering van het EPD. Terecht was de Kamer aanvankelijk zeer kritisch over de plannen van minister Klink. Het gaat bij het EPD immers niet om het overbrengen van het hand-

geschreven medisch dossier naar een digitaal dossier – daar zijn de meeste artsen al lang toe overgegaan. Het gaat bij het EPD om een landelijk systeem waar alle zorgverleners die een patiënt in behandeling hebben in beginsel toegang toe krijgen, mits de patiënt daar eenmaal toestemming voor heeft verleend. Is het terecht dat een meerderheid van de Tweede Kamerleden zijn kritiek als weerlegd beschouwde en uiteindelijk instemde met de invoering van het EPD?

Minister Klink belooft dat met behulp van het landelijk dossier betere zorg wordt geboden, bovendien de kans op fouten zal afnemen en het de patiënt bespaard blijft steeds weer de eigen ziektegeschiedenis te moeten herhalen. Stuk voor stuk zijn dit zaken waar ogenschijnlijk niemand tegen kan zijn. Steevast grijpt minister Klink dan ook iedere kans aan om in de media te berichten over alle voordelen van zijn ‘paradepaardje’. In al zijn opgewekte enthousiasme lijkt Klink daarbij geen enkel bezwaar te kunnen (of willen) ontdekken. Toch is er wel een aantal kritische kanttekeningen bij nut, veiligheid, ja zelfs bij de noodzaak van het EPD te maken. Zeker voor liberalen, die belang hechten aan de eigen verantwoordelijkheid van het individu en kritisch staan tegenover een overheid die al te dichtbij komt, gaat het landelijk elektronisch patiëntendossier erg ver.

BETERE ZORG MET MINDER FOUTEN?

Het niet verifiëren van
de informatie uit het
patiëntendossier kan juist
bijdragen aan fouten

In de eerste plaats het ‘voordeel’ dat eenmaal geregistreeerde informatie geen nadere of nieuwe verifiëring bij de patiënt behoeft, waardoor bovendien minder fouten zouden worden gemaakt. De minister lijkt overtuigd van de feilloze kennis en kunde van specialisten, daar waar de realiteit toch een ander beeld

schets. Wie herinnert zich niet de berichtgeving over amputatie van verkeerde ledematen en de daaropvolgende discussie dat patiënten voortaan zelf maar een kruisje moesten zetten op het lichaamsdeel waaraan zij geopeerd zouden worden? Artsen, zo luidde destijds de rechtvaardiging, waren immers ook maar mensen en mensen kunnen fouten maken. Plotseling lijkt de minister van mening dat artsen nooit fouten maken. Integendeel: eenmaal geregistreeerde informatie behoeft geen nieuwe of nadere verifiëring bij de patiënt. Hierin schuilt echter het gevaar dat zorgverleners al te gemakkelijk ervan uitgaan dat een ziektebeeld ongewijzigd is gebleven of dat hun collega's de klachten in een eerder stadium goed hebben geregistreerd. Het niet verifiëren van de informatie uit het patiëntendossier kan dus juist bijdragen aan fouten!

Daarbij komt dat de registratiemethodes op landelijk niveau nog grote verschillen vertonen. Zo gelden sinds 2003 nieuwe richtlijnen voor de registratie van gegevens. Het omzetten en aanpassen van de oude gegevens is een hele klus, waarvoor zorgverleners maar een zeer beperkte subsidie kunnen aanvragen. Mede daardoor bestaat er geen garantie dat zorgverleners de tijd en moeite (kunnen) nemen alle oude, nog niet digitaal vastgelegde gegevens daadwerkelijk te digitaliseren, zodat de complete informatie beschikbaar is in het EPD. Tot slot gaat het bij de geregistreeerde informatie ook om interpretaties. Valt chronische hoofdpijn bij een epilepsiepatiënt onder 'epilepsie' of wordt dit geregistreerd als nieuwe, aparte aandoening?

Een andere belangrijke vraag is de verantwoordelijkheid bij medische blunders als gevolg van verkeerde – of verkeerd geïnterpreteerde – informatie uit het EPD. Is degene die de informatie heeft geregistreerd verantwoordelijk voor fouten of toch degene die heeft nagelaten de informatie te verifiëren bij de patiënt? De door Klink genoemde voordelen van het EPD suggereren dat een arts gegevens uit het EPD helemaal niet meer hoeft te verifiëren bij de zorgvrager. Daarmee zou de verantwoordelijkheid komen te liggen bij degene die de informatie heeft geregistreerd. Artsen zijn ook verantwoordelijk voor fouten van hulppersonen, waaronder de bedrij-

ven die verantwoordelijk zijn voor digitalisering. Schadeverzekeringen zijn op deze situatie niet afgestemd en dat is zowel in het nadeel van de arts als van de patiënt.

PRIVACY

Een bezwaar van principiële aard voor liberalen is de privacy van patiënten. Hoewel minister Klink zich in zijn brief aan de Kamer haastte te benadrukken dat het in het EPD met de privacy van patiënten dik in orde is, kunnen ook hier kanttekeningen bij worden geplaatst. De minister heeft in deze zijn eigen glazen ingegooid door te suggereren dat de brief over het EPD in november 2008 aan alle huishoudens in Nederland werd verzonden op verzoek van het College voor Bescherming van Persoonsgegevens (CBP). Was Klink misschien toch niet zo zeker van zijn zaak en deed hij daarom stillemkes een beroep op het gezaghebbende, altijd zeer kritische College? Ook zonder dit voorval kunnen voldoende vraagtekens worden geplaatst bij de privacygevoeligheid van het EPD.

Ten eerste de manier waarop zorgverleners toegang tot het landelijk netwerk van patiëntengegevens kunnen krijgen.

Daarvoor moeten zij de zogenoemde UZI-pas (Unieke Zorgverleners Identificatie-pas) aanvragen. Probleem van deze toegangspassen is dat ze nogal eens onbeheerd rondslingeren of zelfs standaard in de kaartlezer worden achtergelaten, zo bleek uit onderzoek. Misbruik schuilt daarbij in een klein hoekje. Bovendien blijkt zelfs zoiets

relatief eenvoudig als de aanvraag van de persoonlijke pas door de medicus niet helemaal vlekkeloos te verlopen. Aanvragen raken zoek, pasjes worden zonder codes geleverd en andersom.

Proeven met elektronische medicatiedossiers, tussen ziekenhuizen en apothekers tonen aan dat zelfs op zo'n beperkte schaal de uitwisseling van gegevens technisch te problematisch is. Naast het effect van technische defecten op de privacy, zal het EPD ook voor een te groot aantal mensen op een te groot terrein toegankelijk zijn. Minister Klink zegt geruststellend in zijn toelichting aan de Tweede Kamer dat de UZI-pas alleen wordt verstrekt aan bepaalde beroepsbeoefenaren als bedoeld in artikelen 3 en 34 van de Wet BIG. Voor de duidelijkheid: onder artikel 3 vallen: apotheker, arts, fysiotherapeut, gezondheidszorgpsycholoog,

Medicatiefouten
ontstaan meestal niet door
onvoldoende informatie,
doch door niet of onjuist
gebruikte informatie

psychotherapeut, tandarts, verloskundige en verpleegkundige. Onder artikel 34 vallen: apothekersassistent, diëtist, ergotherapeut, huidtherapeut, logopedist, mondhygiënist, oefen-therapeut, Cesar oefen-therapeut mensendieck, optometrist, orthoptist, podotherapeut, radiodiagnostisch laborant, radiotherapeutisch laborant, tandprotheticus en de verzorgende in de individuele gezondheidszorg (VIG'er). Het is nog de vraag of al deze zorgverleners toegang zullen krijgen (als de patiënt toestemming geeft bij de eerste behandeling, daarna is toestemming niet meer vereist). Maar al snel zal bovendien vanuit de zorgverleners de vraag komen: waarom bijvoorbeeld de fysiotherapeut wel in het dossier mag kijken en de podotherapeut of tandprotheticus niet. Hoe vrij zal een patiënt zich voelen om deze zorgverleners toegang tot zijn/haar dossier te weigeren als zij hen daar bij de eerste behandeling om vragen? Het feit dat vooralsnog alleen artsen in het EPD zouden mogen kijken, doet niets af aan de uiteindelijke intentie tot veel bredere inzagemogelijkheid.

En hoe staat het met de toegang voor alle administratieve ondersteuners van de zorgverleners? Stel dat één van alle bovengenoemde zorgverleners en ondersteuners zich ten onrechte toegang verschaft tot medische gegevens, hoe groot is de drempel voor misbruik – of ongeoorloofde nieuwsgierigheid – en wanneer krijg je dat als patiënt in de gaten? Minister Klink heeft al laten weten dat er sancties op misbruik komen, maar wegen die voor alle zorgverleners en hun administratieve krachten even zwaar? Hoe valt te controleren wie bijvoorbeeld heeft 'gelekt' dat een patiënt geslachtsziekte heeft gekregen bij overspel, of dat een kind buitenechtelijk is? Of dat iemand verzekerings-technisch risicovolle aandoeningen heeft? Hoeveel van de 16 miljoen Nederlanders zal het lot van een lek dossier treffen? Zal dreigen met een tuchtzaak of boete – achteraf als het kwaad al is geschied! – hier echt voldoende afschrikwekkend zijn? Interessant is hierbij ook de vraag naar de efficiency: moet voor de noodzakelijke inperking van de risico's van dit systeem met 16 miljoen dossiers weer een nieuwe grote groep ambtenaren aangesteld?

Toegegeven, de elektronische uitwisseling van patiëntengegevens gebeurt al langer op regionale schaal. Zelfs deze kleinschalige uitwisseling laat veel te wensen over en schendt, blijkens een recent rapport van het CBP, veelvuldig

de privacy van patiënten. Overigens kan de privacy van patiënten ook geschonden worden indien er geen elektronische uitwisseling plaatsvindt, doch 'slechts' de medewerkers van één praktijk toegang tot gegevens hebben. Echter, deze kennis indachtig moet toch een alarmbel gaan rinkelen als een dergelijk systeem op nog grotere schaal wordt ingevoerd. Naarmate de omvang van elektronische uitwisseling toeneemt, worden de lijnen immers langer en anoniemer en zal misbruik nog moeilijker zijn vast te stellen. Het niet waterdichte huidige regionale EPD geeft tot nu weinig klachten over lekken. Dat zal dan ook te maken hebben met de traceerbaarheid van het lek binnen een kleine kring, die een rem vormt op misbruik. Meestal is het nu een elektronische uitwisseling tussen huisartsen in een waarneminggroep of tussen ziekenhuis en lokale huisartsen, waarbij bovendien lang niet alle professionals daar toegang toe hebben.

HET ALTERNATIEF

Minister Klink meent, zoals reeds gezegd, dat het voor het verlenen van goede zorg een vereiste is dat artsen en specialisten op ieder gewenst moment over relevante medische informatie van een patiënt moeten kunnen beschikken. Op zich juist, maar het is maar zeer de vraag of het landelijk EPD daarvoor een oplossing biedt. Zijn er alternatieven denkbaar?

Neem bijvoorbeeld het voorkomen van medicatiefouten zoals een onjuiste combinatie van medicijnen of een onjuiste dosering. Dergelijke fouten vormen in ziekenhuizen

– zeker niet alleen bij opnames – doorgaans de top van de foutenlijst. Het streven van minister Klink lijkt daarom in eerste instantie sympathiek. Echter, het gros van alle medicatiefouten berust niet op *onvoldoende* informatie, doch op *onjuist gebruikte* of *helemaal niet gebruikte* informatie. Apothekers

dienen zelf altijd te letten op juiste doseringen en interacties tussen geneesmiddelen: hun elektronische bewaking van receptuur zou beter op orde moeten zijn volgens de Inspectie Gezondheidszorg. Ook moeten apothekers de patiënten voorzien van duidelijke en betrouwbare informatie over het geneesmiddelgebruik. Behandelend artsen kunnen daar informatie aan toevoegen over allergieën en combinaties van geneesmiddelen, en ook de wijze waarop de huisarts en eventueel behandelend specialist is te bereiken.

Zoek naar
alternatieven waarbij
de patiënt zelf
de regie houdt

Dit alles kan de patiënt dan altijd zelf bij zich dragen, op papier of makkelijker nog: op een chippas. Op deze manier is de noodzakelijke informatie beschikbaar daar waar hij nodig is: bij de patiënt. De patiënt besluit dan ook aan wie hij de informatie al dan niet verstrekt. Ook in een noodgeval kan een behandelend arts over de informatie beschikken. De patiënt kan besluiten een codicil bij zich te dragen waaruit op te maken is of de medicijnpas die hij bij zich draagt – al dan niet na overleg met een naaste of de huisarts – ingezien mag worden als hij door een gestoord bewustzijn niet aanspreekbaar is.

Helaas, een door de burger zelf te beheren gegevensbestand, zoals een chippas in eigen beheer, is niet de bedoeling van de overheid. De database van het EPD gaat namelijk ook gebruikt worden voor allerlei onderzoek. Dat was destijds reden voor de Raad voor de Volksgezondheid om tegen een individuele pas te adviseren. Dit punt wordt niet in de brochure aan de Nederlandse huishoudens vermeld. De Leidse promovendus Wouter Mensink doet als bestuurskundige

bij het Centre for Technology and Innovation Management onderzoek naar het EPD, en wijst op het niet vermelden van dit doel. Hij vraagt zich af wie erop toe zal gaan zien dat er ook op samenlevingsniveau op een goede manier met de gegevens wordt omgesprongen. Willen we bijvoorbeeld dat verzekeraars nog beter zicht krijgen op risicoprofielen om daarmee premies te kunnen verhogen? En hoe zeker zijn we ook in de toekomst van een betrouwbare overheid die zich aan eerdere afspraken over gegevensbeheer zal houden?

In de voortgangsrapportage aan de Tweede Kamer van 25 maart 2009 erkent minister Klink dat er naar aanleiding van de brief aan alle huishoudens in Nederland reeds meer bezwaren van burgers tegen het EPD zijn binnengekomen op het ministerie dan op basis van ervaringen in zogenaamde koploperregio's werd verwacht. Kennelijk heeft minister Klink ondanks – of misschien dankzij – zijn zeer positieve berichtgeving naar de Nederlandse bevolking velen niet kunnen overtuigen. Inmiddels is bovendien uit onderzoek gebleken, dat het merendeel van de artsen zelf niet met hun medische gegevens in het landelijk EPD wil. De ultieme test

of iemand vertrouwen heeft in de kwaliteit en veiligheid van zijn eigen product, systeem of bedrijf is door hem te vragen wat hij voor zichzelf of zijn familie zou kiezen, aldus de hoofdredacteur van het vakblad *Medisch Contact*.

Het is zeer terecht dat burgers kritisch tegenover het EPD staan. Eigenlijk zou iedereen er verstandig aan doen zich nog een tweede keer te bedenken, alvorens dergelijke belangrijke en gevoelige informatie bereikbaar te laten maken via een landelijk toegankelijk systeem.

Het is de hoogste tijd voor het beter beveiligen en privacy-proof maken van de nu al in gebruik zijnde kleinschalige systemen; dat is ook de mening van de artsenorganisatie. Een gevolg daarvan kan zijn dat patiënten alsnog bezwaar blijken te hebben tegen de wijze waarop op dit moment hun gegevens worden uitgewisseld. Dat is hun goed recht. Bij een beter regionaal systeem zullen zij hun bezwaar wellicht laten varen. Misschien kan tegen die tijd nog eens aan artsen gevraagd worden of zij hun eigen gegevens aan het systeem zouden toevertrouwen. Daarnaast moeten alternatieven waar-

bij de patiënt zelf de regie kan houden, zoals bij een mediatiechippas, verder op bruikbaarheid worden onderzocht.

Dit alternatief legt de verantwoordelijkheid voor het beschikbaar stellen van de medische informatie bij het individu. Ieder individu – of een door hem zelf daartoe aangewezen persoon – houdt de finale keuze medische informatie al dan niet beschikbaar te stellen aan een zorgverlener. In talrijke situaties zal de noodzaak van het delen van alle persoonlijke medische informatie met een zorgverlener helemaal niet nodig blijken. Bovendien wordt op deze wijze voorkomen dat de overheid, maar ook verzekeringsmaatschappijen, hypotheekverstrekkers of werkgevers zich – direct of via-via – onrechtmatig informatie over individuen toe-eigenen waar zij ten koste van dat individu baat bij kunnen hebben. De onnodige overheidsrelatie en de privacyrisico's van het landelijk EPD vragen om een liberaal alternatief.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredactrice van Liberaal Reveil. Drs. S. Hosman is arts, oud-inspecteur voor de gezondheidszorg en Statenlid voor de VVD in Friesland.

SNIJDEN IN EIGEN VLEES

EUROPEES PARLEMENT MOET HERVORMEN OM TE KUNNEN OVERLEVEN

HANS VAN BAALEN

Onlangs mochten de kiezers weer naar de stembus om de Nederlandse vertegenwoordigers in het Europees Parlement aan te wijzen. Namens de VVD trok Tweede Kamerlid Hans van Baalen de lijst. Samen met twee collega-parlementariërs zal Van Baalen namens de VVD de Nederlandse belangen in Brussel behartigen. Daarbij bruist de kersverse Europarlementariër van de ideeën om Brussel efficiënter te maken en meer legitimiteit te verlenen. In zijn artikel beargumenteert Van Baalen onder meer dat nu eindelijk eens moet worden afgezien van de eeuwige volksverhuizing tussen Brussel en Straatsburg. Bovendien moeten de Europarlementariërs iedere nieuwe regelgeving kritisch toetsen op noodzakelijkheid.

Sinds de eerste directe Europese verkiezingen in 1979 is de macht van het Europees Parlement (EP) bij elke verdragswijziging substantieel toegenomen. Deze macht is niet door de kiezers en hun vertegenwoordigers afgedwongen, maar is verleend door de lidstaten. De kiezers hebben sinds 1979 steeds minder belangstelling getoond om voor de Europese verkiezingen op te komen. In 1979 ging nog circa 60 procent van het electoraat in de Europese Gemeenschappen naar de stembus. Op donderdag 4 juni jongstleden was dat nog maar circa 43 procent. In Nederland was dat 36,9 procent. Hiermee heeft het Europees Parlement wel macht, maar geen legitimiteit. Het leeft niet in de harten of de hoofden van de kiezers. Parlementariërs zonder kiezers zijn uiteindelijk slechts functionarissen, die in een politiek luchtledige

functioneren. Wanneer de leden van het nieuwe EP zich dat niet realiseren en zich niet inzetten voor vergaande hervormingen zal het Europees Parlement, ondanks diens bevoegdheden, politiek irrelevant worden. Als aanstaand delegatieleider van de VVD in het EP stel ik voor het Europees Parlement terug te geven aan de lidstaten en tot een toonbeeld van parlementaire efficiency, politieke helderheid en financiële soberheid te maken. Alleen op deze wijze kan de band met de kiezer hersteld worden.

In de eerste plaats moet het EP zich realiseren dat de vitale democratie zich op het niveau van de lidstaten afspeelt. Daar is gevochten voor de macht van de volksvertegenwoordiging en het universeel kiesrecht. Daar wordt door burgers gedemonstreerd en worden petities aangeboden. Daar komt de wilde beestengeur los wanneer ministers in politieke moeilijkheden raken en moeten aftreden. Daar

steunt de regering op een parlementaire meerderheid, hetzij in structurele zin, hetzij van geval tot geval.

Er bestaat geen Europees volk, er is geen Europese publieke ruimte met Europese media, die over de nationale grenzen rijken. Dat is geen oordeel, maar een feit. Europese verkiezingen zijn daarom nationale

Het Europees Parlement
zal nooit de
Europese volkswil
vertegenwoordigen
omdat er
geen Europees volk is

verkiezingen, waarbij het in hoge mate om nationale politieke sentimenten draait. Het Europees Parlement zal nooit de Europese volkswil vertegenwoordigen omdat er geen Europees volk en geen Europese volkswil is, maar het EP is en blijft een uiterst nuttig en noodzakelijk controle-orgaan met ambtelijke trekken, vergelijkbaar met de provinciale staten van, bijvoorbeeld, Zuid-Holland. Het moet niet worden afgeschaft, maar hervormd.

Het verdient daarbij aanbeveling te erkennen dat nationale verkiezingen niet alleen gaan om nationale kwesties, maar ook om de Europese posities van politieke partijen. De Staten-Generaal en de collega-parlementen staan aan de basis van Europese besluitvorming, mede doordat zij ministers, die in Europees verband het initiatief nemen tot Europees beleid, met een onderhandelingsopdracht naar Brussel sturen en bij terugkomst controleren op de behaalde resultaten. Indien het Verdrag van Lissabon wordt geratificeerd, krijgen de nationale parlementen een directe rem op wetgevingsvoorstellen van de Europese Commissie, de zogenaamde 'Oranje-kaart'.

Voor 1979 bestond het Europees Parlement uit vertegenwoordigers van de nationale parlementen. Dubbelmandaten zorgden ervoor dat het EP eigendom was van de lidstaten. Er was geen kloof tussen Brussel en Straatsburg en, in ons geval, Den Haag. Wie herinvoering van het dubbelmandaat oppert, ontvangt hoongelach, toorn en onbegrip uit de glaspaleizen in Brussel en Straatsburg. Het zou onmogelijk zijn, niet te combineren. Wanneer het Europees Parlement zich echter niet hervormt, zal met het verder dalen van de opkomst van

de kiezer het einde van het EP worden ingeluid. Heel langzaam wordt het EP irrelevant als volksvertegenwoordiging en heeft het enkel nog de aandacht van professionele belangenbehartigers en de Europese nomenklatura zelf. 'Reform or perish' is de realiteit.

Indien de nationale parlementen in het vervolg de Europarlementariërs van hun land zouden kiezen, hetzij uit hun midden, hetzij getrap, dan wordt het Europees Parlement weer een vertegenwoordigend lichaam dat door de nationale politiek niet genegeerd kan worden. Het EP zou zich op de hoofdlijnen van beleid moeten richten in plaats van op details. Kaderwetgeving moet daarom detailwetgeving op EU-niveau vervangen. De Eerste Kamer in Nederland, gekozen door provinciale staten, maar niet noodzakelijkerwijs uit provinciale staten, zou het hervormde EP ten voorbeeld moeten strekken. De Staten-Generaal kunnen leden van de Eerste of Tweede Kamer of derden naar het Europees Parlement afvaardigen. Voor praktische problemen, zoals het op elkaar laten aansluiten van vergaderschema's, recessen en ver-

kiezingen, moeten praktische oplossingen worden gezocht. Het gaat om het principe. Hoewel het Europees Parlement niet bevoegd is het verdrag te wijzigingen, kan zij zich daarvoor wel inzetten. De regeringen van de lidstaten en de nationale parlementen hebben ook hier, terecht, het laatste woord.

In de tweede plaats moet het Europees Parlement zich concentreren op kwesties, waarop het directe invloed heeft. Dat betekent het radicaal reorganiseren van de financiën van het parlement zelve. De declaratieaffaire in het Britse Lagerhuis heeft de moeder aller Parlementen ernstig en naar ik vrees duurzaam beschadigd. Ook het Europees Parlement kent een eindeloze discussie over dubbele pensioenen, het oneigenlijk gebruik van reis-, verblijf- en kantoorkosten en het tekenen voor presen-

tiegelden zonder daadwerkelijke aanwezigheid. De Tweede Kamer heeft een waterdicht systeem dat oneigenlijk gebruik resp. malversatie uitsluit: een vaste vergoeding voor alle kosten gebaseerd op objectieve criteria en geen vergadervergoeding. Je moet wel tekenen om te kunnen stemmen, maar je wordt financieel

Het peperdure en inefficiënte reizende circus tussen Brussel en Straatsburg moet worden afgeschaft

niet beter van je handtekening. Declaraties kunnen niet worden ingediend. Soberheid moet de norm zijn. Kortom, snijden in eigen vlees.

In de derde plaats moet het Europees Parlement zich consequent inzetten voor één vergaderlocatie, zijnde Brussel. Het peperdure en inefficiënte reizende circus moet worden afgeschaft. Dat vindt ook een meerderheid van de leden. De lidstaten, zo ook zetelstaat Frankrijk, hebben een veto op het afschaffen van Straatsburg. Frankrijk zal Straatsburg niet willen opgeven vanuit haar nationale trots. Duitsland hecht aan Straatsburg als symbool van de Frans-Duitse verzoening. Behalve Zweden en Nederland laat de kwestie de andere lidstaten koud. Het EP zal daarom zelf het voortouw moeten nemen om verandering af te dwingen. De vraag is nu wat er gebeurt indien het EP weigert om in Straatsburg bijeen te komen? Welke sancties kunnen het parlement daadwerkelijk treffen? Zal het Hof van Justitie in Luxemburg het parlement veroordelen omdat de zetelkwestie in het Verdrag van

Nice en het nog te ratificeren Verdrag van Lissabon is opgenomen? Zal het Hof niet erkennen dat het een vanzelfsprekend recht van een parlement is te bepalen waar het bijeenkomt? Mogelijk kan in aanloop tot afschaffing van Straatsburg het aantal vergadersessies daar worden beperkt, waarbij ook hier geldt dat de vraag is of het Hof bereid is het parlement terug te fluiten en of het parlement niet bereid moet zijn voor diens geloofwaardigheid een institutionele crisis te forceren? Sterker door strijd moet hier het parlementaire adagium zijn.

In de vierde plaats moet het parlement zich beraden op haar werkwij-

ze. Elk parlement heeft oorspronkelijk ten doel de macht van de koning te beperken en diens spilzucht te beteugelen. Nationale parlementen en ook het EP hebben met deze traditie gebroken. Parlementen willen dat de overheid meer doet, meer regels maakt, meer belastingen heft, meer subsidies verstrekt, etc. Het EP moet radicaal een andere koers inzetten. Dat betekent dat het EP de aanbevelingen van de commissie-Stoiber, waarbij wordt geadviseerd ongeveer 15000 Europese regels te schrap-

Parlementariërs zonder
kiezers zijn uiteindelijk
slechts functionarissen, die
in het politiek luchtledige
functioneren

pen, integraal overneemt. Schrappen en niet polderen moet het motto zijn. Het EP dient wetgevingsvoorstellen van de Europese Commissie kritisch te beoordelen met als enige invalshoek: kan het doel, indien dat gewenst is, bereikt worden zonder deze nieuwe regels? Het Europees Parlement moet inzetten op kaderrichtlijnen, die op

het niveau van de lidstaten worden uitgewerkt. Het gaat om grote politieke uitgangspunten en niet om technische details. 'The devil is in the detail and leave him there.'

'Wie te laat komt, wordt door de geschiedenis gestraft' zei Michail Gorbatsjov. Het Europees Parlement

en de lidstaten van de Europese Unie moeten er voor zorg dragen dat dit over 5 jaar ten aanzien van het Europees Parlement en de nationale parlementen niet kan worden gezegd. Europa moet worden teruggegeven aan de lidstaten.

Mr.drs. J.C. van Baalen is lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Op 4 juni jongstleden werd hij gekozen tot lid van het Europees Parlement.

DE WEDERGEBOORTE VAN HET NATIONALISME

FLORUS WIJSENBECK

De partijen die tijdens hun campagne voor de verkiezing van het Europees Parlement op 4 juni jongstleden een duidelijk standpunt – voor of tegen – inzake de Europese Unie innamen zijn door de kiezers beloond. De leuze ‘Europa, tot hier en niet verder’ deed het onder een deel van de kiezers dan ook erg goed. Florus Wijsenbeek meent echter dat dit een voorbarige uitspraak is, zolang Europa, met alle succesfactoren, geen duidelijke invloed heeft kunnen verwerven op het wereldtoneel. De huidige tendens naar nationalisme ten koste van Europa is de auteur een doorn in het oog.

De natiestaat is in het licht van de geschiedenis een recente vinding. Wie kent niet de afbeeldingen van een trotse Otto von Bismarck met *Pickelhaube*, rijlaarzen en walrus-snor in de Spiegelzaal van het paleis van Versailles terwijl de keurvorst/koning van Pruisen de eed aflegt als keizer van heel Duitsland? Een gebied dat daarvoor – en gedeeltelijk zelfs tot 1918 – een verzameling van staten en koninkrijkes was. Nu is de huidige Bondsrepubliek niet de maat der dingen en valt best te verdedigen dat zowel Frankrijk en Groot-Brittannië als Denemarken en Zweden eerder eenheidsstaten waren. Toch wordt Europa beheerst en geregeerd door natiestaten en daarmee is die uitroeping van het Duitse Keizerrijk in Versailles in 1871 meer dan symbolisch voor de huidige stand van het Europese eenwordingsproces. Velen meenden dat het eind van het Derde Duitse Rijk in 1945 het begin zou inluiden van mondiale samenwerking en daarmee het einde van de natiestaat als bepalende factor in de internationale politiek. Weliswaar waren er in het Interbellum al voorlopers als de Volkenbond, maar echt serieus kon dat

in vergelijking met de Verenigde Naties, de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, het Warschaupact of de Europese Unie niet worden genoemd.

De vraag die zich stelt is of de ontwikkeling van een mondiale samenwerking van grote continentale, nauw samenwerkende en staatkundig aaneengesmede blokken een realistisch toekomstbeeld is of dat de natiestaat vooralsnog de maat der politiek op mondiaal en continentaal vlak blijft.

VERENIGD EUROPA

Als middelbare scholier werd ik gegrepen door het ideaal van een Verenigd Europa en werd ik lid van de ‘Jongeren Europese Beweging’. Daarbij had ik waarschijnlijk tegen- gestelde motieven dan jongeren die voor de padvinderij of een politieke jeugdorganisatie kozen. De Europese Beweging overschreed immers bewust de zuilenmaatschappij, die in alle Europese landen in meer of mindere mate bestond. Jarenlang was de Europese Beweging de sterkste lobbyclub van het Europese vasteland, waaraan vrijwel alle politieke stromingen, de werkgevers- en werknemersorganisaties, verschillende kerken en nog andere instituties hun steun verleenden. Het feit alleen al dat de Europese Beweging thans niet meer is dan een internetclubje, met een ledenbestand dat nog meer is geslonken dan dat van de politieke partijen, zegt genoeg over teloorgang van de Europese Eenwording als breed gedragen ideaal. Nou hoeft dat natuurlijk ook niet meer, want de Europese Unie is een feit dat met zevenentwintig lidstaten misschien wel lijdt onder eigen succes. Indien men leden die in 1958 of eerder lid waren van de Europese Beweging zou vragen of zij zich zouden kunnen voorstellen dat landen van het toenmalig Warschaupact als lidstaat tot een verenigd Europa zouden toetreden,

dan zouden de ondervraagden waarschijnlijk denken dat de vraagsteller zijn verstand had verloren. Velen vinden dat de huidige Europese Unie zowel qua omvang als qua inhoudelijke taak voldoende, of zelfs te veel, inbreuk maakt op de soevereiniteit van de lidstaten, zo blijkt ook uit de meest recente Europese verkiezing.

STRATEGISCHE EENWORDING

De dreiging vanuit het Oosten dreef de landen op het Europese continent bijeen. Alleen het Verenigd Koninkrijk kon het zich, dankzij de geografisch gelukkige omstandigheid dat het land zich op een eiland bevindt – iets wat overigens ook tegen invasieplannen van Hitler afdoende verweer bood – veroorloven het eenwordingsstreven met gepaste distantie gade te slaan. Vaak is dan ook gezegd dat wijlen Jozef Stalin eigenlijk in aanmerking kwam om de eerste ‘Karel de Grote-Prijs’ voor Europese verdiensten van de stad Aken te ontvangen. De historische ironie wil dat met het wegvallen van het communisme in Centraal- en Midden Europa niet alleen de strategische noodzaak tot verdere integratie verdween, maar dat zelfs het tegenovergestelde, het nationalisme, weer op kon komen. Aan beide kanten van het IJzeren Gordijn was dit nationalisme jarenlang onderdrukt, aan de Oostkant gedwongen – alle landen moesten immers opgaan in het grote communistische Rusland –, aan de Westkant

vrijwillig. Vanuit liberaal oogpunt zou men, zowel historisch als theoretisch, het nationalisme wellicht kunnen ondersteunen. Het nationalisme was zowel voor de Duitse als voor de Italiaanse liberalen een ontstaansgrond. Onderscheid naar nationaliteit is uiteindelijk meer een uitdrukking van individualiteit en verschilmarkering dan het Europees Burgerschap als grootste gemene deler. Toch blijken dat maar drogredenen te zijn. De Duitse vorstendommen zijn weliswaar verdwenen, evenals alle Italiaanse stad- en landstaatjes, desalniettemin blijken in al onze lidstaten juist weer andere kwalificaties, zoals regionale talen en cultuuruitingen, opgeld te doen. Opmerkelijk is daarbij dat deze regionale verbondenheid dwars door en over onze huidige landsgrenzen heen wordt gevoeld.

Evenzeer is de vraag gerechtvaardigd of persoonlijke

en politieke vriendschappen over grenzen heen hechter of zelfs meer voor de hand liggend zijn dan banden tussen individuen die louter op een gedeelde ‘Staatsangehörigkeit’ berusten. Ik ben die mening in ieder geval ten stelligste toegedaan. In de meer dan veertig jaar dat ik nu Europees actief ben heb ik heel veel voorbeelden van de eerste verbanden waargenomen en geen enkele van de tweede. CDA-lijsttrekker Wim van de Camp meende tijdens de campagne dat de natiestaat een krachtiger rol zou moeten spelen binnen het conglomeraat van supranationale Europese instellingen, ten koste van grensoverschrijdende politieke samenwerking. Concreet riep Van de Camp op tot een geregeld ‘Oranjeberaad’ van alle Nederlandse delegatieleiders, om zo het Nederlands belang in Brussel te versterken. De praktijk van supranationale fracties zal dit soort initiatieven snel in de kiem smoren.

ECONOMISCHE EENWORDING

De politieke eenwording, ontstaan uit strategische en idealistische – ‘Nie wieder Krieg’ – motieven, begon aan

het eind van de jaren vijftig wat te luwen. De Franse machtspoliticus, strateeg en nationalist Charles de Gaulle speelde daarin zonder twijfel een grote rol. Door het toepassen van de zogenoemde ‘politiek van de lege stoel’ wist hij te voorkomen dat hij nog langer door de anderen werd

Populisme en
een intellectueel discours
gaan zelden
tot
nooit samen

overstemd of – zoals hij het zelf zag – hem de wet werd voorgeschreven door een stelletje ‘vaderlandsloze ambtenaren’ uit Brussel. Wederom valt er een historische ironie te ontwaren. De Gaulle was een verklaard tegenstander van Britse toetreding tot de Europese Gemeenschap. De hegemonie van de as Bonn-Parijs, die jarenlang bepalend was in Europa en de integratie voortstuwde, is sindsdien bij iedere volgende toetredingen van nieuwe lidstaten veranderd in een versterking van de invloed van de lidstaten. Dat juist de Britten in Europa steeds weer de sterkste verzetshaard tegen elke verdere integratie blijken te zijn zal de generaal in zijn bescheiden graf in Colombey-les deux Eglises behoorlijk doen woelen.

De briljante ingeving van het driemanschap Paul Henri Spaak, Jan Willem Beyen en Gaetano Martino om op de conferentie van Messina de doodgelopen politieke

eenwording vlot te trekken langs economische kant is een ongehoord succes gebleken. Waar het momenteel opnieuw oplevende nationalisme de Europese samenwerking ook probeert te torpederen, dit zal nooit op het gebied van de uit het Verdrag van Rome en verdere uitwerkingen daarvan voortvloeiende vrije interne markt gebeuren. Dat uit die vrije interne markt ook onherroepelijk verdere afstemming van sociale, economische en fiscale wetgeving moet volgen vloeit niet alleen voort uit het feit dat de invoering van een gemeenschappelijke munt met het stabiliteitspact gepaard is gegaan, maar ook uit de bewegingsvrijheid die aan mensen, goederen, diensten en kapitaal is gegeven. Zodra het op een bepaalde plaats of in een land beter toeven is, of beter produceren, dienstverlenen of verdienen, ontstaan daar overduidelijk concentraties. Een paar voorbeelden: de concentratie van bejaarden uit alle lidstaten aan de Spaanse Costa's; de groei van de Londonse City tot financieel centrum dat New

York benadert; de toevloed en het vertrek van de maak- en dienstenindustrie in Ierland; de uittocht uit en terugkeer naar Portugal van werknemers; de bloei van het transalpine gebied (van de Franse regio Rhône-Alpes over de Italiaanse streken Piemonte, Lombardije en Alto Adige tot aan Slovenië en weer terug over het Oostenrijkse Karinthië en Tirol, via het Duitse Beieren en Baden-Württemberg naar het Franse Elzas-Lotharingen) als centrum van industriële innovatie; en tot slot het ontstaan van de Dresdner 'silicon valley'. De huidige economische crisis heeft nog eens bevestigd dat regionale en continentale economische stelsels op zich ook niet autarkisch zijn.

GLOBALISERING

De globalisering heeft de laatste decennia mede door de omvorming van het GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) in de WTO (World Trade Organisation) zo om zich heen gegrepen dat nu iedereen aan iedereen gebonden is. Aan de ene kant is dat geruststellend, in zoverre dat eigenlijk geen land of blok in de wereld het zich nog kan veroorloven intercontinentale conflicten te veroorzaken. Aan de andere kant kan de groep die op religieus of nationalistisch vlak tot de extremisten kan worden

gerekend, juist door die globalisering excessieve aandacht trekken en zelfs enorme pressie uitoefenen. Overigens toont globalisering aan dat louter Europese eenwording eigenlijk alweer achterhaald is.

Toch meen ik dat zolang de Europese Unie nog geen staatkundige eenheid is die als één speler op het wereldtoneel kan spreken er nog alle reden is het politieke integratieproces voort te zetten. Alle nationalistische of, erger nog, religieuze oproepen om pas op de plaats te maken zijn op zijn vroegst voorbarig. Toegegeven de meeste actrices op mondiaal niveau – China, de Russische Federatie, India, Asean, Mercosur – zijn nog allerminst volwassen op democratisch gebied.

Toch zijn we al een heel eind op weg naar een betere wereldorde van hechte blokken. De Verenigde Staten zijn thans nog overheersend op wereldniveau. Dit wordt mede veroorzaakt door het feit dat zij op het wereldtoneel de enige echte, demo-

Velen vinden dat de Europese Unie voldoende, of zelfs te veel, inbreuk maakt op de soevereiniteit van de lidstaten

cratisch geregeerde, continentale eenheid vormen. Toch is er in Europa, ook als men de Europese Unie voor wat betreft de staatkundige inrichting met de Verenigde Staten van Amerika vergelijkt, reden genoeg zich in bepaalde opzichten op de borst te kloppen. Ons systeem is veel minder exclusief, het is evenrediger en gedifferentieerder. Echter, zolang een grotere bevolkingsomvang, een grotere economie, betere gezondheidszorg, betere sociale voorzieningen, een grotere bijdrage aan de ontwikkelingslanden (of mogen we dat tegenwoordig nu ook al weer niet meer zeggen), minder schulden en nog een paar andere pluspunten, zich niet vertalen in duidelijke invloed op wereldniveau is al dat geroep van 'Europa, tot hier en niet verder' – zoals tijdens de Europese verkiezingscampagnes – op zijn zachtst gezegd voorbarig, zo niet gewoon dom. Maar populisme en een intellectueel discours gaan nu eenmaal zelden of nooit samen.

Drs. F.Wijzenbeek, studeerde rechten en politieke wetenschap in Leiden en de Verenigde Staten. Hij was dertig jaar werkzaam in de Europese Instellingen, onder meer van 1984-1999 als lid van het Europees Parlement. Hij is thans voorzitter van de VVD-kamercentrale Den Haag en lid van de commissie Europese Zaken.

DUITSE POLITIEKE PARTIJEN GEHYPNOTISEERD DOOR KLIMAAT

HANNA THIELE

Voor de buitenwacht voeren de Duitse politieke partijen een poppenkast op waarin belastingverlagingen centraal staan. Tegelijkertijd zijn zij eendrachtig bezig het fundament te leggen voor de 'grootste herverdelingsoperatie sinds de invoering van de inkomstenbelasting', zoals de *Wall Street Journal* dat noemde. Het gaat hier om de CO₂-emissiehandel. Hanna Thiele meent dat het in deze kwestie niet uitmaakt welke politieke partijen de Duitse verkiezingen in september zullen winnen, de koers wordt immers toch bepaald door de milieubureaucratie.

'Global warming' has become the grand political narrative of the age, replacing Marxism as a dominant force for controlling liberty and human choices.

Philip Stott

Het tromgeroffel in de aanloop naar een vervolgovereenkomst van Kyoto (in Kopenhagen in december a.s.), dat reeds geruime tijd in Duitsland dreunt, heeft alleen maar tot doel om een gigantische bron van nieuwe staatsinkomsten te scheppen. Het moet de basis leggen voor een wereldomvattende handel in gebakken lucht, de zogenoemde CO₂-emissierechten. De Duitse minister van milieu Sigmar Gabriël (verbonden aan de sociaal-democratische SPD) verwacht vanaf 2013 extra staatsinkomsten van ten minste €10 miljard per jaar. Het Amerikaanse EPA ('Environmental Protection Agency') schat de toename van de mondiale overheidsinkomsten op \$ 3,3 biljoen per jaar.

Geen enkele partij in de Duitse Bondsdag verheft daartegen haar stem, en al helemaal niet de liberale FDP.

Integendeel, de FDP-fractie moedigt de regering met steeds weer nieuwe klimaateisen slechts aan om nóg verder te gaan. Vragen over het nut, het effect, de kosten en de baten daarvan worden niet getolereerd.

EU-Commissaris voor Ondernemingen en Industrie, Günter Verheugen, heeft duidelijk gemaakt dat er geen objectieve rechtvaardiging is voor de betrokken klimaatbeschermingsmaatregelen toen hij in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* verklaarde 'geen antwoord te hebben op de vraag wat de autofabrikanten hadden misdaan dat zij op deze wijze zouden moeten worden bestraft'. (FAZ 30.10.2008)

Verheugen weet waarover hij spreekt want hij behoorde tot de naaste medewerkers van Hans-Dietrich Genscher, die onmiddellijk na zijn entree als minister van Binnenlandse Zaken in de regering Brandt-Scheel van 1969 een ambitieuze start maakte met de transformatie van de Bondsrepubliek tot een eco-socialistisch land. Het instrument daartoe was de door Genscher opgezet Milieudienst ('Umweltverwaltung'). Andere leden van de directie van deze dienst waren Gerhart Baum, Klaus Kinkel, Peter Menke-Glückert, Genscher's studievriend uit de DDR-tijd als bron van nieuwe ideeën en dr. Günter Hartkopf, een sluwe vos met bestuurservaring, die aan de wieg stond van de bestuurlijke en wettelijke initiatieven gericht op de introductie van onconventionele wetswijzigingen.

Tot die tijd was er in de Duitse politiek nog geen sprake van 'milieubescherming'. Het woord 'milieubescherming' kwam tot 1972 nog in geen enkel Duits woordenboek voor, zoals Genscher later met trots opmerkte. Er werden tot dat ogenblik slechts zaken beschermd die tastbaar waren, die men met de zintuigen kon waarnemen, bijvoorbeeld de natuur, het landschap en gezondheid. Maar Genscher koos de opkomende (en door de

NAVO ondersteunde) milieubeweging als bondgenoot om het Duitse kompas op milieubescherming te richten.

Het begrip 'milieubescherming' werd zodanig opgegrept dat het niet meer uitsluitend op reële zaken betrekking had, maar transcendeerde naar het metafysische vlak, met als gevolg dat het zich onttrok aan menselijke beoordeling en effectiviteitscontrole. Met de door Genscher gecreëerde milieudienst en milieuwetgeving werd een virtuele ruimte geschapen, waarbinnen de spelers, niet gehinderd door de beperkingen van de reële politiek, de vrije teugel kregen.

Op 6 oktober 2006 schreef Günter Verheugen daarover in de *Süddeutsche Zeitung*: 'Mijn eigen medewerkers vertelden mij dat 80 tot 90 procent van hun arbeidstijd in beslag werd genomen door interne coördinatie. Men zou enigszins gechargeerd kunnen beweren dat wij een groot deel van onze tijd besteedden aan de oplossing van problemen die er niet zouden zijn geweest, als wij er niet waren geweest.'

In 1969 tapte men nog uit een ander vaatje: de regering Brandt-Scheel verbond het motto 'Meer democratie wagen' aan de regeringsverklaring. Zij wensten met 'interne hervormingen' de vastgeroeste structuren open te breken. Het milieukeurslijf voor de democratie, vrije markteconomie en vrije burgers werd door de FDP verkocht met de leuze 'Red de vrijheid'.

Genscher smeedde 'milieubescherming' tot kernstuk van de hervormingen. Hij slaagde erin dat thema als translaterale prioriteit, die op elk beleidsterrein zijn doorwerking diende te krijgen, door te drukken en op die manier de macht van andere departementen te beperken. Het uiteindelijk resultaat daarvan was een brede paralysering van onze representatieve parlementaire ordening.

De wensen die onder het gewone volk leven, bereiken onze parlementariërs niet meer. Zij hebben alleen nog maar oog voor de utopie van het redden van onze planeet. Degenen die 'daarboven' de dienst uitmaken, laten zich niet meer leiden door gezond verstand.

Het hoge abstractieniveau van het begrip 'milieubescherming' koos Genscher als uitgangspunt om een milieugericht wetenschaps-, onderwijs- en informatiesysteem op te bouwen. Vanaf de kleuterschool worden individuen

thans opgevoed tot milieubeschermers en vervolgens klimaatbeschermers. Alle economische en individuele beslissingen dienen te worden getoetst aan besparing van CO₂. De economie dient datgene te produceren wat het klimaat redt. Het volk dient datgene te eten wat het klimaat lekker vindt. Degene die zich niet conformeert, wordt door de samenleving geëxcommuniceerd – wordt als a-sociaal beschouwd (zie voorgaand citaat van Verheugen).

Erop vertrouwend dat de FDP een partij was die positief stond tegenover de markteconomie, reageerde het bedrijfsleven aanvankelijk nietsvermoedend op de nieuwe oriëntatie, deels zelfs met anticiperende volgzzaamheid. Dat veranderde toen de daaruit voortvloeiende dwangmaatregelen en kosten duidelijk werden. In samenhang met de oliecrisis van 1973/74 en de daarmee

verbonden dreiging van verlies aan arbeidsplaatsen, organiseerde het 'Bundeskanzleramt' een speciale vergadering met vertegenwoordigers van werkgevers, werknemers en milieupolitici om de economische gevolgen van de milieumaatregelen te bespreken. De stemming voorafgaande aan die gedenkwaardige bijeenkomst, die op 3 juni 1975 in het slot

De groenen maakten
zich dankbaar meester
van het door Genscher
geschapen Orwelliaanse
bureaucratische systeem
'milieu'

Gymnich plaatsvond, was er een van: 'nu is het genoeg geweest.'

Maar Genscher's staatssecretaris Hartkopf had zijn zaakjes goed voorbereid. Hij had een geduchte strijdmacht van hogere ambtenaren gemobiliseerd, die trouw hadden gezworen aan het evangelie van 'Grenzen aan de groei'. Zij hadden alle argumenten keurig op een rijtje. Het bedrijfsleven dat deze discussie argeloos en onvoorbereid was ingegaan, stond met de mond vol tanden en werd volledig overrompeld.

Toch lukte het de werkgevers later hun invloed in de FDP te vergroten. Op de bondspartijbijeenkomst van de FDP in Kiel in 1978 wist de toenmalige FDP-minister van Economische Zaken, Hans Friedrichs, met zijn economische commissie het pleit te winnen van de door Gerhart Baum geleide Perspectiefcommissie. Sindsdien is de FDP gespleten en daardoor inconsequent en machteloos.

De groenen maakten zich dankbaar meester van het door Genscher geschapen Orwelliaanse bureaucratische systeem 'milieu'. De door de bureaucraten van Genscher

gecreëerde roep om meer milieubescherming was niet meer te beteugelen.

Na zijn pensionering vertelde Hartkopf niet zonder trots op een ambtelijk congres in 1986 hoe het was gelukt om de door de overheid geformuleerde prioriteiten als wil van het volk te legitimeren. Het waren overwegend bureaucraten die aan de wieg stonden van de 'Arbeidsgemeenschap voor milieuvraagstukken' en deze met persoonlijke en materiële inzet in stand hielden. Maar deze 'arbeidsgemeenschap' was in Genscher's ogen niet militant genoeg. Dus werden burgerinitiatieven georganiseerd en gefinancierd, die de stoottroepen moesten leveren. Met hun campagnes verschaften zij de Milieudienst de benodigde rugdekking om in naam van het volk te handelen. Het driemanschap Genscher/Baum/Hartkopf kon op die manier vier miljoen burgers mobiliseren – een potentieel dat de politiek niet kon negeren.

Baum staat nog steeds aan de kant van de maatschappijhervormers, die niet zo warm lopen voor de democratie en die de vrijheid van de burgers en de economie willen beperken. In 1999 schreef hij nog in een terugblik naar aanleiding van de herdenking van het feit dat Hartkopf toen tien jaar geleden was overleden: 'Het mag niet zo zijn dat wij inzichten en ervaring uitsluitend afwijzen om reden van het feit dat wij politieke stromingen afkeuren die voorstander zijn van het gebruik van ecologische argumenten ter rechtvaardiging van overheidsdwang of de beperking van burgerrechten.'

Baum schreef elders bij dezelfde gelegenheid: 'Uiteindelijk dienen we de milieuorganisaties zodanig te versterken dat de belangen van het milieu en andere belangen juridisch gezien even sterk verankerd zijn.'

Deze pariteit heeft de representatieve parlementaire democratie tot een farce gemaakt. Tegenover de burgers als soeverein staan de milieubureaucraten die met hun milieugroeperingen elke gewenste 'burgerwil' tevoorschijn kunnen toveren. Parallel daaraan creëerden de bureaucraten een dicht en gecompliceerd bestuursnet-

werk, dat met uitzondering van een paar insiders, niemand inzage geeft van de evaluatie van zijn effectiviteit. Ze beïnvloeden de media, ze sturen de wetenschap, ja zelfs ook enigszins het justitieapparaat. Voor de gekozen volksvertegenwoordigers is het zo goed als onmogelijk om op te komen voor de belangen van de kiezers, voor zover die in strijd zijn met de belangen van de milieubureaucratie.

Ongeacht welke partij de verkiezingen aanstaande september in Duitsland wint, de koers wordt bepaald door de milieubureaucratie met de door hen gepamperde hulptroepen van de milieuorganisaties. Ze kunnen op elk moment de duimschroeven van de CO₂-besparingsdoelstellingen aandraaien, (hetgeen tot hogere prijzen voor CO₂-emissierechten en daardoor ook hogere staatsinkomsten leidt) wanneer zij geld nodig hebben om aan de wensen van hun vazallen tegemoet te komen of tegenstribbelende landen – zoals nu Polen – met hoge geldbedragen af te kopen.

De politici die door het klimaat zijn gehypnotiseerd¹, hebben kennelijk niet meer in de gaten dat onder het mom van klimaatbescherming de pijlers onder onze grondwet worden weggesloopt.

H. Thiele heeft een elektrotechnische achtergrond. Zij is (kritisch) actief binnen de Duitse liberale FDP en is de spreekbuis geworden van het Duitse verzet tegen windmolens, waarvan plaatsing op grond van de vermeende klimaatcrisis wordt gelegitimeerd. Vanwege haar strijdbaar optreden tegen het doorgeslagen milieubeleid in Duitsland heeft zij de geuzennaam 'Mutter Courage' gekregen.

NOOT:

¹ Hypnose: een beperkte bewustzijnstoestand die op slaap lijkt. Deze kan door een hypnotiseur door suggestie worden opgewekt. Hierdoor kunnen de wil en ook de lichamelijke functies van iemand gemakkelijk worden beïnvloed (Bron: Duden, *Das große Fremdwörter-Buch*).

De wensen die onder
het gewone volk
leven, bereiken
onze parlementariërs
niet meer

INLEVINGSVERMOGEN ALS LIBERAAL FUNDAMENT

250 JAAR THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS VAN ADAM SMITH

PATRICK VAN SCHIE

In 2009 is er veel aandacht voor de 500ste geboortedag van Johannes Calvijn en de 200ste geboortedag van Charles Darwin. Daarnaast wordt uitvoerig stilgestaan bij het feit dat John Stuart Mill honderdvijftig jaar geleden zijn beroemde werk *On Liberty* publiceerde. Vreemd genoeg lijkt een ander jubileum, 250 jaar *The Theory of Moral Sentiments* van Adam Smith, aan vrijwel iedereen voor te gaan. Patrick van Schie meent dat dit ten onrechte gebeurt en onttrekt het liberale standaardwerk in zijn hiernavolgende bijdrage aan de vergetelheid.

Liberalen besteden dit jaar veel aandacht aan de verschijning 150 jaar geleden van John Stuart Mills *On liberty* – en terecht. Zoals Fleur de Beaufort elders in deze editie van *Liberaal Reveil* uiteen zet, kunnen wij aan dit kernboek van de negentiende eeuwse Engelse filosoof belangrijke en nog altijd zeer bruikbare inzichten ontleen voor de inrichting van een liberale maatschappij. Bovendien kunnen liberalen van uiteenlopende schakering – van klassiek-liberaal tot ontplooiingsliberaal – in het toegankelijk geschreven *On liberty* wel iets van hun gading vinden; en dat terwijl het werk zelf geen hybride karakter heeft.

Aan de publicatie nóg honderd jaar eerder van een fundamenteel werk van de toch evenzeer onmiskenbaar liberale denker Adam Smith wordt tot nu toe vreemd genoeg door liberalen vrijwel geheel voorbij gegaan. In 1759 verscheen de eerste editie van *The theory of moral sentiments*. Bij het grote publiek is dit niet het bekendste werk van Smith – dat is natuurlijk zijn economische boek *The wealth of nations*, waarvan menigeen dan nog uitsluitend de (verkorte) titel kent en niet de inhoud¹ – maar het is wel degelijk een liberaal standaardwerk. Hoewel

Smith zijn faam tegenwoordig aan *The wealth of nations* ontleent – dat boek maakte hem tot grondlegger van de (klassieke liberale) economie – beschouwde hij zelf *The theory of moral sentiments* als zijn beste werk. De ironie voert zelfs nog iets verder: in de herinnering leeft Smith voort als een belangrijk econoom, wat hij zeker was, maar van huis uit was hij moraalfilosoof. Tussen 1752 en 1764 was hij hoogleraar in de Moral Philosophy te Glasgow (na eerst al een jaar de leerstoel der logica te hebben bekleed). In deze periode kwam ook de eerste editie van *The theory of moral sentiments* tot stand, de neerslag dus van zijn overdenkingen in zijn eigenlijke, of in ieder geval zijn oorspronkelijke vak. Toen Smith later veel aandacht aan de economie ging besteden – door het schrijven van *The wealth of nations* maar ook praktisch door bijvoorbeeld vanaf 1778 de goed betaalde functie van hoofd van de douane in Edinburgh te vervullen – bleef hij met zijn oude vak bezig. Van *The theory of moral sentiments* kwamen na 1759 nog vijf edities uit; de laatste (zesde) uit 1790 – kort voor zijn dood – bevat nog grondige wijzigingen en aanvullingen op de voorgaande uitgaven.

The theory of moral sentiments en *The wealth of nations* hangen bovendien nauw met elkaar samen. Eigenlijk zijn het de eerste twee delen van een trilogie die Smith wilde publiceren. In het eerste deel – *The theory of moral sentiments* – heeft hij het fundament van zijn visie op mens en maatschappij neergelegd. In het tweede deel – *The wealth of nations* – gaf hij een nadere uitwerking aan de deugd 'prudence' (wijsheid of bedachtzaamheid), wat voor hem inhield: de betrekkingen tussen mensen in de particuliere sfeer van de economie (al kwamen zijn ideeën over belastingheffing, politiek en defensie hierin ook al aan bod). In een derde deel had de nadere uitwerking van de deugd 'justice' (rechtvaardigheid) aan de orde moeten komen.

Smith's bedoeling was hierin te beschrijven op welk moment iemand schade ('injustice') was aangedaan, hoe recht en regering konden worden ingericht. Nog in de zesde editie van *The theory of moral sentiments* kondigde Smith aan dat hij hoopte, ondanks zijn gevorderde leeftijd, toe te komen aan het schrijven van een boek over 'the general principles of law and government, and of the different revolutions undergone in the different ages and periods of society'. Later dat jaar stierf hij, maar meer dan de dood heeft zijn perfectionisme de publicatie van dit werk belet. Smith was namelijk al lang bezig met dit derde deel van zijn trilogie en had al zestien schriften met tekst klaar liggen, maar hij gaf een paar dagen voor zijn dood aan een vriend opdracht deze banden te verbranden. Helaas voor ons heeft zijn vriend moreel juist gehandeld en

Moraliteit is
volgens Smith
een voortbrengsel
van het sociaal verkeer
tussen mensen

zich aan zijn belofte gehouden. In de loop van de negentiende eeuw kwamen fragmenten van Smith's denkbeelden over dit onderwerp toch boven water in de vorm van aantekeningen over zijn colleges in de periode 1762-1764 (de laatste fase van zijn – vrijwillig opgegeven – hoogleraarschap) door studenten gemaakt; deze zijn als *Lectures on jurisprudence* gepubliceerd. Ironisch genoeg zouden wij als Smith minder perfectionistisch was geweest, nu over een meer gepolijste versie van zijn denkbeelden over rechtvaardigheid beschikken dan deze aantekeningen uit tweede hand ons kunnen bieden.

PLEZIER

Dat *The theory of moral sentiments* relatief onbekend is kan niet liggen aan de stijl waarin het boek is geschreven. De lezer die anno 2009 denkt dat dit 250 jaar oude filosofisch werk moeizaam moet worden doorgeploegd, zal bij lezing aangenaam worden getroffen door zowel het vlotte taalgebruik als door elke vermindering van wollig of dikdoenerig jargon. Aan dik doen had Smith dan ook een broertje dood, zo blijkt uit de passages die hij in zijn boek aan het verschijnsel ijdelheid wijdde. Het zou te ver voeren als ik opschreef dat *The theory of moral sentiments* leest als een trein: ten eerste stemt de behandelde stof daarvoor toch te veel tot nadenken en ten tweede zou het nogal oneerbiedig zijn tegenover de auteur een beeldspraak te gebruiken die hij niet had kunnen begrijpen (de

locomotief werd pas in 1814 uitgevonden, de eerste trein reed pas in 1830). Om dit werk te lezen zal men ook meer tijd moeten uittrekken dan voor *On liberty*, al was het maar omdat het boek van Smith bijna vier keer zo omvangrijk is als dat van Mill. *The theory of moral sentiments* leest er echter niet minder plezierig om.

Met het woord 'plezier' zijn wij meteen in de thematiek van het boek beland. Het gaat voor een belangrijk deel over gevoelens. Smith was een typische vertegenwoordiger van de Schotse Verlichting. In die tak van de

Verlichting werd gepoogd, net als door sommige Engelse filosofen onder wie John Locke, uitvoerig in kaart te brengen aan welke emoties mensen zoal onderhevig zijn, hoe die emoties zich tot elkaar verhouden en hoe zij kunnen worden gerubriceerd. Op het eerste oog lijkt daar-

mee een verklaring op te duiken voor de geringe interesse die liberalen vandaag de dag vertonen voor *The theory of moral sentiments*. Politiek gaat immers niet over gevoelens als vreugde en verdriet, of althans: politiek hóórt zich naar liberale overtuiging van zulke uiterst persoonlijke aangelegenheden verre te houden. Maar zoals aan de titel van Smith's werk al is af te lezen, de auteur laat het niet bij een inventarisatie van gevoelens. Smith legt in zijn boek een verband tussen die gevoelens en het ontstaan van morele oordelen. Als hij zijn werk nú op de markt had moeten brengen, had hij het wellicht de titel meegegeven: 'Waar komen onze waarden en normen vandaan?' Zijn boek voorziet nog altijd in een vraag, daar het een passend liberaal weerwoord biedt aan christelijke denkers, kerkvorsten en politici, van Augustinus via Calvijn tot aan Balkenende.

DE OORSPRONG VAN MORALITEIT

Hun antwoord op de vraag naar de oorsprong van de moraal is immers: die komt van boven, hij is ons door God gegeven. Het is onze taak, ja onze *plicht*, te leven overeenkomstig de richtlijnen die God in zijn Alwetende Wijsheid voor ons heeft opgesteld en aan ons heeft geopenbaard. Als gevolg van onze eigen onvolkomenheid is het ons een beproeving naar de waarden en normen te leven die God heeft gegeven. De meer orthodox-religieuze varianten willen de burger daarbij onder nauwgezet

toezicht stellen van het geestelijk – of desnoods wereld-
lijk – gezag; de bekleeders ervan zouden meer inzicht in
Gods bedoelingen met de wereld hebben en beter in
staat zijn hun driften en kwalijke neigingen te beheersen
dan het gewone volk. De meer ‘rekelijke’ interpretaties
laten ruimte aan de eigen verantwoordelijkheid van ieder
mens om te achterhalen wat God nu eigenlijk van ons
verlangt en om een praktische invulling aan Gods gebo-
den te geven.

Bij Adam Smith komt de moraal *niet* van boven. Men-
sen vormen zelf inzichten over goed en kwaad. Als er een
god is (Smith ontkent het niet, verwijst af en toe ook naar
een schepper, al schijnt hij geen diep-religieus man te zijn
geweest), dan heeft hij aan ons in ieder geval geen moreel
stelsel verordonneerd. Moraliteit is volgens Smith een
voortbrengsel van het sociaal verkeer tussen mensen.
Niet dat mensen ooit bij elkaar zijn gaan zitten om te
bepalen welke gevoelens goed en welke fout zijn, hoe wij
bijvoorbeeld medemenselijkheid of het streven naar rijk-
dom moeten beoordelen. Anders dan filosofen als Tho-
mas Hobbes en John Locke, dacht Adam Smith niet in ter-
men van een (historische of denkbeeldige) natuurtoe-
stand waarin mensen een ‘sociaal contract’ met elkaar
aangaan. Hij nam – typerend voor een Schotse Verlichter
– liever de waarneembare werkelijkheid als vertrekpunt
van zijn filosofie.

Dat is tevens een belangrijk onderscheid met de
christelijke – en veel hedendaagse – denkers over moraal.
Smith was *niet* op zoek naar hoe de mens *hoort* te leven,
naar een recept voor ‘het goede leven’. Nee, hij probeer-
de te achterhalen waar mensen *feitelijk* hun waarden- en
normenstelsel vandaan haalden. Af en toe schemert in
zijn tekst toch wel door wat Smith van bepaalde mense-
lijke eigenschappen vond – zijn afkeer van ijdelheid vormt
daarvan een fraai voorbeeld – maar in zijn aanpak is *The
theory of moral sentiments* is geen normatief maar een
descriptief werk. Het hoofdthema is door hem zelf
samengevat in de ondertitel: ‘An essay towards an analysis
of the principles by which men naturally judge concerning
the conduct and character, first of their neighbours, and
afterwards of themselves.’

‘SYMPATHY’

De analyse van Adam Smith rust op het begrip ‘sympathy’.
Dit begrip kan bij de hedendaagse lezer veel verwarring

scheppen omdat wij dit tegenwoordig associëren met
waardering, misschien zelfs warme genegenheid voor een
bepaalde persoon. Die strekking heeft het woord bij
Adam Smith niet. Hij gebruikt het woord ‘sympathy’ om
uitdrukking te geven aan ons vermogen ons in een ander
persoon te verplaatsen en met hem of haar mee te voe-
len, de emoties te ondergaan die die persoon in een
bepaalde situatie blijkbaar – gelet op wat wij waarnemen
– ondergaat. Dat wij met iemand meevoelen hoeft nog
niet te beduiden dat wij voor zo iemand warme gevoe-
lens koesteren. Een voorbeeld dat Smith zelf gebruikt om
het begrip ‘sympathy’ te illustreren, maakt dat duidelijk.
Als wij een bedelaar zien die bedekt is met zweren, zal
menigeen een gevoel van jeuk krijgen. Dit komt omdat
men zich in de bedelaar verplaatst en dan het verband
legt tussen het hebben van een zweer en het gevoel van
jeuk. Het hoeft allerm minst te betekenen dat men sympa-
thie in onze betekenis van het woord voor de bedelaar
voelt. Het gevoel van jeuk kan heel wel samengaan met
een gevoel van afkeer of zelfs minachting voor de per-
soon van de bedelaar. De ‘sympathy’ van Adam Smith laat
zich eigenlijk het beste vertalen met het tegenwoordig
populaire begrip empathie, oftewel inlevingsvermogen.
Smith zelf maakt het echter lastig dit bij het lezen van zijn
boek steeds voor ogen te houden, want hoewel hij
betoogt dat inlevingsvermogen – zijn ‘sympathy’ – los
staat van de waardering die daaruit kan volgen – onze
sympathie –, gebruikt hij af en toe het woord ‘sympathy’
toch op zo’n manier dat daarin een gevoel van waarde-
ring is besloten.

Het zich verplaatsen in de ander begint met het
waarnemen van die ander. Geheel in de Britse empiristi-
sche traditie van Newton, Locke en Hume, is Smith ervan
overtuigd dat wij kennis slechts kunnen vergaren via onze
zintuigen. Ik kan, zo begint hij zijn verhaal, de pijn die mijn
broer moet ondergaan indien hij op de pijnbank ligt mee-
voelen, maar pas nadat ik heb gezien dat hij op de pijn-
bank ligt; zolang ik daar geen weet van heb, voel ik zijn
pijn niet. Met sommige emoties van anderen kunnen wij
meegaan alleen al bij het zien van uitingen ervan: dat is zo
met pijn, verdriet en vreugde. Bij andere emoties volstaat
de waarneming niet. Als wij zien dat iemand kwaad is,
voelen wij zelf nog geen woede opkomen. Wij willen
eerst weten waarom die persoon kwaad is. Als wij die
oorzaak kennen en dan oordelen dat de woede terecht

is, zelf woede voelen opkomen, keuren wij deze goed maar als het onzes inziens misplaatst is gaan wij niet in zijn woede mee. Dit komt, stelt Smith, omdat hier een derde persoon in het geding is, namelijk de persoon op wie de woede zich richt. Wij willen in dit geval dus weten met wie wij eigenlijk moeten meevoelen; als de woede bij de eerste persoon naar ons oordeel misplaatst is gaat ons meegevoel uit naar de persoon die het object van zijn woede is.

De mate waarin wij meevoelen houdt eigenlijk nooit gelijke tred met het gevoel van de persoon die wij waarnemen. Enerzijds gaat ons inlevingsvermogen zo ver dat het gedrag van iemand of de situatie waarin hij verkeert een gevoel kan oproepen dat de persoon zelf niet ondergaat. Zo is het mogelijk je te schamen over het gedrag van iemand die zich onfatsoenlijk opstelt, al is deze persoon zich zelf niet eens bewust hoe onfatsoenlijk hij zich gedraagt. Wij kunnen zelfs sympathiseren met iemand die is overleden, omdat wij ons voorstellen hoe ellendig het is je nooit meer in de zon te kunnen

warmen, een prooi van de wormen te worden en in de vergetelheid te raken. Anderzijds ervaren wij als waarnemer een gevoel meestal minder sterk dan het aanwezig is in de persoon die wij waarnemen. Met fysiek genot of lijden van een ander kunnen wij het minste meegaan: wij voelen niet het intense genot van een heerlijke maaltijd als wij die niet zelf nuttigen en voelen niet werkelijk de pijn van iemand die zijn hoofd stoot, maar maken ons daar slechts een vage voorstelling van. Met geestelijk genot of lijden kunnen wij verder meegaan, des te beter naarmate het genot of het lijden meer volkomen een product is van de verbeelding. Smith geeft het voorbeeld van een man die verliefd is. In de verliefdheid zelf kunnen wij niet meegaan, ook al vinden wij het verschijnsel mooi. Dit komt omdat als wij kijken naar de vrouw op wie hij verliefd is, in haar niet al dat wonderlijk moois zien dat hij blijkbaar in haar ziet [tenzij wij haar toevallig zelf zouden begeren natuurlijk, maar dan gaan wij al helemaal niet in zijn gevoelens mee maar zullen we vooral jaloers op hem zijn; PvS] en zijn attenties dus buiten proportie oordelen. Wel kunnen wij meer in het algemeen een heel eind met zijn romantische gevoelens mee-

gaan, omdat wij – geabstraheerd van de vrouw in kwestie – ons een goede voorstelling kunnen maken van het geluk dat ontleend wordt aan een liefdevolle relatie met een vrouw.

Het waarnemen en meevoelen met de ander is de eerste fase van het proces waaruit onze moraliteit ontstaat. Uit de vergelijking tussen het gevoel van de ander en ons eigen gevoel, ontstaat de waardering of afkeuring. Delen wij het gevoel in hoge mate dan luidt ons oordeel dat de ander goed handelt, is er tussen onze gevoelens een grote kloof of voelen wij in het geheel niet mee (met de woede van een ander bijvoorbeeld) dan luidt ons oordeel dat de ander verkeerd handelt. De tweede fase in het proces is dat wij niet alleen waarnemen, maar al snel in de gaten krijgen dat wij zelf ook worden waargenomen. Zoals ik 'sympathy' heb met een ander en vervolgens over hem of haar een oordeel vel, zo heeft die ander ook 'sympathy' met mij en hij of zij vormt zich over mijn gedrag – en uiteindelijk over mijn karakter – een oordeel. Zodra wij ons dit

Sympathiseren
is zelfs mogelijk
met een dode, omdat
wij ons voorstellen
hoe ellendig het is
je nooit meer in de zon
te kunnen warmen

bewust zijn passen wij ons gedrag hierop aan. Wij hopen namelijk dat de gevoelens van onze omgeving zoveel mogelijk met onze eigen gevoelens overeen stemmen en dat die omgeving ons gunstig zal beoordelen. Maar wij weten ook dat de ander nooit in dezelfde mate vreugde, verdriet et cetera kan voelen als waarin wij deze emoties zelf ondergaan.

In de praktijk ontstaat er een neiging elkaar hierin tegemoet te komen. Als ik verdriet heb, demp ik de uiting ervan in de hoop dat mijn omgeving dan makkelijker mijn verdriet kan invoelen. Mensen in onze omgeving tonen op hun beurt vaak meer medeleven dan zij werkelijk aan verdriet in zich voelen; tegenover ons zijn zij met ons begaan maar zij zijn ons verdriet soms alweer vergeten zodra zij de kamer hebben verlaten waarin wij ons bevinden. Die neiging tot het temperen van onze gevoelens is groter bij verdriet dan bij vreugde. Een kleine aanleiding tot vreugde delen wij ongeremd met onze omgeving, een kleine aanleiding tot verdriet zoals het stoten van mijn teen zal bij onze omgeving weinig emotie oproepen. Als ik met veel misbaar aan mijn pijn uiting zou geven, zou mijn omgeving mij slechts aanstellerig of kleinzerig vinden. Als ik daarentegen een dierbare heb verlo-

ren, roep ik automatisch medelijden op maar – paradoxaal genoeg – des te meer naarmate ik mij beter weet te vermennen. Daarbij zal ik mijn verdriet tegenover vreemden meer verbergen dan tegenover vrienden, omdat ik van vreemden op minder medeleven hoef te rekenen dan van vrienden. Dit terwijl er nauwelijks neiging bestaat tot het temperen van vreugde, ongeacht de omgeving.

De derde fase in het ontstaan van onze moraliteit wordt gestimuleerd door het besef dat de ander niet altijd weet wat er achter onze emoties steekt en daardoor misschien tot een verkeerd oordeel over ons komt. In die derde fase stellen wij ons voor wat een denkbeeldig onpartijdig waarnemer die wél met de achtergronden van ons handelen bekend is, ervan zou vinden. Wij

delen onszelf als het ware op in twee personen: ons eigenlijke ik die handelt en een denkbeeldige ik die in ons huist en die als een ‘rechter’ oordeelt of onze handelingen goed of slecht zijn. Dit is de ‘supposed impartial and well-informed spectator; [...] the man within our breast, the great judge and arbiter’ van ons eigen gedrag. Deze stem van binnen leert ons niet alleen gedrag te vertonen waarvoor wij daadwerkelijk worden geprezen, maar belangrijker: prijzenswaardig gedrag te vertonen (gedrag dat het waard is geprezen te worden, los van de vraag of er ook werkelijk lof zal worden geuit). En hij leert ons af te zien van nare gedragingen ook als die gedragingen zich aan het oog van onze omgeving onttrekken. Het is deze denkbeeldige, onpartijdige waarnemer die in ons huist die ons aanzet tot deugdzzaamheid.

SMITH VERGELEKEN MET HUME

De ‘great inmate of our breast’ oordeelt niet alleen over onze handelingen en hun gevolgen, maar hij kijkt vooral naar de intentie van waaruit een handeling wordt verricht. Dit is een van de punten waarop Smith zich onderscheidt van zijn collega-filosoof en tijdgenoot uit Schotland – tevens zijn persoonlijke vriend – David Hume. Ook Hume hanteert het begrip ‘sympathy’ maar hij laat het morele oordeel geheel afhangen van het nut dat wij aan een handeling ontleen: verhoogt een handeling onze ‘pleasure’ dan beoordelen wij haar volgens Hume als

goed, verhoogt zij onze ‘pain’ dan beoordelen wij haar als slecht. Bij Smith spelen die nuttigheidsoverwegingen wel een zekere rol, maar doorslaggevend is voor hem de intentie van de handeling. Dat de ‘beweging’ van een lichaam (de handeling zelf) en de gevolgen ervan niet de grondslag vormen van ons oordeel of de handeling lof of blaam verdient, toont hij aan met het voorbeeld van het verschil tussen een schot waarmee een vogel wordt gedood en een schot waarmee een mens wordt gedood.

De handeling (het lossen van een schot) en het gevolg (de dood van het wezen in het mikpunt) zijn hetzelfde, en toch zal de persoon die het eerste schot loste lof (of althans geen blaam) oogsten² en degen die het tweede schot loste als een verachtelijke moordenaar te boek komen te staan [tenzij hij het schot heeft gelost in het vuur van een slag in een oorlog; dan kan hij juist als held worden vereerd; PvS].

Samengevat: bij Hume ligt de bron van goed- of afkeuring in het nut van de handeling, bij Smith in de gepastheid van de handeling. Hieruit blijkt, zoals een Nederlandse analist van beide denkers het meer dan een eeuw geleden opschreef, ‘dat Smith’s leer in veel hoogere mate dan die van Hume een zuivere gevoelsmoraal is, daar deugd en ondeugd wordt bepaald door de mate van overeenstemming, die heerscht tusschen het gevoel van den handelende en van den toeschouwer’.³ Bij Hume treffen wij bovendien geen ‘great inmate of our breast’ aan, die goed geïnformeerde onpartijdige waarnemer; deze denkbeeldige persoon is een vondst van Smith.

TEGENSTELLING MET WEALTH OF NATIONS?

Er is lang gedacht dat Adam Smith niet alleen zou zijn op te delen in de hoedanigheden die hij zelf onderscheidde – de handelende persoon en de onpartijdig waarnemer die in ons (en dus ook in hem) huist – maar ook als auteur van zijn beide grote werken. Men vond namelijk dat deze beide werken haaks op elkaar stonden. In *The theory of moral sentiments* zou dan de sociale, men zou haast zeggen sympathieke, Smith aan het werk zijn geweest, in *The wealth of nations* een egoïstische Smith die zelfzucht zou vergoelijken als gunstig voor het algemeen belang (dankzij een ‘onzichtbare hand’).⁴ Het is een visie die niet valt vol

Voor Smith
telt de intentie
meer dan
het nut

te houden als men de werken van Smith heeft gelezen, én begrepen. Ten eerste moet het eigenbelang dat in *The wealth of nations* inderdaad een centrale plaats inneemt als drijfveer achter het menselijk handelen, niet worden verward met egoïsme. Ten tweede komt het eigenbelang ook in *The theory of moral sentiments* prominent naar voren als één van de drijfveren achter het menselijk handelen (naast bijvoorbeeld welwillendheid). En ten derde wijst Smith de 'sympathy' in zijn *The theory of moral sentiments* niet aan als de grote drijfveer achter het menselijk handelen, maar als de bron van onze morele oordeelsvorming.

In *The theory of moral sentiments* betoogt Smith dat het in de aard van de mens ligt besloten dat hij eerst en vooral zijn eigenbelang zal dienen en zich daarover zorgen maakt. Smith illustreert dit aan de hand van een zeer menslievend filosoof die het bericht verneemt dat China getroffen is door een aardbeving waarbij miljoenen mensen om het leven zijn gekomen. Deze filosoof zal zeker het lot van de omgekomen Chinezen beklagen, hij zal zich wellicht over geven aan bespiegelingen over de broosheid van het menselijk leven, misschien zal hij zich afvragen – al iets praktischer – welke gevolgen deze verschrikkelijke gebeurtenis krijgt voor de handel tussen zijn eigen land en China, maar hij zal daarna ongestoord gaan slapen alsof er niets was gebeurd. Terwijl dezelfde filosoof wanneer hij wist dat de volgende dag zijn pink werd geamputeerd, waarschijnlijk de hele nacht geen oog zou dichtdoen.⁵

Na de eigen belangen van ieder mens komen die van zijn kinderen, dan die van zijn ouders, en dan die van zijn andere familieleden. Hij zal bovendien de belangen van zijn medeburgers in de natie hoger stellen dan die van verre volken. Iets anders mag niet van de mens worden gevergd: 'the care of the universal happiness of all rational and sensible beings, is the business of God and not of man. To man is allotted a much humbler department, but one much more suitable to the weaknesses of his powers, and to the narrowness of his comprehension; the care of his own happiness, of that of his family, his friends, his country.' Natuurlijk staat het iedereen vrij zich humanitair te gedragen ten aanzien van mensen die hij in het geheel niet kent, maar als iemand dit doet ten koste van zijn eigen fortuin en gezondheid zal hij minachting en afkeuring oproepen, te meer als zijn gezin daaronder moet lijden.

Smith's verklaring voor het ontstaan van onze moraliteit kan de gedachte ingeven dat de 'sympathy' die wij volgens hem voor anderen voelen, in wezen berust op eigenbelang. Waarom verplaatst de mens zich immers in een ander mens? Omdat hij graag wil weten hoe hij door anderen wordt gezien. Daardoor kan hij zijn gedrag aanpassen, in de hoop dat hij voortaan (nog) gunstiger, of minder ongunstig, zal worden beoordeeld. Of, als het gaat om het inwendig gesprek met de onpartijdig waarnemer die in zijn borst huist, omdat hij die innerlijke stem graag hoort verklaren dat hij goed handelt, of nog prettiger: dat hij een goed mens is. Hij krijgt dan een gunstig zelfbeeld, wat zeker in zijn eigen belang is. Op die manier kan een heel eind worden geredeneerd dat achter allerlei daden van mede-menselijkheid en zelfopoffering de intentie steekt een goed gevoel over zichzelf te krijgen; elk altruïsme is dan te reduceren tot eigenbelang. Zelf werpt Adam Smith zulke redeneringen verre van zich. Om zijn betoog kracht bij te zetten geeft hij (o.a.) het voorbeeld dat een man veelal 'sympathy' zal voelen bij het zien van de pijn die een barende vrouw ondergaat. Nu is het evident dat hij zelf nooit eenzelfde pijn zal hoeven te lijden. Wat hij zich dus verbeeldt is niet de pijn die hij zou moeten ondergaan als hij een kind zou baren, want het is ondenkbaar dat dit zich ooit zal voordoen, maar hij verplaatst zich in de vrouw en stelt zich voor dat hij haar was en in de positie zou verkeren waarin hij haar waarneemt. Zo'n 'sympathy' is op identificatie met de ánder gericht, en dus allesbehalve zelfzuchtig.

In dit verband neemt Adam Smith ook nadrukkelijk en zeer expliciet afstand van Bernard Mandeville, de Nederlandse arts en filosoof die met zijn gedicht over een bijenkorf leerde dat de mens volledig zelfzuchtig was – al zijn positief te duiden daden hebben slechts ten doel lof te oogsten van zijn omgeving – maar daaraan de gedachte koppelde dat dit in het algemeen belang was: 'private vices, public benefits'.⁶ Smith's eigen voorstelling van de 'invisible hand' (die reeds in een passage in *The theory of moral sentiments* voorkomt) in *The wealth of nations* die ervoor zorgt dat allerlei verschillende uit eigen belang verrichte handelingen van individuen op wonderlijke wijze de welvaart van de natie dienen, vertoont sterke overeenkomsten met de centrale stelling van Mandeville. Smith bestrijdt Mandeville echter tamelijk fel. Zijn werk zou te weinig verfijnd zijn. Meer in het bij-

zonder bestreed hij Mandevilles veronderstelling dat elke passie tot ijdelheid, hang naar luxe of sensualiteit is te reduceren en aldus zelfs de nobelste passie nog verwerd tot 'vicious'. Smith ziet de mens niet als louter tot het kwade geneigd, bij hem kunnen er wel degelijk ook oprecht nobele motieven in het geding zijn.

SMITH OVER RIJKDOM EN IJDELHEID

The wealth of nations heeft Smith voorts de reputatie verschaft dat hij het streven naar rijkdom zou sanctioneren. Een ondernemer zou zich niet meer geremd hoeven te voelen om zijn zucht naar rijkdom te bevredigen, want onder verwijzing naar de economische klassieker van Smith zou hij zijn gedrag kunnen rechtvaardigen door erop te wijzen dat de hele natie baat bij zijn handelen heeft. Dit is wederom een gedachte die niet berust op wat Smith werkelijk heeft geschreven maar op wat hem wordt toegeschreven. Niet alleen de tekst van *The wealth of nations* maar ook die van *The theory of moral sentiments* haalt deze gedachte onderuit.

Waarom streeft iemand volgens Smith naar rijkdom? Het voordeel dat iemand ermee behaalt ten opzichte van een comfortabele maar niet overdadige levensstandaard die de gemiddelde burger geniet [in het Schotland in de achttiende eeuw, maar dit geldt natuurlijk des te meer voor de tegenwoordige burger in het Westen; PvS] is niet zozeer gelegen in extra materiële middelen of in een grotere gelegenheid tot consumptie. Menigeen die streeft naar rijkdom en daarvoor zwoegt terwijl hij had kunnen gene-

ten, zich hiertoe begeeft onder mensen van wie hij eigenlijk een afkeer heeft terwijl hij zich met zijn gezin en vrienden had kunnen omringen, zal op zijn oude dag beseffen hoe verkeerd hij hieraan heeft gedaan. Dat wil zeggen: verkeerd voor zichzelf, dat hij zijn rust en het aangename gezelschap heeft opgegeven, niet verkeerd voor de maatschappij waaraan als door een 'onzichtbare hand' [!] een deel van de vruchten toevallen die hij in het vergaren van rijkdom oogst maar niet zelf kan nuttigen. De werkelijke achtergrond van het verlangen naar rijkdom is de hoop daarmee bewondering van de omgeving op te wekken. De mens is nu eenmaal geneigd mensen die rijkdom en macht hebben te bewonderen, ja zelfs te veron-

derstellen dat deze mensen omdat zij rijk of machtig zijn ook wijs en deugdzaam zijn. Vaak, zo stelt Smith, is dat echter allerminst het geval, maar zijn rijkdom en macht op slinkse – en dus te verachten – wijze verkregen. Anders dan in de bovenlaag tellen in de midden- en lagere klassen eerlijke arbeid en bekwaamheid meer dan reputaties, zo meent Smith; in deze ruggegraat van de maatschappij doet vaak het gezegde 'honesty is the best policy' werkelijk opgeld.

Het is goed nog eens te onderstrepen dat als Smith schrijft dat rijkdom bewondering oproept, dit geen normatieve stelling betreft maar een descriptieve vaststelling. Uit *The theory of moral sentiments* springt duidelijk naar voren dat Smith deze menselijke neiging (om de rijke te bewonderen) dwaasheid vindt, hoewel dankzij de zucht naar rijkdom bijvoorbeeld ondoordringbare wouden tot vruchtbare vlaktes zijn omgetoverd. Smith stelt vast dat de Franse koning Lodewijk XIV zeer werd bewonderd. Om zich vervolgens bijna smalend af te vragen: waarom? 'Was it by the scrupulous and inflexible justice of all his undertakings, by the immense dangers and difficulties with which they were attended, or by the unwearied and unrelenting application with which he pursued them? Was it by his extensive knowledge, by his exquisite judgment, or by his heroic valour? It was none of these qualities.'

Het is duidelijk dat Smith een deugdzaam leven in alle rust verkieslijk acht boven een rijk bestaan in het middelpunt van de aandacht. Rust geeft geluk, schrijft hij, en wie snel in tegenslag berust is

De 'great inmate
of our breast'
is een vondst
van Smith

gelukkiger dan wie zich daarover langdurig beklaagt (maar uiteindelijk evengoed zal moeten berusten). 'The great source of both the misery and disorders of human life, seems to arise from over-rating the difference between one permanent situation and another. Avarice over-rates the difference between poverty and riches: ambition, that between a private and a public station; vain-glory, that between obscurity and extensive reputation.' Ijdelheid geeft echter geen innerlijke rust. De ijdele man of vrouw wordt immers geprezen om een eigenschap die hij of zij niet bezit; als deze persoon ook maar enig vermogen tot zelfreflectie bezit zal hij of zij zich ongemakkelijk onder eventuele loftuitingen voelen. En als

hij dat vermogen niet bezit, dan is hij uitzonderlijk dom en zal hij veel spotlust oproepen. Dan liever de bedachtzame man die studeert om te begrijpen, en dus niet om zijn kennis te etaleren, en die zijn (niet gezochte) reputatie ontleent aan de gedegenheid van zijn kennis en bekwaamheden; 'he does not always think of cultivating the favour of those little clubs and cabals, who, in the superior arts and sciences, so often erect themselves into the supreme judges of merit; and who make it their business to celebrate the talents and virtues of one another, and to decry whatever can come in competition with them.'

BELANG VOOR HET HEDEN

Deze prachtige passage over het snobisme en de zelfingenomenheid welke nogal eens in culturele en wetenschappelijke kringen heersen, leent zich natuurlijk uitstekend om huidige politiek-correcte tendensen in de Grachten-gordel en op het Binnenhof op de hak te nemen. Maar hoe kan, afgezien van het plezier dat aan het lezen van dergelijke goed-getroffen beschrijvingen van menselijke eigenschappen en drijfveren kan worden ontleend, *The theory of moral sentiments* voor ons in de eenentwintigste eeuw nog van politiek nut zijn?

Ten eerste kan het nooit en voor niemand kwaad het inzicht te vergroten in de drijfveren achter het menselijk handelen. Adam Smith heeft het inzicht hierover aanmerkelijk vergroot, verdiept en verfijnd, zo erkennen ook contemporaine filosofen als David Hume, Edmund Burke en

Immanuel Kant. Hume, op wiens denkbeelden Smith voortbouwde maar met wie hij ook enkele belangrijke verschillen van inzicht had, waarschuwde Smith als vriend wel dat hij zich het hoofd niet op hol moest laten brengen door alle loftuitingen. Gelukkig was Smith daar de man ook niet naar; hij luisterde te veel naar de 'great inmate' in zijn borst die hem tekortkomingen in zijn werk influisterde. De – soms grondige – herzieningen die Smith in nieuwe edities aanbracht, getuigen van het behoud van zijn zelfkritisch vermogen.

Ten tweede maakt kennisneming van *The theory of moral sentiments* korte metten met de veronderstelling, vaak ook de vileine beschuldiging door socialisten en

christen-democraten, als zou het liberalisme er een 'atomistische' mensvisie op na houden. In die voorstelling van zaken zouden de individuen in het liberalisme als los zand aan elkaar hangen, of uit elkaar drijven. Individueen zouden zich niets van elkaar aantrekken tenzij zij elkaar kunnen gebruiken om zo een eigen voordeel – vaak ten koste van elkaar – te behalen. Dit is een (bewust?) valse voorstelling van zaken. De liberale theorie van Adam Smith kan dit goed illustreren; zij is bij uitstek een sociale theorie, van individuen die zich richten op elkaar, zich ook verplaatsen in elkanders positie maar die dit combineren met het behartigen van hun eigen belang. Het behartigen van eigen belang is overigens iets heel anders dan het vertonen van egoïstisch gedrag, zo laat Smith zien. Maar het uitgangspunt is wel dat er niemand is die de belangen van een individu beter kent en kan behartigen dan dat individu zelf.

Ten derde biedt *The theory of moral sentiments* tegenwicht aan de christelijke bewering dat waarden en normen gegeven door een 'hogere' macht (God) of bron (de bijbel) aan de maatschappij dienen te worden opgelegd en van mensen moeten worden afgedwongen om zedelijke ontsparing te voorkomen. Smith biedt een liberaal alternatief in de vorm van zijn 'onpartijdige waarnemer' die aan

individueen veel ruimte laat om in eigen verantwoordelijkheid deugdzzaam met elkaar te leven. Terecht heeft de commissie die – in een coproductie van VVD en Teldersstichting – in januari 2003 een liberale visie op waarden en normen het licht deed zien, voor deze 'impartial spectator [...] the great inmate of

our breast' een centrale plaats in haar beschouwingen ingeruimd.⁷

Daarbij aansluitend, ten vierde, bevat *The theory of moral sentiments* diverse expliciete waarschuwingen tegen moralisten van allerlei slag. Veel van die moralisten willen dat wij evenveel voor anderen voelen als voor onszelf. Maar niet alleen druist dit tegen de menselijke natuur in, Smith vraagt zich bovendien af wat voor zin het heeft als wij ons voortdurend ellendig voelen omdat sommigen in de wereld er ellendig aan toe zijn. 'Helpt dat?', luidt zijn retorische vraag. En waarom heeft de mens die in ellende verkeert eigenlijk meer recht op medeleven dan die vele anderen die wel gelukkig leven? Moeten wij dan soms niet met hén gelukkig

Wie streeft naar
rijkdom hoopt
vooral bewondering op
te wekken

zijn? Nog minder heeft Smith op met al diegenen die ons precies willen voorschrijven hoe wij ons in bijzondere gevallen al dan niet zouden behoren te gedragen.

Ten vijfde keert Smith zich krachtig tegen systeemdenkers die zich zozeer wentelen in tevredenheid over de veronderstelde schoonheid van het door henzelf ontworpen

regeringsstelsel, dat zij geen enkele afwijking ervan kunnen dulden. Zo iemand 'seems to imagine that he can arrange the different members of society with as much ease as the hand arranges the different pieces upon a chess-board.' Maar dan gaat zo'n systeemdenker eraan voorbij dat elk 'schaakstuk' in het echte leven zijn eigen voortbewegingsprincipe (zijn

eigen wil) heeft. Smith erkent wel dat het tot op zekere hoogte nodig is een samenhangend beeld te schetsen van een goede politiek. 'But to insist upon establishing, and upon establishing all at once, and in spite of all opposition, every thing which that idea may seem to require, must often be the highest degree of arrogance.'

BEDENKING

Bij alle waardering die Smith nog altijd verdient voor zijn werk, mag kritiek evenmin achterwege blijven. Ik heb al laten doorschemeren dat Smith het woord 'sympathy' niet altijd even zuiver gebruikt in de betekenis van empathie, zodat zijn op zich terechte onderscheid tussen empathie en sympathie (in de huidige betekenis van het woord) niet overal goed uit de verf komt.

Mijn voornaamste punt van twijfel betreft echter de veronderstelde universele aanwezigheid van de 'great inmate of our breast', de onpartijdige waarnemer. Smith beweert, optimistisch als hij Verlichtingsdenker zijnde is, dat in ieder mens zo'n onpartijdig waarnemer schuilt. Maar de vraag moet worden opgeworpen of deze 'rechter' wel altijd zo onpartijdig oordeelt. Smith geeft zelf in zijn boek voorbeelden van een nogal eens aanwezige neiging tot zelfbedrog, listen waarmee wij als handelende personen de onpartijdig waarnemer om de tuin proberen te leiden. In zulke gevallen kan het gebeuren dat het oordeel van de 'onpartijdig waarnemer' gekleurd raakt, vervormd wordt. Daarbij komt dat Smith in één passage van zijn boek stelt dat religie een nuttige rol kan vervullen in

het op het rechte pad houden van mensen. Weliswaar doet hij de gedachte dat waarden en normen van God komen af als louter ontsproten aan de menselijke verbeelding – waarden en normen zijn dat overigens ook – maar dat veel mensen van dat denkbeeld zijn vervuld en menen dat God voortdurend op hun handelen toeziet

zodat zij niet stiekem verkeerde dingen kunnen doen, noemt hij een nuttige aanvulling op de 'rechter' in ons. Blijkbaar kan de 'rechter' in ons het niet in alle gevallen alleen af.

Aldus geeft Smith ons niet alleen nuttige inzichten maar spoort hij ons ook aan verder na te denken over de vraag hoe groot de groep van mensen is die de verantwoorde-

lijkheid kunnen dragen om naar eigen inzicht met vrijheid om te gaan. Is die groep slechts beperkt en moet de rest met religie in toom worden gehouden? Maar hoe zou dat nog mogelijk zijn in een sterk geseculariseerde maatschappij (een vraag die de confessionelen trouwens nog veel dieper moet raken)? Of behoort vrijwel iedereen tot de groep die in staat is verantwoordelijkheid te dragen, zodat voor de enkeling her en der die van deze norm afwijkt het strafrecht kan volstaan? Of ligt de waarheid in het midden: is er misschien sprake van een glijdende schaal, sommige waarnemers die steeds volkomen onpartijdig oordelen, andere waarnemers die meestal zo goed als onpartijdig oordelen, et cetera? En wat voor gevolgen moeten wij daaraan dan verbinden?

Op zulke vragen geeft *The theory of moral sentiments* het antwoord niet; wel laat Smith weten dat het onmogelijk is voor allerlei uiteenlopende situaties in de praktijk algemene regels voor deugdzaam handelen te geven. De 'onpartijdig waarnemer' in ieder mens die hem of haar influistert wat goed en wat fout is, zal van geval tot geval moeten oordelen. Dat de vraag of die 'onpartijdig waarnemer' zijn rol altijd even perfect vervult open blijft staan⁸, dat wij dus worden gestimuleerd tot verdere verdieping, is misschien evengoed een verdienste als een tekortkoming van *The theory of moral sentiments*.

Dr. P.G.C. van Schie is directeur van de Prof.mr. B.M. Telders-stichting en redactielid van Liberaal Reveil

NOTEN:

- 1 Zie voor een korte levensloop van Adam Smith en een bespreking van zijn *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*: Evert Schoorl, 'Adam Smith 1723-1790 & Jean-Baptiste Say 1767-1832', in: Mark van de Velde red., *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam en Den Haag, 2004, pp. 21-48.
- 2 In de tijd van Smith bestond er nog geen Partij voor de Dieren.
- 3 Johan Gerrit Appeldoorn, *De leer der sympathie bij David Hume en Adam Smith*, Drachten, 1903, p. 76.
- 4 Zoals aangehaald en bestreden door D.D. Raphael en A.L. Macfie, in hun introductie (op pp. 20-22) als redacteuren van de Liberty Classics-uitgave (Indianapolis, 1982) van *The theory of moral sentiments*.
- 5 Toch zou iedereen het verafschuwen, zo merkt Smith hierbij op, als iemand met het oog op het voor hemzelf grote belang van behoud van zijn pink, miljoenen mensen zou opofferen indien hij op die manier zijn pink kon redden.
- 6 Bernard Mandeville, 'The grumbling hive', in: idem, *The fable of the bees*.
- 7 Peter van Zunderd (vz), Sabine Bierens (secr.) e.a., *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, Den Haag, 2003.
- 8 Ook over het oordeelsvermogen van de rechterlijke macht in ons land kunnen – en moeten – bij tijd en wijle serieuze vragen worden gesteld. Maar die doen evenmin afbreuk aan het hele *principe* van de onafhankelijke rechterlijke macht als dat de hier opgeworpen vragen de waarde van het concept van 'de onpartijdig waarnemer' zouden aantasten.

GRENZEN AAN DE MACHT VAN DE SAMENLEVING OVER HET INDIVIDU

150 JAAR ON LIBERTY

FLEUR DE BEAUFORT

‘Aan de geliefde en betreunde nagedachtenis van haar, die de inspiratie, en voor een deel de auteur van het beste in mijn werk is geweest [...] wijd ik dit boek’, aldus de opdracht die John Stuart Mill zijn beroemde werk *On Liberty* meegaf. Een jaar na de dood van Harriet Taylor – de bedoelde geliefde – verscheen het werk, waar Mill reeds eerder aan begonnen was. Welke bijdrage Taylor aan het werk heeft geleverd is nooit helemaal duidelijk geworden. Wel past het bij Mill, die het individu – niet alleen mannelijke individuen – en diens ontwikkeling centraal stelde, zo expliciet melding te maken van de betrokkenheid van zijn geliefde. In 2009 is het honderdvijftig jaar geleden dat *On Liberty* verscheen. Reden genoeg om dit voor liberalen zo belangrijke werk in *Liberaal Reveil* te bespreken.

Het is hopelijk nu niet meer nodig om de persvrijheid te verdedigen als een van de garanties tegen een corrupt of tiranniek bestuur. Er zijn nu, mag ik hopen, geen argumenten meer nodig tegen wetten en bestuursmaatregelen die het volk opvattingen voorschrijven in strijd met zijn belangen, en die vaststellen welke leerstellingen en bewijsvoeringen men zal mogen horen.

John Stuart Mill

Toen de Britse filosoof John Stuart Mill (1806-1873) honderdvijftig jaar geleden zijn beroemde verdediging van de individuele vrijheid publiceerde, meende hij dat zijn exercitie mogelijkerwijze overbodig was, of in ieder

geval toch mensen zou kunnen vervelen. ‘De mensen voor wie niets van wat ik nu ga zeggen nieuw zal zijn zullen mij, hoop ik, willen verontschuldigen, als ik het waag nogmaals een discussie te beginnen over een onderwerp dat nu al drie eeuwen lang een twistpunt is’, aldus Mill in de inleiding van *On Liberty*. De bescheidenheid van de filosoof was destijds misplaatst, getuige een voetnoot waarin melding wordt gemaakt van een vervolging van de pers in 1858 door de Britse regering.² Maar ook vandaag de dag – anno 2009 – zouden velen wat kunnen leren van het betoog van Mill. Dat bewijst het huidige kabinet keer op keer door de persoonlijke vrijheid van burgers in te perken met paternalistische ingrepen, de vrijheid van meningsuiting te bagatelliseren en tot ver achter de voordeur van burgers door te dringen met uiteenlopende maatregelen.

Aan de aandacht die de afgelopen tijd in ons land is uitgegaan naar de persoon John Stuart Mill en diens belangrijkste werk *On Liberty* kan het niet gelegen hebben. Veel meer dan Adam Smith, waar Patrick van Schie elders in dit nummer van *Liberaal Reveil* aandacht aan besteedt, kan Mill zich verheugen in verschillende heruitgaven van zijn werk, biografieën en diverse publicaties over zijn gedachtengoed. Reeds in 2006 stond de Universiteit van Londen tijdens een driedaagse conferentie stil bij de tweehonderdste geboortedag van de filosoof. De Schotse hoogleraar moraalfilosofie John Skorupski publiceerde in hetzelfde jaar zijn boekje *Why read Mill today?* In ruim 100 bladzijden maakt Skorupski duidelijk dat we ook in de eenentwintigste eeuw nog lessen kunnen trekken uit het werk van Mill. Een jaar later verscheen de omvangrijke biografie *John Stuart Mill. Victorian Firebrand* van de hand van politiek journalist Richard Reeves. Dit jaar, ter gelegenheid van het honderdvijftig jarig jubileum

van *On Liberty*, heeft uitgeverij Boom een Nederlandse heruitgave van het werk bezorgd en verscheen onder redactie van Dirk Verhofstadt van de Vlaamse denktank Liberales de bundel *John Stuart Mill. 150 jaar over vrijheid*.³ Bovendien hebben diverse tijdschriften dit jaar de Britse denker en diens belangrijkste werk onder de aandacht van een groter publiek gebracht.⁴

HET BELANG VAN INDIVIDUELE VRIJHEID

Toen Mill begon aan zijn zoektocht naar 'de aard en de begrenzing van de macht die de samenleving rechtekens kan uitoefenen over het individu'⁵ verscheen juist de eerste Engelse vertaling van het werk *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit eines Staats zu bestimmen*⁶ van Wilhelm von Humboldt, Pruisisch staatsman en filosoof. Hij schreef het werk – onder de indruk van de Franse Revolutie – al in 1791/92, doch om politieke redenen verschenen tijdens zijn leven enkel fragmenten in tijdschriften. Pas in 1851 werd de eerste integrale versie in het Duits gepubliceerd. Von Humboldt ziet het garanderen van ieders individuele vrijheid als de voornaamste taak van de staat en benadrukt bovendien het belang van de individuele ontplooiing. Beide aspecten worden ook door Mill onderschreven. Mill ontleent het motto van zijn boek *On Liberty* aan Von Humboldts werk: 'Het grote, leidende beginsel, waarop elke overweging die in deze bladzijden wordt uiteengezet onmiddellijk is gericht, is het volstrekt wezenlijke belang van de ontwikkeling van de mens in zijn rijkste verscheidenheid.' In zijn *Autobiography* erkent de Britse filosoof dat hij schatplichtig is aan de Pruisische denker.⁷

Bij het bepalen van de mate waarin individuele vrijheid gewaarborgd diende te zijn realiseerde Mill zich haarscherp dat bescherming tegen de willekeur van de uitvoerende macht alleen onvoldoende is. 'Er is ook bescherming nodig tegen de druk van de gangbare meningen en opvattingen, tegen de neiging van de maatschappij om, met andere middelen dan het strafrecht, haar eigen ideeën en gewoontes op te leggen aan mensen die daarvan afwijken; tegen de neiging om de ontwikkeling te belemmeren en waar mogelijk het ontstaan van enige persoonlijkheid die niet past in het

Het individu
is soeverein
over zichzelf,
zijn eigen lichaam en
zijn geest

gangbare gedrag, en om alle karakters te dwingen zich naar dat ene model te vormen. Er is een grens aan de rechtmatige bemoeienis van de publieke opinie met de onafhankelijkheid van het individu. Het vaststellen van die grens en het beschermen daarvan tegen inbreuk, is even onmisbaar voor een gezonde stand van zaken in het menselijk bestaan als bescherming tegen politieke despotie.⁸ Op het belang van de ontplooiing van de eigen individualiteit kom ik later nog terug.

De taak die Mill zichzelf in *On Liberty* stelt is het vinden van een principe dat het ingrijpen van de samenleving in de vorm van dwang en toezicht – daarbij kan het dus gaan om fysieke kracht in de vorm van bij wet geregelde straffen of morele druk van de publieke opinie – zonder uitzondering kan regelen. Uiteindelijk leidt dit tot de formulering van het beroemd geworden schadebeginsel. 'Dit principe is, dat het enige oogmerk dat de mensheid het recht geeft om individueel of collectief in te grijpen in de vrijheid van handelen van een van hen, hun eigen bescherming is; en dat de enige reden waarom men rechtmatig macht kan uitoefenen over enig lid van een beschaafde samenleving, tegen zijn zin, de zorg is dat anderen geen schade wordt toegebracht. Iemands eigen welzijn, hetzij fysiek, hetzij moreel, is geen voldoende rechtsgrond. Men kan iemand niet met recht dwingen om iets te doen of te laten, omdat het beter voor hem zou zijn als hij dat deed, omdat het hem gelukkiger zou maken, of omdat anderen het wijs of zelfs rechtvaardig zouden vinden als hij dat deed.'⁹ Tegenwoordig wordt het schadebeginsel vaak kortweg samengevat als: de vrijheid van het ene individu houdt op waar hij in botsing komt met de vrijheid van de ander.

Individen zijn slechts verantwoording schuldig aan de maatschappij voor zover hun gedrag anderen aangaat.

Stellig verklaart Mill: 'over zichzelf, over zijn eigen lichaam en geest, is het individu soeverein'.¹⁰ Daarbij zij wel aangetekend dat het om volwassen individuen gaat die in beginsel buiten de zorg van anderen kunnen.¹¹ Mill maakt bij de vaststelling van de grenzen van het gezag van de maatschappij over het individu een duidelijke

onderscheid tussen persoonlijke levenssfeer en het sociale verkeer. Ieder individu heeft een privé domein

waar de samenleving zich verre van dient te houden. Dit onvervreembare terrein van de menselijke vrijheid omvat in de eerste plaats de vrijheid van geweten in de ruimste zin. Daarnaast beschikt ieder individu in zijn persoonlijke levenssfeer in de tweede plaats over de vrijheid om zijn eigen bezigheden te kiezen, zolang daarbij anderen niet worden geschaad. Een derde vrijheid waarover de samenleving geen zeggenschap heeft betreft de vrijheid van vereniging. Zonder deze drie vrijheden kan, in de ogen van Mill, geen sprake zijn van een werkelijk vrije samenleving.

Hoewel de Britse denker – in tegenstelling tot bijvoorbeeld Thomas Hobbes en John Locke – de samenleving niet ziet als gebaseerd op een sociaal contract, benadrukt hij wel dat iedereen die de bescherming van de samenleving geniet daar ook iets voor terug dient te doen. De navolging van het schadebeginsel is een eerste bijdrage aan de samenleving. Daarnaast moet ieder individu een deel van de inspanningen en opofferingen op zich nemen die nodig zijn om de samenleving als geheel of de leden ervan te verdedigen tegen aanvallen of toegebrachte schade. De scheiding tussen de persoonlijke levenssfeer en het sociale verkeer betekent voor Mill dus niet zonder meer dat mensen zich aan de samenleving kunnen onttrekken. Individuen kunnen zelfs met recht gedwongen worden tot talrijke positieve daden, zoals het afleggen van een getuigenis voor de rechtbank of het nemen van een redelijk aandeel in de landsverdediging. Tevens kan nalatigheid van mensen – bijvoorbeeld door een medemens bewust niet te redden van de verdrinkingsdood – veroordeeld worden, omdat anderen daar schade van ondervinden. Daarbij geeft Mill wel aan dat dwang in deze veel voorzichtiger moet worden toegepast, dan bij de overtreding van het schadebeginsel.

DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Naast de vrijheid van handelen onderzoekt Mill in *On Liberty* de vrijheid van meningsuiting. Deze is voor Mill vanzelfsprekend groter dan de vrijheid van handelen. De meerderheid heeft volgens Mill nooit het recht de minderheid het zwijgen op te leggen. 'Als de gehele mensheid

met één uitzondering dezelfde mening had, terwijl die ene persoon een tegengestelde opvatting koesterde, dan zou de mensheid even weinig recht hebben om die persoon tot zwijgen te brengen dan hij zou hebben om de mensheid het zwijgen op te leggen, als hij de macht had. [...] Het bijzondere kwaad van de onderdrukking van de meningsuiting is, dat daardoor de mensheid iets ontnomen wordt; het nageslacht evengoed als de huidige generatie; de mensen die zich tegen deze mening verzetten nog meer dan de aanhangers daarvan. Als het een juiste opvatting is, ontnemt men hen de mogelijkheid om hun dwaling door de waarheid te vervangen; en als zij onjuist is missen zij, wat een bijna even groot goed is, het duidelijker inzicht en de levendiger indruk van de waarheid, die ontstaan door het ontmoeten van de dwaling.'¹²

Bescherming tegen de willekeur van de uitvoerende macht is onvoldoende

Wat volgt is een prachtig betoog voor de vrijheid van meningsuiting. Er zijn voor Mill vier redenen waarom de uitingsvrijheid zo belangrijk is, ja zelfs noodzakelijk is voor het geestelijk welzijn van de mensheid. In de eerste plaats vanwege de mogelijkheid dat de mening die men het zwijgen wil opleggen toch waar

is. Hoe zeker de meerderheid ook is van het eigen gelijk, er bestaat een kans dat de minderheid – ook als deze minderheid slechts uit één individu bestaat – het bij het rechte eind heeft. Met de ontkenning van deze mogelijkheid matigt de meerderheid zich aan onfeilbaar te zijn. In ieder tijdperk zijn voorbeelden te vinden van opvattingen die als absolute waarheid werden gezien en omarmd, doch in daaropvolgende perioden als onjuist en zelfs onzinnig werden ontmanteld.

Zelfs als de onderdrukte opvatting onjuist is kan zij toch een element van waarheid bevatten. De gangbare opvatting over een onderwerp omvat in de ogen van Mill zelden of nooit de hele waarheid. Het resterende deel van de waarheid kan alleen boven tafel komen door conflict en de botsing van tegengestelde meningen. Deze zoektocht naar de waarheid, die een samenleving als geheel ten goede komt, onderstreept een tweede belang van de vrijheid van meningsuiting. Ten derde zullen de meeste mensen de heersende opinie aanhangen als een dogma, met weinig begrip of gevoel voor de achterliggende rationale gronden ervan. Zelfs als de heersende opinie

de volledige waarheid bevat, kan het heilzaam zijn deze te laten bestrijden door afwijkende meningen om zo een dieper begrip over de waarheid te ontwikkelen, in plaats van deze als vooroordeel te accepteren. Het gevaar van dogma's die nooit meer ter discussie mogen staan schuilt erin dat de achterliggende betekenis ervan zelf gevaar loopt zwakker te worden of zelfs helemaal verloren te gaan. Het dogma verwordt zo tot een formele erkenning die slechts de weg verspert voor iedere oprechte en hartgrondige overtuiging die voortkomt uit redelijke overwegingen of uit persoonlijke ondervinding.

In het negentiende-eeuwse Engeland klonk ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting eenzelfde geluid door als wij ook op dit moment vaak horen. Utingsvrijheid wordt dan als iets goeds gezien, mits van deze vrijheid op een matige wijze gebruik wordt gemaakt en de grenzen van een 'eerlijke discussie' niet

worden overschreden. Mill schroomt niet om korte metten te maken met deze voorwaarde. De filosoof meent dat het ondoenlijk is om de grenzen van de vrijheid van meningsuiting precies vast te leggen. 'Als het criterium moet zijn dat de mensen die aangevallen worden daar aanstoet aan nemen, dan denk ik dat de ervaring leert dat mensen aanstoet nemen, zodra een aanval overtuigend en krachtig is, en dat zij iedere tegenstander die hen in het nauw brengt en op wie zij maar moeilijk een weerwoord hebben, onredelijk vinden zodra hij van een goed gefundeerde mening over het onderwerp blijkt geeft.'¹³

Fundamenteler is voor Mill het feit dat het maar zelden mogelijk blijkt om een verkeerde voorstelling van zaken naar eer en geweten, met goede redenen, te duiden als een moreel vergrijp. Indien iemand overtuigd is van zijn mening, zal hij deze met verve verdedigen, ook als anderen dit als een bewust verkeerde voorstelling van zaken ervaren. De wet zou zich, aldus Mill, minder moeten aanmatigen om bij dit soort misdragingen in het debat in te grijpen. Ten aanzien van uitingen als scheldwoorden, sarcasme en persoonlijke aanvallen meent de filosoof dat terughoudendheid in ingrijpen ook goed zou zijn, omdat het over het algemeen zo is dat dergelijke wapens in een woordenstrijd alleen aan die zijde worden weggenomen die zich tegen de heersende opinie keert.

De menselijke natuur
is geen machine
die men
naar een model
kan bouwen

Het zou meer sympathie oogsten als beide partijen in het debat worden ontwapend of – beter nog – met dezelfde wapens worden uitgerust.

INDIVIDUALITEIT

'Overall waar niet iemands eigen karakter, maar de tradities en de gewoonten van anderen het gedrag bepalen, ontbreekt een van de voornaamste bestanddelen van het menselijk geluk, dat stellig het hoofdbestanddeel is van de persoonlijke en maatschappelijke vooruitgang.'¹⁴ In navolging van Von Humboldt benadrukt Mill het belang van (de

ontwikkeling van) de individualiteit van mensen. Hij meent dat de publieke opinie in zijn tijd zich onverdraagzaam opstelt tegen elke duidelijke blij van individualiteit. Individuen hebben alleen dan het ideale karakter bereikt wanneer zij over geen enkel uitgesproken karakter beschikken. Opgaan in de *main-*

stream lijkt het gebod. Mill ziet vooral in de calvinistische theorie een belangrijke oorzaak voor deze oppervlakkigheid. Conform deze theorie zou alles wat niet plicht is een zonde zijn en de grootste zonde van de mens is de eigenzinnigheid.

Juist deze eigenzinnigheid is in de ogen van Mill van groot belang en verdient een positief oordeel. Mensen die hun (directe) omgeving laten kiezen welke weg zij in het leven moeten bewandelen hebben, zoals apen, geen ander vermogen nodig dan imitatie. Alleen wanneer mensen hun eigen levensplan opstellen, maken zij gebruik van alle vermogens die zij bezitten. 'Het gaat er werkelijk niet alleen om wat mensen doen, maar ook om wat voor soort mensen het doen. Van alle dingen die de mensen tot stand hebben gebracht, van alle dingen waarvan men de vervolmaking en de verfraaiing terecht als een levens-taak kan zien, is de mens zelf stellig het belangrijkste.'¹⁵

De vorming van een eigen karakter en de daaraan gekoppelde eigen keuzes in het leven, los van de vastgelegde gewoontes, moeten gestimuleerd worden via het onderwijs. Kinderen beschikken nog onvoldoende over kennis van de diversiteit aan mogelijkheden die het leven hen biedt. Het zijn nog geen autonome individuen, die volledig vrij gelaten kunnen worden. Daar waar paternalisme bij volwassenen voor Mill absoluut uit den boze is,

mag het ten aanzien van kinderen wel degelijk worden toegepast. Echter, daarbij moeten kinderen volledig vrijgelaten worden uiteindelijk zelf keuzes te maken, al naar gelang hun karakter: 'De menselijke natuur is geen machine die men naar een model kan bouwen en precies dat werk kan laten doen waarvoor hij gemaakt is, maar een boom, die naar alle kanten moet kunnen uitgroeien en zich moet kunnen uitbreiden, in overeenstemming met de innerlijke krachten die er een levend ding van maken.'¹⁶

Mede als gevolg van zijn eigen zeer ongewone opleiding was de Britse denker van mening dat individuen veel meer geleerd kan worden dan algemeen erkend wordt, mits men vroeg genoeg start met de opleiding. Mill kreeg als peuter reeds huisonderwijs van zijn vader. De leerling was op driejarige leeftijd het Grieks machtig en las als kleuter zelfstandig de fabels van Aesopus. In zijn autobiografie schrijft Mill dat zijn vader hem als veertienjarige vlak voordat hij voor langere tijd het ouderlijk huis zou verlaten, het volgende duidelijk maakte: 'Whatever I knew more than others, could not be ascribed to any merit in me, but to the very unusual advantage which had fallen to my lot, of having a father who was able to teach me, and willing to give the necessary trouble and time; that it was no matter of praise to me if I knew more than those who had not had a similar advantage, but the deepest disgrace to me if I did not.'¹⁷

Mill gaat hier enigszins voorbij aan het feit dat naast de omstandigheden waarin een kind opgroeit ook de aangeboren verstandelijke vermogens een rol spelen. Niet van ieder kind is via onderwijs een Einstein te maken. Wel kan in beginsel van ieder kind een autonome volwassene worden gemaakt die zijn eigen keuzes maakt, los van tradities en gewoontes. Daarbij zou het de omgeving passen zich terughoudend op te stellen inzake kritiek op individuele keuzes, zolang andere individuen daarbij geen schade wordt toegebracht. Immers: 'zodra iemand beschikt over een enigszins dragelijke hoeveelheid gezond verstand en ervaring, is de manier waarop hij zelf zijn leven inricht de beste, niet omdat dit op zichzelf beschouwd de beste manier zou zijn, maar omdat het zijn eigen manier is.'¹⁸

Na de theoretische uiteenzetting past Mill zijn principes toe op tal van concrete situaties. Dan blijkt al snel dat zijn principes niet in alle gevallen tot eenduidige oplossingen leiden. De grote vraag blijft natuurlijk wanneer precies schade wordt berokkend en welke schade het zwaarst weegt. Zelf erkent Mill dat er geen absolute regel kan worden vastgelegd, maar dat met de principes in het achterhoofd, van geval tot geval gekeken moet worden wat de beste oplossing is. Kijkend naar de lessen die na honderdvijftig jaar nog uit het werk van John Stuart Mill geleerd kunnen worden, past eenzelfde kanttekening.

In de eerste plaats wordt duidelijk dat daar waar aan handelingen grenzen gesteld kunnen worden, dit bij uitingen al een stuk moeilijk is. De overheid is tegenwoordig geneigd ook aan uitingen allerlei grenzen te stellen. Voor Mill is er slechts één grens aan de vrijheid van meningsuiting en dat is daar waar de uiting tot handelingen aanzet die personen in gevaar brengen. In de jurisprudentie wordt dit het *clear and present danger*-principe genoemd. Beledigingen zouden, anders dan nu in Nederland het geval is, onder de vrijheid van meningsuiting moeten vallen, omdat het vrijwel onmogelijk is vast te stellen wanneer een uitspraak beledigend is of als zodanig wordt ervaren. Uiterst afwijkende meningen – zelfs als deze geen kern van waarheid omvatten – vallen voor Mill ook

onder de vrijheid van meningsuiting, omdat zij heilzaam kunnen zijn voor een dieper begrip van de waarheid. De Britse filosoof zou Mark Rutte dus gelijk geven inzake de Holocaustontkenning. Juist doordat er zo af en toe iemand opstaat die de gruweldaden van het naziregime ontkennt, houdt de samenleving de herinnering aan de Holocaust levendig. Bovendien blijft er op deze wijze

ook voor nieuwe generaties een waarschuwend werk van deze herinnering uitgaan en blijft een goed begrip van het fenomeen mogelijk.

Ten tweede leert Mill ons in *On Liberty* inzien dat er een scheiding moet zijn tussen de publieke en de private sfeer, waarbij de overheid uiterste terughoudendheid past bij ingrijpen in het privé domein. Zolang een individu anderen geen schade berokkent, hebben anderen in

Er is een grens
aan de
rechtmatige bemoeienis
van de publieke opinie
met de
onafhankelijkheid van
het individu

beginsel geen oordeel te vellen over keuzes die het individu maakt. Hoe verwerpelijk het over het algemeen ook gevonden wordt als een mens ervoor kiest zijn tijd voor de televisie te verbrenen en zich daarbij vol te stoppen met chips, zolang deze persoon volwassen is, zichzelf onderhoudt en geen verantwoordelijkheid heeft voor kinderen past deze levenskeuze binnen de grenzen van zijn eigen domein. Met de stelselmatige nadruk op 'werken' en 'meedoen' – het huidige kabinet heeft het regeerakkoord zelfs de titel 'samen werken, samen leven' gegeven – dringt het kabinet zich teveel op in het privédomein. Zolang een individu een minimale bijdrage aan de samenleving levert door belasting te betalen en anderen geen schade te berokkenen is het verder aan het individu zelf om te bepalen wat hij in zijn privédomein doet of laat.

In de derde plaats zou – ook in het publieke domein – het (goedbedoelde) paternalisme moeten verdwijnen. Individuen kunnen het beste zelf bepalen of zij op zondag naar de kerk gaan, liever uitslapen of toch maar gaan winkelen. Het is niet aan de overheid om te bepalen dat het voor burgers beter is om één dag in de week tot inkeer te komen en zich eens niet over te geven aan de grillen van de consumptiemaatschappij. Zo is het ook niet aan de overheid om te bepalen dat een dame in gouden bikini niet op een billboard mag worden opgehangen, omdat de vrouw daarmee als lustobject wordt neergezet. Uit het feit dat de vrouwen zelf massaal ervoor kozen deze bikini te kopen blijkt wel dat de overheid – of in dit geval twee politieke partijen – hier een mening als 'beter' aan de bevolking wilde opleggen.

De Britse filosoof was in zijn tijd geen voorstander van onderwijs van staatswege, omdat dit de staat de mogelijkheid gaf kinderen tot modelburgers te vormen. Tegenwoordig weegt het belang van onderwijs voor ieder kind zwaarder, waardoor het voorzien in onderwijs een belangrijke staatszaak is geworden. Echter, Mill zou zich in het huidige onderwijsstelsel fel tegen bijzonder religieus onderwijs keren. De indoctrinatie van kinderen vanuit één geloofsovertuiging doet geen recht aan de ontwikkeling van de individualiteit van het kind in al zijn verscheidenheid. Kinderen worden, zeker op een streng religieuze school, gevormd naar een traditie, waarbij geen ruimte is voor afwijkende geluiden. Een vierde les die Mill ons leert is derhalve dat kinderen op school met alle aspecten van het leven bekend gemaakt moeten worden. Daarbij moet

iedere toekomstige keuze voor het kind nog open blijven, dus ook die voor een ander geloof of helemaal geen geloof.

Tot slot kunnen wij nog iets leren van Mill's oog voor de tirannie van de meerderheid en de macht van de gewoonte. Ook tegenwoordig zijn wij al te veel geneigd om iedereen die z'n hoofd boven het maaiveld uitsteekt te veroordelen. Doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg, lijkt het motto. Iedereen die 'anders' is, niet voldoet aan de norm of ergens extreem in uitblinkt moet, zo lijkt het wel, zich daarvoor verantwoorden. Op scholen wordt bijvoorbeeld het onderwijs zoveel mogelijk aangepast aan de gemiddelde leerling. Daarnaast is er wel aandacht voor leerlingen met problemen of een leerachtersstand, echter voor de uitblinkers wordt zelden iets extra's gedaan.

Mill meent juist dat zolang het schadebeginsel in acht wordt genomen, ieder individu zoveel mogelijk zichzelf moet kunnen zijn, los van de heersende gebruiken. Daartoe heeft ieder individu een eigen domein waarbinnen autonomie heerst en waar de overheid zich verre van dient te houden.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredactrice van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 John Stuart Mill, *Over vrijheid*, Meppel en Amsterdam, 1978, p. 50. NB: Ik ben mij ervan bewust dat Mill zijn werk oorspronkelijk in het Engels schreef, maar gezien de vele citaten uit *On Liberty*, heb ik omwille van de leesbaarheid ervoor gekozen deze uit de Nederlandse editie over te nemen.
- 2 Ibidem, p. 51 (voetnoot). Elders in zijn werk meent Mill overigens wel dat het vraagstuk naar de grenzen van de macht die de samenleving kan uitoefenen over individuen, zich in zijn tijd – gezien het bereikte stadium van de vooruitgang – aandient onder nieuwe omstandigheden. Om die reden verdient het dan ook de aandacht, ondanks het feit dat het vraagstuk *an sich* niet nieuw te noemen is.
- 3 In de bundel komt een twaalfstal auteurs uit België en Nederland aan het woord over thema's waar Mill destijds al een uitgesproken mening over had en die

- tot op de dag van vandaag relevant zijn in het publiek debat. Overigens verscheen in 2006 ook nog het boek *Reforming Liberalism. J.S. Mill's use of Ancient, Religious, Liberal, and Romantic Moralities* van de hoogle- raar politieke wetenschappen Robert Devigne. Vorig jaar werd bovendien de biografie *Een Engelsman in Frankrijk. Een geschiedenis van John Stuart Mill* door Cor Hermans aan het rijtje publicaties over Mill toe- gevoegd.
- 4 Zie bijvoorbeeld: *Filosofie & praktijk*, jaargang 30, nr. 2 en *De Groene Amsterdammer*.
 - 5 Mill, *Over vrijheid*, p. 33.
 - 6 In het Engels oorspronkelijk gepubliceerd onder de titel: *The Sphere and Duties of Government*. Tegenwoor- dig is het werk verkrijgbaar als: *The Limits of State Action*.
 - 7 John Stuart Mill, *Autobiography*, z.p., 1989, pp. 190-191.
 - 8 Mill, *Over vrijheid*, pp. 37-38.
 - 9 Ibidem, pp. 43-44.
 - 10 Ibidem, p. 44.
 - 11 'De vrijheid is als beginsel niet toepasbaar in een situ- atie, waarop het moment nog niet is bereikt dat men- sen in staat zijn hun eigen lot te verbeteren door een vrije en gelijkwaardige uitwisseling van gedachten.'
- Om die reden zijn kinderen en mensen uit 'achterge- bleven samenlevingsvormen' niet volledig soeverein over zichzelf.
- 12 Mill, *Over vrijheid*, p. 53.
 - 13 Ibidem, p. 99.
 - 14 Ibidem, p. 103.
 - 15 Ibidem, p. 106. Von Humboldt omschreef het belang van individuele ontplooiing als volgt: 'The true end of Man, or that which is prescribed by the eternal and immutable dictates of reason, and not suggested by vague and transient desires, is the highest and most harmonious development of his powers to a comple- te and consistent whole. Freedom is the first and indispensable condition which the possibility of such a development presupposes; but there is besides another essential – intimately connected with free- dom, it is true – a variety of situations. Even the most free and self-reliant of men is hindered in his develop- ment, when set in a monotonous situation.' In: Von Humboldt, *The Limits of State Action*, Indianapolis, 1993, p. 10.
 - 16 Mill, *Over vrijheid*, p. 107.
 - 17 Mill, *Autobiography*, pp. 46-47.
 - 18 Mill, *Over vrijheid*, p. 116.

Zojuist verschenen

Zorgen voor zelfbeschikking.

**Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-,
woon-, en onderwijsinstellingen**

Geschrift 107 van de Teldersstichting

- Woningcorporaties en zorg- en onderwijsinstellingen komen vrijwel allemaal voort uit het particulier initiatief maar opereren vandaag de dag in een omvangrijk stelsel van overheidsbemoeienis en collectieve financiering. Tegelijk – en daardoor? – leidt het functioneren van deze organisaties tot maatschappelijke onvrede en prijkt daarom regelmatig bovenaan de politieke agenda.

- Hoe komt het dat zovelen ontevreden zijn met de wijze waarop bijvoorbeeld de thuiszorg is georganiseerd? Waarom is er geen echt toponderwijs op de Nederlandse universiteiten? En hoe komt het dat er op de markt voor huurwoningen zo weinig te kiezen is?

- In *Zorgen voor zelfbeschikking* wordt op deze en andere vragen ingegaan. Daarbij fungeren de liberale beginselen als uitgangspunt. Het particuliere initiatief wordt erkend en gewaardeerd. Maar de daaruit voortgekomen instellingen zijn slechts een middel. Het uiteindelijke liberale doel is het vergroten van de zelfbeschikking voor de burgers in die instellingen. Onderwijs-, zorg- en woondiensten zijn voor hen vaak zeer belangrijk. Daarom moeten zij meer te zeggen hebben over deze diensten.

- Dit uitgangspunt is in het voorliggende geschrift eerst in algemene zin uitgewerkt. Vervolgens is het toegepast op achtereenvolgens de huursector, de zorg en het onderwijs.

- Het antwoord van het huidige kabinet (Balkenende-IV) op de bovengenoemde vragen is de invoering van een aparte rechtspersoon: de 'rechtsvorm maatschappelijke onderneming'. In *Zorgen voor zelfbeschikking* wordt dit plan aan een kritisch oordeel onderworpen.

**U kunt de publicatie bestellen door € 12,50 over te maken op
bankrekening 51.46.17.462 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding
van 'Geschrift 107'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per
post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres,
zodat wij u het boekje kunnen toesturen.**

Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

BUITENLANDSE OVERNAMES VAN NEDERLANDSE BEDRIJVEN: EEN PROBLEEM OF NIET?

FRANS DE GRAAF

Naar aanleiding van:

M. Tamminga, *De uitverkoop van Nederland. Hoe een ondernemend land geveild werd*, Amsterdam, 2009.

'Zo verdween uit Nederland [...] de beroemde Fokker-vliegtuigfabriek en sinds kort ook onze Nederlandse trots, de KLM, die aan Frankrijk is verkocht'.¹ Aldus columnist Bob Smalhout in de *Telegraaf*. Smalhout was duidelijk niet blij met de overname van KLM door Air France (volgens betrokkenen was het overigens een fusie). Wat dat betreft heeft de columnist weinig reden tot juichen. Tussen 2003 en 2008 kochten buitenlandse partijen namelijk niet minder dan 92 Nederlandse bedrijven, variërend van Marktplaats tot Radio 538 en bierbrouwer Grolsch.

Heeft Smalhout een punt als hij zich zorgen maakt over deze ontwikkelingen? Over die vraag scheef *NRC Handelsblad*-journalist Menno Tamminga een boek. De titel daarvan, *De uitverkoop van Nederland. Hoe een ondernemend land geveild werd*, suggereert dat Tamminga het met Smalhout eens is.

De 'uitverkoop' is een relatief recent verschijnsel. Tot midden jaren negentig van de vorige eeuw was het namelijk precies omgekeerd. Nederlandse bedrijven kochten massaal buitenlandse concurrenten. Die trend was in gang gezet ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Dat creëerde volgens Tamminga een dusdanig slecht investeringsklimaat dat Nederlandse ondernemingen hun heil gingen zoeken in het buitenland. Door buitenlandse expansie van bijvoorbeeld ING, Ahold en ASML werd Nederland in de jaren tachtig en negentig één van de grootste investeerders in de Verenigde Staten.

Veel ondernemingen kregen vestigingen over de hele wereld maar hielden hun hoofdkantoor in Nederland. Toen de *Financial Times* in 1996 een lijst maakte met de 500 grootste ondernemingen ter wereld stonden daar maar liefst 14 Nederlandse bedrijven op. Ter vergelijking: het veel grotere Italië had slechts zes noteringen.

Na de eeuwwisseling keerde het tij. Volgens de auteur zorgde vooral de toegenomen invloed van aandeelhouders ervoor dat het sindsdien juist de Nederlandse bedrijven zijn die werden overgenomen.

De auteur brengt eerst de problematiek in kaart. Zeer uitgebreid en gedetailleerd wordt de 'uitverkoop' beschreven waarbij (bekende) casussen worden afgewisseld met algemene trends. Tamminga blijkt de term 'uitverkoop' vrij breed op te vatten. Die heeft namelijk niet alleen betrekking op de verkoop van Nederlandse bedrijven aan het buitenland. Ook het groeiend aantal buitenlandse bestuurders in Nederlandse Raden van Bestuur en Commissarissen is onderdeel van de 'uitverkoop'. Datzelfde geldt voor het verschijnsel dat Nederlandse aandelen steeds vaker in buitenlandse handen zijn en zelfs voor privatisering of anderszins afnemende overheidsinvloed.

Bij het schetsen van de nadelen van de 'uitverkoop' kiest Tamminga eveneens voor een brede benadering. Daardoor worden wel erg veel vervelende gebeurtenissen aan de 'uitverkoop' toegeschreven. Zoals het, door de overheid op het nippertje voorkomen, faillissement van Fortis/ABNAMRO en de zeer hoge beloningen van sommige bestuursvoorzitters. Deze zaken hebben echter andere oorzaken dan het in buitenlandse handen komen van een onderneming.

Pas aan het eind van het boek maakt Tamminga de balans echt op. Hij behandelt drie groepen die volgens hem nadeel ondervinden van de 'uitverkoop'.

DE CONSUMENT

Deze is volgens Tamminga slechter af. Overgenomen bedrijven worden opgezadeld met schulden en gaan daarvoor bezuinigen op 'arbeidsintensieve consumentenbelangen als klantenservice en onderhoud'. Het verschijnsel dat overgenomen bedrijven met een grote schuld komen te zitten komt inderdaad voor, al is dat niet op zo'n grote schaal als Tamminga suggereert.

Als voorbeeld van verwaarloosde consumentenbelangen noemt Tamminga het kabelbedrijf Ziggo, dat inderdaad in het nieuws is gekomen door zijn slechte service. Maar is dit te wijten aan de buitenlandse overname van het bedrijf? Net zo overtuigend zou kunnen worden aangevoerd dat een gebrek aan concurrentie of de grote informatieachterstand van consumenten in deze snel ontwikkelende markt de oorzaak zijn.

DE WERKNEMER

Ook deze is volgens de auteur slechter af. Carrièrekansen worden minder omdat topfuncties naar buitenlandse hoofdkantoren worden verplaatst. En de medezeggenschap voor werknemers wordt kleiner omdat bijvoorbeeld ondernemingsraden op internationaal niveau worden georganiseerd, met minder invloed voor de Nederlandse vestiging.

Tamminga onderbouwt zijn stelling niet met cijfers en dus is deze lastig te beoordelen. Wel kan worden gesteld dat de 'uitverkoop' geen massale werkloosheid in Nederland tot gevolg heeft. De werkloosheid in Nederland is immers relatief laag. Een stuk lager dan in Frankrijk – door Tamminga meermaals bewierookt om zijn 'economisch nationalisme'.

Het staat wel vast dat de sluiting van een onderneming, zoals de in het boek beschreven papierfabriek in Wapenveld, dramatische gevolgen kan hebben voor de betrokken werknemers, die immers hun baan verliezen, zeker als het te sluiten bedrijf op zichzelf winstgevend was. Maar dat vormt nog geen rechtvaardiging voor een door de staat geforceerd (door het tegenhouden van de overname) uitsstel van sluiting.

DE BELASTINGBETALER

Buitenlandse ondernemingen proberen hun winstbelasting daar te betalen waar het tarief het laagst is. Hierdoor wordt minder winstbelasting betaald en om toch de publieke sector te kunnen bekostigen zal de overheid bijvoorbeeld de BTW of de inkomstenbelasting moeten verhogen.

Het problematische van deze stelling is dat de winstbelasting in Nederland juist relatief laag is. In verschillende landen, waaronder de Verenigde Staten, dreigt Nederland daarvoor zelfs als belastingparadijs te worden geregistreerd. De redenering van Tamminga volgend zouden multinationals daardoor massaal hun winstbelasting in Nederland voldoen. Dat zou betekenen dat de andere belastingtarieven juist omlaag kunnen.

In *De uitverkoop van Nederland* wordt overtuigend aangetoond dat er de afgelopen jaren veel Nederlandse bedrijven aan buitenlandse partijen zijn verkocht. Eveneens is aangetoond dat zowel Raden van Bestuur/Commissarissen als Nederlandse aandelen zijn geïnternationaliseerd.

De vraag is hoe deze ontwikkelingen te duiden. Tamminga kwalificeert ze, zoals het uit het bovenstaande mag blijken, als uitgesproken slecht.

Slecht voor de consument, de werknemer en de belastingbetaler. Maar ook slecht voor het hoger onderwijs (omdat buitenlandse bedrijven eerder met universiteiten uit het eigen land zullen samenwerken) en slecht voor de culturele sector, omdat Nederlandse bestuursvoorzitters meer betrokken zijn bij de schouwburgen en musea dan buitenlandse collega's.

De auteur pleit daarom voor het invoeren van een toets voor buitenlandse overnames. In veel andere westerse landen is dit al jaren gebruik. Daarnaast moet een Nationaal Vermogensfonds worden opgericht dat belangen in Nederlandse bedrijven kan nemen zodat deze voor Nederland behouden blijven. Een en ander te bekostigen uit de nog resterende aardgasbaten. Tamminga erkent dat er nadelen zitten aan dergelijke constructies. Maar, zo besluit hij zijn boek, 'dat is de prijs die Nederland moet betalen voor het behartigen van zijn nationale belangen'.

Die laatste zin maakt het centrale punt van de auteur duidelijk: Nederlandse aandeelhouders, ondernemingen en bestuursvoorzitters hebben meer oog voor het Nederlandse belang dan hun buitenlandse evenknieën.

Het is altijd riskant termen als het Nederlandse of

algemene belang als argument in een debat over de economische ordening te gebruiken. Want hoe is dit algemene belang te definiëren? De SP, over wie Tamminga terecht opmerkt dat deze een nationalistische politiek voert op economisch gebied, heeft daar andere opvattingen over dan bijvoorbeeld de VVD. Het is zo mogelijk nog riskanter te stellen dat bedrijven het algemeen belang (van hun eigen land) centraal stellen bij hun handelen. Bedrijven hebben namelijk eerst en vooral hun eigenbelang centraal staan. Dat is het maken van winst en de continuïteit van het bedrijf.

Het zijn de *effecten* van dit streven die het algemeen belang dienen: om winst te kunnen maken moeten bedrijven immers mooie producten maken en mensen in dienst nemen. Dat is wat Adam Smith, de grondlegger van het denken over de markteconomie, bedoelde met de *invisible hand*: terwijl een bedrijf zijn eigenbelang nastreeft dient hij ongemerkt het algemeen belang.²

Dit mechanisme werkt alleen op plaatsen waar voldoende concurrentie is, die de onderneming dwingt om de wensen van de consument centraal te stellen. Doet hij dat niet, stapt de consument over naar de concurrent. Bedrijven tegen concurrentie beschermen, zoals Tamminga bepleit, is daarom niet verstandig. Integendeel: bedrijven zetten zich, als zij de kans hebben, vaak juist in om de concurrentie te beperken. Dat kan door te streven naar meer marktaandeel of door te lobbyen voor concurrentiebeperkende maatregelen. In dat licht moeten we misschien de door Tamminga aangehaalde pleidooien van werkgeversorganisatie VNO-NCW zien voor 'meer Elysée in het Catshuis'. Hiermee wordt verwezen naar het Franse protectionisme.

Een terecht nadeel waar de auteur op wijst is dat de verkoop van een Nederlands bedrijf soms gepaard gaat met het verlies van een hoofdkantoor. En daarmee verdwijnt hoogwaardige werkgelegenheid, ook in de omgeving van het hoofdkantoor. Maar het binnenhalen, binnenhouden en binden van hoofdkantoren kan het best worden verworpt door een goed vestigingsklimaat te creëren, niet door beschermende constructies op te tuigen. Tamminga geeft overigens zelf aan dat Nederland het wat dat betreft niet slecht doet: in 2006 hadden veertien niet-Europese multinationals hun Europese hoofdkantoor in Nederland.

Blijft over het toch *unheimliche* gevoel dat veel mensen (zoals de bovengenoemde Bob Smalhout) bekruipt op het moment dat een Nederlands bedrijf wordt overgenomen door een buitenlandse partij. De voormalig bestuursvoorzitter van ABN AMRO, Rijkman Groenink, werd door *Elsevier* tot Nederlander van het jaar uitgeroepen omdat hij in Italië een bank wist over te nemen maar werd de schlemiel toen hij, tegen een vorstelijke beloning, meewerkte aan een overname van ABN AMRO door een buitenlandse bank.

Ook Menno Tamminga geeft blijk van dit Oranjegevoel. Dat komt niet alleen tot uiting in de titel maar tevens in het gebruik van termen als 'opslokken' (van Nederlandse bedrijven), 'brokstukken' (van ABN AMRO) en de 'Oer-Hollandse bedrijven' (in plaats van 'Nederlandse bedrijven').

Het lukt Tamminga echter niet om aan te tonen dat er ook rationele bezwaren tegen de 'uitverkoop' zijn. Zowel consument, werknemer als belastingbetaler zijn niet aantoonbaar slechter af. 'Oer-Hollandse' merken als Hema of Grolsch zijn door de verkoop niet verdwenen. Dat is ook niet verwonderlijk. Een merk als Hema bestaat niet al meer dan tachtig jaar omdat de Nederlandse eigenaar dat in het nationaal belang achtte maar omdat zijn klanten dat merk al die tijd hebben gewaardeerd. Dat zal voor een buitenlandse eigenaar niet anders zijn.

Gevoelsmatige betrokkenheid bij Nederlandse bedrijven is begrijpelijk. Maar ze mag geen richtsnoer zijn voor buitenlands beleid. Zoals Frits Bolkestein in 1993 zei: 'het "Oranjegevoel" hoort thuis in het voetbalstadion, niet op de marktplaats'.³

Drs. F. de Graaf is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN

1. B. Smalhout, 'Opheffingsuitverkoop', *Telegraaf*, 29 november 2003.
2. A. Smith, *An inquiry to the nature and the causes of the wealth of nations*, Pennsylvania, 2005, p. 19.
3. Bolkestein deed deze uitspraak in een inleiding over industriepolitiek voor Het Department van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. De rede is opgenomen in: F. Bolkestein, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995, pp. 49-57.

COLUMN

LIBERALE ONDERWIJSPOLITIEK WERKT

JAN ANTHONIE BRUIJN

Selectie van studenten aan de poorten van het hoger onderwijs is een omstreden zaak. In haar geschrift *Keur van Kennis. Opinies over hoogwaardig hoger onderwijs* uit 1994 besteedt de Teldersstichting er al uitgebreid aandacht aan.¹ Geconstateerd wordt, dat selectie als regel wordt toegepast als de opleiding of het daarop volgende beroep zulke kritische kwalificaties vereist, dat het niet vanzelfsprekend is dat een ieder daarover beschikt, of als er een groter aanbod van studenten is dan er vraag is op de arbeidsmarkt. Beide factoren kunnen elkaar versterken, zoals bijvoorbeeld uit de kunstsector blijkt, maar ook het geval is bij het hoger hotelonderwijs. In alle andere gevallen wordt selectie niet of nauwelijks toegepast. Er is voor de universiteiten en hogescholen ook niet alle aanleiding om te selecteren. Hun financiering is immers ondermeer afhankelijk van het aantal studenten dat zij weten binnen te halen, onder het kennelijke motto: kwantiteit is kwaliteit. In *Zorgen voor Zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen*, het geschrift van de Teldersstichting uit 2009, wordt ervoor gepleit scholen en universiteiten de ruimte te geven hun eigen studenten en leerlingen te selecteren.² Tegenstanders menen dat selectie zou leiden tot elitevorming. Zij stellen, dat het VWO-diploma geschiktheid voor het Hoger Onderwijs in het algemeen garandeert. Een nadere selectie zou ongewenst en onnodig zijn, of althans, de effectiviteit van die selectie zou niet aangetoond zijn. En dat laatste is waar. Gebrek aan wetenschappelijk bewijs voor (in)effectiviteit van selectie laat in deze discussie ruimte voor allerlei subjectieve argumenten. Zij vinden hun onderbouwing in persoonlijke ervaring, vooronderstellingen, anekdotes en politieke kleur. Afwezigheid van wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van selectie is het kernprobleem van de discussie

erover. Het is dan ook belangrijk nieuws, dat zulk onderzoek recent is verricht en wel in Nederland. Hierbij is gebruik gemaakt van de unieke situatie, dat in Nederland de selectie voor sommige studierichtingen berust op loting. Als daar al iets positief aan is, dan is het dat het voorziet in een adequate controlegroep voor studies als deze.

Het bedoelde onderzoek werd verricht bij studenten geneeskunde door promovenda Louise Urlings-Strop van het Erasmus Medisch Centrum in Rotterdam.³ Tot negen jaar geleden moesten alle scholieren die geneeskunde wilden studeren meedoen aan een landelijke loting. Alleen met hoge cijfers maakte men iets meer kans. Op deze methodiek is altijd veel kritiek geweest, vooral toen een scholiere met een eindexamengemiddelde van 9,6 drie keer voor geneeskunde werd uitgeloot. Scholieren met een gemiddelde van 8,0 of hoger hoeven sinds 2000 niet meer te loten. Ook mogen de opleidingen een deel van hun studenten via 'decentrale selectie' zelf uitkiezen. De instellingen maken hier op verschillende manieren gebruik van, maar nog nooit werd het effect van die selectie wetenschappelijk onderzocht. Urlings vervolgde een cohort van 389 studenten die werden geselecteerd voor de studie geneeskunde op basis van allerlei eigenschappen waaronder zowel cognitieve als niet-cognitieve. Daarbij moet men denken aan kwaliteit en kwantiteit van extracurriculaire activiteiten op het gebied van de gezondheidszorg of bestuur en/of organisatie, danwel andere bijzondere prestaties, maar ook aan aanleg in logisch redeneren, verwerken van informatie en toepassing van relevante kennis. Er werd dus niet geselecteerd op basis van eindexamencijfers, anders dan dat de groep met een gemiddelde van 8,0 of hoger buiten beschouwing werd gelaten omdat die groep immers ook ontbrak in de controlegroep. Urlings vergeleek de geselecteerde

groep met een relevante controlegroep van 938 studenten die waren ingeloot. Het gemiddelde VWO-eindexamencijfer was tussen de twee groepen niet significant verschillend. De geselecteerde studenten vielen 2,6 keer minder vaak uit dan de ingelotenen. Zij haalden hogere cijfers in de klinische fase van de studie en namen twee maal zo vaak deel aan extracurriculaire activiteiten, waardoor ze iets langer studeerden. De gehanteerde selectiecriteria leidden dus tot een aanzienlijk beter resultaat dan 'gewogen loting' op basis van eindexamencijfers en 'geluk'.

Deze wetenschappelijke observatie kent beperkingen. Zo zijn de conclusies niet zonder nader onderzoek extrapol eerbaar naar andere studierichtingen. Ook ontbreekt het uiteindelijk professioneel functioneren als leesparameter. Toch is het onderzoek maatschappelijk en politiek relevant. Het toont de beperktheid van eindexamencijfers en laat zien dat selectie kan leiden tot betere prestaties en minder uitval. De onderbenutting van capaciteiten van leerlingen, miskenning van toptalent, niet optimale studiekeuzes en onnodige studie-uitval kosten (volgens de Nationale Denktank, oktober 2007) Nederland jaarlijks 7 miljard euro.⁴ Zo krijgt voormalig VVD onderwijsminister Loek Hermans (bewindsman van 1998 tot 2002) toch nog gelijk. Hij was het immers die dacht dat Nederland gebaat zou zijn bij selectie aan de poort van onze universiteiten. Zijn zienswijze kreeg echter weinig steun van toenmalig oppositiepartij CDA en de regerende PvdA. Ook Hermans' opvolgers Nijs en Rutte kregen de handen niet op elkaar voor selectie aan de poort. Rutte stelde in 2004 de commissie Ruim baan voor talent in, die tot de conclusie kwam dat voor studies met meer aanmeldingen dan plaatsen selectie aan de poort een beter middel is dan loting.⁵ Minister Plasterk op zijn beurt

is minder enthousiast. Het is paradoxaal dat juist sociaal-democraten zich steeds tegen selectie keren. Het zijn immers vooral de minst kansrijken die bij de massale uitval uit het onderwijs betrokken zijn. Kennelijk had de denker Ralf Dahrendorf, die elders in dit blad uitgebreid aan de orde komt, gelijk met zijn uitspraak dat neo-socialisten gelijkheid eisen.

Het onderzoek uit Rotterdam is een belangrijke stap vooruit. Niemand kan meer beweren dat selectie aan de poort niet werkt. Het gaat daarbij om het vinden van de juiste student bij de juiste studie en niet om het vinden van de 'beste' student, zo die al bestaat. Erkenning van verschillen in talenten geeft individuen de mogelijkheid die talenten maximaal te ontwikkelen. Daar is alles liberaal aan.

Prof.dr J.A. Bruijn is lid van de redactie van Liberaal Reveil en voorzitter van de VVD partijcommissie Onderwijs en Jeugdzaken.

NOTEN:

- 1 P.G.C. van Schie red., *Keur van Kennis. Opinions over hoogwaardig hoger onderwijs*, geschrift 81 van de Prof.mr B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1994.
- 2 F. de Graaf e.a., *Zorgen voor zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen*, geschrift 107 van de Prof.mr B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2009.
- 3 L.C. Urlings-Strop, T. Stijnen, A.P. Themmen, *Splinter TA. Selection of medical students: a controlled experiment*. Med. Educ. 43, 2009, pp. 175-183.
- 4 'Knelpunten onderwijs kosten miljarden per jaar', ANP, 9 oktober 2007.
- 5 *Commissie Ruim Baan voor Talent*, 2007.

JOHN MAYNARD KEYNES IS TERUG, VERGEET JOSEPH ALOIS SCHUMPETER NIET

JAN MIDDENDORP

De Britse econoom John Maynard Keynes geniet tot op heden alom bekendheid. Geconfronteerd met de huidige financiële crisis lijkt het gedachtengoed van Keynes zelfs weer meer aanhang te verwerven. In toenemende mate wordt verwachtingsvol naar de overheid gekeken voor de oplossing van de crisis. Optimistisch vertrouwen in wat overheidsingrijpen vermag te doen op economisch terrein is daarbij kenmerkend. Jan Middendorp ziet de triomftocht van Keynes met lede ogen aan. Hij attendeert in het hiernavolgende artikel op een minder bekende, doch minstens zo belangrijke en interessante tijdgenoot van Keynes: Joseph Alois Schumpeter. Deze denker ziet in tijden van crisis ook nieuwe kansen voor bijvoorbeeld innovatie.

Overheden in West-Europa en de Verenigde Staten hebben sinds het begin van de economische neergang in 2007 actief ingegrepen om de zwaarste crisis sinds de jaren dertig van de vorige eeuw te bestrijden. Zij gaan daarvoor terug naar de ideeën van de Britse econoom John Maynard Keynes (1883-1946). Het vertrouwen in de mogelijkheden om de economie door overheidsingrijpen te sturen heeft met de terugkeer van Keynes een sterke impuls gekregen. Op drie belangrijke fronten grijpen overheden actief in om de crisis te bestrijden. Ten eerste door de overheidsuitgaven te verhogen om vraaguitval van consumenten en het wegvallen van investeringen van producenten op te vangen. Ten tweede met steunprogramma's en scherper toezicht op

de financiële sector. In sommige landen – zoals Nederland – zijn delen van de financiële sector genationaliseerd. Ten derde hebben, na de steunrondes voor de financiële sector, ook andere sectoren overheidssteun gevraagd en soms ontvangen. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is de automobiellindustrie in de Verenigde Staten.

Na dertig jaar dominantie van het neo-klassieke economisch denken beroepen politici en beleidsmakers zich dus weer op Keynes' economisch denken.¹ De lessen uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen na 25 jaar Keynesiaans beleid sterk verslechterende overheidsfinanciën en oplopende inflatie de grenzen van dit beleid duidelijk maakten, zijn echter nog zeer actueel. Na stabilisatie van de economie is de vraag waar de grens te trekken tussen het op korte termijn stabiliseren van verstoorde markten en langdurig economische neergang proberen te voorkomen. Het antwoord op deze vraag is van groot belang, daar het op lange termijn inzetten van de overheid om vraaguitval in de private sector op te vangen onvermijdelijk de overheidsfinanciën uit balans brengt.

een crisis biedt ook
ruimte voor nieuw denken,
innovatie en herschikking
van nieuwe
en bestaande
bedrijfssectoren

In deze tijd van hernieuwde belangstelling voor Keynes verdient evenzeer zijn tijdgenoot Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) aandacht. Deze econoom was bij leven Keynes grote intellectuele tegenstrever. In dit artikel wordt het belang getoond van Schumpeters ideeën over de inrichting van het kapitalis-

tisch systeem. Betoogd wordt dat zijn ideeën over entrepreneurschap en economische groei voor het ontsluiten van het lange termijn potentieel in de kapitalistische economie nog zeer relevant zijn.

Na een korte introductie over Schumpeters leven volgt een overzicht van zijn gedachtengoed.² Gezien de rijkdom daarvan zijn hier rigoureuze keuzes gemaakt; de nadruk ligt op onderwerpen die relevant zijn voor het economisch beleid na de crisis. De tweede paragraaf werpt licht op Schumpeters opvatting van de entrepreneur (of ondernemer) en diens betekenis voor economische groei. De derde paragraaf bespreekt de rol van de financiële sector in de economie en de vierde paragraaf gaat in op Schumpeters werk over economische cycli. De verschillen tussen Schumpeter en Keynes komen in de vijfde paragraaf aan de orde. Concluderende opmerkingen over de betekenis van Schumpeter voor 2009 en economisch beleid voor na de crisis sluiten het artikel af.

JOSEPH ALOIS SCHUMPETER

Joseph Alois Schumpeter werd geboren op 8 februari 1883 in Triesch, Moravië in het toenmalige Oostenrijk-Hongarije. Na de dood van zijn vader verhuisde hij op tienjarige leeftijd met zijn moeder naar Wenen waar hij de middelbare school doorliep. Na een korte periode in Engeland, Egypte en Duitsland keerde Schumpeter in 1908 terug naar Oostenrijk-Hongarije waar hij hoogleeraar werd in Czernowitz, (tegenwoordig in de Oekraïne) en daarna in Graz in Oostenrijk.

Van 1919 tot 1925 stortte Schumpeter zich op het niet-academische leven. Hij was in 1919 minister van Financiën in het kabinet van de socialist Karl Renner. Daarna was hij directeur van een zakenbank in Wenen. Beide avonturen liepen uit op een mislukking. Het ministerschap duurde slechts negen maanden en de bank ging in 1927 failliet. Na zeven jaar in Bonn vertrok hij in 1932 naar Harvard in de Verenigde Staten, waar hij tot zijn dood in 1950 economie doceerde. Hier schreef hij *Business Cycles* en *Capitalism, Socialism and Democracy*. Het eerste boek, was een meer dan duizend pagina's tellend werk waarin hij probeerde economische cycli definitief te verklaren.³ Voor Schumpeter was dit de tegenhanger van Keynes' *General Theory of Employment, Interest and Money* dat vlak daarvoor in 1936 was uitgekomen. *Business Cycles* bleef echter altijd in de schaduw van de *General Theory of Employment, Interest and Money*. Het tweede

boek identificeerde de onderneming als motor van economische groei.⁴

Schumpeters leermeesters in Wenen, de economen Eugen von Böhm-Bawerk en Friederich von Wieser waren exponenten van de Oostenrijkse school. Schumpeter zelf was een zeer breed econoom die eigenlijk bij geen enkele economische school in is te delen.

Het leven van Schumpeter overlapt voor een groot deel met dat van Keynes. Keynes werd net als Schumpeter in 1883 geboren en stierf vier jaar eerder in 1946. Hoewel Schumpeters brede kennis en wetenschappelijk werk onder zijn tijdgenoten hoog werd gewaardeerd ging de aandacht, zeker tegen het eind van zijn leven – toen beiden hun belangrijkste werken gepubliceerd hadden – altijd uit naar Keynes. Na zijn dood werd Schumpeters gedachtengoed dan ook snel overschaduwd door dat van Keynes.

SCHUMPETERS ENTREPRENEUR EN ECONOMISCHE GROEI

Schumpeter legde de nadruk op de aanbodkant van de economie. Het startpunt, in zijn analyse van economische groei is de circulaire economie waarin volgens het klassiek economisch denken evenwicht heerst. In deze circulaire economie, waarin alle goederen en betaalmiddelen steeds in vaste patronen rondestromen en elk concurrentievoordeel slechts tijdelijk is, heerst de facto een status quo. Dit model wordt door Schumpeters analyse in een dynamisch licht gezet. Voor

stijgende structurele
werkloosheid en inflatie
gaven in de jaren zeventig
van de vorige eeuw
de grenzen van
overheidsingrijpen aan

Schumpeter is het kapitalistisch systeem geen statisch geheel maar een evolutionair dynamisch systeem dat zich steeds doorontwikkeld. Evenwicht komt daarin slechts soms tijdelijk voor, de economische situatie slingert buiten die schaarse momenten heen en weer tussen situaties waarin juist geen evenwicht heerst.

Economische groei kan ontstaan door endogene en exogene factoren. Exogene groei wordt gegenereerd door buiten het economisch systeem gelegen omstandigheden zoals bijvoorbeeld bevolkingsgroei. Endogene groei wordt door het economisch systeem van binnenuit op gang gebracht. Economische groei kan tijdelijk zijn, bijvoorbeeld bij een bestedingsimpuls van de overheid, of

structureel als de structuur van de economie verandert, bijvoorbeeld door flexibilisering van de economie. De mate waarin economische groei structureel en endogeen is, is afhankelijk van de inrichting van het economisch systeem. Schumpeter heeft daarom veel aandacht besteed aan de inrichting en ontwikkeling van het kapitalistisch systeem.

Ondernemers zijn een belangrijke katalysator van de dynamiek in het economisch systeem. Gedreven door de zoektocht naar winst proberen zij met nieuwe innovaties bedrijven op te zetten en doorbreken zij de status quo in de economie. In Schumpeters woorden: 'The function of the entrepreneur is to reform or revolutionize the pattern of production by exploiting an invention or more generally, an untried technological possibility for producing a new commodity or producing an old one in a new way, by opening up a new source of supply or materials or a new outlet for products by reorganizing an industry and so on.'⁵

Schumpeter legt bij innovatie de nadruk op nieuwe combinaties. Hij maakt verschil tussen uitvinden en het toepassen van uitvindingen. De entrepreneur hoeft niet zelf uitvinder te zijn maar is degene die de praktische commerciële toepassing van nieuwe technische mogelijkheden onderkent. Het introduceren van een geheel nieuw product is slechts een voorbeeld van entrepreneurschap. Een ondernemer kan ook een nieuwe product-markt combinatie, een productiewijze of organisatorische verandering introduceren. Het beste voorbeeld van het introduceren van een geheel nieuwe combinatie is het starten van een nieuwe onderneming zelf.⁶

Het onzeker succes van de innovatieve activiteiten van ondernemers maakt de door hen geïnduceerde economische groei onvoorspelbaar. Daarbij komt dat doordat de ene innovatie vaak de volgende uitlokt innovatie vooral in geconcentreerde perioden voorkomt.

Aanpassingen aan de aanbodkant zoals innovatie- en entrepreneurvriendelijke economische structuur hebben betrekking op de lange termijn en zijn vaak minder makkelijk te communiceren dan beleid aan de vraagkant. Vraag die gecreëerd wordt, bijvoorbeeld door de overheid, kan op veel kortere termijn economische groei genereren. Dit echter is op de lange termijn niet zonder consequenties voor de overheidsfinanciën.

FINANCIËLE INTERMEDIATIE

Sinds de kredietcrisis van 2007-2009 wordt de financiële

sector streng beoordeeld op haar bijdrage aan de samenleving. In Schumpeters denken heeft financiële intermediaatie een belangrijke rol in het economisch leven. Het proces van aggregeren van besparingen en het uitlenen daarvan aan potentiële ondernemers maakt financieel intermediairs, zoals banken, essentieel voor de samenleving.

Om een nieuwe onderneming te kunnen starten is startkapitaal nodig, om productiemiddelen als behuizing of voorraden aan te schaffen. Een potentiële entrepreneur kan daarom alleen een onderneming starten door deze productiemiddelen aan de bestaande economische circulatie te onttrekken.

Gevestigde producenten kunnen productiemiddelen voor nieuwe initiatieven financieren uit de winsten van hun bestaande ondernemingen. Entrepreneurs die geen gevestigde ondernemingen of eigen kapitaal hebben kunnen dat niet. Financiële intermediaatie speelt daarbij een belangrijke rol. Zij transfereert, door kapitaal te verschaffen, productiemiddelen van bestaande productiewijzen en producenten naar nieuwe. Schumpeter zag het verstrekken van kapitaal door financieel intermediairs dan ook als het geven van de mogelijkheid aan ondernemers om de benodigde productiemiddelen in handen te krijgen.

Deze denkwijze impliceert dat er verschillende soorten krediet zijn. Het verschil is dan afhankelijk van of het krediet productiemiddelen wel of niet herverdeelt. Consumptief krediet doet dat niet, een lening aan een startende entrepreneur wel. De aandacht van Schumpeter gaat uit naar de laatste. In Schumpeters woorden: 'By credit, entrepreneurs are given access to the social stream of goods before they have acquired the normal claim to it. It temporarily substitutes, as it were a fiction of this claim for the claim itself. Granting credit in this sense operates as an order on the economic system to accommodate itself to the purposes of the entrepreneur, as an order on the goods which he needs: it means entrusting him with productive forces. It is only thus that economic development could arise from the mere circular flow in perfect equilibrium.'⁷

Het financieel intermediair wordt, in Schumpeters visie, gemandateerd door de maatschappij om ondernemingen te financieren met de toevertrouwde besparingen. Hierbij zijn financieel intermediairs meer dan een doorgeefluik.

Deze gedachte is zeer actueel daar de crisis duidelijk heeft gemaakt dat de kwaliteit van de economische groei gegenereerd door het samenspel van onderneming en

financieel systeem op lange termijn van belang is. Besparingen worden alleen toevertrouwd aan die financiële instellingen die deze met een bepaald risico en rendement terug kunnen laten vloeien. Maar daarboven moet de manier waarop dit gebeurt in lijn zijn met bredere lange termijn criteria van de verstrekkers van die besparingen, de consumenten. Daarbij kan gedacht worden aan criteria met betrekking tot kwaliteit en duurzaamheid van de economische groei. Op die manier bezien zullen alleen die financiële instellingen duurzaam besparingen aan trekken die productiemiddelen herverdelen in lijn met het mandaat van de samenleving.⁸

ECONOMISCHE CYCLI

Economische conjunctuur is in Schumpeters visie onvermijdelijk. De met de economische cycli gepaard gaande dynamiek kan een belangrijke functie hebben. Tijdens de neergang in de economische cyclus worden oude structuren afgebroken om door nieuwe vervangen te worden. Dit proces werd door Schumpeter 'creatieve destructie' genoemd.

Economische crises komen voor in verschillende frequentie en intensiteit. Hoe langer de tijdspanne tussen twee crises hoe intensiever. Schumpeter gebruikte een driedeling: de 'Kitchin', met een lengte van 40 maanden; de 'Juglar', met een lengte van 8 tot 10 jaar; en tot slot de 'Konratieff', met een lengte van 50 tot 60 jaar. Belangrijker dan de precieze lengte van iedere cyclus is de manier waarop Schumpeter de oorzaken van economische cycli verklaart. Daarin is de ontwikkelingscyclus van de onderneming belangrijk. Daarnaast spelen entrepreneurs binnen en buiten ondernemingen en technische innovatie een belangrijke rol.

Innovatie is, zoals in paragraaf twee besproken, afhankelijk van de activiteiten van entrepreneurs. Vaak volgt op een technische doorbraak een geconcentreerde periode van innovatie. Nieuwe producten en diensten die in zo'n periode ontwikkeld worden, creëren zelf ook weer nieuwe innovatie, consumptie en kredietgroei waardoor de opgaande conjunctuur wordt gevoed.

Na verloop van tijd zullen imitatoren producten na gaan maken waardoor het voordeel van innovatieve

ondernemingen verdwijnt en hun winstmarges onder druk komen. Als tegelijkertijd het tempo van endogene impulsen oftewel nieuwe innovatie afneemt slaat de economische groei om.

Door vraaguitval, kredietkrimp en minder consumptie nemen de winstmarges van zowel innovatieve ondernemingen als imitatoren af. Ondernemingen die eerder groeiden gaan krimpen en sommige zullen failleren waardoor de werkloosheid oploopt. Degenen die hun werk verliezen of voor wie het werk in bestaande instellingen niet attractief meer is zullen dan eerder het entrepreneurschap overwegen. Daarnaast kunnen de veranderende omstandigheden in het economisch leven breder in de maatschappij ruimte creëren voor nieuw denken. Dit kan ertoe leiden dat er binnen bestaande bedrijven anders gewerkt wordt maar ook bijvoorbeeld dat het denken over andere zaken dan productie gestimuleerd wordt. De door

de crisis veranderende omstandigheden kunnen daarmee weer de start vormen van nieuwe innovatie en economische opgang.

In Schumpeters denken zijn economische cycli dus onvermijdelijk maar niet alleen negatief. Een crisis is ook een fase van herstructurering waarin ruimte gemaakt wordt voor nieuw denken, innovatie en herschik-

king van nieuwe en bestaande bedrijfssectoren.

SCHUMPETER EN KEYNES

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg Keynes snel de overhand in de economische wetenschap en het beleidsdiscours. In de vijftig jaar daarna is zijn denken door zijn volgelingen verder ontwikkeld en geïnterpreteerd.

Het derde kwart van de vorige eeuw (1950 tot ongeveer 1975) kan gekarakteriseerd worden als het kwart van Keynes. In die periode was er in West-Europa en de Verenigde Staten sprake van een enorme welvaartsontwikkeling. Deze ging gepaard met een groeiende invloed van de overheid, een sterk uitdijende verzorgingsstaat en een stabiele financiële sector. De conjunctuur bewoog opwaarts en opkomende economische crises werden door de staat gedempt. Er bestond veel vertrouwen dat met inzet van de juiste beleidsinstrumenten de economie gevrijwaard kon worden van neergang en depressie. In de

ongelijkheid op korte
termijn is in de ogen van
Schumpeter de prijs
die moet worden betaald
voor welvaartsstijging
op lange termijn

jaren zeventig sloeg dit beeld om. Een periode van stijgende structurele werkloosheid en inflatie gaf de grenzen aan van dit beleid.

Het vierde kwart van de vorige eeuw (ongeveer 1975 tot 2007) was meer Schumpeteriaans. Dit gold zowel voor economische wetenschap⁹ als economische ontwikkeling. De informatie- en communicatietechnologie revolutie en de introductie van de thuiscomputer leidden tot enorme economische dynamiek. Entrepreneurs begonnen ondernemingen op basis van nieuwe technologie en vooral internettoepassingen. Het financieel systeem speelde een belangrijkere rol in de selectie van initiatieven en gaf ondernemers toegang tot de sterk groeiende kapitaalmarkt. Deze periode eindigde in de huidige crisis die een intensiteit en diepgang heeft waardoor hele bedrijfssectoren veranderden. Een sprekend voorbeeld hiervan is de financiële sector waar na het verlies van zelfstandigheid van een top drie speler het hele speelveld is veranderd.

De recente economische geschiedenis bevatte in het Schumpeteriaanse kwart zeker ook Keynesiaanse elementen en andersom. Tussen Keynes en Schumpeter zijn er verschillen in denken die naast elkaar kunnen bestaan en elementen die elkaar uitsluiten. Het volgende bespreekt de belangrijkste verschillen tussen beide met de nadruk op de termijn waarop Keynes en Schumpeters analyse van toepassing was. Dat laatste is een belangrijk punt voor het economisch beleid na de crisis.

Een eerste belangrijk verschil tussen Keynes' en Schumpeters denken is de manier van wetenschapsbeoefening. Keynes' analyse is macro-economisch en 'top down'. Schumpeters analyse micro-economisch en meer 'bottom up'. Keynes had ook een belangrijk niet inhoudelijk voordeel. Hij presenteerde een elegant model met een economisch recept ter bestrijding van crises. Schumpeters analyse, die meer beschrijvend was, legde het daar in vorm tegen af en vond daardoor moeilijker gehoor bij beleidsmakers en publiek.

Ten tweede legde Keynes de nadruk op macro-economische stabiliteit en het voorkomen van korte termijn schommelingen in productie. Economische neergang is in Schumpeters denken veel onvermijdelijker. Zijn nadruk lag daarom veel minder op het voorkomen van macro-economische schommelingen en sec op het op niveau houden van de economische productie. Schumpeter legde de nadruk op de inrichting van het kapitalistisch systeem

en de mate van dynamiek daarin.

Ten derde is er het verschil in de tijdsperiode van beide analyse. Keynes focus lag op het nu en de korte termijn. Zijn dictum 'in the long run we are all dead' was aan Schumpeter niet besteed. Dit verschil in focus heeft grote consequenties. Het minimaliseren van de invloed van een vier jaarlijkse crisis of het maximaliseren van de welvaart over een periode van dertig jaar vraagt immers om een geheel andere analyse.

Tot slot is er een meer filosofisch verschil. Keynes vond verschuivingen van vermogen en inkomen door economische cycli onaanvaardbaar omdat mensen zelf geen greep hadden op zulke macro-economische gebeurtenissen.¹⁰ Schumpeter zag korte termijn ongelijkheid als de prijs die betaald moest worden voor de stijging in levensstandaarden die het kapitalisme op langere termijn kan bewerkstelligen.¹¹ Dit laatste is meer een politieke dan een economische afweging. Verschillende politieke filosofische denkwijzen komen nu eenmaal tot andere conclusies over de mate en duur van ongelijkheid die men bereid is te accepteren en de mate waarin mensen verantwoordelijk zijn voor geluk en pech.

SCHUMPETER IN 2009

Na de terugkeer van Keynes kan ook het denken van Schumpeter weer nieuwe kansen bieden. Het volgende onderscheidt vier Schumpeteriaanse impulsen voor het economisch beleid na de crisis. Ten eerste zou de nadruk van eventueel overheidsingrijpen moeten liggen op korte termijn stabilisatie. De overheid moet de verleiding weerstaan te proberen de conjunctuur ook over langere termijn te beïnvloeden of zelfs volledig te dempen. Ten tweede zou economisch beleid gericht moeten zijn op het faciliteren van innovatie. Daarmee verbonden zou ten derde beleid ruimte moeten bieden om oude economische productiemodellen los te laten om nieuwe een kans te geven. Tot slot moet financiële intermediatie niet worden stil gezet op basis van de recente financiële crisis en misstanden in de bancaire sector. Beter is financiële intermediatie met verbeterd toezicht, weer in te zetten om efficiënter productiemiddelen te alloceren om zo innovatie te faciliteren.

Buiten entrepreneurschap in nieuwe economische activiteiten is innovatie in bestaande activiteiten en processen cruciaal. Vanuit Schumpeteriaans perspectief liggen

in duurzaamheid enorme kansen. Nederland heeft een sterke reputatie, grote technologische kennis en praktische ervaring in bijvoorbeeld watertechnologie en energie. Het thema duurzaamheid kan echter veel breder van waarde zijn voor de Nederlandse economie.¹²

De Keynesiaan Hyman Minsky voorspelde in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw dat het financieel systeem inherent instabiel was.¹³ Hij plaatste zich daarmee buiten de hoofdstroom van de economische wetenschap, maar sinds de financiële crisis krijgen zijn ideeën veel aandacht. Minsky schreef al in de jaren tachtig veel over Keynes en Schumpeter en zocht naar een synthese tussen de twee: 'The task confronting economics today may be characterized as a need to integrate Schumpeter's vision of a resilient intertemporal capitalist process with Keynes' hard insights into the fragility introduced into the capitalist accumulation process by some inescapable properties of capitalist financial structures.'¹⁴

Het accent van de synthese van Minsky zou na de snelle Keynesiaanse overheidsinterventies in de eerste periode van de crisis moeten liggen op endogene structurele groei. Daarvoor zijn Schumpeters ideeën over de entrepreneur en diens invloed op economische groei, de rol van de financiële sector en economische cycli de komende jaren zeer waardevol.

Drs. J. Middendorp was redacteur van het in 2006 verschenen Schumpeter on the Economics of Innovation and the Development of Capitalism en sinds 2003 werkzaam in de financiële sector.

NOTEN:

- 1 R. Skidelsky, 'Keynes is Back', *Prospect* 22 oktober 2008; en 'The Other-worldly Philosophers', *The Economist*, 16 juli, 2009.
- 2 Zie voor uitgebreide beschrijvingen van leven en werk van Schumpeter o.a.: W. Stolper, *Joseph Alois Schumpeter, the Public Life of a Private Man*, New Jersey, 1994; T. McCraw, *Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction*, Cambridge, 2007.
- 3 J.A. Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York, 1939.
- 4 J.A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1976 [1942] onder redactie van T. Bottomore.
- 5 Ibidem, pp. 132.
- 6 A. Heertje, 'Schumpeter and technical change' in: J. Middendorp red., *Schumpeter on the Economics of Innovation and the Development of Capitalism*, Cheltenham, 2006, pp. 77.
- 7 J.A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Cambridge Mass, 1949 [1934], pp. 107.
- 8 De kritiek in 2007-2009 op de financiële sector is hiervan een voorbeeld. Zie de problemen van financiële instellingen die te veel risico namen, of geen duurzame groei genereerden om na de crisis het mandaat van de samenleving – oftewel hun cliënten – terug te krijgen.
- 9 Een belangrijk moment in de hernieuwde belangstelling voor het werk van Schumpeter was de publicatie: A. Heertje, *Schumpeters Vision, Capitalism, Socialism and Democracy after 40 years*, Eastbourne, 1981. De in 1984 opgerichte International Schumpeter Society is ook een reflectie van die hernieuwde belangstelling. Zie ook: H. Giersch, 'The Age of Schumpeter', *The American Economic Review*, volume 74, issue 2, 1984, pp. 103-109.
- 10 R. Skidelsky, *John Maynard Keynes, The Economist as Savior, 1920-1937*, 1995, pp. 223.
- 11 A. Smithies, 'Schumpeter and Keynes', *The Review of Economic and Statistics*, volume 33, issue 2, 1951, pp. 163-199.
- 12 Zie ook: W. van Dieren en A. Heertje, 'Het herstel van deze economie leidt tot een ramp. Crisis als kans voor herstel', *NRC Handelsblad*, 16 maart 2009.
- 13 H.P. Minsky, *The Financial Instability Hypothesis*, The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper no. 74, 1992.
- 14 H.P. Minsky, 'Money and Crisis in Schumpeter and Keynes' in: J. Wagener en J.W. Drukker, *The Economic Law of Motion of Modern Society: A Marx-Keynes-Schumpeter Centennial*, Cambridge, 1986, pp. 112-122.

FAILLIET VAN HET INTERVENTIONISME

DE CRISIS BEWIJST EENS TE MEER DAT HET TIJD IS
VOOR EEN RADICAAL NIEUWE KIJK OP DE ECONOMIE.
HET HUIDIGE 'KEYNESIAANSE' MACRO-ECONOMISCHE
BELEID BRENGT ONZE TOEKOMST IN GEVAAR

KAREL BECKMAN

Sinds de wereld te maken kreeg met de economische crisis wordt luidruchtig het failliet van de vrije markt wereldkundig gemaakt. Immers, zo de gedachte, de vrije-marktideologie zorgt voor ongeremde en ongecontroleerde zelfverrijking van enkelen, waar de rest op een goed moment de dupe van wordt. Dat moment is met de crisis aangebroken. Karel Beckman vraagt zich in zijn artikel af of het wel terecht is dat de vrije markt failliet wordt verklaard. In de ogen van de auteur domineert de vrije markt reeds lang niet meer het Westerse denken. Integendeel: staatsbemoeienis ten aanzien van de economie is aan de orde van de dag en heeft ons in de huidige crisis gemanoeuvreed. Wat is er dan aan de hand?

Toont de economische crisis het failliet aan van 'de vrije markt'? Dat is wel het algemeen aanvaarde beeld. De *Financial Times* heeft geschreven dat de crisis 'het geloof heeft vernietigd in de vrije-marktideologie die het Westerse economisch denken een generatie lang heeft gedomineerd.' En als de vrije markt het probleem is, dan is de oplossing, uiteraard, de staat. Meer smaken zijn er niet. Dus zijn politici verwoed bezig de invloed van de staat op de economie uit te breiden – ze voeren 'stimuleringspakketten' door, voeren hun budgetten op en breiden het toezicht uit. Er klopt alleen één ding niet aan dit verhaal. De 'vrije-marktideologie' domineert het

de enige remedie tegen
de recessie is
hem laten uitwoeden

Westerse denken al lang niet meer. In alle Westerse landen domineert de staat de economie – met bergen wetten en regels, torenhoge overheidsbegrotingen, begrotingstekorten en staatsschulden. De staat controleert ook het geldwezen – het hart van de economie. Het zijn overheden en centrale banken die bepalen hoeveel geld er in de economie circuleert, hoeveel krediet particuliere banken mogen verlenen (hoe weinig reserves ze mogen aanhouden), hoe hoog de belangrijkste rentestanden zijn en wat 'wettelijke betaalmiddelen' zijn. Daarbij hebben zij de band die er van oudsher bestond tussen papiergeld en onderliggende waarden, zoals goud, al decennia geleden doorsneden. Ons hele financiële systeem – inclusief al onze spaar- en pensioengelden, alles wat we denken te bezitten – draait op ongedekt papiergeld dat door de staat wordt uitgegeven.

Ben Bernanke, de voorzitter van de Amerikaanse Federal Reserve Bank (de Fed), zei daar in 2002 dit over: 'De Amerikaanse regering heeft een technologie, genaamd een drukpers (of tegenwoordig het elektronische equivalent ervan), die haar in staat stelt zoveel Ame-

rikaanse dollars te vervaardigen als zij wil, praktisch zonder enige kosten. Door de hoeveelheid dollars in omloop te vergroten [...], kan de regering de waarde van de dollar in termen van goederen en diensten

verlagen, wat op hetzelfde neerkomt als het verhogen van de prijs in dollars van die goederen en diensten. We kunnen concluderen dat, in een papieren-geldsysteem, een

vastberaden regering altijd kan zorgen voor hogere uitgaven en dus positieve inflatie.’

Met dat laatste bedoelde Bernanke dat de Fed de economie altijd kan laten ‘groeien’, althans, in zijn visie van wat ‘groei’ inhoudt, namelijk ‘hogere uitgaven’. Wat hij in feite zei is dat het economische lot van de Amerikaanse burger in de veilige handen ligt van de Amerikaanse centrale bank. Hoe veilig, dat weten we inmiddels.

Zoals het citaat van Bernanke laat zien, staat het Westerse economische denken al lang niet meer in het teken van de vrije markt, maar van het *interventionisme*. Centrale banken en overheden ‘sturen’ de economie volgens Keynesiaanse (en soortgelijke) recepten. Deze macro-economische politiek is in de jaren

dertig in gang gezet om te zorgen voor een nieuw tijdperk van recessieloze welvaart. De huidige crisis toont aan dat dit beleid failliet is en dat onze macro-economen en politici de weg kwijt zijn. De maatregelen die zij nu doorvoeren – lagere rentes, stimuleringspakketten, miljardenkredieten, vergroting van overheidsschulden – zijn allemaal maatregelen die al *vooraf* gingen aan de crisis en er dus nooit een oplossing voor kunnen zijn. De crisis is *veroorzaakt* door expansionistisch en interventionistisch beleid, met name het beleid van de Amerikaanse centrale bank, die zowel in de periode 2001-2006 als eind jaren negentig agressief de kredietverlening aanjoeg, nieuw geld in de markt pompte en de rente laag hield – terwijl de regering van George W. Bush de staatsschuld tot recordhoogte opvoerde. Op dezelfde voet verder gaan zal de crisis alleen maar verergeren. Het is zelfs niet onmogelijk dat dit leidt tot de volledige ineenstorting van ons financiële systeem.

Het wordt tijd om onder ogen te zien dat het interventionistische paradigma ons niet heeft gebracht wat we ervan hadden verwacht. Tijd voor een nieuw model.

Het moderne interventionistische beleid is terug te voeren op het gedachtengoed van John Maynard Keynes. In zijn *General Theory of Employment, Interest and Money* uit 1936 stelde Keynes dat de depressie van de jaren dertig werd veroorzaakt doordat kapitalisten het kapitaal bewust schaars hielden (onderinveesterden). Dat deden

ze omdat ze wisten dat er anders onvermijdelijk ‘overproductie’ (oftewel ‘onderconsumptie’) zou ontstaan. Daardoor zou het rendement op hun investeringen (‘marginal efficiency of capital’) worden tenietgedaan.

De oplossing was volgens Keynes om het kapitaal in handen te brengen van de staat, die vervolgens moet bepalen wat en hoeveel er dient te worden geïnvesteerd. Hij noemt dat letterlijk de ‘euthanasie van de rentenier

en de euthanasie van de cumulatieve onderdrukkende macht van de kapitalist om de schaarse-waarde van het kapitaal te exploiteren’. Als die ‘euthanasie’ zich heeft voltrokken, en de productie is genationaliseerd, dan, zegt Keynes – in Marxistisch-utopische stijl – zal er ‘binnen één generatie’ een overvloed aan kapitaalgoederen

zijn en zal er een definitief einde komen aan werkloosheid en armoede.

In de Keynesiaanse kijk op de wereld – die is terug te voeren op ideeën van de mercantilisten, en denkers als Bernard Mandeville, Thomas Malthus en Karl Marx – zit het centrale economische probleem aan de vraagzijde. De economie kan in deze visie alleen blijven draaien als de vraag wordt gestimuleerd en het sparen ontmoedigd. Hedendaagse economen denken nog steeds in deze trant. Nobelprijswinnaar Paul Krugman heeft overheden opgeroepen om zoveel mogelijk geld uit te geven (‘het maakt niet uit waaraan’) om de crisis te bestrijden. Topeconoom Willem Buiter heeft zelfs voorgesteld om een negatieve rente in te voeren en *contant geld te verbieden*. Voorstellen waar een zekere paniek in valt te herkennen.

Het is echter niet zo heel moeilijk om in te zien dat het Keynesiaanse denken oorzaak en gevolg verwart. Het is waar dat de vraag inzakt in tijden van crisis, maar dat is een gevolg van de recessie, niet de oorzaak. Noch de huidige crisis noch die van de jaren dertig werd vooraf gegaan door het wegvallen van de vraag!

Wat Keynes en zijn aanhangers niet lijken te kunnen bevatten is dat economische groei is gebaseerd op productie, niet op consumptie. Het doel van productie is ongetwijfeld consumptie, maar consumptie is alleen mogelijk indien er eerst middelen zijn geproduceerd. Het is een misvatting dat ‘consumentenbestedingen’ een maatstaf kunnen zijn voor economische groei, bijvoor-

de ideologie van
de vrije markt domineert
het Westerse denken
al lang
niet meer

beeld dat ‘de Amerikaanse consumptie’ de ‘motor is van de wereldeconomie’, zoals je vaak op de financiële pagina’s van de kranten leest. Een absurditeit. Welvaart betekent uiteraard het *vermogen* om te consumeren, maar van consumeren word je *armer*, niet rijker. Het centrale economische vraagstuk is een productievraagstuk, namelijk hoe schaarse middelen – kapitaal, arbeid en grondstoffen – zo effectief mogelijk kunnen worden ingezet om producten (en diensten) te creëren die voldoen aan de behoeften van mensen. Dit is de enige manier om welvaart te creëren.

Hiermee zeg ik niets nieuws. In de 18^e en 19^e eeuw hebben denkers als David Hume, Adam Smith, Jean-Baptiste Say en John Stuart Mill al lang en breed afgerekend met de mercantilistische misvatting dat het ‘goed is voor de economie’ om zoveel mogelijk te consumeren. De Malthusiaanse angst voor een toestand van algehele overproductie werd door Say ontkracht met zijn beroemde ‘wet’ die stelt dat productie zijn eigen vraag creëert, omdat mensen uiteindelijk produceren om te kunnen consumeren. Zoals John Stuart Mill dit idee van Say verwoordde: ‘Degene die zijn inkomen spaart is evenzeer een consument als degene die het uitgeeft: hij consumeert het alleen op een andere manier; [zijn inkomen] zorgt voor [...] materialen die kunnen worden gebruikt door productieve arbeiders [...]. Wat een land nodig heeft om rijker te worden, is nooit consumptie, maar productie. Waar productie heerst, kunnen we er zeker van zijn dat er geen tekort is aan consumptie. Producent impliceert dat de producent wil consumeren; waarom zou hij zichzelf anders nodeloos werk bezorgen?’

De enige manier om de productiecapaciteit te vergroten is, zoals Mill ook opmerkt, door consumptie uit te stellen – door te *sparen*. Sparen is de basis van kapitaalsvorming. Met kapitaal kunnen investeringen worden bekostigd in nieuwe productieprocessen, waarmee een hogere productie en dus een hogere welvaart kan worden bereikt.

Er is op voorhand geen reden om aan te nemen dat dit proces waarbij, in een vrije markt, ondernemers beslissingen nemen over de inzet van kapitaal, instabiel is of zou leiden tot algehele ‘overproductie’. Ondernemers baseren zich bij hun investeringsbeslissingen op markt-

prijzen. Die vormen de belangrijkste indicatoren van de beschikbaarheid van productiemiddelen en de behoeften van mensen. De belangrijkste marktprijs is die van het kapitaal zelf, dat wil zeggen, de rente. Een lage rente is een signaal dat er veel middelen beschikbaar zijn die niet zijn geconsumeerd en die daardoor kunnen worden gebruikt voor investeringen in productie. Bij een hoge rente geldt het omgekeerde. Als er sprake is van efficiënte prijsvorming, ligt het niet voor de hand dat kapitalisten zich massaal vergissen in hun investeringsbeslissingen.

Toch is dat laatste precies wat er gebeurt als er een recessie uitbreekt. Hoe valt dit dan te verklaren? Niet, zoals gezegd, door te verwijzen naar het plotseling wegvallen van de vraag. De ‘Oostenrijkse’ economische school van Ludwig von Mises en Friedrich Hayek, heeft een eeuw geleden al een theorie ontwikkeld om dit fenomeen te verklaren. Mises en Hayek constateerden dat het proces van vrije prijsvorming wordt verstoord door staatsingrijpen in de economie. Overheden creëren (al dan niet via een centrale bank en particuliere banken) geld uit het niets en pompen dat in de economie, of, wat op hetzelfde neerkomt, ze dwingen rentes af die lager liggen dan de marktprijs. Dit heeft tot gevolg dat bedrijven (en consumenten) massaal op het verkeerde been worden

gezet: ze denken dat er meer kapitaal beschikbaar is (er is inderdaad ook meer *geld* beschikbaar, maar dat is niet hetzelfde), dan er in werkelijkheid is, en gaan teveel investeren (of, in het geval van consumenten, teveel uitgeven). Dit leidt in eerste

stantie tot een hausse, die echter niet in stand kan worden gehouden, omdat vroeg of laat blijkt dat de productie- of consumptiemiddelen niet werkelijk zijn toegenomen. Als dat duidelijk wordt, klapt de zeepbel en is de recessie een feit.

Merk op dat dit exact het proces is dat vooraf is gegaan aan de huidige crisis. Met name de Amerikaanse centrale bank heeft – via de particuliere banken – in de periode 2001-2006 voor honderden miljarden aan nieuwe kredieten in de markt gepompt. Daarnaast verlaagde de Fed in dezelfde tijd (2001-2004) de rente stapsgewijs naar 1%. Deze liquiditeitsinjecties en renteverlagingen waren expliciet bedoeld om de economie te ‘stimuleren’ na de dotcom-recessie van begin 2000, waaraan ook een

in de Keynesiaanse kijk op de wereld zit het centrale economische probleem aan de vraagzijde

periode van geldcreatie vooraf was gegaan. Dit beleid had de volledige instemming van de meeste gevestigde economen, die het er over eens waren dat we hierdoor een mooie 'zachte landing' konden verwachten na een al even geslaagde klim op het economische surfboard. De heden-daagse aanhangers van Mises en Hayek waarschuwden daarentegen dat het beleid van de Fed onherroepelijk zou leiden tot een (diepe) recessie. Zij werden er letterlijk om uitgelachen. (Je kunt de filmpjes op *Youtube* bekijken, bijvoorbeeld die waarin de door de Oostenrijkse economie geïnspireerde beleggingsexpert Peter Schiff waarschuwt voor de ramp die komen gaat en wordt weggehoond door mainstream-economen, terwijl Ben Bernanke doodleuk beweert dat het prima gaat met de economie. Zoek op 'Peter Schiff was right' en 'Ben Bernanke – why are we still listening to this guy'.)

Het is belangrijk om te benadrukken dat ook de befaamde 'crash' van 1929 en de daaropvolgende depressie werd vooraf gegaan door grootschalige monetaire manipulatie van de Fed. Over deze episode in de geschiedenis worden heel veel mythes verkondigd. Zo wordt beweerd dat de crash het gevolg was van uit de hand gelopen speculaties op de aandelenmarkten, maar er wordt niet bij verteld dat die speculaties werden veroorzaakt door het welbewust aanjagen van de economie door de centrale overheid. De Fed, die in 1913 was opgericht (en vrijwel meteen de kapitaal-lenzen voor de banken verlaagde om de kredietverlening te stimuleren), voerde in de jaren twintig een agressief beleid van kunstmatige kredietexpansie. In 1924 begon wat één econoom uit die tijd (Benjamin Anderson, hoofdeconoom van de Chase Manhattan Bank) omschrijft als 'een immense kunstmatige manipulatie van de geldmarkt' door de Fed. Het bankkrediet werd in een jaar tijd met \$4 miljard opgevoerd. Dat geld zocht zijn weg naar de aandelenmarkt en de vastgoedmarkt. In 1927 gebeurde hetzelfde. 'Tussen het midden van 1922 en april 1928, onnodig, zonder enige legitieme reden, luchthartig, onverantwoord, breidden we het bankkrediet twee keer zo hard uit [als in de eerste wereldoorlog] en in de daaropvolgende jaren betaalden we daarvoor een verschrikkelijke prijs', schrijft Anderson.

het wordt tijd dat we onder ogen zien dat het interventionistische paradigma plaats moet maken voor een nieuw model

De tweede mythe is dat de 'conservatieve' president Herbert Hoover vervolgens niet ingreep en de crisis op zijn beloop liet. Niets is minder waar. Hoover, die verre van een laissez-faire liberaal was, reageerde met een in de VS nog nooit vertoond 'Keynesiaans' beleid van monetaire expansie, verlaging van de rente, verhoging van de belastingen, vergroting van de overheidsuitgaven en verhoging van het begrotingstekort. Dat laatste liep op tot \$2 miljard. De rente die banken moesten betalen aan de centrale bank werd verlaagd van 4,5% naar 2% (in de periode 1930-31). De Fed kocht op grote schaal obligaties van de banken. Verder stak Hoover \$915 miljoen in de bouw van publieke werken. Hoovers 'stimuleringsbeleid' zorgde voor een tijdelijke opleving van de economie, maar in 1932, het jaar dat Roosevelt werd gekozen, zakke de Amerikaanse economie naar een nieuw dieptepunt.

De derde mythe is dat Roosevelt met zijn 'New Deal' de economie uit het slop wist te halen. Roosevelt ging inderdaad door in hetzelfde spoor als zijn voorganger. Hij schrapte de gouden standaard in 1933, nationaliseerde het zilver, voerde vanaf eind 1933 de overheidsbestedingen en het begrotingstekort gigantisch op, verhoogde de inkomstenbelastingen drastisch, verbood 'teveel' besparingen door het bedrijfsleven, en stimuleerde zoveel mogelijk het verhogen van lonen en prijzen, waaronder de landbouwprijzen.

Succes had hij echter niet met dit beleid. Na vijf jaar New Deal, stortte de beurs in 1937 opnieuw in. In de periode begin 1937 tot eind maart 1938 daalde de Dow Jones index met de helft. In 1938 was de werkloosheid twee keer zo hoog als in 1930. De industriële productie kelderde met 34,5% in een jaar tijd (medio 1937 tot medio 1938). Niet voor niets duurde de Depressie het hele decennium van de jaren dertig, terwijl Roosevelt in 1932 was gekozen.

Als stimuleringsbeleid niet werkt, hoe moeten we de crisis dan te lijf gaan? Een belangrijke implicatie van de Oostenrijkse theorie is dat de recessie het proces is waarbij door monetaire expansie veroorzaakte *scheefgroei* (verkeerde en overmatige investeringen én overconsumptie) wordt gecorrigeerd. De recessie is nodig om de economie

weer in balans te brengen, dat wil zeggen, om de inzet van het beschikbare kapitaal, arbeid en grondstoffen weer in overeenstemming te brengen met de werkelijke behoeften én mogelijkheden van personen en bedrijven. Niet de recessie is slecht, de zeepbel was slecht. De recessie doet wel pijn – dat is iets anders.

De recessie heeft tot gevolg dat consumenten die massaal op krediet hebben gekocht – meer hebben geconsumeerd dan geproduceerd – hun consumptie moeten aanpassen. Dat is nodig: mensen kunnen niet doorgaan met teveel consumeren, dat wil zeggen, meer consumeren dan ze produceren. Bedrijven die verkeerde investeringen hebben gepleegd, teveel hooi op hun vork hebben genomen, in onrendabele activiteiten zijn gestapt, zullen de tering naar de nering moeten zetten en weer trachten te produceren wat de markt vraagt tegen prijzen die de markt wil betalen. Ook dat is een noodzakelijk proces.

Deze periode van aanpassing gaat onvermijdelijk gepaard met werkloosheid en deflatie. Ondernemers hebben tijd nodig om hun activiteiten en productiemiddelen opnieuw te organiseren, en om weer kapitaal op te bouwen; consumenten hebben tijd nodig om hun vermogens weer op te bouwen – jawel, om te *sparen*. Niets wordt door de Keynesiaanse econoom meer gevreesd dan dat bedrijven en consumenten sparen – maar niets is harder nodig om de economie weer gezond te maken. Tijdens de hausse is kostbaar kapitaal verspild, dat weer moet worden aangevuld.

Als er in deze fase, zoals nu gebeurt, opnieuw kunstmatig krediet in de economie wordt gepompt, leidt dit ongetwijfeld tot een tijdelijke opleving. Maar door de overheid gedrukt papieren geld is niet hetzelfde als kapitaal. Wat er gebeurt bij nieuwe geldinjecties is dat er een nieuwe ronde start van onevenwichtigheden in de economie – op precies dezelfde manier als de eerdere kredietexpansie dat heeft gedaan. Er ontstaat *meer* scheefgroei. Er worden opnieuw onrendabele activiteiten opgestart die werkelijk welvaartsverhogende activiteiten verdringen. Er ontstaat opnieuw inflatie.

Ga maar na: als het werkelijk mogelijk was om de economie te stimuleren door papieren geld te drukken, of de uitgaven te 'stimuleren', dan waren de economische problemen in de wereld al lang geleden opgelost!

De enige afdoende remedie tegen de recessie is dan ook om hem te laten uitwoeden. Dat wil niet zeggen dat de overheid niets kan doen. Het kan zinvol zijn om investeringen in rendabele publieke activiteiten naar voren te halen. En er zijn andere manieren om werkelijke groei te bevorderen, bijvoorbeeld door het overheidsbudget terug te schroeven en belastingen te verlagen, en door bureaucratie en regeldruk te verminderen. Zeker, het is ongetwijfeld van belang dat burgers en bedrijven 'vertrouwen' hebben in de economie. Maar dat vertrouwen wordt niet bevorderd door geld-dronken banken en overheden die voortdurend ingrijpen in de economie, de geldhoeveelheid manipuleren en gigantische schulden opbouwen. Een overheid die de markt zijn werk zou laten doen, de mone-

in het Keynesiaanse
denken wordt de oorzaak
verward met het gevolg

taire expansie aan banden zou leggen, de bureaucratie zou beperken, de belastingen zou verlagen, de staatschuld zou afbouwen, begrotingstekorten zou vermijden, af zou zien van protectionistische maatregelen, en een harde (door goud gedekte) munt zou invoeren, zo'n overheid zou pas echt zorgen voor vertrouwen.

Is er iemand die echt gelooft dat we in de situatie zouden zitten waar we nu in zitten, als we een overheid hadden die een dergelijk beleid zou voeren?

In een essay uit 1931, vijf jaar voordat de *General Theory* van Keynes verscheen, waarschuwde Ludwig von Mises: 'Aan het beleid van kredietexpansie moet onvermijdelijk een einde komen – als het niet vroeger is, doordat de banken hun beleid wijzigen, dan later, in een catastrofale ineenstorting.'

We staan nu wederom op het punt dat Mises in 1931 beschreef – we staan voor de keuze om te stoppen met geld injecteren en de crisis te laten uitwoeden of doorgaan tot de monetaire expansie van de overheid onze welvaart heeft vernietigd. Het is de keuze tussen een zware operatie ondergaan – of aan kanker kapot gaan.

K. Beckman is sinds november 2007 hoofdredacteur van European Energy Review (www.europeanenergyreview.eu), een vakblad voor de Europese energie-industrie. Daarvoor is hij zes jaar redacteur geweest bij het Financieel Dagblad. Een uitgebreide versie van dit artikel, inclusief bronvermelding, is te vinden op: www.charlieville.nl.

VOLTOOI DE SCHEIDING TUSSEN KERK EN STAAT

LIBERALE REFLECTIES OP DE ROL VAN RELIGIE
IN HET PUBLIEKE DOMEIN

PATRICK VAN SCHIE

Op zaterdag 25 april 2009 werd de jaarlijkse Dag van de Filosofie in Tilburg gehouden. Het middagprogramma bevatte een sessie over 'Religie, politiek & civil society', waarin de Belgische filosoof Donald Loose betoogde dat onze democratische rechtsstaat zou zijn te danken aan de christelijke traditie en 'erkenning' verlangde voor de zijns inziens heilzame werking van religie op het publieke domein. Als co-referent trad op Patrick van Schie, de directeur van de Teldersstichting; hij bestreed Loose's stelling en gaf aan dat de democratische rechtsstaat juist in hoge mate op het christendom is bevochten. Aan gelovigen en godsdienstige organisaties mogen ook geen voorrechten worden gegeven; integendeel, bestaande voorrechten moeten verdwijnen. Het hiernavolgende artikel is een uitwerking van het betoog van Van Schie.

ASSERTIEVE GELOVIGEN

Eind 2006 woonde ik de presentatie bij van de WRR-lezing, die tot thema had de WRR-Verkenning *Geloven in het publieke domein*. Ter opening van de WRR-lezing verklaarde Wim van de Donk, op de Dag van de Filosofie moderator van de sessie over 'religie, politiek en civil society', dat religie een 'opmerkelijke terugkeer' beleefde. Tijdens die bijeenkomst in de Nieuwe kerk te Den Haag deed hij zijn best als voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) zijn gezicht in de plooi te houden – men zou kunnen zeggen: neutraliteit te betrachten – maar enig triomfalisme wist hij toch niet te verbergen. Zijn partijgenoten bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA konden het zich veroorloven meer openlijk victorie te kraaien, wat zij deden door aan

de zomer-special van hun periodiek de provocerende titel te geven *Zonder geloof geen democratie*. Vandaag, op de Dag van de Filosofie, verkondigt Donald Loose, in dezelfde lijn, brutaalweg de stelling 'Zonder christendom geen rechtsstaat'!

ONZE RECHTSSTAAT EEN VOORTBRENGSEL VAN HET CHRISTENDOM?

Onlangs heb ik op verzoek een 'canon van de Verlichting' samengesteld en gepresenteerd. Net als de roemruchte 'canon van de Nederlandse geschiedenis' bestaat ook deze canon uit 'vensters'. Een aantal van die 'vensters' had ik onder het kopje 'voorwerk' gezet, omdat ik daarin enkele voorwaarden behandelde die de Verlichting mogelijk hebben gemaakt, en in één van die vensters had ik de 'gang naar Canossa' geplaatst. Dat wekte wel enige verbazing. Wie weet wat de 'gang naar Canossa' voor historische gebeurtenis was, zal dat begrijpen, anderen zullen enige toelichting nodig hebben.

De 'gang naar Canossa' was het hoogtepunt van de zogeheten Investituurstrijd. Dat was een strijd in de Hoge Middeleeuwen tussen de paus enerzijds en een aantal wereldlijke heersers in Europa anderzijds om de hoogste macht, om de vraag wie van hen het uiteindelijk voor het zeggen had. Concreet ging dat over de vraag wie de bisschoppen mocht benoemen, de paus of de vorst van het gebied waarin een bisdom was gelegen. De 'gang naar Canossa' kwam voort uit precies deze strijd tussen paus Gregorius VII (een Duitser) en 'Rooms koning' (de vorst van ruwweg de Duitse landen plus wat aangrenzende gebieden) Hendrik IV. Die strijd escaleerde nogal: Hendrik IV riep een synode bijeen waar hij – met steun van Duitse bisschoppen – verklaarde dat de paus was afgezet, Grego-

rius VII op zijn beurt deed de Rooms koning in de ban.

De ‘gang naar Canossa’ slaat op de tocht die Rooms koning Hendrik IV in januari 1077 ondernam naar Rome in een poging door directe confrontatie met Gregorius VII uit de impasse te geraken. Onderweg doorkruiste hij het Italiaanse plaatsje Canossa, waar toevalligerwijs op dat moment ook de paus die op reis was naar Augsburg belandde. De paus had zijn intrek genomen in de burcht van Canossa, en Hendrik IV wilde daar naar binnen om de paus te ontmoeten. Het was bitter koud, maar de paus liet de Rooms koning, die boete wilde doen, drie dagen blootsvoets voor de burcht in de sneeuw staan. Uiteindelijk kon de paus echter niet anders dan de boetedoening aanvaarden en de banvloek over de koning opheffen. De ‘gang naar Canossa’ lijkt oppervlakkig een knieval van de koning voor de paus te zijn geweest, maar in werkelijkheid werd daar in, en voor, die Italiaanse burcht de patstelling tussen kerk en staat bevestigd (welke 45 jaar later werd geformaliseerd in het Concordaat van Worms). En daarmee werd de basis gelegd voor het rechtsstatelijk beginsel dat elke macht een tegenmacht behoeft.

Loose zal nu misschien zeggen: ‘Zie je wel, het christendom heeft ruimte geschapen voor de ontwikkeling van de rechtsstaat.’ Maar zo’n interpretatie zou ver bezijden de historische waarheid zijn. De patstelling was namelijk bepaald *niet* een uitkomst van de strijd die de kerk voor ogen had gestaan. Gregorius VII had immers kort na zijn verkiezing tot paus duidelijk gemaakt – in zijn *Dictatus papae* – dat hij zich niet alleen beschouwde als de baas over alle kerkelijke aangelegenheden, waaronder hij – terecht – de bisschopsbenoemingen schaarde, maar dat hij zich ook het oppergezag over alle wereldlijke autoriteiten aanmatigde. Wat reeds dit voorbeeld uit de geschiedenis aangeeft, is dat de rechtsstaat weliswaar *in wisselwerking* met het christendom tot stand is gekomen, maar dat kerk en staat daarbij *geen bondgenoten* zijn geweest *doch* elkaars *bittere tegenstanders*. De rechtsstaat is dan ook allerm minst het voortbrengsel van een ruimhartige, zelfkritische religie. Integendeel, die rechtsstaat is zwaar *bevocht* op een aanmatigende religie, een religie die – zoals Loose het tot mijn huiver verwoordt – de ‘functionele maatschappelijke betekenis heeft [...] niet zichzelf te redden maar de wereld’. Het is deze pretentie die in de geschiedenis zoveel leed heeft veroorzaakt en zoveel slachtoffers heeft gemaakt, in haar religieuze variant

en in een wereldse variant toen in de twintigste eeuw totalitaire stromingen – het nationaal-socialisme en het communisme – deze christelijke zendingsdrang overnamen.

Dit zijn ook exact de pretenties waar voorstanders van individuele vrijheid en rechtsstatelijkheid – in het bijzonder de anti-totalitaire liberalen – zo van gruwen. Daarom hebben zij gestreden tegen zulke kerkelijke pretenties en tegen politieke stromingen die de gemeenschap boven het individu plaatsen. Voor wat betreft de kerkelijke aanspraken op een meer verreikende invloed, meenden nogal wat seculier gezinden in de twintigste eeuw dat zij de strijd hadden gewonnen. Dat was voorbarig. Ten eerste is de terreinwinst inzake de scheiding van kerk en staat nooit volledig, of volkomen, geweest. Religieuze organisaties hebben helaas tal van privileges behouden. Ten tweede blijft alertheid geboden. Zoals aangehaald aan het begin van mijn bijdrage, is er een terugkeer te zien van religieuze vechtlust. Christenen in Nederland doen bijvoorbeeld op dit moment weer verwoede pogingen om – via het huidige christelijk-socialistische kabinet, dat zelf beslissingen bij voorkeur vooruit schuift maar wel schijnt te weten wat goed is voor de Nederlandse burgers – de staat in te zetten om hun eigen specifieke moraal aan andersdenkenden op te leggen.

CHRISTELIJKE VARIANTEN EN HUN STRIJD TEGEN DE VRIJE GEDACHTE

Donald Loose stelt in zijn bijdrage dat het christendom bij uitstek ‘zelf-kritisch’ is. Nu is het zonder meer waar dat in de loop der eeuwen binnen het christendom allerlei kritische geesten zijn opgestaan, mensen die een andere interpretatie aan de bijbel, of meer algemeen aan Gods bedoelingen met de wereld, gaven dan het gevestigde gezag. Maar wie beweert dat dit ooit door de kerkelijke autoriteiten op prijs werd gesteld, gaat – zachtjes gezegd – nogal slordig met de geschiedenis om. Kerkelijke twisten, banvloeken, scheuringen en godsdienstoorlogen getuigen van, laat ik het vriendelijk formuleren, een nogal armetierige christelijke debatcultuur. Kerkleiders staan er ook niet bekend om dat zij hun leerstellingen presenteren onder verwijzing naar het Popperiaanse falsificatieprincipe: zo van, wij zeggen dit nu wel, maar wij geven onze leerstelling graag prijs voor een beter alternatief.

Ons beperkend tot de grote christelijke stromingen in West-Europa, moet worden opgemerkt dat zij alle een

nogal bezoedelde reputatie hebben met betrekking tot de wijze waarop zij hun critici tegemoet traden. Over de Rooms-Katholieke kerk kunnen wij kort zijn: Index, inquisitie, excommunicatie, ketterverbrandingen; het zijn zo wat steekwoorden die geen toelichting behoeven, zeker niet in dit calvinistische landje, waar zij vaak – en maar al te gretig – breed worden uitgemeten.

Maar de calvinisten zelf zijn geen haar beter. Begin dit jaar, in januari 2009, bestond onze premier Jan-Peter Balkenende het om tijdens een van de herdenkingen van de vijfhonderdste geboortedag van Calvijn te beweren dat ons land aan deze reformator, of in ieder geval aan de calvinistische geest, zijn ‘open en vrije’ karakter te danken heeft.¹ Zulke woorden worden gesproken over een man die zijn critici – in een preek gehouden op 16 oktober 1555 – afdeed als ‘domme honden die hun vuil tegen Gods majestatie uitkotsen en alle religie willen perverteren’.² Calvijn was predikant in dienst van de stad Genève, van 1537 (met een korte onderbreking) tot zijn dood in 1564. Over diens positie in de stad schreef Calvijn-kenner William Naphy: ‘Calvin was the visible face – and audible voice – of authority in the city. He interpreted the Scriptures, declared God’s Word, admonished, cajoled and threatened the people of Geneva.’³ Oftewel: de autoriteiten ‘erkenden’ het calvinisme; het was de door Calvijn opgestelde geloofsbelijdenis die in de stad werd afgedwongen. Wie daar niet naar leefde of wie het waagde Calvijns leer te betwisten, stond een harde straf te wachten. Naast velen die gevangenisstraf kregen opgelegd, vaak wegens onbenuligheden (zoals dansen of in slaap vallen tijdens de preek) werden in totaal 76 mensen tijdens Calvijns bewind verbannen terwijl 48 personen ter dood werden gebracht. Calvijn trad hierbij niet zelf als rechter op, maar hij gaf soms ‘advies’ – een vorm van ‘erkenning’ door het wereldlijk gezag? –, in andere gevallen sanctioneerde hij de vonnissen. Als wij dit aantal slachtoffers afzetten tegen het aantal inwoners dat Genève toen telde, is het alsof in het huidige Nederland 150.000 mensen worden verbannen of geëxecuteerd omdat een geestelijk leider hun leven of hun denkbeelden niet ‘erkent’. Ziedaar de ‘open en vrije’ aard van Calvijn.⁴

de rechtsstaat is
geen voortbrengsel
van een zelfkritische
religie, doch bevochten
op een aanmatigende
religie

Bij de lutheranen is het van hetzelfde laken een pak. Neem Zweden, waar het lutheranisme al vroeg door de koning werd omarmd, namelijk in 1527. Eind zestiende eeuw kregen alle niet-lutheranen te horen dat zij hun biezen dienden te pakken. Al hun bezittingen werden verbeurd verklaard, en wie het land niet verliet belandde in de gevangenis. Pas in 1860 werd het wettelijk verbod op het aanhangen van het katholieke geloof opgeheven, pas sinds 2000 is het lutheranisme niet langer de Zweedse staatsgodsdienst.

Een en ander was natuurlijk geheel in de pre-Verlichtingsgeest, die van de tijd van het *cuius regio, eius religio*. Zelf nadenken, kritiek en uiteraard keuzevrijheid voor het individu waren uitgesloten. Logischerwijs zou Loose hierin overigens geen probleem moeten zien. Hij keert zich immers tegen de ‘vermarkting’ van de religie, dat wil dus zeggen tegen het ruimte bieden aan vrije autonome keuzes.

Nu kan men mij tegenwerpen dat de door mij genoemde voorbeelden ‘oude koek’ betreffen. Maar naast het feit dat hiervan nogal wat hardnekkig aangekoekt is gebleven, tonen de voorbeelden wel aan dat het christendom bepaald geen ruimte voor de rechtsstaat heeft gecreëerd, zoals Loose beweert, maar zich juist heeft ingespannen om ontluikende rechtsstatelijkheid de kop in te drukken. Verlichting en christendom zijn derhalve geen ‘bondgenoten’ geweest. Nee, christelijke organisaties en gezagsdragers hebben hun uiterste best gedaan de lichten zo snel mogelijk te doven.

De gemeenschappelijke noemer in de voorbeelden, die moeiteloos met andere zouden kunnen worden uitgebreid, is dat de grote stromingen in het christendom overal waar zij de dienst konden uitmaken, waar zij sterk genoeg stonden, de staatsmacht hebben gebruikt om andersdenkenden de mond te snoeren, of erger. Dat is overigens geen onlogische handelwijze voor wie meent op zo’n manier de ander te kunnen en mogen, ja móeten ‘redden’. Uit de geschiedenis kan ook worden opgemaakt dat scheiding van kerk en staat door een geloofsgemeenschap pas werd geaccepteerd als deze zelf in een minderheidspositie verkeerde; dan bood die scheiding immers bescherming tegen dominante concurrentie. Of er werd

in scheiding tussen kerk en staat berust – tijdelijk? – voor zover het (inmiddels Verlichte) wereldlijk gezag aan godsdienstige gemeenschappen hun voorkeursbehandeling ontnam.

'ERKENNING' VAN RELIGIE IN HET PUBLIEK DOMEIN

Donald Loose houdt een pleidooi voor 'erkenning' van religie in het publieke domein, en met hem de confessionele partijen in dit land. Maar wat die 'erkenning' bij Loose nu eigenlijk precies zou moeten inhouden, blijft mistig. Misschien gaat het hem erom dat kerken en gelovigen bepaalde privileges zouden moeten hebben? Maar helaas, die bezitten zij in Nederland (en elders) nog in overvloed, ook al is dat in flagrante strijd met het rechtsstatelijke beginsel van gelijkheid voor de wet. Ik zal zo dadelijk nog enkele voorbeelden van overgebleven privileges opsommen. Of wil Loose dat kerken en religieuze organisaties subsidies krijgen? Maar ook dat duidt op het verlangen naar een voorkeursbehandeling en daarmee op een schending van de gelijkheid voor de wet. En ook hiervan bestaan nog hedendaagse voorbeelden. Of bedoelt Loose dat religies, in zijn eigen woorden, 'een inspirerend en corrigerend potentieel voor het maatschappelijk debat' vormen? Maar, vraag ik mij af, wat zou dat dan moeten inhouden? Zou hij willen dat er een verplicht advies moet worden uitgebracht over voorgenomen wetgeving door een soort 'Religieuze Correctie Raad', vergelijkbaar met de SER op sociaal-economisch terrein? Zoals in elke ware rechtsstaat vormt in ons land echter het parlement het brandpunt van het maatschappelijk debat. Dat zou eventueel kunnen worden aangevuld met het instrument van een referendum. Op de werking van het parlement, en van het referendum, is zeker een en ander af te dingen. Maar elk orgaan dat bindende besluiten zou kunnen nemen voor ons allemaal, zal toch op zijn minst voor elke Nederlander gelijkkelijk toegankelijk moeten zijn en een gelijke potentiële zeggingskracht moeten kunnen hebben.

Ik zou Loose, en de confessionelen, de woorden willen voorhouden die het liberale Tweede Kamerlid P.H. Roessingh, overigens een dominee, in 1912 opschreef:

Verlichting en
christendom zijn
geen bondgenoten
geweest in de
bevordering
van rechtsstatelijkheid

'Indien "God erkennen in het staatsrecht" beteekent met valsche leuzen te werken, of den naam van God te pas en te onpas te noemen en zoo het heilige gemeen wordt gemaakt – ja dan weigeren liberalen daaraan mede te doen. Indien het beteekent tegenstanders in de politiek als onchristenen of atheïsten of materialisten of heidenen voor te stellen – zeker, dan verheugen de liberalen zich in hun zuiver politieke beginsel, 't welk verbiedt den andersdenkenden landgenoot te ergeren in zijn godsdienstig geloof.'⁵ Waaraan ikzelf alleen nog kan toevoegen: ...of in zijn niet-gelovigheid.

WAT HOUDT HET NEUTRALITEITSBEGINSEL IN?

Confessionele politici klagen regelmatig dat liberalen van hen zouden verlangen dat zij hun geloof 'op hun nachtkastje' zouden moeten achterlaten. Zij zeggen dan dat dit natuurlijk niet kan, want geloof is niet als een kledingstuk dat men kan uittrekken, of als een boek dat men eenvoudigweg kan laten liggen. Maar volgens confessionelen zou dit wel het gevolg zijn van de liberale opvatting dat geloof *Privatsache* is.

Toch is dit volstrekt niet wat liberalen verlangen. Zeker, religie hoort huns inziens thuis in de private sfeer, maar ook maatschappelijke betrekkingen van burgers onderling behoren tot die private sfeer (zolang die sfeer althans niet is verstatelijkt, wat christen-democraten maar al te vaak hebben bewerkstelligd met hun 'maatschappelijk middenveld'). Dat betekent dat *burgers* uiting mogen geven aan hun geloof thuis, in het verenigingsleven en op straat net zoals het ieder ander – *op gelijke voet* – vrij hoort te staan uiting te geven aan zijn of haar opvattingen, van welke aard deze ook zijn. En dat mag allemaal op grond van de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van betoging (onze grondwetsartikelen 7 tot en met 9). Liberalen vinden het dan wel niet verstandig om geloof als uitgangspunt te nemen

in het bedrijven van politiek, maar zij ontzeggen niemand het recht dat wel te doen. Het beginsel van scheiding tussen kerk en staat wordt echter wel geschonden zodra wetten of andere bindende bepalingen worden opgesteld die louter zijn gegrond op religieuze opvattingen of

geschriften. Religieuze inspiratie mag er zijn, maar zij dient haar weg naar de politieke arena slechts te vinden in de vorm van voor rede vatbare argumenten. De staat mag niet worden ingezet om religieuze overtuigingen of gevolgtrekkingen daarvan, aan andersdenkenden op te leggen.

Aan een kerk of andere religieuze organisatie komen even veel rechten en bevoegdheden toe – even veel, dat is niet meer en niet minder – als aan welke particuliere vereniging ook. Voor een religieuze vereniging geldt dus hetzelfde als voor een sport- of gezelligheidsvereniging. Dat is voor religieuze verenigingen ongemakkelijk, omdat zij van oudsher – en nog altijd – gewend zijn aan bepaalde voorrechten. Zij claimen ook dat hun zaak van een ‘hogere orde’ is dan die ‘platte’ zaken waar andere verenigingen zich op richten.

Confessionele politici gebruiken dan ook wel als een argument waarom godsdienstige geïnspireerde mensen en organisaties een streepje voor zouden moeten hebben, de gedachte dat godsdienst een bijzondere betekenis heeft. Zie bijvoorbeeld SGP-Kamerlid Kees van der Staaij, die in een Kamerdebat ter verdediging van het verbod op godslastering aanvoerde dat ‘ik met Hem [God] een persoonlijke relatie heb, dat ik die God lief heb’.⁶ Waarmee dan maar meteen even een neerbuigend oordeel wordt geveld over relaties, inspiratiebronnen en drijfveren van andere mensen; die zijn blijkbaar altijd van een lager gehalte. Maar zonder daarop verder tegenwerpingen te zullen maken, zou ik willen betogen: juist omdat godsdienst voor veel individuele burgers zo’n grote betekenis heeft, is het zaak dat de staat zich er verre van houdt. De staat dient zich er niet mee te bemoeien, wel er eenzelfde ruimte aan te geven als binnen de grenzen van de wet geldt voor elke andere particuliere activiteit.

Het neutraliteitsbeginsel houdt voorts in dat de staat zelf of zijn dienaren op geen enkele wijze getuigen van enige voorkeur voor, of afkeer van, een van de religieuze gezindten, het agnosticisme of het atheïsme. Dit dienen de staat en degenen die namens de staat handelen te doen door zelf af te zien van alle religieuze uitin-

gen en banden, maar zeker ook door geen voorkeursbehandeling te geven aan welke denominatie dan ook.

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT:

MAAK HET KARWEI AF

Helaas is de scheiding tussen kerk en staat vrijwel nergens volkomen verwezenlijkt. Dit is zeker ook in Nederland niet het geval. Om een paar voorbeelden te noemen van wetten en praktijken waardoor die neutraliteit wordt geschonden⁷: de aanhef van onze wetten (‘bij gratie Gods’), de bede in de troonrede en het randopschrift op het muntstuk van twee euro; de strafbaarstelling van godslastering (die nu wellicht wordt vervangen door een strafbaarstelling van groepsbelediging, waarmee we echter van de regen in de drup belanden); een grotere vrijheid van meningsuiting voor mensen die zich beroepen op een religieuze tekst of inspiratie dan voor anderen (zie de cassussen-Van Dijke en -El Moumni)⁸; vastgestelde algemeen geldende christelijke natio-

nale feestdagen en de collectieve zondagsrust; de sluitingsdwang voor winkels (wel enigszins verminderd sinds ‘paars’ maar niet geschrapt); het toestaan van rituele slachtingen zonder verdoving; en de staatssubsidie voor het religieuze bijzonder onderwijs.

De moeizaam bevochten verworvenheid van scheiding tussen kerk en staat is al met al in Neder-

land bepaald niet volledig verwezenlijkt. Zij is trouwens zelfs in het land van de *laïcité*, Frankrijk, niet volmaakt. Dat religie wel is teruggedrongen uit de sfeer van de publieke macht – dat wil zeggen uit de sfeer waar burgers kunnen worden gedwongen zaken te doen of juist na te laten tegen hun eigen overtuiging in: de staat – is een verworvenheid die niet mag worden prijsgegeven. Aanspraken op ‘erkenning’ van religie in het publiek domein, een terugkeer derhalve van religie aan het roer van staat, dienen te worden weerstaan. Het tegendeel dient juist te gebeuren: wie de scheiding tussen kerk en staat serieus neemt zal ernaar streven de restanten uit vroeger tijden van toeëigening van publieke macht door religies, te verwijderen.

Een goed begin kan worden gemaakt door

de staat mag
niet gebruikt
worden
om religieuze
overtuigingen
aan andersdenkenden
op te leggen

afschaffing van de grondwetsartikelen 6 en 23 lid 7. In artikel 6 ligt nu de vrijheid van godsdienst vast. De vrijheid van meningsuiting, van vereniging, vergadering en betoging vormen reeds voldoende waarborgen dat eenieder zijn of haar godsdienst vrijelijk kan belijden. Artikel 6 kan slechts strekken – en doet dat in de praktijk ook – tot het verlenen van extra voorrechten aan gelovige burgers en organisaties op religieuze grondslag. Dit is strijdig met de rechtsstaat en dient zo snel mogelijk te worden beëindigd.⁹ Artikel 23 waarborgt de vrijheid en deugdelijkheid van het onderwijs, maar lid 7 daarin regelt voorts dat kinderen in bijzondere scholen eenzijdig van een bepaalde religieuze opvatting kunnen worden doordrongen. Beter is het als kinderen kennis maken met een verscheidenheid aan overtuigingen en leren zelf (daarover) na te denken, zodat zij uit alle overtuigingen hun eigen keuze kunnen maken.¹⁰ Als men wil dat het belang van religie erkend wordt, laat dit dan de maatschappelijke, niet opgelegde uitkomst zijn van een vrije keuze van volwassen burgers. Dat zou pas een volwassen benadering van religie zijn.

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M.Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD

NOTEN:

- 1 Jan Peter Balkenende, 'Dit land dankt zoveel aan Calvin', *Trouw*, 10 januari 2009.

- 2 Bernard Cottret, *Calvin. A biography*, Grand Rapids and Edinburgh, 2000, p. 235.
- 3 William G. Naphy, 'Calvin's Geneva', in: Donald McKim (ed.), *The Cambridge companion to John Calvin*, Cambridge, 2004, p. 34.
- 4 Patrick van Schie, 'Volgelingen Calvin handelen in zijn intolerante geest', *Nederlands Dagblad*, 18 maart 2009.
- 5 P.H. Roessingh, 'De tegenstellingen der "Christelijke" politiek', in: H. Goeman Borgesius, *Wat willen de vrijzinnigen?*, Doetinchem, 1905, pp. 40-59, pp. 51-52.
- 6 *Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 17 november 2004, nr. 24-1431.
- 7 Uitvoeriger behandeling in: Fleur de Beaufort and Patrick van Schie, 'The Separation of Church and State in the Netherlands', in: Fleur de Beaufort, Ingemund Hägg and Patrick van Schie (eds.), *Separation of Church and State in Europe. With views on Sweden, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*, Brussels, 2008, pp. 61-87.
- 8 Fleur de Beaufort, 'Strafbaarstelling godslastering. Maak een einde aan de rechtsongelijkheid in Nederland', *Liberaal Reveil*, 2007, pp. 187-191.
- 9 Zie meer specifiek: Patrick van Schie, 'Stop bevoorrechtting religie', *de Volkskrant*, 15 februari 2007.
- 10 Sabine Bierens en Patrick van Schie, 'Neutraliteit van de staat, godsdienstneutraal onderwijs en liberalisme', in: W.P.S. Bierens, C.L.C. Richert en P.G.C. van Schie (red.), *Grondrechten gewogen. Enkele constitutionele waarden in het actuele politieke debat*, Den Haag, 2006, pp. 147-153.

Unieke aanbieding: Nu € 20,-

Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting)

Vrijheidsstreven in verdrukking

Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940

uitgeverij boom

isbn 90 8506 126 1

gebonden, 17 x 24 cm

500 pagina's

Tientallen jaren had het liberalisme zijn stempel op de Nederlandse politiek gedrukt, maar na 1900 was het de beurt aan collectivistische ideeën en bewegingen. De liberalen, met hun individualisme en hun streven naar zoveel mogelijk vrijheid, raakten in de verdrukking. In hoeverre pasten zij zich aan? Hoe speelden zij op de nieuwe omstandigheden in? Ondanks pogingen tot samenwerking, en hoewel de stroming van betekenis bleef voor de Nederlandse politiek, zakte het liberalisme tijdens het interbellum steeds verder weg, totdat het een historisch dieptepunt bereikte bij de verkiezingen van 1937.

Over het socialisme en de confessionele stromingen zijn boekenkasten vol geschreven, maar de aandacht voor het Nederlandse liberalisme in de twintigste eeuw was tot nu toe opvallend gering. Een fatsoenlijke geschiedenis van de voorlopers van de VVD was er niet. Met *Vrijheidsstreven in verdrukking* voorziet Patrick van Schie in deze leemte. Hij werpt nieuw licht op het liberale denken over het onderwijs, de positie van de vrouw, de verhouding tussen rede en religie, en andere terreinen. Dit boek is een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van de Nederlandse politiek.

Het boek is prachtig gebonden uitgevoerd en een must voor iedereen geïnteresseerd in het Nederlandse liberalisme.

U kunt dit boek bestellen door € 20,- over te maken op giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Vrijheidsstreven in verdrukking'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boek kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag
Tel.: 070 - 363 19 48, fax: 070 - 363 19 51, email: info@teldersstichting.nl

ENERGIEVOORZIENING: EEN LIBERALE VISIE

JANNES VERWER

Een ongestoorde energievoorziening tegen betaalbare prijzen is van levensbelang voor een moderne samenleving. De politiek dient daarop een visie voor de lange termijn te ontwikkelen. Hierbij is de inbreng van mensen die in de dagelijkse praktijk daarvoor verantwoordelijkheid dragen onmisbaar. In onderstaand artikel reageert Jannes Verwer, voormalig CEO van E.ON-Benelux, op het Pamflet van een optimist van Mark Rutte.

Realisme gestoeld op rationalisme is vaak ver te zoeken in het publieke debat over energie- en klimaatvraagstukken. Ook bestaan er allerlei simplistische denkbeelden over de tijdschaal waarop nieuwe oplossingen zijn te realiseren. Brengt Mark Rutte daarin verbetering in zijn *Pamflet van een optimist* met een 'groen rechtse' agenda? Zeker, maar ik zou de zaak toch in een nog wat breder perspectief willen plaatsen en de noodzaak om scherpe prioriteiten te stellen willen benadrukken.

Rutte bekritiseert de aanpak van GroenLinks dat economische groei als bron van al het kwaad beschouwt en kneuterige en betuttelende maatregelen bepleit. Rutte daarentegen pleit voor een moderne economie met veel innovatie, vooral vanuit het midden- en kleinbedrijf, met steun van de overheid voor research & development (r&d), en een overheid als *launching customer*, die ook nog eens de producteisen stelt. Vooruitgangsoptimisme moet voorop staan. Zijn keuze voor 'nieuwe energie' volgt de gebruikelijke lijn van meer kernenergie, toepassing van geothermie en zogeheten tweede generatie biobrandstoffen. Opmerkelijk is dat hij in zijn beschouwing weinig aandacht schenkt aan het tegengaan van verspilling en het stimuleren van besparingen, terwijl met deze twee opties toch eenvoudig en tegen relatief lage kosten een wereld te winnen valt. Dat zou ons moeten aanspreken.

In *Liberaal Reveil* van maart 2009 publiceerde prof. Cees van Beers een aanvullende beschouwing over de liberale elementen, die in het pamflet in onvoldoende mate uit de verf zouden zijn gekomen. Hij wees onder meer op subsidies, die schadelijk zijn voor het milieu en het door hem veronderstelde VVD-taboe dat de overheid geen belastingprikkelers zou mogen geven. Zijn beschouwingen voegen weinig toe aan waar het mijns inziens écht om zou moeten gaan.

Hoe kijkt een bedrijfsman uit de energiesector nu aan tegen deze discussies? Vraagstukken rond energievoorziening, milieu en klimaat worden wereldwijd al zeer grondig bestudeerd. De complexiteit ervan is waarschijnlijk minder groot dan van vele andere wereldvraagstukken. En er is in ieder geval een schat aan betrouwbare gegevens beschikbaar. De gegevens worden verzameld door het *International Energy Agency* (IEA) in Parijs, die ze voorziet van robuuste toekomstscenario's. Bij deze beschouwingen is het vooral zaak om zo feitelijk mogelijk te zijn en strategisch *high grounds* te zoeken.

HIGH GROUNDS

Het mondiale energievraagstuk wordt gekenmerkt door een relatief snelle en forse groei van de vraag met zo'n 40% tot 50% in de komende 30 tot 40 jaar. Van de energievraag wordt nu 80% gedekt door de fossiele brandstoffen: kolen, olie en aardgas. De rest komt van duurzame bronnen (13%), vooral waterkracht, en kernenergie (7%). In de IEA-prognoses voor 2030-2040 wordt nog steeds meer dan 70% van de vraag gedekt door fossiele brandstoffen. Het aandeel van duurzame energie groeit sterk en het aandeel van nucleaire energie blijft gelijk. Dit betekent in absolute termen een zeer sterke groei van duurzame energie, zoals waterkracht, zonne-energie, wind, biomassa en geothermie, en een capaciteitsvergro-

ting voor kernenergie die gelijke tred houdt met de groei van de vraag. De vastgestelde reserves van fossiele brandstoffen zijn voldoende om de toekomstige vraag te dekken, al zijn met name voor de winning van olie en gas grote investeringen nodig. Uranium is ook in voldoende mate beschikbaar. De technologie die nodig is voor goedkope energieconversie – de omzetting van de ene soort energie in de andere – is daarentegen wel schaars.

Fossiele brandstoffen worden toegepast in de industrie, de elektriciteitssector, de transportsector en voor residentieel gebruik. Voor het gemak kan men in de industrielanden rekenen met elk een kwart. De transportsector gebruikt bijna alleen olie, de industrie vooral olie en gas en de staalindustrie natuurlijk kolen. De residentiële sector gebruikt ook vooral olie en gas.

Elektriciteit kan met alle vormen van primaire energie worden opgewekt: met fossiele brandstoffen, met behulp van stromingsbronnen, zoals wind en water, met zonne-energie, geothermie, kernenergie of biobrandstoffen. Elektriciteit is de meest universeel toepasbare vorm van energie omdat zij geschikt is voor het verrichten van hoogwaardige arbeid en het opwekken van laagwaardiger warmte.

DE ENERGIEVOORZIENING IN RELATIE TOT HET KLIMAATVRAAGSTUK

Onze samenleving wordt al bij een geringe energieonderbreking totaal ontwricht. Cruciaal bij het energievraagstuk is daarom hoe wij er voor zorgen dat er altijd energie beschikbaar is. Sedert enkele decennia dient daarbij ook rekening te worden gehouden met het klimaatvraagstuk.

De gemakkelijk winbare fossiele brandstoffen, olie en gas, bevinden zich vooral in het Midden-Oosten, Rusland, Nigeria en Venezuela. Recent zijn de schattingen voor de gasreserves in de VS fors naar boven bijgesteld. Het kleine aantal grootschalige vindplaatsen geeft het vraagstuk van de energievoorziening een geopolitieke dimensie. Dat geldt stellig voor Europa, maar meer nog voor bijvoorbeeld Japan. Bij uranium voor kernsplitsing zijn er geen geopolitieke problemen. Kolen, tenslotte, worden in grote hoeveelheden wereldwijd gevonden. Ze worden vooral toegepast voor elektriciteitsopwekking en staalbereiding, vooral in de landen waar ze gedolven worden.

Vanuit klimaat oogpunt doen kolen het slecht in vergelijking met gas en olie vanwege de tweemaal hogere CO₂-uitstoot dan gas.

Klimaatverandering wordt gekoppeld aan de toenemende kooldioxide-uitstoot, die vrijkomt bij de verbranding van de fossiele brandstoffen. Klimaatbeleid is daar-

mee een thema dat onderdeel uitmaakt van de *high grounds* op energiegebied. Het feit dat een causaal verband tussen de klimaatverandering en de toename van kooldioxide nog heel wat vragen oproept vereist een voorzichtige benadering. Voor zover als de inspanningen erop gericht zijn om zuinig met fossiele

brandstoffen om te gaan en zo mogelijk te vervangen is er sprake van non regret maatregelen.

Het is zinvol om binnen de beleidsdiscussie onderscheid te maken tussen lokale milieuvraagstukken en het mondiale klimaatvraagstuk. Het zou tot een beter begrip leiden binnen de publieke discussie als we milieu en klimaat als twee aparte onderwerpen behandelen. Milieumaatregelen worden namelijk lokaal en regionaal genomen. Klimaatbeleid vergt een mondiaal perspectief, dat vervolgens regionaal wordt ingevuld.

De energievoorziening vraagt om goed, breed verantwoord Europees politiek-bestuurlijk management. De geopolitieke aspecten van de olie- en gasvoorziening, de zorg voor het klimaat, en de zorg voor de sterke stijging van de wereldwijde vraag naar energie vormen een gecombineerde agenda. Dat is geen eenvoudige opgave voor Europa met haar zevenentwintig lidstaten. Tot op heden lukt het politiek energiemangement alleen als er nog andere beleidsdimensies aan toegevoegd worden, zoals bijvoorbeeld defensie, veiligheid of marktwerking.

Het bevorderen van marktwerking is in het geval van energiebeleid een belangrijke katalysator gebleken. De Europese richtlijnen voor gas en elektriciteit zijn snel tot stand gebracht en dat heeft in slechts tien jaar geleid tot de vorming van grote internationale energiebedrijven. Deze internationale marktspelers kunnen steeds beter de lange-termijn aanvoer van brandstoffen bevorderen via hun bilaterale relaties met staatsoliemaatschappijen buiten de EU. Om het maximale profijt te trekken van deze ontwikkeling zijn een duidelijke politieke lange-ter-

onze samenleving
wordt al bij
een geringe
energieonderbreking
totaal ontwricht

mijn visie en beleid onontbeerlijk om met marktpartijen stabiele marktverhoudingen te creëren. De markt alleen is daarvoor ontoereikend.

ZORGEN OVER DE BESTEDING VAN PUBLIEKE MIDDELEN

Het *Pamflet van een optimist* van Rutte biedt hiervoor onvoldoende houvast. Nederland heeft natuurlijk niet de schaalgrootte om internationaal een echte wegbereider te zijn. Toch moet er een heldere Nederlandse politieke, en dus ook liberaal-politieke, visie zijn op de vraagstukken, al was het maar als tegenwicht tegen de overtrokken linkse ideeën, die de samenleving veel geld kunnen gaan kosten, in het bijzonder als ze hoge subsidies vergen en het effect daarvan minimaal is. Daarnaast moeten we weerstand bieden aan de neiging om ons beleid teveel aan de hand van de oliemaatschappijen en op de eigen aardgasbeschikbaarheid te baseren.

De VVD heeft het debat over de kosten en baten nog weinig gezocht. We moeten de discussie toch stevig voeren nu de kosten voor de gewenste verduurzaming snel stijgen of, erger nog, nu snel stijgende heffingen onder de valse noemer van verduurzaming worden ingevoerd maar elders in de algemene middelen verdwijnen. De hamvragen zijn wat we bereid zijn voor verduurzaming te betalen en hoe we onze schaarse euro's het beste kunnen besteden. De voorbeelden over hoe het niet moet, liggen voor het oprapen. Econcert, het bedrijf dat bijna uitsluitend op subsidiegeld draaide, gaat failliet. Het staatsbedrijf TenneT spreekt over een investering van 5 tot 11 miljard euro alleen voor een stopcontact op zee om 6000MW windenergievermogen aan te sluiten, dat evenveel produceert als één grote elektriciteitscentrale. Het energieneutraal maken van onze tuinderkassen, goed voor ruim 10% van de binnenlandse gasafname, gaat ook heel wat minder kosten.

De VVD moet streven naar een efficiënte besteding van de publieke middelen! Wat zijn de belangrijke thema's waarop een liberaal beleid zich zou moeten richten?

In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat het gangbare economisch marktmodel, zoals de industrielanden dat kennen, slechts ten dele is opgewassen tegen de uitdagingen waarmee we worden geconfronteerd. Zaken

doen met staatsoliemaatschappijen en het klimaatvraagstuk vereisen nu eenmaal grote internationale politiek. Voor het zeker stellen van voldoende aanvoer van fossiele brandstoffen is Europese machtspolitiek noodzakelijk. De grootste Europese energiebedrijven, zoals E.ON, RWE, Suez/Electrabel hebben in de vorm van een krachtige Europese politiek de steun van de overheden nodig tegenover de olie- en gasproducerende landen.

In de tweede plaats hebben we voor een verdere toepassing van kernenergie een brede Europese consensus nodig. De Duitse positie in deze is vooral van belang. De veiligheid van opslag van radioactief afvalmateriaal speelt immers voor de veiligheid van vele, vele generaties een grote rol. Een Nederlandse positie ten gunste van meer kernenergie is weliswaar nuttig maar niet voldoende om investeerders daadwerkelijk tot de bouw van nieuwe centrales te verleiden. De zeer hoge investeringskosten voor een kerncentrale zullen daarnaast alleen gerechtvaardigd zijn bij lange afschrijftermijnen van dertig jaar en meer. De financiering ervan zal dan vooral komen uit de *cashflow* van bestaande centrales die verregaand zijn afgeschreven. Een financieel wat aantrekkelijker optie van een kleinere kerncentrale staat op gespannen voet met het vraagstuk van de non-proliferatie. Hoe kan men immers wereldwijd voldoende goed toezicht op het nucleaire materiaal blijven organiseren als er overal kleine eenheden worden gebouwd?

verdere toepassing van kernenergie vergt eerst een brede Europese consensus

In de derde plaats kan worden vastgesteld dat het CO₂-handelsstelsel om de uitstoot op economisch efficiënte wijze te beperken, op Europese schaal reeds veel verder

is ontwikkeld dan in andere industrielanden. De uitstoot van Nederland bedraagt niet meer dan ongeveer 0,6% van de wereldwijde emissies. Men zal de euro's zo efficiënt mogelijk moeten besteden. Dit betekent dat we de middelen vooral daar moeten inzetten waar het CO₂-rendement het hoogste is. Binnen Europa kan dit m.b.v. het emissiehandelssysteem, buiten Europa kan dit via de *joint implementation*- en *clean development*-mechanismen. In de meeste gevallen is de euro buiten Nederland veel effectiever besteed dan binnenlands. Het bijkomend voordeel van deze aanpak is de extra ondersteuning voor de armere landen.

In de vierde plaats zou vooral een hoge prioriteit die-

nen te worden toegekend aan de bevordering van energie-efficiëntie. We moeten daarbij vooral de Willy Wortels in hun r&d stimuleren en financieel ondersteunen. Rutte pleit daar ook voor. Helaas is het bureaucratisch doorgeschoten subsidiestelsel voor r&d-subsidiëring daarvoor niet meer goed toegerust.

Liberalen zullen niet snel het verplicht stellen van maatregelen onderschrijven, zoals de invoering van energiezuinige verlichting. Zij mogen verwachten dat in het licht van de stijgende energieprijzen vooral de energiebesparende maatregelen zullen komen van vooruitstrevende ondernemingen, waarvoor energie een grote kostenpost is. Ook het stellen van producteisen en eisen aan warmte-isolatie kunnen ze onderschrijven. Energiezuiniger apparatuur en installaties en nieuwe processen moeten hun weg naar de markt vinden. De (financiële) beloftes voor innovaties zijn groot. De meesten zullen logischerwijze buiten Nederland ontwikkeld worden, zoals de elektrische auto, die minimaal twee maal zuiniger is dan een gewone auto. De overheid kan zich afzijdig houden maar moet wel de afweging kunnen en durven maken of een tijdelijke subsidie voor Nederlandse ondernemingen toch niet gerechtvaardigd is om marktimperfecties elders te compenseren. Ook voor dit type afwegingen mist de overheid op dit moment een scherpe blik of laat zich teveel leiden door een eng Nederlands opportunistisch politiek standpunt.

Ten vijfde kan worden vastgesteld dat de ontwikkeling van duurzame energiebronnen ter grootschalige vervanging van fossiele brandstoffen een kostbare zaak is. Wereldwijd wordt er hard aan gewerkt. Omdat er grote markten in het vooruitzicht zijn, is de animo groot en zullen de kosten van deze innovaties fors dalen. Het is nu nog te vroeg om grootschalige projecten te starten. Hoge exploitatiesubsidies, bijvoorbeeld voor de windmolens, worden politiek afgedwongen. De CO₂-effecten ervan zijn echter gering in vergelijking met de hoge subsidiebedragen. Deze zouden veel beter renderen bij r&d-investeringen. Jumping to conclusions bij bijvoorbeeld de uitbouw van grootschalige windenergie levert een fors risico van stranded cost in de toekomst.

In de zesde plaats dient elektrificatie een grote rol te

grote liberale
waakzaamheid is
gewenst bij de bewaking
van de verschillende
belastingregiems op
vormen van energie

spelen. Elektriciteit is de meest universeel toepasbare vorm van energie. Het is de beste energiedrager en verhoogt de efficiëntie als secundaire energiebron. Door elektronen, die met ongeveer de lichtsnelheid in geleidende materialen worden overgebracht, is het mogelijk deze elektrische energie op eenvoudige wijze overal waar gewenst is, beschikbaar te stellen. Het gemak waarmee wij elektriciteit kunnen gebruiken is verbluffend. Elektriciteit heeft grote voordelen boven andere vormen van energie. Het kan worden opgewekt uit alle vormen van primaire energie: fossiel, hernieuwbaar en nucleair. Het is de meest efficiënte manier om energie om te zetten in producten en diensten. En het maakt de grote waaier van innovatieve technologie mogelijk die onze wereld voortdurend verandert. Niet voor niets moet het netwerk van elektrificatie gezien worden als een van de grootste verworvenheden van de vorige eeuw. Het netwerk is echter aan het verouderen. Daarnaast wordt het nog verre van optimaal benut om elektrische energie van grote bronnen, de elektriciteitscentrales, én van kleine bronnen, veelal duurzame bronnen, samen te voegen en

met de gebruikers ervan uit te wisselen. De bulkproducenten spannen zich hard in om de energierendementen te verhogen en de productie van hun installaties schoner te maken. Schaalgrootte is daarvoor onontbeerlijk. De kleine bronnen, vooral duurzaam, groeien snel in aantal en kunnen op relatief kleine

schaal worden ontwikkeld.

Elektriciteit is uniform net als de manier waarop het wordt getransporteerd. Dit maakt de elektriciteitsinfrastructuur bij uitstek geschikt om energie van alle mogelijke bronnen uit te wisselen. Om daar zo goed mogelijk gebruik van te maken moeten de netten in technische zin worden aangepast. Hierbij is het belangrijk ook de regelgeving verder te ontwikkelen.

Leidt dit tot praktische (liberale) politiek? Jazeker!

REALISME

Allereerst is (groen) realisme noodzakelijk ten aanzien van de extra kosten die de Nederlandse samenleving nu kan en wil dragen, zonder zijn concurrentievermogen ernstig te verzwakken. Er is ook behoefte aan realisme

ten aanzien van de tijd die nodig is om efficiënter om te gaan met energie en de nieuwe technologie die wereldwijd volop in ontwikkeling is te implementeren. We moeten ook realistisch zijn over de mogelijkheden om menselijk gedrag te veranderen. Tenslotte moeten we realistisch zijn over de snelheid waarmee duurzame energiebronnen betaalbaar worden en we ze grootschalig tot ontwikkeling kunnen brengen.

LANGE-TERMIJN BELEID

Er is consequent lange-termijn beleid nodig dat minimaal op Europese schaal gevoerd moet worden en dat zich uitstrekt over vele decennia. Daarbij dient een onderscheid te worden gemaakt tussen regionaal en/of nationaal milieubeleid en mondiaal klimaatbeleid. Dit lange-termijn beleid is alleen uitvoerbaar met grote internationale marktspelers. Het is goed dat de relatief kleine Nederlandse energiebedrijven daar nu via fusies en samenwerking bij aanhaken.¹

ENERGIE-EFFICIËNTIE VOOROP

De doelstelling van 20% duurzaam in 2020 lijkt op dit moment voor Nederland onhaalbaar en is zeker onnodig duur. We moeten prioriteit geven aan het terugdringen van energievervalsing en de aanzienlijke verbetering van energie-efficiëntie. Dit vereist de bevordering van technologische ontwikkeling, dus ook van subsidiëring voor r&d en, wellicht in een enkel geval, van initiële marktintroductie. Grootschalige exploitatiesubsidies zijn ongewenst en alleen acceptabel als ze in uitzonderingsgevallen *marktimperfections elders* matchen. Denk daarbij aan de regulerende energiebelasting die voor grootafnemers als staalbedrijven gemaximeerd is.

KERNENERGIE

Wereldwijd groeit het aantal kernenergiecentrales. Er kleven natuurlijk aanzienlijke bezwaren aan kernenergie, maar dat geldt ook voor andere vormen van energieopwekking. Europa heeft kernenergie nodig om aan de stijgende vraag te voldoen. Bovendien beschikt Europa over de modernste technologie en belangrijke opwerkings- en (tijdelijke)opslagfaciliteiten voor radioactief afval. We hebben Europese consensus nodig voordat kernenergie weer groots wordt opgepakt. Het blijft wel de vraag of de Nederlandse locaties aantrekkelijk genoeg zijn in vergelij-

king met andere zeelocaties van buurlanden voor investeerders in kernenergiecentrales met gedegen kernenergie-infrastructuur.

ELEKTRIFICATIE

Verdergaande elektrificatie zal een grote rol spelen. De netten zijn daarvoor cruciaal. Nederland heeft op goede gronden besloten deze netten met hun monopoliepositie los te koppelen van de bedrijfsketen. De eigenaren, de (lagere) overheden, zullen fors in deze netten moeten investeren om de beloften van een integratie van alle elektriciteitsbronnen groot en klein te kunnen inlossen. De netten spelen verder een belangrijke rol bij het optimaliseren van het gebruik omdat ze bijvoorbeeld per gebruikte eenheid een prijs signaal kunnen geven waarmee gebruikers hun vraag met behulp van schakelapparatuur beter kunnen sturen.

OVERHEIDSBELEID EN TOEZICHT

De departementen van EZ en VROM werken, zeker naar internationale maatstaf, in redelijke harmonie samen, maar blijven toch ernstig onderbezet. Marktspelers willen bouwen op een solide lange termijn beleid dat geen speelbal is van de politieke waan van de dag. Daarvoor is versterking bij de departementen nodig. Dit geldt zeker ook voor de energiekamer van de NMa. Deze belangrijke toezichthouder en marktmeester lijkt momenteel op een duiventil voor jong talent.

'VERGROENING' VAN DE BELASTINGEN.

Grote liberale waakzaamheid is gewenst bij de bewaking van de verschillende belastingregimes op vormen van energie. Energie is een geliefde bron van belastinginkomsten. We kennen *royalties* uit gaswinning, heffingen op gas, heffingen op elektriciteit, heffingen op olie en kolen, heffingen op transporttarieven. En daar komen binnenkort de inkomsten uit de veiling van CO₂-rechten nog bij. De netbedrijven zijn cashmachines in staatseigendom of van lagere overheden, die over hun grote *cashflow* dividenden uitkeren. Alsof het allemaal nog niet genoeg is, bedenkt het Nederlands bestuur nieuwe belastingen, zoals de vliegbelasting en de verpakkingsbelasting. De nieuwe CO₂-heffing op auto's moet CO₂-uitstoot tegen gaan, terwijl iedereen weet dat het grootste deel ervan naar de algemene middelen vloeit. Toen de Hertog van

Alva in 1560 de tiende penning invoerde was er heel wat meer verzet dan tegenwoordig.

Tezamen vormen de voorgaande elementen een brede agenda voor de liberale politicus. De uitdagingen op het gebied van energie alleen al nopen tot scherpe analyse van de inzet van publieke middelen en het voorkomen van een overmatige lastenverzwaring voor de burger door nieuwe belastingmaatregelen. Het beleid dient voorts robuust te zijn voor de lange termijn. Zij vormen een aanvulling op het *Pamflet van een optimist*.

Ir. J.J. Verwer is voormalig CEO van E.ON-Benelux

NOOT:

I Dat Nederland een grotere schaal nodig heeft is eenvoudig in te zien aan de hand van twee voorbeelden: als de beide aluminiumsmelters voor 2020 sluiten kan Nederland zijn CO₂-plafond voor de uitstoot ervan uit de Kyoto-afspraken halen. Een tweede voorbeeld is dat lichten waarin de kolen in Rotterdam worden overgeslagen nu naar Duitsland varen, waarmee elektriciteit geproduceerd wordt die wij hier weer afnemen. De CO₂-uitstoot daarvan hoeft Nederland niet mee te tellen, maar de Duitsers wel. Dit is ook overduidelijke illustratie van het feit dat de nationale grenzen voor grootschalige elektriciteitsproductie een ondergeschikte rol spelen.

WIE WAT BEWAART, DIE HEEFT WAT!

HET ELEKTRONISCH PATIËNTEN DOSSIER ALS NOODZAAK
VOOR DE TOEKOMSTIGE GEZONDHEIDSZORG

R. T. REMLEV

In het vorige nummer van *Liberaal Reveil* plaatsten Fleur de Beaufort en Sylvia Hosman in een artikel vraagtekens bij de veiligheid en de noodzaak van het Elektronisch Patiënten Dossier (EPD). Dr. Remlev toont zich in onderstaande bijdrage voorstander van een EPD, daar het in zijn ogen onontkoombaar is indien we in Nederland de gezondheidszorg toegankelijk en beheersbaar willen houden. Daarbij sluit de auteur geenszins zijn ogen voor de gevaren ten aanzien van de individuele privacy, doch pleit hij voor een decentrale variant, waarbij de patiënt de touwtjes in eigen hand kan houden.

INLEIDING

Het Elektronisch Patiënten Dossier (EPD) staat volop in discussie. Op dit ogenblik, augustus 2009, is de politieke besluitvorming hierover nog verre van afgerond. De Tweede Kamer heeft weliswaar het groene licht gegeven, maar het debat in de Eerste Kamer kan nog voor verrassingen zorgen. Voor- en tegenstanders lijken doof voor elkanders argumenten. Wij zullen ons daarom in dat debat niet mengen. Wat we wel zullen doen, is aantonen dat een EPD onontkoombaar is, indien we het stelsel van onze gezondheidszorg in de toekomst toegankelijk en beheersbaar willen houden.

Het pleidooi voor een *landelijk* in te voeren EPD is begrijpelijk. Er bestaat een guirlande aan EPD-systemen, waarvan de effectiviteit of de efficiency vaak alleen op de tekentafel is bepaald, maar waar een verifieerbare praktijktoetsing doorgaans achterwege is gebleven. De verschil-

lende systemen zijn vaak vanuit verschillende uitgangspunten opgezet en zijn daardoor meestal niet in staat met elkaar te communiceren, deeltuitzonderingen daargelaten. Vanuit dit oogpunt alleen al is het logisch dat aangedrongen wordt op een algehele heroriëntatie. Zo'n deeltuitzondering is PALGA,¹ actief sinds 1971. Dit landelijk systeem is gericht op actuele en professionele kennisdeling tussen de Nederlandse pathologen, om daarmee hun handelen op een hoger niveau te brengen. Over dergelijke specialistische kwaliteitssystemen heeft, voor zover de auteur bekend, geen brede EPD-discussies plaatsgevonden. Privacy is geen issue geweest. De discussie over een EPD moet allereerst worden geplaatst tegen de achtergrond van een aantal trends in de gezondheidszorg, de rol van met name de informatie- en communicatie technologie (ICT) en de daarmee samenhangende maatschappelijke onrust over het verlies van privacy. Die discussie is onvolledig als niet ook wordt vastgesteld onder welke voorwaarden het systeem van de zorg optimaal functioneert en welke politieke uitgangspunten daarbij in acht moeten worden genomen.

EEN DRIETAL TRENDS

We krijgen te maken met een sterke toename van de zorgvraag als gevolg van dubbele vergrijzing en met een sterke afname van het potentieel aan hulpverleners.

voor de toegankelijkheid
en beheersbaarheid
van onze gezondheidszorg
in de toekomst
is een EPD
onontkoombaar

Daarbij wordt de zorg steeds complexer. Met name de dreigende personeelstekorten zijn dominant. Als de ontwikkelingen van de afgelopen jaren zich onveranderd voortzetten, zal in 2020 zo'n 20% van de beroepsbevolking in de zorg (moeten) werken, nu is dat ca 13%.² Het is evident

dat de personeelstekorten dan in de orde van 20-30% of hoger zullen zijn, afhankelijk van conjuncturele ontwikkelingen.

Een tweede trend is de verandering van de zorgorganisatie. De traditionele structuren blijken niet meer houdbaar; de duidelijke scheiding tussen eerste- en tweedelijnszorg loopt op zijn eind. Belangrijk is daarnaast de ontwikkeling naar zelfdiagnose en zelfbehandeling, al of niet in combinatie met eerstelijns-geneeskunde. Het aantal innovaties dat hiervoor op stapel staat is omvangrijk³ en wordt grootschalig door de EU ondersteund. Zij hebben gemeen dat informatietechnologie, hoewel ondersteunend,⁴ een steeds dominantere rol speelt en dat zij pas optimaal kunnen worden ingezet als zorgorganisaties worden aangepast of veranderd.

Een derde trend is dat de complexiteit van de zorg toeneemt en dat ICT een steeds grotere rol zal spelen. Een open vraag is overigens of die complexiteit toepassing van ICT noodzakelijk maakt, of dat ICT juist de complexiteit van de zorg bevordert, zoals Vorstenbosch dat ook aan-

geeft. Niet geheel los daarvan moet worden geconstateerd dat de zorg steeds kennisintensiever wordt. En dat houdt weer in dat ICT een noodzakelijke enabler zal blijken om de zorg beheersbaar en toegankelijk te houden.

ZONDER ICT GEEN TOEKOMST VOOR ZORG

Gegeven het steeds toenemende kennisintensieve karakter van de zorg, ligt het dus voor de hand dat toepassingen van allerlei innovaties gepaard zullen gaan met ICT-ontwikkelingen. Sterker, de zorg zal, net zoals andere kennisintensieve bedrijfstakken zoals banken, niet meer kunnen produceren zonder. Dit is onvoldoende onderkend: innovaties en daarmee annexe informatietechnologie komt op sloffen, de gevolgen zijn nauwelijks onderwerp van gedegen onderzoek, terwijl de impact vaak anders en groter is dan aanvankelijk verwacht.⁵ Dit is de kern van het informatievraagstuk in de zorg. Of anders, zoals in 2004 in een editorial van *British Medical Journal* werd geformuleerd: 'We can no more foresee the shape or extent of their effects [information projects] on the health system than our ancestors could have foreseen the blossoming of science that followed the invention of

the printing press.'⁶

Tegelijkertijd moeten we ons realiseren dat personeelstekorten, van grote en structurele omvang, niet zijn op te lossen zonder dominante toepassingen van ICT. Dit vraagt toelichting. Volgens Zwetsloot⁷ bedraagt het percentage van de tijd van de zorgprofessional dat aan informatie en communicatie wordt besteed in het ziekenhuis 60, terwijl dat in de eerste lijn rond 35 is.⁸ Uitgaande van de veronderstelling dat de helft van deze werkzaamheden met behulp van ICT kan worden opgevangen, moet de conclusie zijn dat ICT een cruciale factor zal zijn bij het oplossen van het toenemende personele vraagstuk in de zorg. Met andere woorden: substitutie van personeel door kapitaalgoederen waarin ICT een dominante rol speelt. Aangezien de zorgvrager uiteindelijk de kern van de

bij een decentrale opzet
van het EPD lijken
privacyproblemen
goed beheersbaar

(informatie)werkzaamheden vormt en dat door en ten behoeve van hem ICT-gegenereerde informatie zal toenemen, moet de conclusie zijn dat grotere nadruk zal moeten worden gelegd op effectieve en intensieve toepassingen van een EPD. Dit om de grotere infostromen adequaat te

kunnen blijven accommoderen en informatie *overload* binnen de perken te houden. Die noodzaak is onontkoombaar: zonder die toepassingen is het informatie-vraagstuk en daarmee het personele vraagstuk niet op te lossen. Het vraagstuk van organisatie blijft een heikel punt. Daarom nu aandacht voor het karakter van een op te zetten EPD.

KARAKTER VORMGEVING EPD

De effectiviteit van een op te zetten EPD zal in hoge mate afhangen van de aansluiting die het EPD heeft op de organisatie van de gezondheidszorg. Als boven aangegeven zal er een sterke ontwikkeling in zelfdiagnose en zelfbehandeling plaatsvinden, al of niet in combinatie met eerstelijns-geneeskunde. Dat betekent, dat de architectuur van een EPD *noodzakelijkerwijs* daarvoor plaats moet bieden en in ieder geval ook een decentraal karakter zal moeten hebben. Immers, vitale patiëntgegevens worden steeds dichter bij de zorgvrager gegenereerd. Centrale regie zal dit ernstig kunnen vertragen en belemmeren, noodzakelijke innovaties die 'dicht' bij de zorgvrager plaats vinden zullen kunnen stranden in een woud van regels en

standaarden. De huidige EPD-voorstellen gaan echter uit van een sterke centrale regie, met een decentrale uitvoering. Als dat zijn beslag zou krijgen, dan moet men vermoedelijk na een aantal jaren constateren dat men met een hopeloos verouderd systeem te maken heeft.

Decentraal opgezette EPD's zijn er in alle soorten en maten te bedenken. Het gaat te ver om alle van toepassing zijnde randvoorwaarden te schetsen. Wel is het van belang om er een aantal te noemen, te weten: (a) de vereiste standaarden die nodig zijn om gegevens over het voorkomen van ziekten te verzamelen, (b) de voorwaarden die van toepassing zijn om (landelijke) communicatie tussen alle relevante zorgverleners mogelijk te maken, (c) de vormgeving (patiëntgebonden chips etc.) en (d) het mogelijk maken van aansluiting op nieuwe technologieën. Deze zijn alle te realiseren binnen een decentrale architectuur. Procedures waarin patiëntgebonden chips de spil van het EPD-systeem vormen, kunnen aan deze vier randvoorwaarden voldoen indien de zorgvrager *in principe* er de volledige beschikking over heeft.

Bij een decentrale opzet van een EPD lijken privacy-problemen goed beheersbaar. Grootschalige, ongewenste koppelingen en analyses zijn onmogelijk dan wel effectief af te schermen. Decentralisatie kan nog een ander belangrijk voordeel hebben. Afwezigheid van centrale regie heeft een positief effect op de kwaliteit van de gezondheidszorg. Maar eerst de privacy.

PRIVACY

Met betrekking tot zorg constateert het CBP terecht: 'De gezondheidszorg raakt steeds meer verknoot met informatieverwerkende processen in een niet altijd overzichtelijke omgeving die sterk in beweging is. Voor alle betrokken partijen gaat het hierbij om grote belangen en doorgaans zeer gevoelige gegevens. Bij de toepassing van informatie- en communicatietechnologie (ICT) in de zorg is tijdige én adequate aandacht voor privacybescherming daarom steeds meer een kritische succesfactor.' De uit 2002 daterende studie is nog steeds actueel, de conclusies hebben alleen nu een dwingender karakter. Bij een decentrale opzet van een EPD is de privacybescherming beter te realiseren dan in de centrale

bij de toepassing
van ICT in de zorg is
tijdige en adequate
aandacht voor de privacy
steeds meer
een kritische succesfactor

opzet, in zeker opzicht is de privacy-vereiste een mooie bijvangst. Voor wat betreft de *Choice and Voice*¹⁰ van de zorggebruiker over zijn EPD blijft overigens collectief (en wellicht ook individueel te zijner tijd) de vraag van proportionaliteit aan de orde: in hoeverre weegt het behoud van de toegankelijkheid en efficiency van de aan de zorggebruiker geboden zorg op tegen een mogelijk verlies van privacy?

EFFECT VAN DECENTRALISATIE OP KWALITEIT VAN DE GEZONDHEIDSZORG

Vorst¹¹ heeft op basis van empirisch onderzoek aangetoond dat regionale, niet (centraal) gestuurde netwerken in de gezondheidszorg een positief effect hadden op de kwaliteit van de zorg. Zijn studie sluit naadloos aan bij de boven bepleite decentrale aanpak van een EPD. De complexiteit en diversiteit van de zorgwerkelijkheid is zo groot en dynamisch dat kennelijk ook volgens Vorst een centrale blauwdruksgewijze richtlijnbenadering minder toereikend is dan decentrale maatwerkoplossingen: Minder benen onder het bureau, ruimte aan de professional, die dan overigens nog wel een verantwoording over zijn handelen af te leggen heeft.

Het betoog van Vorst vormt in wezen een onderstreping van het strikt liberale beginsel om, binnen afgesproken redelijke eisen, het vrije spel der maatschappelijke krachten hun gang te laten gaan. Dit geldt kennelijk ook in het 'professionele zorgverkeer'.

Men moet het kind niet met het badwater weggoien. Voor specialistische netwerken die niet gekoppeld kunnen worden aan een breed scala van patiënt-gebonden gegevens – en slechts door een beperkte groep kunnen worden geraadpleegd – geldt het betoog van Vorst

niet. Het landelijk PALGA-systeem is zo'n netwerk: geëvolueerd uit landelijke professionele standaards die in de loop van de tijd zo gestabiliseerd geraakt zijn dat een landelijke database daarop kon volgen. In het evolutionair denken¹² volgen de vorm en het systeem altijd de functie, in dit geval volgt het PALGA-sys-

teem de kwaliteitsverbeteringsslagen in de functionele niche van de klinische pathologie. Juist door de afgebakendheid van deze niche kon de evolutie tot een landelijk systeem 'in alle rust' plaatsvinden.

Liberalen moeten zich niet voor of tegen de ontwikkeling van een EPD uitspreken. Het is een technologische ontwikkeling die in dit digitale informatie-flits-tijdperk als gegeven beschouwd moet worden: de komende technologische ontwikkelingen *impliceren* tenminste een decentraal EPD. Niet alleen dat: zonder zo'n EPD zullen de regionale partijen de zorg in de toekomst niet meer kunnen leveren wegens gebrek aan aansluiting op ICT-ondersteunde en ICT-gedreven innovaties en het daarmee samenhangende onnodig grote personeelstekort. De overheid moet zich, net als bij de financiële wereld, ook in de zorg als strenge marktmeester¹³ richten op het opstellen en handhaven van heldere randvoorwaarden. De overheid moet dus geen rol op zich nemen als marktpartij in het EPD. Bij de 'meidenprik' tegen baarmoederhalskanker is de overheid op de stoel van het individu gaan zitten, door er op aan te dringen dat iedere meid de prik zou halen, met als gevolg dat de overheid (in dit geval het RIVM namens VWS) de rol als objectieve informatieverstrekker, een marktmeesterrol die tot de kerntaak van een overheid hoort, over de risico's van zo'n HPV-prik niet meer goed kon spelen. De overheid heeft zich niet te bemoeien met de marktontwikkelingen omtrent het EPD. De overheid moet zich met kracht te richten op zijn kerntaak: het waarborgen van dwangvrij, geweldsvrij, bedrogvrij en privacy-respecterend¹⁴ gebruik van EPD-systemen. De overheid heeft volgens ons aldus als marktmeester op te komen voor het belang van de burger, namelijk de waarborging van het prive-domein van de burger,¹⁵ en daartoe behoren zeker gevoelige gezondheidsgegevens van eenieder. Als mondig burgers zelf gevoelige gegevens op het net zetten is dat hun keuze (zij onverstandig), maar als burgers hun prive-domein beschermd willen houden ten opzichte van andere burgers, en tot hun prive-domein ook hun gezondheidsgegevens rekenen, dan raken we daarmee de kern van het liberalisme. We hadden als burgers met elkaar de sterke overheid in het leven geroepen ten behoeve van onze vrijheid, verwezenlijkt in een veilig prive-domein in de vorm van onaanstaabaarheid van het eigen lichaam, de eigen bezittingen, de eigen gedachten, en ... de eigen EPD-gegevens.

Dr. Remlev is een gepensioneerd consultant, afkomstig uit het voormalige Joegoslavië.

NOTEN

- 1 Pathologisch Anatomisch Landelijk Geautomatiseerd Archief. Een landelijke databank met alle pathologieuitslagen in Nederland met een computernetwerk voor gegevens uitwisseling met alle pathologie-laboratoria in Nederland.
- 2 *Werken aan de zorg*, Arbeidsmarktbrief 2007 aan Tweede Kamer, november 2007.
- 3 Conclusies van de Oslo-conferentie over 'pHealth' (personalized health), 25-28 juni 2009.
- 4 J. Vorstenbosch, *Hoe maakt u het? Technologie in een veranderende gezondheidszorg. Over dossiers, robots en tests in de zorg*, ZonMW, 2009.
- 5 T. de Vries, *Technologie en zorg: Wie wordt er beter van?* SWP, 2005.
- 6 *Editorial*, BMJ, 15 mei 2004.
- 7 J.H.M. Zwetsloot, *De wonderlijke wereld van ICT in de zorg*, oratie Universiteit Leiden, 2003.
- 8 TSU Pilotproject Preventieve zorg, 2005.
- 9 T.F.M. Hooghiemstra, *Privacy bij ICT in de zorg. Bescherming van persoonsgegevens in de informatie-infrastructuur voor de gezondheidszorg*, College bescherming persoonsgegevens, Achtergrondstudie en Verkenningen 26, 2002.
- 10 F. de Graaf, e.a., *Zorgen voor zelfbeschikking. Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-, woon-, en onderwijsinstellingen*, Geschrift 107 van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2009.
- 11 J.H.L. Vorst, *Zorg naar de top. Complexiteitstheoretisch onderzoek naar regionale netwerken*, proefschrift Universiteit Twente, 2008.
- 12 R. Dawkins, *The Ancestor's tale. A Pilgrimage to the Dawn of Life*, 2004.
- 13 M. Rutte en F. Weekers, 'Scherper onderscheid markt en staat s.v.p.', *NRC Handelsblad*, 9 juni 2009.
- 14 F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago, 1960.
- 15 I. Berlin, *Two concepts of Liberty*, Oxford, 2004.

TOEKOMSTIGE AOW, GOED VERZEKERD

WILLEM SCHUDDERBOOM EN KEES ZAAIJER

Reeds geruime tijd wordt er stevig gediscussieerd over de houdbaarheid van de Algemene Ouderdomswet. Demografische veranderingen in ons land – vergrijzing enerzijds en bevolkingskrimp anderzijds – zouden de betaalbaarheid van de AOW ernstig in gevaar kunnen brengen. Steevast wordt daarom gepleit voor een verhoging van de AOW-leeftijd van de huidige 65 jaar naar 67 jaar in de toekomst. De auteurs van het hiernavolgend artikel zijn van mening dat een verhoging van de AOW-leeftijd niet de enige denkbare oplossing voor de problematiek vormt. Zij pleiten voor een ander systeem, waarbij de uitgekeerde AOW op 65-jarige leeftijd voor iedereen gelijk is aan het AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag. Daarmee wordt een verhoging van de AOW-leeftijd vermeden.

INLEIDING

De Algemene Ouderdomswet (AOW) is als volksverzekering voor het basis-ouderdomspensioen van groot belang voor iedereen in Nederland, die al vanaf 15-jarige leeftijd verplicht deelneemt in deze verzekering. In de huidige discussie over de AOW en eventuele aanpassingen dienen naast de wijzigingen in de demografische structuur ook onderwerpen zoals de juridische aspecten en de uitvoeringskosten te worden beschouwd.

Het doel van dit artikel is om alle relevante feiten en argumenten voor een eventuele aanpassing van het huidige AOW-pensioen te vermelden, zonder dat de schrijvers daarbij een oordeel uitspreken over een maatschappelijke wenselijkheid van een hogere pensioenleeftijd. Ook menen de schrijvers dat de AOW, als verplichte volksverzekering, geen afzonderlijke bepalingen voor specifieke

beroepen, de ‘zware beroepen’, behoort te bevatten. Deze afzonderlijke regelingen behoren in de aanvullende pensioenregelingen te worden vastgelegd.

In de huidige discussie over een besparing van de toekomstige uitgaven voor de AOW wordt vaak de verhoging van de AOW-leeftijd van 65 naar 67 jaar genoemd en soms ook de verplichting om gepensioneerden met een ingegane AOW-pensioen AOW-premie te laten betalen. Een nieuwe variant, die in deze discussie nog niet is genoemd en die in dit artikel als alternatief wordt beschreven, is de invoering van een gelijk AOW-pensioen op 65-jarige leeftijd voor alle deelnemers, die in 1950 of later geboren zijn, waarbij het bedrag gelijk is aan het AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag. De variant om ook gepensioneerden AOW-premie over hun pensioen en overige inkomsten te laten betalen wordt in dit artikel buiten beschouwing gelaten. Primair omdat de schrijvers te veel juridische problemen bij de invoering van dit voorstel zien en ook omdat de effecten hiervan moeilijk te berekenen zijn.

De hoofdreden voor de huidige discussie is de verwachting dat de toekomstige AOW uitgaven door de niet beïnvloedbare veranderingen in de demografische structuur in Nederland sterk zullen stijgen. Eerst wordt een analyse van de huidige situatie gemaakt. Daarna wordt de verhoging van de AOW-leeftijd tot 67 jaar op 5 kenmerken getoetst, ondermeer het aspect van besparing, de juridische aspecten en de uitvoeringskosten in vergelijking tot een gelijk AOW-pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950.

ANALYSE VAN DE HUIDIGE SITUATIE

De AOW is in 1957 ingevoerd en daarna ondermeer als volgt gewijzigd:

1. een verhoging in 1964 van de AOW tot een sociaal minimum;
2. de koppeling in 1974 tussen de AOW en het minimumloon;
3. een verzelfstandigd recht in 1984 op AOW en de invoering van de partnertoeslag;
4. wijzigingen van het systeem van partnertoeslag in 1996.

In 2015 wordt de partnertoeslag voor de deelnemers, geboren in 1950 en later met een jongere partner, afgeschaft. De AOW kent 4 soorten pensioenen. In tabel I zijn de bedragen per soort pensioen vermeld en het aantal ontvangers hiervan.

Tabel I	<i>Bedragen en aantal ontvangers van AOW-pensioenen</i>		
<i>Soort AOW-pensioen</i>	<i>Bruto jaarbedrag in €</i>	<i>Aantal ontvangers</i>	<i>met volledig pensioen</i>
Alleenstaand	13.138,68	1.070.155	908.523
Alleenstaande ouder	16.571,04	382	191
Gehuwde	9.163,08	1.387.339	1.170.412
Gehuwd plus toeslag	17.888,76	276.634	191.236
<i>Totaal</i>		2.734.510	2.270.362

NB: alle gegevens in deze tabel zijn per 1 januari 2009

In 2008 waren de totale uitgaven van de SVB, de Sociale Verzekeringsbank, voor de AOW-pensioenen van 2,7 miljoen personen € 27 miljard, ongeveer 4,8% van het BBP, Bruto Binnenlands Product. De totale uitgaven voor AOW en AWW/Anw waren in 2008 5,0% van het BBP. De uitgaven voor de Anw, de opvolger van de AWW, thans een beperkte regeling naar aantallen en bedragen, dalen jaarlijks en waren in 2008 € 1,3 miljard.

Opmerkelijk is dat in de periode 1970 tot 1999 de totale uitgaven voor AOW en AWW/Anw hoger waren dan nu, in die periode waren deze gemiddeld 5,7% van het BBP.

In een recente studie van het ministerie van SZW, voorjaar 2009, is berekend dat de uitgaven voor AOW bij een ongewijzigd beleid in de periode 2040-2050 naar verwachting circa 9% van het BBP zullen zijn.

DEMOGRAFISCHE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND

De demografische structuur is in Nederland in de afgelopen decennia sterk veranderd. De geboortecijfers in Nederland waren tot 1973 hoger dan in veel andere Europese landen.

De omvang van de bevolking in Nederland is daarvoor in de periode 1820-2000 veel sneller gestegen dan in die andere Europese landen. Als voorbeeld de vergelijking tussen Nederland en België. De bevolking in Nederland was in 1820 2 miljoen en in België 4 miljoen, nu 16 miljoen in Nederland en 10 miljoen in België. Het huidige geboortecijfer in Nederland is ook nu met 1,7 kind per vrouw nog steeds hoger dan het gemiddelde van 1,5 in de Europese Unie.

De laatste geboortegolf in Nederland begon in 1944 en duurde tot 1973. Pas in en na 1974 is het aantal geboorten in Nederland sterk gedaald. Doordat de

geboortecijfers na 1973 sterk zijn gedaald, ontstond een bijzondere demografische situatie in de periode van 1984 tot 2009. De combinatie van een langdurende geboortegolf met een snelle daling van het geboortecijfer was de oorzaak dat tussen 1984 en 2009 de demografische druk, het aantal personen tussen 0 t/m 19 en van 65 en ouder ten opzichte van personen tussen de 20 t/m 64 jaar oud, zo bijzonder laag was en deze uitzonderlijke situatie heeft de afgelopen 35 jaar geduurd.

In 1969 was deze demografische druk 85%, wegens de grote groep jeugdigen. Thans is deze 64% en in 2049 zal deze druk weer stijgen tot 85%, wegens de grote groep 65 jaar en ouder. Belangrijk is te vermelden dat ook bij een demografische stabiele bevolking de demografische druk met 82% aanmerkelijk hoger zal zijn dan het huidige percentage van 64%.

Uit de diverse berekeningen blijkt dat de demografische druk na 2049 stabiliseert op een evenwichtsniveau. Ook als het geboortecijfer voortdurend beneden vervangingsniveau blijft, ontstaat een stabiele bevolkingstructuur met een gelijkblijvend percentage voor de personen van

65 jaar en ouder. De bevolking zal dan bij de huidige geboortecijfers jaarlijks met een gering percentage, circa 0,3%, dalen.

UITKOMST VAN DE VERGELIJKING VAN BEIDE VARIANTEN OP DE 5 KENMERKEN

De schrijvers hebben de aanpassing van de AOW conform één van de twee onderzochte varianten, vergeleken met de genoemde en onderstaande kenmerken en worden de bevindingen vermeld.

Verwachte besparing

In een recente studie van het ministerie van SZW, voorjaar 2009, is berekend dat een verhoging van de AOW-leeftijd van 65 naar 67 jaar uiteindelijk € 4 miljard op jaarbasis bespaart oftewel 8% op de toekomstige AOW uitgaven. De invoering van een gelijk AOW-pensioen voor iedereen, geboren in of na 1950 en op het niveau van het AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag, zal op basis van de huidige gegevens uiteindelijk 15% per jaar besparen. De invoering van een gelijk AOW-pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950 leidt sneller tot besparingen dan de verhoging van de pensioenleeftijd van 65 tot 67 jaar.

De bezuiniging bij de verhoging van de pensioenleeftijd tot 67 jaar raakt de generatie geboren in en na 1974 pas volledig. De bezuiniging door de invoering van een voor iedereen gelijk en dus solidair AOW-pensioen geldt voor iedereen geboren in of na 1950.

Een belangrijk kenmerk van de AOW, de verplichte volksverzekering voor een basispensioen, is solidariteit tussen inkomens binnen één generatie en tussen de verschillende generaties. Inkomensoverdrachten wegens verschil in grootte van het huishouden en dus de persoonlijke situatie behoren niet tot deze solidariteit.

Rechtsgelijkheid

Aangezien de AOW een verplichte volksverzekering is voor de opbouw van een ouderdomspensioen, geldt dat rechtsgelijkheid tussen de deelnemers een belangrijk aspect is. De deelnemers hebben immers geen keuze vrijheid, zij moeten deelnemen. Deze deelname is gedwongen winkelnering. Daar de overheid de uitvoerder voor deze verzekering is, behoort de overheid het beginsel van rechtsgelijkheid bij deze verplichte volksverzekering als

één van de leidende beginselen te huldigen.

In 1984 werd het systeem voor personen met een partner gewijzigd, namelijk van één gezamenlijk AOW-pensioen voor twee personen kreeg elke partner een individueel (zelfstandig) recht op de AOW. Ter compensatie werd toen de partnertoeslag ingevoerd. Deze toeslag was nodig om de overgang van het systeem van één gezamenlijk AOW-pensioen voor twee personen, dat werd ontvangen, zodra de oudste partner 65 jaar werd, naar een systeem van twee individuele AOW-pensioenen aan twee personen te compenseren. In 1994 werd deze toeslag nog verder afhankelijk gemaakt van de inkomsten van de jongste partner, die de leeftijd van 65 jaar nog niet had bereikt. In 2015 zal deze partnertoeslag vervallen voor degene, die geboren is in of na 1950 en een jongere partner heeft. Het afzonderlijke AOW-pensioen voor alleenstaanden vervalt niet. Dit pensioen wordt overigens alleen uitbetaald aan de AOW gepensioneerden, die in de EU/EER dan wel in een verdragsland wonen.

De afschaffing van de partnertoeslag in 2015 is het juiste moment om ook het stelsel van een uniform en solidair AOW-pensioen, voor iedereen gelijk en geboren in of na 1950 in te voeren. Indien dit stelsel niet wordt ingevoerd blijft het huidige onderscheid in pensioenbedragen gebaseerd op de grootte van het huishouden dan wel op de woonplaats afgestemd en dus op de persoonlijke situatie. In de huidige Pensioenwet geldend voor aanvullende pensioenregelingen wordt compensatie voor alleenstaanden geboden door de mogelijkheid om het partner pensioen om te zetten in aanvullend ouderdomspensioen.

Juist voor de rechtsgelijkheid is de invoering van een uniform AOW-pensioen voor iedereen geboren in of na 1950 een betere oplossing dan het bestaande systeem van hoogte verschillen in AOW-pensioenen te handhaven en de pensioenleeftijd op 67 te stellen.

Rechtszekerheid

Iedereen tussen 15 jaar en 65 jaar die rechtmatig in Nederland verblijft, is verplicht deelnemer in de volksverzekering van de AOW. Elk jaar dat een deelnemer in Nederland verblijft, verkrijgt deze persoon een jaarlijkse aanspraak op 2% van het toekomstige AOW-pensioen. Gedurende 50 jaar onafgebroken verblijf in Nederland wordt dus een volledig AOW-pensioen verkregen, onge-

acht of de deelnemer in deze 50 jaar wel of geen AOW-premie heeft betaald. Bij de invoering van deze verplichte volksverzekering in 1957 gold deze 50 jaren eis niet. Iedereen, die toen 65 jaar of ouder was, kreeg het volledige AOW-pensioen. Hierdoor hadden deelnemers geboren in en voor 1891 maximaal profijt.

De personen geboren in of na 1892 en vóór 1942 hadden een afnemend profijt. Dus hoe later geboren, hoe minder profijt. De eerste jaargang, die wel aan deze eis van 50 deelnemersjaren voldeed, was geboren in 1942. De deelnemers van deze jaargang hebben in 2007 voor het eerst hun AOW-pensioen ontvangen. De generatie 'Babyboomers' is dus de eerste generatie, die geen deelname jaren cadeau heeft gekregen.

De betaalde AOW-premie is gebaseerd op het premie percentage en het premie-inkomen. Vanaf 1957 moest een deelnemer AOW-premie betalen, waarvoor een maximum bedrag gold. Het maximum premie-inkomen werd in de eerste decennia na 1957 sterk verhoogd. Dit maximum werd in de jaren '60 jaarlijks met 9% en in de jaren '70 met 10% verhoogd. Tot en met 1989 hebben de deelnemers met een inkomen boven modaal hoge bedragen aan AOW-premie betaald.

In 1990 werd het maximum premie-inkomen wegens de invoering van een nieuw belastingstelsel verlaagd van € 29.904 naar € 19.115. Het maximum premie-inkomen stijgt jaarlijks en was per 1 januari 2009 € 32.127. Het premie percentage voor 2009 is 17,9%. Bij dit of een hoger premie-inkomen betaalt de deelnemer in 2009 € 5.750,73 aan AOW-premie. Deze maximale premie is fors te noemen ten opzichte van het AOW-pensioen dat wordt opgebouwd.

De deelnemer krijgt voor deze premie een jaarlijkse aanspraak op AOW-pensioen van € 183,26 als gehuwde zonder toeslag. Immers per € 1 aanspraak wordt een premie van € 31,38 betaald. Indien de deelnemer alleenstaand is, bedraagt de jaarlijkse aanspraak op AOW-pensioen € 262,77 en wordt per € 1 aanspraak een premie van € 21,88 betaald.

Deze premies zijn veel hoger dan de premies die een pensioenfonds of een verzekeraar voor een collectief contract hanteren.

Deelnemers betalen in deze periode van 50 jaar niet elk jaar de maximale premie, omdat zij nog geen inkomen

hebben of hun inkomen is lager dan het maximale premie-inkomen. Gebaseerd op veronderstellingen, zoals een premie percentage van 17,9%, een blijvende koppeling van de AOW aan het minimumloon en daarmee aan de algemene loonindex alsmede een AOW-pensioen voor gehuwde zonder toeslag, gelden de volgende bevindingen.

Een deelnemer met een belastbaar inkomen dat jaarlijks in de periode van 45 jaar hoger is dan het minimumloon, betaalt meer dan de kostendekkende premie. Indien dat inkomen gelijk is aan het minimumloon, betaalt de deelnemer een kostendekkende premie. Bij een lager inkomen, betaalt de deelnemer minder dan de kostendekkende premie.

Duidelijk is dat de deelnemers, geboren in en na 1942, 50 jaar gedwongen hebben deelgenomen aan een verplichte volksverzekering en velen hebben vele jaren AOW-premies, veelal boven het kostendekkende niveau, betaald. Zij hebben verplicht deelgenomen aan een pensioen regeling, waarbij de pensioenleeftijd steeds op 65 jaar is gesteld. Veel deelnemers hebben gedurende enige decennia de verschuldigde AOW-premies betaald en zij hebben aanspraken op een AOW-pensioen verkregen, dat op 65 jarige leeftijd ingaat. Uit de macro-economische gegevens blijkt overigens dat de uitgaven voor de AOW en AWW/Anw in de periode 1970-1999 hoger waren dan de huidige uitgaven.

Op grond van rechtszekerheid van een toegezegde pensioenleeftijd en de betaling van kostendekkende premies is een verhoging van de pensioenleeftijd van 65 naar 67 jaar minder te rechtvaardigen. Temeer een betere variant bestaat, namelijk de invoering van een gelijk AOW-pensioen voor iedereen, geboren in of na 1950 en dit AOW-pensioen uniform op het niveau voor de gehuwde deelnemer zonder toeslag komt te liggen.

Effect op de aanvullende pensioenregelingen

Nagenoeg alle werknemers in Nederland nemen ook verplicht deel in de aanvullende pensioenregelingen van of via hun werkgever. Het AOW-pensioen is als basispensioen feitelijk een onderdeel van deze regelingen geworden. Daarom kunnen wijzigingen in de AOW ook aanpassen in deze pensioenregelingen tot gevolg hebben.

In 2006 zijn veel aanvullende pensioenregelingen aangepast door de invoering van de wet VPL, VUT Prepensioen en Levensloop, waarin de afschaffing van de VUT en

het prepensioen voor hen, geboren in of na 1950 is geregeld. In veel aanvullende pensioenregelingen is toen de franchise, het bedrag voor de inbouw van het AOW als basispensioen, aanmerkelijk verlaagd. Sinds de invoering van de nieuwe Pensioenwet in 2007 hebben deelnemers het recht gekregen om in de aanvullende pensioenregelingen hun partnerpensioen om te zetten in aanvullend ouderdomspensioen.

Belangrijk is dat de invoering van een stelsel van een gelijk AOW-pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950 de pensioenregelingen niet hoeven te worden aangepast. Dit is echter wel het geval bij een verhoging van de AOW-leeftijd van 65 tot 67 jaar. De wijzigingen, die in 2006 in de aanvullende pensioenregelingen zijn doorgevoerd, bieden afdoende compensatie aan alleenstaanden voor de invoering van dit stelsel.

Uitvoering en controle

Het stelsel van een gelijk AOW-pensioen voor de deelnemers, geboren in of na 1950, heeft als voordeel dat ook de administratie van het AOW-pensioen simpeler wordt. Omdat het huidige systeem van verschillende soorten AOW-pensioenen zal vervallen, kan de controle hierop ook vervallen. De huidige situatie in Nederland is zo dat de SVB jaarlijks veel controles op de rechtmatigheid van de uitkering van AOW-pensioenen voor alleenstaanden uitvoert, waarbij overigens zelden fraude wordt geconstateerd.

Deelname in de AOW is nagenoeg ook altijd verplicht voor werknemers, afkomstig uit andere EU-landen, zodra zij in Nederland werken. Indien deze werknemers slechts enige jaren in Nederland verblijven, verkrijgen zij voor veelal een beperkte periode AOW aanspraken. Zodra zij de pensioenleeftijd bereiken, hebben zij recht op een beperkte AOW-uitkering.

De jaarlijkse kosten voor de controle op de grootte van hun huishouden zal in verhouding tot de hoogte

van deze uitkering bijzonder hoog zijn. Deze controle kan wegens de aard van de toeslag ook niet eenvoudig en efficiënt worden uitgevoerd. De verwachting is dat in de toekomst inwoners uit EU-landen steeds vaker tijdelijk in een ander EU-land zullen werken. Daarom is het van belang om de AOW-regeling zo simpel mogelijk te houden, zodat controle op de naleving hiervan, ook bij beperkte bedragen, eenvoudig en efficiënt kan worden.

Het stelsel van een gelijk AOW-pensioen voor de deelnemers, geboren in of na 1950, is daarom ook een juiste maatregel om de toekomstige kosten van uitvoering en controle laag te houden.

SAMENVATTING

De verplichte deelname in zowel de AOW als in de aanvullende pensioenregelingen betekent dat alle deelnemers minder keuzevrijheid hebben om hun eigen inkomen naar eigen inzichten te besteden. De AOW is een dure volksverzekering voor de deelnemers, die gedurende 45 jaar gemiddeld meer dan het minimumloon hebben verdiend. De oorzaken hiervan liggen in het verleden, waaronder de solidariteit met degenen zonder arbeid. Bij een verplichte volksverzekering is solidariteit tussen inkomens en tussen generaties altijd een belangrijke hoofdregel geweest. Ongewenste inkomensoverdrachten wegens verschil in grootte van het huishouden en daarmee de persoonlijke situatie van de deelnemer dienen echter wel vermeden te worden.

In de onderstaande tabel zijn de relevante kenmerken met de twee varianten vergeleken:

- 1. verhoging van de AOW-leeftijd van 65 tot 67
- 2. de invoering van een gelijk pensioen voor alle deelnemers, geboren in of na 1950 en op het niveau van een AOW-pensioen voor gehuwde zonder toeslag.

Tabel II	Uitkomst van de vergelijking op 5 kenmerken	
	Verhoging tot 67 jaar	Invoering van gelijk pensioen
Verwachte besparing	Na 24 jaar 8%	Na 24 jaar 15%
Rechtsgelijkheid	Negatief	Positief
Rechtszekerheid	Negatief	Positief
Effect op de pensioenregelingen	Negatief	Neutraal
Uitvoering en controle	Negatief	Positief

De variant van een gelijk AOW-pensioen voor iedereen, geboren in of na 1950 en op het niveau van een AOW-pensioen voor een gehuwde zonder toeslag is een effectievere maatregel voor besparing op de toekomstige AOW uitgaven dan de verhoging van de AOW-pensioenleeftijd van 65 tot 67 jaar. Ook is de invoering van deze variant op grond van de uitkomsten van de vergelijking tussen de 4 andere kenmerken beter te rechtvaardigen dan de voorgestelde verhoging van de pensioenleeftijd tot 67 jaar, zoals blijkt uit Tabel II.

De enige overgangsmaatregel, die de schrijvers wenselijk achten is een inkomensafhankelijke toeslag aan de alleenstaanden, geboren in de jaren 1950 tot en met 1955, ter compensatie van het lagere AOW-pensioen.

Een bijkomend voordeel voor gepensioneerden is dat zij het de SVB ook niet meer hoeven te melden, zodra hun persoonlijke situatie gewijzigd is, zoals het beginnen of eindigen van een relatie.

Drs. W. Schuddeboom RA, AAG heeft in 1982 doctoraal examen econometrie en economie aan de UvA behaald. Daarna heeft hij in 1985 het RA diploma behaald en in 1994 het

diploma Actuaris van het Actuarieel Genootschap. Hij werkt sinds 1982 in het bedrijfsleven en is sinds 1998 adviseur in nationale en internationale projecten. De heer C.J.M. Zaaijer is sinds 1971 werkzaam in de verzekeringsbranche en hij heeft in verschillende functies gewerkt. Sinds 1999 is hij werkzaam als senior adviseur en hij adviseert met name die ondernemingen, die ervoor kiezen om binnen de wettelijke mogelijkheden hun collectieve pensioencontracten bij een verzekeraar onder te brengen en niet bij het verplicht gestelde bedrijfstakpensioenfondsen.

GEBRUIKTE LITERATUUR:

1. Gegevens van de Sociale Verzekeringsbank.
2. Gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek.
3. International Data Base, US Census Office.
4. Overzicht ministerie van Financiën.
5. Beleidsdocument ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, juni 2009.
6. Publicaties Sociaal Economische Raad.
7. Diverse uitgaven *Kleine gids Sociale Zekerheid*.

NB: De uitgebreide versie van dit artikel is te lezen op de website van Nedesco b.a.

HOE TRANSPARANT IS DE AIVD?

BEN DE JONG

De aard van de werkzaamheden van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) vraagt om een grote mate van geheimhouding. Dat neemt niet weg dat de AIVD – voor zover mogelijk – streeft naar openheid en transparantie. Die openheid kan op verschillende wijzen tot uiting komen, bijvoorbeeld in jaarverslagen, maar ook in openstelling van archieven voor onderzoek. Naast extern onderzoek kan ook een oud-medewerker van de dienst besluiten memoires samen te stellen over zijn of haar ervaringen bij de AIVD. Ook voor deze laatste groep mensen kan de AIVD de eigen archieven openen. In het hiernavolgende artikel onderzoekt de auteur in hoeverre de AIVD slaagt in het streven naar openheid en transparantie. Een kijkje over de grens bij collega-instellingen leert dat de AIVD zich opener zou kunnen opstellen.

De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) heeft openheid en transparantie hoog in het vaandel staan. Dat blijkt onder meer uit publicaties van de dienst en uit publieke uitspraken van de leiding van de AIVD. De missie van de dienst brengt onvermijdelijk een grote mate van geheimhouding met zich mee, maar voor zover mogelijk wil de AIVD inzage geven in zijn doen en laten. Het toenmalige hoofd van de AIVD, Sybrand van Hulst, benadrukte in 2007 in een voorwoord bij *Frontdienst*, dat de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de voorloper van de AIVD, tot onderwerp heeft, het belang van dergelijke geschiedschrijving. Hij zag die als een

vorm van verantwoording afleggen aan de samenleving voor wat er in naam van de verdediging van de Nederlandse democratie door de BVD zoal was gedaan. *Frontdienst* was van de hand van de historicus en voormalig medewerker van de BVD, Dick Engelen, die al eerder over hetzelfde thema had geschreven in *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*.¹ Beide boeken, waarvoor de auteur toegang had tot de archieven van de BVD/AIVD, zijn geschreven in opdracht van de toen zittende ministers van Binnenlandse Zaken. Ze bestrijken samen de hele periode van de Koude Oorlog en bieden een grote hoeveelheid belangrijke informatie die tot dan toe niet in het publieke domein voorhanden was.

In dit artikel probeer ik de vraag te beantwoorden, hoe groot nu eigenlijk de transparantie bij de AIVD is. Daarbij bespreek ik vooral drie aspecten:

1. Hoe treedt de AIVD naar buiten in de vorm van jaarverslagen, incidentele rapporten e.d.?
2. Maakt de AIVD het zijn voormalige medewerkers mogelijk memoires te publiceren?
3. In welke mate stelt de AIVD materiaal uit zijn archieven – in feite natuurlijk vooral uit die van de vroegere BVD – open voor onderzoekers?

Ik vergelijk de door de AIVD gevolgde praktijk op deze punten met wat in enkele andere Westerse landen gebruikelijk is. Met name de twee laatstgenoemde punten bieden een organisatie als de AIVD, die door de aard van zijn werkzaamheden zeer beperkt is in de mate waarin zij verantwoording over lopende operaties aan de samenleving kan afleggen, de gelegenheid dat alsnog met enige vertraging te doen.

ten tijde van
de Koude Oorlog
was de Binnenlandse
Veiligheidsdienst
een bijzonder gesloten
organisatie

Ten tijde van de Koude Oorlog was de BVD een bijzonder gesloten organisatie die heel zelden naar buiten trad. Toen het toenmalige hoofd van de BVD Pieter de Haan zich in 1981 door Sonja Barend voor de televisie liet interviewen en zich in zeer algemene termen uitliet over de werkwijze van de dienst was dat een ongekende sensatie. Er kwam een einde aan die lange periode van geslotenheid toen Arthur Docters van Leeuwen in 1989 aantrad als hoofd van de BVD. Docters van Leeuwen manifesteerde zich regelmatig in de media en onder zijn leiding publiceerde de BVD in 1992 ook zijn eerste jaarverslag. Sindsdien zijn er naast de jaarverslagen regelmatig publicaties verschenen van de BVD, sinds 2002 de AIVD, over een verscheidenheid aan onderwerpen die het werkterrein van de dienst uitmaken zoals dierenrechten-extremisme, spionage, islamitisch radicalisme en 'Lonsdale-jongeren'. Ook plaatst de dienst tegenwoordig eigen reacties op nieuwsberichten waarin het functioneren van de AIVD aan de orde wordt gesteld, op zijn website. In verband met de recente rel rond de journaliste van *De Telegraaf* die door de AIVD was afgeluisterd omdat zij mogelijk staatsgeheimen in haar bezit had, plaatste de dienst bijvoorbeeld een toelichting op zijn site. Daarin was te lezen hoe die af luisterbevoegdheid precies is geregeld en welke minister daar toestemming voor dient te geven. Een dergelijk zakelijk commentaar op lopende zaken is ongetwijfeld zeer nuttig. In de oude situatie betekende de weigering van de BVD in de openbaarheid te treden immers dat men in de jaren '70 vrij baan gaf aan 'kritische' journalisten als Rudi van Meurs van het weekblad *Vrij Nederland*. Die liet geen enkele gelegenheid onbenut het belang van de BVD te bagatelliseren en zijn activiteiten belachelijk te maken, bijvoorbeeld als hij gesproken had met iemand die een verzoek om als informant voor de dienst op te treden had afgewezen.

Kijken we allereerst naar een willekeurig recent jaarverslag van de AIVD, dat over 2007. De inhoudelijke verschillen met andere recente jaarverslagen zijn niet groot. Het heeft een omvang van 116 met ruime interlinie afgedrukte pagina's, waarvan er ook nog eens achttien volledig door illustraties in beslag worden genomen. Daarin worden de verschillende aandachtsgebieden van de

dienst besproken. Meestal korte paragrafen zijn gewijd aan in Nederland actieve organisaties en bewegingen, zowel die van eigen bodem als die met hun thuisbasis elders. Het hoofdstuk getiteld 'Heimelijke activiteiten van vreemde mogendheden', waaronder ook spionage valt, is met ruim twee pagina's erg summier. De paragraaf die betrekking heeft op Rusland beslaat zeven regels. In het jaarverslag over 2008, het eerste van de AIVD dat via internet is in te zien, beslaat de passage die op Rusland betrekking heeft het dubbele aantal regels. Er valt nu bijvoorbeeld te lezen dat de AIVD in 2008 heeft vastgesteld dat Russische inlichtingenofficiërs deel uitmaakten van 'officiële Russische wetenschappelijke delegaties'. Ook is er net als in het verslag over 2007 aandacht voor de activiteiten van de Chinese overheid in Nederland. Tevens staat in het Jaarverslag 2008 bijvoorbeeld te lezen dat de Marokkaanse inlichtingendienst in het verslagjaar Nederlandse politiefunctionarissen met een Marokkaanse achtergrond heeft ingezet in een poging 'zich toegang te verschaffen tot besloten gegevensbestanden.'

in de Verenigde Staten
en Engeland
verschijnen geregeld
memoires van
medewerkers van
de veiligheidsdiensten

De recente jaarverslagen van de AIVD bevatten vaak interessante informatie, maar zijn aan de summiere kant. Daar staat tegenover dat lang niet alle West-Europese inlichtingen- en veiligheidsdiensten een publiek jaarverslag uitbrengen. De twee belangrijkste Britse diensten, de Security Service (ook bekend als MI5) en de inlichtingendienst Secret Intelligence Service (SIS, ook wel MI6 genoemd) doen dat bijvoorbeeld helemaal niet. De Belgische Dienst voor de Veiligheid van de Staat gaf pas eind 2008 te kennen in de naaste toekomst tot de publicatie van jaarverslagen over te gaan en een eigen website te zullen ontwikkelen.² Dat het mogelijk is jaarverslagen uit te brengen die qua openheid veel verder gaan dan die van de AIVD, laat de Duitse federale veiligheidsdienst Bundesamt für Verfassungsschutz (BfV) zien. De jaarverslagen van die dienst zijn al sinds jaar en dag omvangrijk, dat over 2008 beslaat 305 pagina's. Dat betekent uiteraard niet dat het BfV uitvoerig verslag doet van zijn eigen werkwijze en modus operandi. De verslagen bevatten vooral analyses van groeperingen en activiteiten die men een gevaar acht voor de democratische rechtsorde. In veel gevallen wordt een schatting gegeven

van het aantal leden dat zo'n groepering telt. Zo beslaat een analyse van de werkwijze en het gedachtengoed van de extreemrechtse politieke partij NPD ongeveer 25 pagina's in het verslag over 2008.³ Zelfs het verschijnsel van rechtsextremistische muziek en de beoefenaars daarvan ontkomen niet aan een analyse. Het jaarverslag over 2008 bevat tevens uitvoerige analyses van politiek gemotiveerde criminaliteit van links en van rechts in de Bondsrepubliek Duitsland. Zowel de geografische spreiding van dergelijke delicten wordt daarin geanalyseerd als de aard ervan. Ook het islamitisch extremisme komt in een sectie van ongeveer vijftig pagina's uitvoerig aan de orde. Verder worden bijvoorbeeld aan de trotskisten, een communistische sekte die wereldwijd toch bijkans met uitsterven bedreigd moet zijn, in het jaarverslag van het BfV nog ruim twee pagina's gewijd. Het gedeelte van het jaarverslag dat op spionageactiviteiten van buitenlandse mogendheden betrekking heeft bevat een sectie van tien pagina's over Rusland, die zonder meer instructief is te noemen. Er wordt ingegaan op specifieke aspecten van de werkwijze van Russische diensten en van de belangrijkste, zoals de inlichtingendienst SVR, de militaire inlichtingendienst GROe en de veiligheidsdienst FSB, worden schattingen van de personeelsaantallen genoemd. Dat is informatie die bij mijn weten in geen enkele andere open bron is aan te treffen, want de Russische overheid houdt die cijfers uiteraard geheim. Eerdere jaarverslagen van het BfV gingen ook al uitvoerig in op de activiteiten van Russische diensten. Dat over 2005 bood acht pagina's, met voor een belangrijk deel dezelfde informatie als in het verslag over 2008, over de activiteiten van Russische diensten in Duitsland.⁴ Opvallend is dat het jaarverslag over 2005 van de AIVD helemaal niets over Russische inlichtingenactiviteiten te melden had. De jaarverslagen van het BfV, zoveel is duidelijk, zijn aanzienlijk informatiever dan die van de AIVD. De BfV is echter in dit opzicht in West-Europees verband waarschijnlijk eerder de uitzondering dan de regel en de AIVD is de praktijk in sommige West-Europese landen zelfs enigszins vooruit.

Door middel van memoires van individuele medewerkers kan een inlichtingen- of veiligheidsdienst zoals

gezegd ook verantwoording afleggen over zijn doen en laten aan een breder publiek. Tot op dit moment heeft in Nederland slechts één voormalige medewerker van de BVD, Frits Hoekstra, memoires over zijn tijd bij die dienst gepubliceerd, die in 2004 verschenen met als titel *In dienst van de BVD*. Van een Nederlandse traditie op dit punt kan dus helaas nog niet gesproken worden. Toen Hoekstra de dienstleiding ruim van tevoren kenbaar maakte dat hij van plan was herinneringen op papier te zetten en daartoe in overleg wilde treden, dreigde men hem met juridische stappen als het tot publicatie zou komen.⁵ Vanuit het oogpunt van de dienstleiding was dat een contraproductieve opstelling, omdat men op die manier elke controle op de inhoud van het werk van Hoekstra al bij voorbaat uit handen gaf. Uiteindelijk bleven juridische stappen bij het verschijnen van *In dienst van de BVD* toch achterwege. Hoekstra geeft in zijn boek een zeer leerzaam overzicht van het werk van de BVD en zijn rol daarin. Een bijzondere prestatie, vooral als men bedenkt dat hij bij het schrijven moest putten uit zijn geheugen en een paar oude agenda's, omdat de dienst immers elke medewerking had geweigerd. De handelwijze van de leiding van de AIVD inzake Frits Hoekstra's memoires steekt zeer pover af bij de praktijk in de Angelsaksische wereld, waar in de laatste decennia een stortvloed aan memoires van medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten is verschenen, vooral in de Verenigde Staten. Schrijvende ex-medewerkers in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk moeten hun memoires voor verschijnen wel aan hun voormalige werkgever voorleggen. De dienst gaat dan na of er mogelijk passages in het te publiceren

boek staan die bij openbaarmaking de nationale veiligheid kunnen schaden.⁶

Volgens een telling van Bob de Graaff uit 2004 waren er tot dan toe in de Verenigde Staten bijna honderd van dergelijke memoires verschenen en in het Verenigd Koninkrijk ongeveer zestig.⁷ Het overgrote deel van de Amerikaanse memoires

is afkomstig van voormalige personeelsleden van de CIA, onder wie twee voormalige hoofden van die dienst, William Colby en Stansfield Turner. Een van de Britse memoireschrijvers is Stella Rimington, voormalig hoofd van de

de AIVD
wenst archieven
niet voor openbaarmaking
over te dragen
aan het
Naitonaal Archief

Security Service. Over het verschijnen in de jaren '80 van *Spycatcher*, de destijds omstreden memoires van Peter Wright, merkte zij op: 'The book went out of its way to mention every sensitive operation that Peter Wright had ever known about and to name every codeword he could recall. *Spycatcher* was a book designed to cause the maximum amount of harm and embarrassment.'⁸ Alle pogingen van de Britse overheid ten spijt om publicatie ervan te verhinderen, had het verschijnen van *Spycatcher* volgens haar nauwelijks een negatief effect op het functioneren van de Security Service. Dat lijkt te suggereren dat het met de schadelijkheid van dit soort memoires nogal meevalt, zeker als men in aanmerking neemt dat het bij *Spycatcher* nu juist om memoires ging die door de auteur niet vooraf ter goedkeuring aan zijn dienst waren voorgelegd.⁹

Het derde punt waaraan men de transparantie van de AIVD zou kunnen afmeten betreft de mate waarin die dienst materiaal uit de archieven, vooral die van de voormalige BVD, beschikbaar stelt. Het belang hiervan moet mijns inziens niet worden onderschat. Net als in het geval van memoires geldt voor dit punt dat een inlichtingen- of veiligheidsdienst met het vrijgeven van archiefmateriaal niet uitsluitend individuele onderzoekers een plezier doet, maar ook door middel van de historische publicaties die eruit voortkomen verantwoording kan afleggen over het doen en laten in het verleden, waar dit over het heden om voor de hand liggende redenen niet mogelijk is. Ook hierbij loopt de Angelsaksische wereld voorop. De regering Clinton vaardigde in 1995 in de Verenigde Staten een 'executive order' uit die inhield dat de federale overheid alle geheime documenten die 25 jaar oud waren of ouder, zou moeten vrijgeven als verondersteld kon worden dat ze 'van historische waarde' waren. Overheidsinstanties konden daarop uitzonderingen maken als de nationale veiligheid in het geding was. In het geval van de CIA betrof het daarbij uiteraard materiaal betreffende bronnen (agenten) en de modus operandi van de dienst. De regering Bush heeft pogingen ondernomen het beleid van zijn voorganger enigszins terug te draaien. Dat neemt niet weg dat de CIA volgens een recent artikel sinds 1995 meer dan tien miljoen pagina's aan documenten heeft gedeclassificeerd.¹⁰ Daarbij is men ook de declassificatie van documenten met betrekking tot pijnlijke momenten uit de geschiedenis van de CIA niet uit de weg gegaan. Zo

is het interne CIA-rapport over de invasie van de Varkensbaai in Cuba in 1961, misschien wel het grootste fiasco van de CIA in de Koude Oorlog, al geruime tijd in boekvorm verkrijgbaar.¹¹ In 1999 waren er al meer dan vijfhonderd *National Intelligence Estimates*, een van de belangrijkste analytische producten die mede door de CIA worden samengesteld, gedeclassificeerd, wat toen al neerkwam op meer dan 25.000 pagina's analyses over de ontwikkelingen in de Sovjet Unie tijdens de Koude Oorlog.¹² Ook zijn inmiddels duizenden pagina's aan artikelen uit het interne CIA-tijdschrift *Studies in Intelligence* vrijgegeven.¹³ Andere Amerikaanse diensten bleven niet bij de CIA achter. Zo heeft de afliuisterdienst, de National Security Agency (NSA), vanaf 1995 ruim drieduizend ontcijferde boodschappen van het zogeheten Venona-project vrijgegeven. Daarbij ging het om telegrammen in code die in de jaren '30 en '40 van de twintigste eeuw waren gewisseld tussen de vestigingen van Sovjet inlichtingendiensten in de Verenigde Staten en het hoofdkwartier in Moskou. Voor zover die boodschappen door de Amerikanen zijn ontcijferd, hebben ze vaak aanwijzingen geleverd voor de ontmaskering van tal van Sovjet agenten in diverse westerse landen, vooral de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.¹⁴

Ook de belangrijkste Britse diensten, de Security Service, SIS en de afliuisterdienst Government Communications Headquarters (GCHQ), de Britse tegenhanger van de Amerikaanse NSA, hebben de laatste jaren vele documenten vrijgegeven. Schrijvend in 2002 merkte een auteur over de stand van zaken op dit punt in het Verenigd Koninkrijk op:

During the past ten years the amount of information about, and emanating from, the UK's intelligence agencies has increased at a rate, and to a degree of detail, which would have been unimaginable to academics working in the field in 1990. In addition to the transfer of files to the Public Record Office (PRO) by, among others, the Security Service, there have been several official publications by and about the agencies; official publications reproducing agency material; publications by authors who have been given access to or briefings on agency material; and films, radio and television programmes on intelligence-related matters where, at the very least, the programme makers have received indirect confirmation that they are not on the wrong track.¹⁵

Zo heeft GCHQ grote hoeveelheden materiaal vrijgegeven dat betrekking heeft op het breken van de Duitse codes in Bletchley Park tijdens de Tweede Wereldoorlog. Pas in de jaren '70 werd het bestaan bekend van Ultra, het inlichtingenproduct dat voortkwam uit het breken van de Duitse Enigma. De vrijgave van vrijwel al dit materiaal door GCHQ maakt het voor historici mogelijk de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in een belangrijk opzicht te herschrijven.

Het is niet mijn bedoeling het beleid van declassificatie in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk te idealiseren. Ook in die landen is er de nodige kritiek op het feit dat declassificatie soms te traag verloopt, te selectief is en dat de uitzonderingen die gemaakt worden om 'redenen van nationale veiligheid' vaak nogal willekeurig lijken.¹⁶ Feit is echter dat de situatie bij de AIVD op het punt van declassificatie van archiefmateriaal ronduit miserabel te noemen is. Een Nederlander heeft de mogelijkheid zijn of haar dossier bij de AIVD op te vragen zoals ex-Kabouter Roel van Duijn onlangs heeft gedaan, maar daarmee is wel zo'n beetje alles gezegd.¹⁷

Historicus en voormalig BVD-medewerker Engelen heeft voor zijn twee eerder genoemde boeken weliswaar toegang tot de archieven gekregen, maar die toegang gold alleen hem persoonlijk en de leden van de twee begeleidingscommissies.¹⁸ Engelen werken zijn voor een goed begrip van de geschiedenis van de BVD onontbeerlijk, maar deelstudies over het onderwerp door 'gewone' historici zijn zeer goed denkbaar en ook wenselijk.

In 2001 is wel het archief van het Bureau Nationale Veiligheid, een voorloper van de BVD in 1945-1946, overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief, tegenwoordig Nationaal Archief geheten. In een toespraak bij die gelegenheid haalde de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Rick van der Ploeg een uitspraak van minister Klaas de Vries van Binnenlandse Zaken aan. Die had de Tweede Kamer voorgesteld het recht van iedere burger om toegang te krijgen tot overheidsinformatie in de Grondwet vast te leggen, aangezien het Kabinet van oordeel was dat 'transparantie van de overheid tot de basisprincipes van de rechtstaat

behoort'. Van der Ploeg stelde dat bij zo'n informatieplicht natuurlijk 'goede, voor iedereen raadpleegbare archieven' horen en meende verder dat zoiets 'ook moest gaan gelden voor de archieven van de BVD'.¹⁹ Het zal duidelijk zijn dat van dit nobele voornemen tot nu toe niets is terechtgekomen.

Op dit moment is het bijvoorbeeld mogelijk in het Britse National Archive in Londen (voorheen het Public Record Office, PRO) het dossier van de Nederlander Han Pieck in te zien, dat afkomstig is van de Security Service. Pieck was een tweelingbroer van de bekende tekenaar en speelde in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in het inlichtingenwerk van de NKVD, een voorloper van de KGB, in West-Europa. Hij rekruteerde in de jaren '30 onder andere een codeerambtenaar in het Britse Foreign Office voor de Sovjet dienst. Het is bekend dat de BVD in de jaren '50 en misschien zelfs nog later naarstig bezig is geweest het vooroorlogse NKVD-netwerk in Nederland in kaart te brengen, uiteraard om te zien of er op dat moment nog een dreiging van uitging. Dat het mogelijk is dossiers over Han Pieck in Londen in te zien

de AIVD is uiterst
terughoudend met
aan oud-medewerkers
toestemming
verlenen tot het
publiceren van memoires

en niet in Nederland, is tekenend voor het armzalige archiefbeleid van de AIVD. Bij de presentatie van Engelen's *Frontdienst* in 2007 uitte de historicus en voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) Hans Blom op dat punt scherpe kritiek. Hij meende dat grote delen van het BVD-archief uit de Koude Oorlog, zo niet het hele archief, aan het Nationaal Archief of het NIOD zouden kunnen worden overgedragen en dat de huidige archiefpraktijk van de AIVD zeer te wensen overliet.²⁰

Ook Engelen is van mening dat de AIVD grote delen van het archief aan de openbaarheid kan prijsgeven. Het materiaal in het archief van de BVD bestaat in zijn visie grofweg uit drie categorieën: (1) verslagen van intern overleg van de dienstleiding; (2) materiaal dat betrekking heeft op gerekruteerde agenten (informanten) en de modus operandi van de dienst; (3) rapportages van de dienst aan andere instanties, voornamelijk van de Nederlandse overheid. Het materiaal uit de categorieën 1 en 3, voor zover dat op de periode van de Koude Oorlog

betrekking heeft, kan volgens Engelen zonder bezwaar aan het Nationaal Archief worden overgedragen. Hij heeft een dergelijke overdracht naar eigen zeggen ook herhaaldelijk bij de dienstleiding van de AIVD bepleit, maar daarbij steeds nul op het rekest gekregen.²¹

Samenvattend kan men concluderen dat de transparantie van de AIVD op minstens twee van de drie punten die ik in het begin van dit artikel genoemd heb, zeer te wensen overlaat. Op het punt van jaarverslagen en andere publieke uitingen is de situatie wellicht nog enigszins bevredigend te noemen. Wat betreft de publicatie van memoires van eigen medewerkers kan de houding van de AIVD echter niet positief worden beoordeeld en op het punt van het vrijgeven van archiefmateriaal schiet de dienst zeer ernstig tekort. De AIVD creëert daarmee zelf het gevaar dat hij in een tijdsgewricht waarin het doen en laten van inlichtingen- en veiligheidsdiensten steeds meer onderwerp is van openbare discussie, een bijzonder slecht geïnformeerd publiek tegenover zich vindt. Te oordelen naar de felle reacties toen onlangs bekend werd dat de AIVD een journaliste van *De Telegraaf* had afgeluisterd, kan het geen kwaad ervoor te zorgen dat publiek en media zich in ieder geval over het verleden van de dienst goed kunnen informeren. Daarnaast is er nog een ander argument voor openheid, dat door een CIA-functionaris die zich met declassificatie bezighield een aantal jaren terug als volgt werd geformuleerd: 'In a robust democracy, people want and deserve to know more about the governmental organizations they pay for, and that exist to serve them, even the secret ones.'²²

Dr. B.M. de Jong is verbonden aan de Leerstoelgroep Oost-Europese geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam en bestuurslid van de Netherlands Intelligence Studies Association (NISA).

NOTEN:

- 1 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam, 2007; idem, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, 's-Gravenhage, 1995.
- 2 'Staatsveiligheid lanceert communicatiebeleid', http://www.mo.be/index.php?id=63&tx_uwnews_pi2%5Bart_id%5D=23343&cHash=6096201787, geraadpleegd op 7 augustus 2009. In België bestaat wel een

Vast Comité van Toezicht op de Inlichtingendiensten, in de wandeling 'Comité I' genaamd, dat jaarlijks een openbaar verslag uitbrengt van zijn werkzaamheden. Dit is een onafhankelijk comité waar geen parlementsleden zitting in hebben. Deze instantie is wat Nederland betreft waarschijnlijk het beste te vergelijken met de Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD), die 'toezichtsrapporten' en jaarverslagen over haar werkzaamheden uitbrengt. Zie: <http://www.ctivd.nl/>, geraadpleegd op 10 augustus 2009.

- 3 Voor het *Verfassungsschutzbericht* 2008 van het BfV zie: http://www.bmi.bund.de/cae/servlet/contentblob/463552/publicationFile/23343/vsb_2008.pdf, geraadpleegd op 11 augustus 2009.
- 4 http://www.verfassungsschutz.de/de/publikationen/verfassungsschutzbericht/vsbericht_2005/, geraadpleegd op 13 augustus 2009.
- 5 Mededelingen van Frits Hoekstra. Ik heb de gang van zaken rond Hoekstra's memoires eerder besproken in mijn recensie van *Frontdienst* van Dick Engelen (zie noot 1) in *Internationale Spectator*, jrg. 62, nr. 1, januari 2008, pp. 56-57.
- 6 Dit proces kan natuurlijk gemakkelijk leiden tot one-nigheid tussen de auteur en zijn of haar vroegere werkgever over wat er gepubliceerd kan worden en wat niet. Bob de Graaff (zie noot 7) geeft daar ook voorbeelden van.
- 7 Bob de Graaff, *Memoires van Amerikaanse en Britse oud-medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten of het scheppend vermogen van ethiek*, NISA-lezing op 30 september 2004, bij het NIOD in Amsterdam ter gelegenheid van de presentatie van *In Dienst van de BVD*.
- 8 Zoals geciteerd door Bob de Graaff (zie noot 7).
- 9 Zelfs in het Rusland van Vladimir Poetin, dat bepaald geen toonbeeld is van transparantie en zeker geen democratie, kunnen vandaag de dag memoires van medewerkers van inlichtingendiensten verschijnen. De memoires van ex-KGB'ers die na 1991 in Rusland zijn verschenen, worden uitvoerig besproken in: Ben de Jong, *Schild en zwaard van de Oktoberrevolutie. De memoires van Sovjet inlichtingenofficiërs 1953-1991*, Maastricht, 2004.
- 10 Bruce Falconer, 'Inside the CIA's (Sort of) Secret Document Stash,' *Mother Jones*, 3 april 2009,

- <http://www.motherjones.com/politics/2009/04/cias-open-secrets>, geraadpleegd op 18 augustus 2009.
- 11 Peter Kornbluh red., *Bay of Pigs Declassified: The Secret CIA Report on the Invasion of Cuba*, New York NY, 1998. Er is veel te zeggen voor de stelling dat een dienst door over mislukte operaties uit het verleden te publiceren, de publieke draagkracht voor zijn optreden juist kan vergroten en de motivatie van burgers om eventueel actief medewerking te verlenen, positief kan beïnvloeden.
 - 12 Er zijn de laatste jaren diverse bundels uitgebracht met CIA-analyses betreffende de Sovjet Unie, vaak verzorgd door de CIA History Staff. Een voorbeeld is Donald P. Steury red., *Intentions and Capabilities: Estimates on Soviet Strategic Forces, 1950-1983*, Washington DC, 1996.
 - 13 Artikelen, ook uit recente nummers van *Studies in Intelligence*, zijn in te zien via <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/index.html>, geraadpleegd op 18 augustus 2009. Een selectie van artikelen uit het blad is ook gepubliceerd in H. Bradford Westerfield red., *Inside CIA's Private World: Declassified Articles from the Agency's Internal Journal 1955-1992*, New Haven and London, 1995.
 - 14 Voor Venona zie http://www.nsa.gov/public_info/declass/venona/index.shtml, geraadpleegd op 18 augustus 2009.
 - 15 Gill Bennett, 'Declassification and Release Policies of the UK's Intelligence Agencies', *Intelligence and National Security*, vol. 17, no. 1, 2002, p. 21.
 - 16 Het artikel van Falconer in *Mother Jones* (zie noot 10) bekritiseert bijvoorbeeld het feit dat vele gedeclassificeerde CIA-documenten wel met een voortreffelijk zoekstelsel toegankelijk zijn gemaakt en in te zien zijn via de computer. Ze zijn echter alleen ter plekke in de National Archives bij Washington te raadplegen en niet via internet.
 - 17 Zie <http://www.roelvanduijn.nl/>, geraadpleegd op 19 augustus 2009. Tot aan een uitspraak van de Raad van State in december 1995 was er voor onderzoekers toegang tot de archieven van de BVD mogelijk, zij het met tal van beperkingen. Sindsdien is het tij echter dramatisch gekeerd. Zie Bob de Graaff, 'Accessibility of Secret Service Archives in the Netherlands', *Intelligence and National Security*, vol. 12, no. 2, April 1997, pp. 154-160.
 - 18 De begeleidingscommissies van Engelens twee boeken bestonden uit historici waarvan het merendeel geen medewerker was of was geweest van de BVD.
 - 19 <http://www.minocw.nl/actueel/toespraken/316/Speech-van-Staatssecretaris-Rick-van-der-Ploeg-bij-de-overdracht-van-het-archief-van-het-Bureau-Nationale-Veiligheid-BNV-op-4-oktober-Algemeen-Rijksarchief-te-Gravenhage-.html>, geraadpleegd op 19 augustus 2009.
 - 20 'Ruimhartig!?', Toespraak van Hans Blom bij de presentatie van *Frontdienst*. <http://www.nisa-intelligence.nl/PDF-bestanden/BlomspeechBVD.pdf>, geraadpleegd op 19 augustus 2009.
 - 21 E-mailwisseling met Dick Engelen in augustus 2009.
 - 22 Edmund Cohen, 'The CIA and the Declassification of History', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 12, no. 3, 1999, p. 340.

Nieuwe Publicatie

Op 2 oktober 2009 presenteert de
prof.mr. B.M.Teldersstichting haar nieuwste geschrift:

Liberalisme als 'groen' idealisme. De noodzaak van een liberaal milieubeleid voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke producten

Door: Derk-Jan Haverkamp
Corporate Advisor Milieu bij TenneT

In aanvulling op de laatste publicatie van de Teldersstichting over milieubeheer getiteld *Liberale duurzaamheid. Milieubeleid internationaal gezien* dat zich op internationale beleidsaspecten richtte, gaat het voorliggende geschrift nader in op de Nederlandse situatie. Het staat in het bijzonder stil bij de mogelijkheden om vanuit een liberale visie milieuvriendelijke productontwikkeling te stimuleren.

Steeds meer bedrijven besteden aandacht aan hun milieudruk en nemen private initiatieven op dit gebied. Wat betekent dat voor de rol van de overheid? Wat kan de overheid doen? En wat moet ze vooral niet doen? In dit geschrift wordt op deze belangrijke vragen een antwoord gegeven. Het weerlegt de typisch milieuactivistische stellingname dat dwingend overheidsoptreden essentieel is. Het 'groene' idealisme dat zich beroept op zogenoemde blauwdrukken biedt onvoldoende ruimte voor noodzakelijke (product-) innovaties. Hoewel liberalen vaak worden verdacht van te weinig aandacht voor het milieu vanwege de centrale rol die zij aan het individu toedichten, ligt daarin juist de kracht van een liberaal milieubeleid. In dit geschrift wordt gepleit voor een centrale positie van het individu in het milieubeleid en heldere milieunormen die op strikte wijze worden gehandhaafd. Verder wordt stilgestaan bij ketengerichte publiek-private samenwerking gericht op kennisontwikkeling en -overdracht.

Dit geschrift biedt een interessante verdieping van politiek-maatschappelijke standpunten op milieugebied voor politici, beleidsmakers en maatschappelijke groeperingen (zoals natuur- en milieuorganisaties). Voorts is dit geschrift interessant voor een ieder die zich wil verdiepen in actuele ontwikkelingen en discussieonderwerpen binnen het Nederlandse milieubeleid.

U kunt deze bundel bestellen door € 15,- over te maken op Giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Geschrift 108/Liberalisme als groen idealisme'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

Prof. mr. B.M.Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag
Tel.: 070 - 363 19 48, fax: 070 - 363 19 51, email: info@teldersstichting.nl

MOET NEDERLAND DE ANTILLIANEN BLIJVEN ONTZIEN VANWEGE HET SLAVERNIJVERLEDEN?

MARIUS WESSELS

Het slavernijverleden is van blijvende invloed op de relatie tussen Nederland en de Antillen. Gevoeligheden hebben er in 2005 zelfs toe geleid dat de toenmalige minister van Integratie – Rita Verdonk – niet welkom was bij het slavernijmonument in het Amsterdamse Oosterpark waar zij een krans had willen leggen. Marius Wessels pleit in zijn artikel voor een zorgvuldige omgang met de feiten in deze beladen discussie. Hoewel Nederlanders zich vroeger schuldig hebben gemaakt aan slavenhandel passen enige kanttekeningen bij de omvang van deze kwalijke praktijken, zeker als gesproken wordt over de Nederlandse Antillen, van oudsher niet het centrum van de slavenhandel.

In een periode waarin Nederland de banden met de drie 'kleine' Nederlandse Antillen (Bonaire, Saba en Sint Eustatius) aanhaalt maar waarin vooral op Curaçao soms nog heftig wordt geprotesteerd tegen de 'rekolonisatie' waaraan Nederland zich schuldig zou maken, is het misschien goed nog eens in te gaan op de meest gevoelige aspecten van het koloniale verleden, met name op de slavernij die door Nederlanders op de Antillen werd gepraktiseerd. Het komt immers nog regelmatig voor dat Nederlanders om de oren worden geslagen met soms juiste maar vaak ook onjuiste argumenten die betrekking hebben op de voorgeschiedenis van de relatie tussen Nederland en de Antillen en dan vooral op dat slavernijverleden. Met name op Curaçao zijn dergelijke argumenten vaak te horen, maar ook op de kleinere eilanden worden ze soms te berde gebracht. Bij een vertoog als dit mag er geen misverstand over bestaan dat slavernij volledig haaks staat op het liberalisme. Maar ook wanneer

men dat als uitgangspunt neemt, blijft het van belang om geen eenzijdige voorstellingen van zaken te geven, wanneer sprake is van een realiteit die nu eens ongunstiger en dan weer minder ongunstig uitvalt.

Hoe dan ook is de band tussen Nederland enerzijds en de Nederlandse Antillen en Aruba anderzijds heel bijzonder. In dat opzicht kan het ook worden betreurd dat Curaçao niet heeft gekozen voor een nauwere band met Nederland. Zeker ook op dat eiland is immers zeer veel historisch erfgoed aanwezig waardoor die band tot uitdrukking wordt gebracht. Maar helaas bestaat juist bij de bevolking van Curaçao de meeste weerstand tegen de zogenoemde macamba's (Nederlanders); daarbij worden aan de macamba's vooral de minder fraaie aspecten van de gemeenschappelijke geschiedenis voor de voeten geworpen. Tekenend was dat toen de zogenoemde Slotverklaring van november 2006 (over de nieuwe staatkundige positie van Curaçao en Sint Maarten) aanvankelijk door een meerderheid van de Curaçaose Eilandsraad werd afgewezen, de voorstanders van die Slotverklaring verklaarden dat er een onderzoek zou moeten worden uitgevoerd onder de Curaçaoënaars naar de doorwerking van het slavernijverleden.¹ Veel Curaçaoënaars hebben nog zeer negatieve sentimenten over de houding van Nederland. Toen het plan opkwam om criminele Antilliaanse jongeren in Nederland te registreren, demonstreerden inwoners van Curaçao daartegen met een davidster op hun kleding (december 2008).²

SLAVERNIJ OP DE NEDERLANDSE ANTILLEN

Buiten kijf staat dat de gemeenschappelijke geschiedenis van Nederland en de gebiedsdelen in het Caraïbische gebied niet altijd erg fraai is geweest. Bij verwijzingen daarnaar dient men zich echter wel aan de historische

feiten te houden. Zo zijn er velen die ons willen wijs maken dat de welvaart van de Republiek in de 17^e en 18^e eeuw gebaseerd was op de slavenhandel. Echter: de West-Indische Compagnie (die verantwoordelijk was voor die slavenhandel) was feitelijk chronisch verliesgevend en keerde nauwelijks dividend uit.³ Eigenlijk is het extra wrang dat men dan toch nog zo lang is doorgegaan met het halen van slaven uit Afrika en het vervoeren van die slaven naar de gebieden in de West die vanuit de Republiek werden bestuurd. Ongetwijfeld zijn er Nederlandse planters geweest die goed geld hebben verdiend aan de exploitatie van slaven, maar dat gold dan vooral voor Suriname en in veel mindere mate voor een eiland als Curaçao met zijn onvruchtbare grond. De meeste slaven die de West-Indische Compagnie aanvoerde, werden overigens doorverkocht naar gebieden die onder Engels, Frans, Portugees of Spaans gezag stonden. Bij dat alles moet men zich er ook rekenschap van geven dat de Nederlandse Republiek ongeveer vijf procent van de transatlantische slavenhandel voor zijn rekening heeft genomen.⁴ Dat percentage lijkt eigenlijk nogal bescheiden wanneer men het afzet tegen de rol van de Republiek op de wereldzeeën in de 17^e en 18^e eeuw. Die vijf procent staat overigens wel voor circa 500.000 vervoerde slaven en dat aantal is natuurlijk toch zeer aanzienlijk.

Wat betreft het halen van slaven uit Afrika is natuurlijk ook vaak gewezen op de (eveneens) belangrijke rol van zwarte slavenhandelaren die de slaven vanuit het Afrikaanse binnenland naar kustplaatsen als Elmina (in het huidige Ghana) brachten. De rol die Arabische slavenhandelaren op het Afrikaanse continent speelden verdient evenzeer aandacht.

Naast de West-Indische Compagnie (die zich steeds meer 'specialiseerde' in de slavenhandel en die daarvan het monopolie behield) ontwikkelde zich op de Antillen (overigens veel meer op Curaçao en Sint Eustatius dan op bijv. Bonaire) al vroeg ook een bloeiende private handel. Belangrijk is bovendien dat door het kleinschalige, overzichtelijke karakter van de Antillen en door de sociale controle die daarvan het gevolg was, de slavernij er een minder hard karakter had dan bijvoorbeeld in Suriname

het slavernijverleden
van Nederland is
vanuit liberale optiek zeer
kwalijk, doch gratuite
kretologie dient te
worden vermeden

of in de plantagekoloniën in Noord-Amerika.⁵ Reeds geruime tijd vóór de Franse Revolutie was op de vanuit Antilliaanse eilanden die onder Nederlands bestuur stonden (lang ging het om een bestuur door de West-Indische Compagnie) sprake van 'manumissies' (vrijlatingen), waarbij overigens moet worden aangetekend dat er nogal eens slaven werden vrijgelaten omdat de plantagebezitter niet de middelen had om de betreffende slaven te onderhouden.⁶ Verder was er lang voor de afschaffing van de slavernij sprake van dat slaven hun vrijheid konden kopen of anderszins (bijv. via het testament van de 'sjon' de slavenbezitter) konden verkrijgen. In 1833 (dus 30 jaar vóór de afschaffing van de slavernij) had het aantal vrije zwarten en kleurlingen op Curaçao het aantal slaven duidelijk overtroffen.⁷ Verder vond juist ook op de Antillen een aanzienlijke 'menging' plaats tussen de blanke (o.m. Nederlandse en Portugees-joodse) bewoners enerzijds en de mensen van Afrikaanse afkomst anderzijds. Daarbij ging men een hele reeks van benamingen gebruiken om de vele gradaties tussen blank en zwart te duiden.⁸ In de Nederlandse koloniën zou verder het opsplitsen van slavengezinnen uitzonderlijk zijn geweest.⁹

Opmerkelijk daarbij was ook dat het soms voorkwam dat vrije zwarten op hun beurt soms weer slaven gingen houden. Voorbeelden op Curaçao van zulke vrije zwarten die een aantal eigen slaven in bezit hadden (in de decennia die voorafgingen aan de afschaffing van de slavernij) waren Johannes Paulus, Josef Kogen en Maria Eleonora Boomstronk.¹⁰

Hoewel op Bonaire de invloed van de West-Indische Compagnie langer dominant was dan op Curaçao, was ook daar vóór de afschaffing van de slavernij sprake van de aanwezigheid van (een beperkt aantal) vrijgekochte of in vrijheid gestelde zwarten/kleurlingen.¹¹

Op Sint Maarten bestond, als op Curaçao, een bevolking met blanken bovenaan in de maatschappelijke hiërarchie, daaronder vrije kleurlingen, dan vrije zwarten en onderaan de slaven.¹² Hier kwam feitelijk in 1848 een einde aan de slavernij omdat in dat jaar op het Franse deel van het eiland de slaven vrij werden en de Neder-

landse plantagehouders hun zwarte werkers tegemoet moesten komen om een vlucht naar het Frans' Sint Maarten te voorkomen.¹³

Op Saba zijn het zwarte bevolkingsdeel en het blanke bevolkingsdeel (van Zeeuwse, Schotse of Ierse afkomst) sterk van elkaar gescheiden gebleven. In het algemeen gold dat er op Saba door eenieder flink gezwoegd moest worden om in het levensonderhoud te voorzien. Bij de strijd om het bestaan speelde slavernij er geen dominante rol.¹⁴

De bevolking van Sint Eustatius is thans veel geringer in aantal dan in de tweede helft van de 18^e eeuw. Nu kent het eiland overwegend zwarte bewoners. Geruime tijd (zeker ook in de bloeitijd van de sluikehandel omstreeks 1775) was er ook sprake van een groot aantal blanke resp. joodse bewoners. In de loop van de 18^e eeuw zou Sint Eustatius Curaçao zijn voorbijgestreefd als centrum voor de slavenhandel.¹⁵ Toch bleef die slavenhandel in omvang ver achter bij de algemene handelsactiviteit van Sint Eustatius in die periode. Zo zou het eiland in 1779 zijn bezocht door 351 schepen die allerhande goederen (meest smokkelwaar) vervoerden, terwijl er in die periode 'slechts' twee tot vier slavenschepen arriveerden.¹⁶

Overigens is het mede vanuit historisch perspectief zeer heugelijk dat Sint Eustatius heeft geopteerd voor een nauwe band met Nederland omdat zich daar immers een kostelijke episode van 'de Nederlandse traditie van vrijheid' heeft afgespeeld, namelijk de eerste formele begroeting door middel van kanonschoten (op gezag van gouverneur De Graaff) van de vlag van de voor hun onafhankelijkheid vechtende staten van Noord-Amerika.¹⁷ Hoewel De Graaff geenszins bevoegd was om aldus tot een erkenning over te gaan, werd zijn geste toch als zodanig door de Amerikanen opgevat en wereldkundig gemaakt. Minstens zo belangrijk was de smokkel van wapens via Sint Eustatius naar de Amerikaanse opstandelingen. Verondersteld wordt dat (het lange tijd zeer armzalige leger van) generaal Washington de strijd tegen de Engelse 'redcoats' niet had kunnen winnen

zonder de spullen die door Nederlandse schepen clandestien werden geleverd. Die leveranties droegen er natuurlijk toe bij dat de band tussen de Verenigde Staten

en Nederland al vroeg zeer hecht is geweest. Helaas heeft de Britse admiraal Rodney vervolgens (1781) vreselijk huisgehouden op Sint Eustatius en vanaf dat moment is het grootste deel van de blanke bevolking van Sint Eustatius vertrokken. Ook zijn de vele pakhuizen die er ooit stonden goeddeels verdwenen. Gelukkig is inmiddels, met Nederlandse steun, het historische Fort Oranje weer prachtig hersteld.

De betrokkenheid van inwoners van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bij de slavenhandel was nogal merkwaardig wanneer men kennis neemt van het gegeven dat het streven naar vrijheid een van de belangrijkste fundamenteën was van die Republiek.¹⁸ Hier werden ook geen slavenmarkten gehouden, anders dan in Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk.¹⁹ Voor zover bekend werden de slaven die werden aangetroffen op een schip dat op de Portugezen was veroverd en dat in Middelburg werd aangemeerd, daar prompt vrijgelaten (1596).²⁰ Toch zouden er door rijke joodse inwoners van Amsterdam al omstreeks 1600 op particuliere basis slaven zijn gehouden.²¹ Vermeldenswaardig is ook dat de grote patriot Joan Van der Capellen tot den Poll in de tweede helft van de 18^e eeuw krachtig actie heeft gevoerd tegen het verschijnsel dat planters die naar de Republiek terugkeerden een slaaf meenamen, die vervolgens hier dienst deed als een soort huisslaaf.²²

HUIDIGE OMGANG MET HET SLAVERNIJVERLEDEN

Hoe dan ook is het de vraag of Nederlanders in hun omgang met de Antillen bij voortdurend aan zelfkastijding moeten doen wanneer het om het slavernijverleden gaat. Vanuit liberale optiek is dat slavernijverleden natuurlijk een kwalijke aangelegenheid, maar men dient zich te hoeden voor gratuite kretologie.

Zeer te laken is het ook wanneer journalisten die kennelijk weinig op hebben met onze nationale geschiedenis hun best doen om bekende personen die daarin ooit een belangrijke en prijszwaardige rol hebben gespeeld, te diskwalificeren door hen het stempel op te drukken van slavenhandelaar. Zo werd de terecht nog steeds zeer gevierde Michiel de Ruyter door

het is een mythe dat
de welvaart van
de Republiek in
de zeven- en achttiende
eeuw gebaseerd was
op slavenhandel

een zekere Maurits Sep in de *Provinciale Zeeuwse Courant* als volgt omschreven: 'een kapitein die schepen vol slaven over de zeeën voer'.²³ Voor zo'n bewering is echter geen zweem van bewijs te vinden. Ook in de zeer omvangrijke 17^e-eeuwse beschrijving van het leven van Michiel de Ruyter door Gerard Brand is geen enkele vermelding te vinden van het transport van slaven door De Ruyter, hoewel Brand toch vaak nadrukkelijk heeft vermeld wat De Ruyter in de jaren dat hij in de koopvaart actief was, zoal vervoerde.²⁴ Laakbaar is ook de wijze waarop de minder populaire maar toch ook (zeker in militair opzicht) prijzenswaardige Witte de With door Mark Hoogstraet in *NRC Handelsblad* wordt neergezet als iemand die

het streven
naar vrijheid
was een belangrijk
fundament
van de Republiek

de reputatie heeft opgebouwd van 'slavenhandelaar'.²⁵ De enige bemoeienis van Witte de With met slaven die ik heb kunnen vinden betrof het (in mei 1623) overnemen van dertien slaven van een Marokkaans schip en het tegen linnen verkopen van die slaven op het eiland Annobón (in het najaar van 1623). Die gebeurtenis deed zich voor tijdens een militaire expeditie richting Zuid-Amerika die werd uitgevoerd in opdracht van de Staten-Generaal en van prins Maurits. Maar om op grond van dat gegeven te verklaren dat Witte de With de reputatie opbouwde van slavenhandelaar, gaat me beslist te ver.²⁶

Regelmatig wordt bij discussies over het Nederlandse slavernijverleden ook verwezen naar het late moment waarop door ons land de slavernij werd afgeschaft (1863). Volgens mij moet die traagheid hoofdzakelijk worden geweten aan het feit dat ons land in de 19^e eeuw pas geleidelijk aan vanuit een positie van achterstand (die in loop van de 18^e eeuw was ontstaan en vervolgens nog eens dramatisch was vergroot in de Franse tijd) weer nieuw elan heeft verkregen. Dat nieuwe elan werd vooral in gang gezet door de liberale revolutie van 1848 en het waren uiteindelijk ook de liberalen die samen met de anti-revolutionairen de afschaffing van de slavernij (in 1863) hebben doorgedrukt.

Juist ook bij de discussie over een beladen en problematisch onderwerp als de slavernij moet het uitgangspunt gelden dat gediscussieerd moet worden op basis van feiten en niet op basis van kreten. Vanuit liberale optiek is slavernij natuurlijk volstrekt uit den boze. Het is ook een

goede zaak dat er in enkele Nederlandse steden een slavernijmonument staat maar het is dan vreemd dat in juni 2005 een VVD-minister (te weten mevrouw Verdonk) wordt verhinderd om daarbij een krans te leggen (het betrof het slavernijmonument in het Amsterdamse Oosterpark). Hoe dan ook moet bij een discussie over zo'n beladen onderwerp als de betrokkenheid van Nederland bij de slavernij op de Antillen zorgvuldig worden omgegaan met de feiten.

Omdat dat slavernijverleden inmiddels ver achter ons ligt (in 2013 is het 150 jaar geleden dat de Nederlandse overheid koos voor de afschaffing van de slavernij in de koloniale gebieden) en omdat die bijna 150 jaar geleden afgeschafte slavernij

op de Antillen een beduidend minder hard karakter droeg dan de slavernij zoals die werd bedreven in het binnenland van Suriname of (door de Engelsen respectievelijk de Amerikanen) op de plantages van Noord-Amerika enzovoorts., en omdat Nederland reeds een groot aantal jaren de ontwikkeling van de Nederlandse Antillen (vervolgens de Nederlandse Antillen en Aruba en nu wederom in een andere opzet waarbij Bonaire, Saba en Sint Eustatius een veel nauwere aansluiting bij Nederland krijgen) ruimhartig heeft ondersteund, kan het niet zo zijn dat Nederlandse politici in de relatie met de Antillen in de eenentwintigste eeuw nog meer tegemoetkomendheid aan de dag zouden moeten leggen omdat Nederlanders ooit betrokken zijn geweest bij de slavernij op de Antillen.

Drs. M. Wessels is beleidsmedewerker van de Tweede Kamerfractie van de VVD. Daarnaast hij auteur van verschillende geschriften van de Teldersstichting, waaronder De Nederlandse traditie van vrijheid.

NOTEN:

- 1 Gert Oostindie, *Slavernij, canon en trauma*, oratie Universiteit Leiden, 2007, p. 21.
- 2 Zie o.m.: 'Premier schrikt van protest', *Het Parool*, 16 december 2008.
- 3 Gert Oostindie, 'De WIC: chronisch verliesgevend', *NRC Handelsblad*, 11 maart 1995.
- 4 Naar schatting werden door de Nederlanders in de

- 17^e en 18^e eeuw circa 500.000 slaven van Afrika naar Amerika verscheept. In totaal zouden bij de slavenhandel tussen die continenten circa 10 miljoen slaven zijn overgebracht. Zie o.m.: J. Ph. Palm red., *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, Zutphen, 1985, lemma 'slavenhandel', p. 443.
- 5 Vergelijk ook Els van Cappelle en Jeannette van Ditzhuijzen, 'Ex-slaven hielden zelf slaven', *Trouw*, 27 juni 2007.
 - 6 L. de Hoog, *Van rebellie tot revolutie*, Willemstad, 1983, p.23.
 - 7 Zie bijv. H. Hoetink, *Het Patroon van de oude Curaçaose samenleving*, Amsterdam, 1987, p. 75.
 - 8 Ibidem, p. 82.
 - 9 Gert Oostindië, *Slavernij, canon en trauma*, p. 19.
 - 10 Els van Cappelle en Jeanette van Dithuijzen, Ex-slaven hielden zelf slaven, *Trouw*, 27 juni 2006.
 - 11 Zie Luc Alofs e.a., *Geschiedenis van de Antillen*, Zutphen, 1997, p.75; en www.wazamar.org/Bonaire/bonaire-historie.htm.
 - 12 Gert Oostindië, *Het paradijs overzee*, Amsterdam, 1997, p. 126.
 - 13 A.F. Paula, *Vrije slaven. Een sociaal-historische studie over de dualistische slavenemancipatie op Nederlands St Maarten 1816-1863*, Zutphen, 1993.
 - 14 Zie o.m. Gert Oostindië, *Het paradijs overzee*, p. 128.
 - 15 Zie: J. Ph. Palm red., *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, lemma 'slavenhandel', p. 443.
 - 16 Luc Alofs e.a., *Geschiedenis van de Antillen*, Zutphen, 1997, p. 76.
 - 17 Zie het bekende boek Barbara W. Tuchmand, *Het eerste saluutschot*.
 - 18 Zie o.m. Marius Wessels, *De Nederlandse traditie van vrijheid*, Assen, 1998, hoofdstuk 2 en 3.
 - 19 Gert Oostindie, *Het paradijs overzee*, p. 217.
 - 20 Zie bijv. www.trouwcommunities.nl/groen/nieuws/wandelen/zeeland/244.html.
 - 21 Gert Oostindie, *Een paradox van vrijheid en slavernij: Joden en slavenhandel in de nieuwe Wereld*, De Academische Boekengids 61, maart 2007, pp. 13-15.
 - 22 Zie bijvoorbeeld: Hella S. Haasse, *Schaduwbeeld of het Het geheim van Appeltern*, Amsterdam, 1990, p. 169 ev.
 - 23 'Hij blinkt in onbezoedelde eer', de *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17 maart 2007.
 - 24 Gerard Brand, *Leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruyter*, Amsterdam, 1687.
 - 25 'Verdient een schurk wel een themajaar?', *NRC Handelsblad* 11 november 2008.
 - 26 Over Witte de With is recent een drietal belangwekkende publicaties verschenen, te weten: Anne Doedens, *Witte de With 1599-1658, wereldwijde strijd op zee in de Gouden Eeuw*, Hilversum, 2008, Walter Breman van der Haagen, *Het leven en de daden van Witte Cornelisz. de With*, uitgegeven en hertaald door Anne Doedens, Franeker, 2008; en Willem van Brederode, *Op jacht naar Spaans zilver – het scheepsjournaal van Willem van Brederode*, ingeleid en toegelicht door Anne Doedens en Henk Looijestein, Hilversum, 2008.

MEER RESPECT VOOR HET EUROPEES PARLEMENT NODIG

REACTIE OP BIJDRAGE 'SNIJDEN IN EIGEN VLEES'

VAN HANS VAN BAALEN

JAN MULDER

In het vorige nummer van *Liberaal Reveil* hield Hans van Baalen – toen net gekozen voor de VVD in het Europees Parlement – een pleidooi voor hervorming van het Europees Parlement. Alleen door drastisch in het eigen vlees te snijden zou het parlement uiteindelijk kunnen overleven, aldus Van Baalen. Brussel kan efficiënter door bijvoorbeeld de maandelijkse verhuizing tussen Brussel en Straatsburg af te schaffen. Bovendien zou het Europees Parlement zich meer moeten richten op zaken waar het directe invloed op kan uitoefenen en iedere nieuwe regelgeving kritisch toetsen, alvorens ermee in te stemmen. Voor oud-Europarlementariër Jan Mulder was de hartenkreet van Hans van Baalen aanleiding om zelf in de pen te klimmen. Mulder is van mening dat de media meer aandacht aan Brussel zouden moeten besteden, zodat het opkomstpercentage bij Europese verkiezingen toeneemt. Anders dan Van Baalen bestaat er in de ogen van Mulder wel degelijk een Europese culturele identiteit.

Een interessant artikel van Hans van Baalen, aan de vooravond van zijn lidmaatschap van het Europees Parlement, in *Liberaal Reveil* van juni jongstleden. Een reactie erop is zeker noodzakelijk. Het artikel begint met een analyse van de opkomstcijfers bij de verkiezingen van het Europees Parlement. Niet alleen bij de laatste maar ook die van de verkiezingen daarvoor. Aan de hand daarvan komt hij tot de conclusie dat het Europees Parlement weliswaar macht maar geen legitimiteit heeft. Immers het opkomstpercentage bij de laatste verkiezingen was 43% en in Nederland zelfs maar 36,9%. Een ietwat boutespraak. Zou een atlanticus als Van Baalen deze uitspraak

ook doen als hij besprekingen begint met leden van de Amerikaanse Senaat en het Huis van Afgevaardigden? Bij de laatste acht verkiezingen voor het Congres die gepaard gingen met een verkiezing van een Amerikaanse president was het opkomstpercentage 52,9%. Echter in tussentijdse verkiezingen voor dit Congres was het opkomstpercentage slechts 37,4%. Een wel zeer pover opkomstpercentage. Toch heb ik zelden een Amerikaans staatsburger, zeer nationalistisch en zeer federaal ingesteld horen klagen over de legitimiteit van en het de Senaat dan wel het Huis van Afgevaardigden.

Uiteraard is het opkomstpercentage voor de Europese verkiezingen veel te laag en zal er alles aan gedaan moeten worden om het opkomstpercentage voor nationale verkiezingen te evenaren. Dat zal niet gemakkelijk zijn zolang de media aanzienlijk meer aandacht besteden aan de nationale politiek dan aan de Europese politiek. Meer dan 300 journalisten van radio, televisie en de schrijvende pers zijn dag in dag uit bezig met het verslaan van de gebeurtenissen op de vierkante kilometer van het Binnenhof. In Brussel zit een dertigtal, dat naast het parlement ook de NAVO en de Belgische politiek verslaat. Het wordt hoog tijd voor een rubriek *Brussel Vandaag*. Van Baalen had uitstekende contacten met de Nederlandse media. Hopelijk blijft dat zo in Brussel

Vreemd is de bewering dat de Staten Generaal en de collega-parlementen aan de basis staan van de Europese besluitvorming omdat zij ministers die in Europees verband het initiatief nemen tot Europees beleid naar Brussel stuurt. Voor zover mijn ervaring strekt neemt de Europese Commissie het initiatief tot beleid. De besluiten daarover worden genomen, afhankelijk van het onderwerp, door het Europees Parlement en de Raad van Ministers. De uitvoering van het beleid, door alweer de

Europese Commissie, wordt alweer gecontroleerd door het Europees Parlement en de Raad. De ministers worden op hun beurt gecontroleerd door leden van de nationale parlementen. In de loop van de jaren heb ik de sterke indruk gekregen dat de nationale parlementen, ondanks hun volgens Van Baalen grotere legitimiteit dat onvoldoende doen. Ook al geeft het Verdrag van Lissabon dan nu de mogelijkheid tot de zogenaamde gele kaart in mijn ogen zal dat weinig uitmaken als de nationale parlementen daar geen gebruik van maken. De huidige verdragen geven nu al alle mogelijkheden aan de lidstaten om hun ministers te corrigeren als dat nodig is. De meeste lidstaten laten hun ministers echter de vrije hand. Een gemiste kans.

In mijn ogen is het onmogelijk dat de Europese Commissie door nationale parlementen voldoende kan worden gecontroleerd. Commissarissen kunnen niet in alle nationale parlementen verschijnen om tekst en uitleg te geven. Dat kan alleen in het Europees Parlement. Macht dient op het niveau waarop het wordt uitgeoefend gecontroleerd te worden. Om de woorden van Van Baalen te gebruiken, daar breekt de beestengeur los wanneer de Europese Commissie op grote fouten wordt betrapt. Zie het aftreden van de Commissie Santer en zie het weigeren van enkele commissarissen toen Barroso zijn eerste Commissie samenstelde.

Het is al weer enige tijd geleden dat het idee van een dubbel mandaat, een combinatie van het lidmaatschap van een nationaal parlement en het Europees Parlement opgang deed. Net als voorheen lijkt het mij niet te combineren. Het lijkt mij ook geen realistisch doe de agenda's van 27 nationale parlementen af te stemmen op die van het Europees Parlement. Absurd vind ik het voorbeeld van de Nederlandse Eerste Kamer die door leden van de Provinciale Staten wordt verkozen. Daar is volgens Van Baalen een voorbeeld dat navolging verdiend. De opkomstpercentages voor de Provinciale Staten zijn echter slecht en ik herinner mij de verkiezingscampagnes voor de Eerste Kamer als de minst opwindende van alle verkiezingen in Nederland. Zou dat als voorbeeld moeten dienen voor een Europees Parlement, dat meer

er is meer wat
de Europeanen bindt dan
wat hen scheidt

de media zouden meer
aandacht moeten besteden
aan de Europese politiek

zal leven onder de bevolking?

Met het nieuwe mandaat heeft het Europees Parlement een volkomen ander systeem dan vroeger wat betreft emolumenten en reiskosten. Hopelijk zal dat een verbetering blijken te zijn.

En dan uiteraard het argumenteren dat het Europees Parlement een zetel zal moeten hebben. Ik ken geen Nederlandse Europarlementariër die niet die mening is toegedaan. Het zijn echter de lidstaten gesteund door hun volgens Van Baalen veel meer legitieme nationale parlementen die dit besloten hebben, inclusief

de Nederlandse Tweede Kamer. Ik wens hem trouwens alle geluk toe om dit via de door hem zo bewonderde nationale parlementen te veranderen. In het Europees Parlement gaat er geen jaar voorbij dat niet geprobeerd wordt dit te veranderen.

Wat betreft de opmerkingen van Van Baalen over teveel regelgeving uit Brussel ben ik het met hem eens. Terecht verwijst hij naar een VVD-initiatief als gevolg waarvan de commissie Stoiber in het leven werd geroepen die paal en perk moet stellen aan de vele regels. Hij zegt dat de Europese Unie zich moet beperken tot kaderrichtlijnen. Inderdaad, maar dat is in de meeste gevallen reeds het geval. Het zijn de nationale parlementen die er dan vervolgens nog een schepje bovenop doen. Is het resultaat dan zeer ingewikkeld en bureaucratisch dan is alles vrijwel altijd de schuld van 'Brussel'. Beter zou het zijn dat er meer verordeningen zouden komen voor zover dat althans mogelijk is.

Met dit alles kan trouwens niet ontkend worden dat het Europees Parlement anders functioneert dan een nationaal parlement. Vrijwel alle nationale parlementen kennen regerings- en oppositiepartijen. Het Europees Parlement tot nu toe niet. De Europese Commissie is een afspiegelingscollege. Maar dat heeft ook voordelen. Heeft in een nationaal parlement een lid van de oppositie per definitie meestal ongelijk en zin de regeringspartijen gebonden aan een regeerakkoord, in het Europees Parlement is dat per definitie dus anders. Maar dat kan betekenen dat de invloed van een individueel lid, ook van de kleinere fracties, daardoor veel groter kan

zijn. Verschillende leden uit het verleden hebben hun naam verbonden aan initiatieven die in wetgeving zijn veranderd.

Jammer trouwens dat Van Baalen niet voor een parlementscommissie heeft gekozen waar werkelijk macht wordt uitgeoefend. Bijvoorbeeld voor een commissie waarin alle aspecten van Europees beleid samenkomen zoals de begrotingscommissie. Dan zou het misschien ook gemakkelijker zijn voor hem om zijn eigen verkiezingsbelofte 'Europa voor half geld' te realiseren.

Ondanks het feit dat er geen Europees volk is werkt het Europees Parlement goed, al is natuurlijk alles voor verbetering vatbaar. Is er trouwens wel een Belgisch volk? En voelt een Catalaan zich Spaans? Europa is ook wat dat betreft niet eenvormig. Wat er wel is, is een Europese cul-

turele identiteit. Het is verrassend hoe in de laatste 15 jaar de verschillende nationaliteiten met elkaar samengewerkt hebben. Vooral wat betreft de nieuw toegetreden landen. Dat geldt voor de Zweden, Finnen en Oostenrijkers toen die in de jaren '90 toetraden maar ook voor de voormalige Oostbloklanden toen die na 2004 lid werden. Er is het overheersende gevoel in het Europees Parlement dat er meer is dat de Europeanen bindt dan wat hun scheidt. Het Europees Parlement is een onderschat parlement en het verdient beter dan een pleidooi dat het moet worden teruggegeven aan de nationale parlementen.

Ir. J. Mulder was van 1994 tot 2009 namens de VVD lid van het Europees Parlement.

IN MEMORIAM

EDZO TOXOPEUS (1918-2009)

JOHAN WITTEVEEN

Op 23 augustus jongstleden overleed Mr. E.H. (Edzo) Toxopeus op 91-jarige leeftijd in zijn woonplaats Oegstgeest. Toxopeus, van huis uit advocaat, werd in 1956 voor de VVD gekozen in de Tweede Kamer en volgde in 1963 Pieter Oud op als fractievoorzitter. Bovendien was hij minister van Binnenlandse Zaken, eerst in het kabinet-De Quay (KVP,VVD,ARP, CHU; 1959-1963) en daarna in het kabinet-Marijnen (ongewijzigde samenstelling van coalitiepartners; 1963-1965). Na zijn ministerschap keerde hij terug in de Tweede Kamer, waar hij van 1966 tot 1969 wederom het fractievoorzitterschap op zich nam. Daarna vervulde Toxopeus verschillende functies, waaronder als Commissaris van de Koningin in Groningen en als lid van de Raad van State. Sinds 1985 was Toxopeus minister van Staat. Toxopeus gold tijdens zijn fractievoorzitterschap – en ook nog daarna – als gezaghebbend liberaal.

De redactie van *Liberaal Reveil* heeft collega-politici dr. H.J. Witteveen en mr. H.E. Koning bereid gevonden een kort in memoriam te schrijven. Daarbij gaat Johan Witteveen – minister van Financiën in het kabinet-Marijnen – vooral in op de ervaringen tijdens de gezamenlijke kabinetsperiode, alsmede de aansluitende periode waarin beiden lid van de Tweede Kamer waren. Tijdens dit Kamerlidmaatschap viel het kabinet-Cals in de beroemde Nacht van Schmeltzer. Henk Koning bespreekt onder andere de resultaten die Toxopeus als minister behaalde.

Terugdenkend aan Edzo Toxopeus zie ik een krachtige man voor mij met veel menselijke warmte en humor. Hij had een goed huwelijk en was duidelijk dol op zijn vrouw Atie. Hij had ook gezonde morele opvattingen. Een echte sociale liberaal, zijn liberale overtuiging was een heel natuurlijke en daarom diep gefundeerd. Uit zijn vertrouwen in de mens kwam een realistisch vertrouwen in vrijheid voort, maar zijn warmte gaf ook een gevoel voor sociale rechtvaardigheid. Hij was een goed bestuurder en een eerlijke en prettige collega.

Ik heb met hem mogen samenwerken in het kabinet-Marijnen (1963-1965), waar hij het ministerie van Binnenlandse Zaken beheerde en ik Financiën. Op mijn terrein van de begrotingspolitiek had ik geen probleem met hem. Met betrekking tot de salarissen van de rijksambtenaren hanteerden wij het trend-beleid, waar alle salarismaatregelen tezamen een gemiddelde stijging mochten hebben gelijk aan de gemiddelde loonsstijging in het bedrijfsleven. Wij waren het daar samen over eens. Het was een duidelijke maatstaf en daar was geen probleem over. Maar hij voerde daarnaast wel een bijzondere maatregel door: een over enkele jaren gespreide denivelleringronden, omdat de salarissen voor de hogere ambtenaren te ver waren achtergebleven bij die in het bedrijfsleven. Ook daar waren we het over eens. Het was een niet zo makkelijke maar noodzakelijke maatregel.

Aan discussies over economische problemen, met name in die tijd de inflatoire gevolgen van de loonexplosie van 1963, – die zelfs de vakbonden overviel – nam Edzo meestal niet deel. Des te groter was zijn inbreng bij de controverse over de commerciële televisie die het kabinet diep verdeelde en ten slotte er toe leidde dat het uiteen viel. Wij waren voor commerciële televisie omdat

het paste bij de vrijheid; en die vrijheid heeft ook doorge-
werkt, ondanks politiek verzet. Maar over de resultaten
ervan ben ik nu vaak ongelukkig. Die toch vrij diepgaande
discussie verliep in het kabinet-Marijnen eigenlijk heel rustig
en vriendschappelijk en zonder veel emotie. Dat was zeker
mede aan Edzo te danken: hij had sterke opvattingen maar
gaf die geen persoonlijke emotionele lading. Hij kon afstand
houden. Zo zei hij mij eens: 'ja, je moet elke dag beslissingen
nemen – en je moet blij zijn als de meeste goed zijn.'

Heel nauw was onze samenwerking toen wij na de
ontslag-aanvraag van het kabinet-Marijnen in de Tweede
Kamer kwamen en oppositie gingen voeren tegen het
kabinet-Cals, dat in de pers werd omschreven als een 'ka-
binet van de sterke mannen'. De sterkte van die mannen
uitte zich in een begroting voor 1966 met een extra uit-
gavenstijging die belastingverhoging met zich mee moest
brengen. Er was dus voor de VVD-fractie iets te doen. Wij
deden dat door met een tegenbegroting te komen waar
de voorgestelde uitgaven met 1 miljard gulden – toen een
groot bedrag – omlaag zouden gaan. Onze collega Joekes
moest dat plan verdedigen omdat ik zelf nog moest
wachten voor ik over de begroting kon spreken. De hele
kamer viel natuurlijk over Joekes heen. Hij had het moei-
lijk om onze voorstellen te verdedigen, maar het maakte
veel indruk en het principe dat alternatieve begrotings-
voorstellen concreet en goed gedekt moeten zijn is
sindsdien in grote trekken gehandhaafd.

Maar de begroting voor 1967 gaf ons een unieke
kans. Wij hoorden en wij weten nu dat Vondeling, de
minister van Financiën, van mening was geweest dat de
uitgavenstijging 1 miljard te groot was. Hij had zich echter
laten overstemmen door de rest van het kabinet en
kwam dus met een begroting waar hij zelf waarschijnlijk
niet helemaal achter stond. Wij merkten wel dat er in de
kring van de KVP en de ARP ook twijfel over deze begro-
ting bestond. Wij werkten dus zorgvuldig aan een strate-

gie. In die tijd zocht ik Edzo vaak op in zijn gezellige huis
aan de Waalsdorperweg. We spraken over de politieke
ontwikkelingen en de beste manier om deze gelegenheid
te gebruiken. Het ging er om de oppositie in de KVP-frac-
tie aan onze kant te krijgen. Mijn financiële betoog deed
een sterk beroep op het geweten van de financiële des-
kundigen in de KVP. Het was concreet in het aangeven
van alternatieven en toch niet te gedetailleerd en daar-
door minder kwetsbaar. En wij ontwierpen een motie die
zo gematigd was in de kritiek op de begroting dat de
financieel verantwoordelijke leden van de KVP-fractie
daar heel moeilijk tegen zouden kunnen stemmen. Toen
in die lange nacht – waar wij telkens pauzeerden en dan
weer hoorden hoe de discussie in de KVP-fractie verliep
– tenslotte de moties aan de orde kwamen, lieten wij de
KVP motie eerst in stemming komen – terwijl wij het
recht hadden onze motie te laten voorgaan.

Maar de KVP motie lag al dicht bij de onze en Cals was
er al heel boos over. Dat bracht dan de val van het kabinet-
Cals, want die verklaarde de motie onaanvaardbaar en hij
werd toch aangenomen. Dat was een geweldig gebeuren.
Schmeltzer de fractievoorzitter van de KVP kreeg stromen
kritiek over zich heen. Maar dat was het einde van een
kabinet dat toch wel erg sterk de socialistische kant op
ging. En het heeft de positie van de VVD belangrijk ver-
sterkt. Ik denk dat onze tactiek die betrekkelijk zakelijk en
gematigd was en niet te emotioneel bij dit resultaat zeker
een belangrijke rol heeft gespeeld. Daar lag ook Edzo's
kracht: goed en zorgvuldig manoeuvreren zonder zich te
laten meeslepen door gevoelens, met beheersing.

*Dr. H.J. Witteveen is econoom en was onder meer topman bij
het Internationaal Monetair Fonds. In de periode 1958-1973
was hij voor de VVD onder andere lid van de Tweede Kamer,
de Eerste Kamer, minister en vice-ministerpresident. Hij was
medeoprichter van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting*

MINISTER VAN STAAT MR. EDZO HENDRIK TOXOPEUS OVERLEDEN

HENK KONING

Op 23 augustus van dit jaar overleed te Oegstgeest Mr. Hendrik Edzo Toxopeus, minister van Staat, ruim 91 jaar oud. Toxopeus is één van de belangrijkste liberalen van na de Tweede Wereldoorlog geweest. Hij was van 1949 tot 1959 lid van de gemeenteraad van Breda waar zijn vader Evangelisch-Luthers predikant was. Van 1956 tot 1959 het jaar waarin hij toetrad tot de Tweede Kamer, was hij lid van het hoofdbestuur van de VVD. In 1959 werd hij – 41 jaar oud – minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Quay. Hij bekleedde deze functie ook in het daarop volgende kabinet-Marijnen. Dat kabinet werd afgelost door het kabinet-Cals waarin de VVD geen plaats had. Toxopeus keerde, nadat in de fractie plaats voor hem was gemaakt, terug in de Tweede Kamer. Voorafgaande aan de Algemene en Politieke Beschouwingen in het najaar van 1965 volgde hij Mr. G.W. (Molly) Geertsema op als fractievoorzitter. Tijdens de Algemene en Politieke Beschouwingen van het jaar daarop viel het Kabinet-Cals op een motie van de KVP-er Norbert Schmelzer die formeel geen motie van wantrouwen of afkeuring was, maar door het kabinet wel als zodanig werd aange merkt ondanks Schmelzers toelichting, dat dit in genen dele het geval was maar dat de soliditeit van de begroting voor het jaar 1967 moest worden verbeterd.

Het gevolg was het tussentijdse kabinet-Beel II, dat als belangrijkste taak de voorbereiding van verkiezingen voor een nieuwe Tweede Kamer had. Op 15 februari 1967 hadden deze verkiezingen plaats. Toxopeus was evenals in 1963 lijsttrekker. De VVD steeg van 16 naar 17 zetels, wat lager was dan de voorspellingen luiden. Dat was te wijten aan de nieuwe partij D'66, nu D66, waarin vele voormalige leden van de VVD een prominente rol speelden zoals Hans Gruijters en Erwin Nypels. De scheuring binnen de partij was het gevolg van het verzet

in bepaalde delen van de samenleving tegen het huwelijk van Prinses Beatrix met Claus van Amsberg. Hans Gruijters, toen lijsttrekker van de partij voor de raadsverkiezingen in Amsterdam, werd als gevolg hiervan min of meer gedwongen te bedanken als lid van de VVD. Een aantal maanden daarna werd via een manifest de gevoelens van de samenleving gepolst voor de vorming van een nieuwe partij. In december van dat jaar kreeg deze gestalte met de mediagenieke Hans van Mierlo als lijsttrekker. Deze partij kwam uit het niets met 7 zetels in de Tweede Kamer. Ook de Boerenpartij groeide tot 7 zetels, waarvan een deel voormalige VVD-aanhang was.

Drie jaar daarvoor bij de reguliere verkiezingen van 1963 wist Toxopeus samen met Haya van Someren-Downer, later voorzitter en penningmeester van de VVD, toen de mediawoordvoerder van de fractie, de te verwachten nederlaag te beperken tot drie zetels in plaats van de 6 of meer, die waren voorspeld. Bij die verkiezingen was hij lijsttrekker als opvolger van de formidabele professor P.J. (Pieter) Oud, oud-minister van Financiën en oud-burgemeester van Rotterdam. Het kabinet-Marijnen opgetreden na de verkiezingen van 1963, waarin Toxopeus op Binnenlandse Zaken bleef, viel eind februari 1965 op de omroepkwestie. De VVD en CHU verdwenen uit het kabinet en werden vervangen door de PvdA. Minister-president werd de KVP-er Jo Cals met Anne Vondeling, de fractievoorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie, als vice-ministerpresident en minister van Financiën. Toxopeus opereerde als oppositieleider slim en doeltreffend wat tot gevolg had, dat de KVP onrustig werd over het financiële beleid. Toxopeus maakte een dankbaar en terecht gebruik van de kennis van de voormalige VVD-minister van Financiën, professor Johan Witteveen. Als

gevolg hiervan diende de financiële woordvoerder van de fractie, Theo Joekes, de eerste tegenbegroting in, een gebruik tegenwoordig gemeengoed voor alle oppositie partijen in de Tweede Kamer. Na de tussentijdse verkiezingen waarna begin april van dat jaar het kabinet-De Jong werd gevormd, werd Witteveen opnieuw minister van Financiën terwijl Toxopeus leiding aan de fractie bleef geven, ontspannen en effectief. Hij bleef dat doen tot eind 1969 toen hij werd benoemd tot Commissaris van de Koningin in Groningen een post die hij en zijn echtgenote Atie Ufkes gelet op hun Groningse wortels begeerden. Een benoeming die hem van harte was gegund. Na tien jaren stelde hij zich op verzoek van de voormalige minister van Binnenlandse Zaken, Hans Wiegel, beschikbaar voor het lidmaatschap van de Raad van State. Door die benoeming te aanvaarden had hij de mogelijkheid om door te werken tot zijn zeventigste in plaats van op zijn vijfenzestigste met pensioen te moeten. Op 18 januari 1985 volgde zijn benoeming tot minister van Staat, een uitzonderlijke onderscheiding voor slechts weinigen weggelegd.

Als fractievoorzitter was Toxopeus zeer effectief. Hij wist zijn fractiegenoten te enthousiasmeren en tegelijkertijd de teugels als dat nodig was strak te houden. Zijn fractiegenoten en medewerkers, maar ook de overige leden van de Kamer waren zeer op hem gesteld. Als minister was hij productief wetgever en bestuurder. De zogenaamde 'Toxopeus ronden' waarbij de salarissen van ambtenaren werden opgetrokken tot een aanvaardbare hoogte, te vergelijken met die in het bedrijfsleven. Dit werd mede gedaan om een uitloop van overheidspersoneel naar de particuliere sector te voorkomen zijn legendarisch. Hij heeft de vrije zaterdag doorgevoerd en veel gemeentelijke herindelingen bewerkstelligd. Belangrijk was ook de samen met minister Zijlstra tot stand gebrachte Financiële Verhoudingswet 1960, de basis voor het overgrote gedeelte van de gemeentelijke inkomsten. Daarnaast kreeg hij een nieuwe Provinciewet tot stand, die de oude Provinciale Wet van 1850, nog door Thorbecke ontworpen, verving. Voortaan mochten provinciale staten bijeenkomen zo vaak als zij nodig achten in plaats van tweemaal

per jaar, in het voorjaar en het najaar. Zo moest Koningin Juliana de Provinciale Staten van Gelderland nog in 1954 toestemming geven in vergadering bijeen te komen ten einde door haar het nieuwe Provinciehuis te kunnen laten openen. Ook gedurende zijn Groningse Commissariaat is veel gebeurd. Hij heeft belangrijke invloed gehad op de totstandkoming van het Eemshavenproject waarvan hij de opening door Koningin Juliana heeft meege maakt. In de zogenaamde Commissie Noorden des Lands speelde hij in samenwerking met de collegae uit Friesland en Drenthe een belangrijke rol. Zo bewerkstelligde hij de overplaatsing de voormalige PTT naar de stad Groningen en het Archiefselectiecentrum naar Winschoten. Ook in het maatschappelijke en sociale leven van zijn provincie speelde hij een belangrijke rol, daarin krachtig gesteund door zijn echtgenote Atie Ufkes.

Werd Toxopeus bij zijn vertrek uit Groningen naar de Raad van State bij bevordering benoemd tot Grootofficier in de Orde van Oranje-Nassau, zij werd bij die gelegenheid benoemd tot Ridder in diezelfde orde. Zij waren een onafscheidelijk paar op elkaar vertrouwend en elkaar door dik en dun steunende. Ik ken slechts één misverstand tussen hen beiden, dat ze me hebben verteld. Bij de vorming van het kabinet-Van Agt I werd hem de portefeuille van Buitenlandse Zaken aangeboden. Hij weigerde telefonisch, denkende dat zijn vrouw dit niet wilde. Op hetzelfde ogenblik belde zijn echtgenote met hun dochter en zei tegen haar, dat zij hoopte, dat hij de benoeming zou aanvaarden. Toen zij drie jaar geleden aan de gevolgen aan een hersentumor overleed, was hij zijn steun en toeverlaat kwijt. Over dit verlies is hij niet heengekomen. Zij zijn nu beiden in de dood verenigd op de hervormde begraafplaats naast de kerk in Zoeterwoude. Mogen zij rusten in vrede. Ik gedenk hen beiden met eerbied en genegenheid.

Mr. H.E. Koning was onder meer Tweede Kamerlid voor de VVD, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Van Agt I en staatssecretaris van Financiën in het kabinet-Lubbers II. Daarna werd hij president van de Algemene Rekenkamer.

RALF DAHRENDORF 1929-2009

NALATENSCHAP ALS VERPLICHTING

HUUB BROEKHUIJSE

Op 17 juni jongstleden overleed de denker Ralf Dahrendorf aan de gevolgen van kanker. Dahrendorf was een veelzijdige persoon die zich zowel op het vlak van de filosofie als dat van de sociologie begaf en in zijn werkzame leven als politicus, hoogleraar en journalist functioneerde. Dahrendorf wordt als denker vooral door liberalen omarmd, al zullen niet alle liberalen zijn filosofische gedachtengoed volledig delen. Hoewel hij als groot pleitbezorger van de vrijheid gezien kan worden, legde Dahrendorf voor liberalen ongekend veel nadruk op de positieve vrijheid. In dit nummer van *Liberaal Reveil* belichten Huub Broekhuijse en Fleur de Beaufort verschillende aspecten van het interessante leven en gedachtengoed van Dahrendorf.

EUROPA EN VRIJHEID

Op 1 mei 2009 wordt Ralf Dahrendorf tachtig jaar. De dag tevoren brengt *Die Zeit*, het liberale weekblad uit Hamburg, een artikel over persoon en werk. De bijstaande recente portretfoto kan eigenlijk maar tot één conclusie leiden: Ralf heeft nog maar kort te leven. De foto straalt nog wel zijn wilskracht uit, maar een driejarig ziekteproces, kanker, heeft hem fysiek gesloopt. Zijn alom befaamde artikelenreeks is geleidelijk tot stilstand gekomen. Hij bemoeit zich niet meer met de grote economische crisis. Zijn laatste artikel in *Die Zeit*, waarmee hij sinds 1960 ten nauwste verbonden is, dateert van 2006. In april 2008 publiceert het jonge, succesvolle tijdschrift *Cicero*, maandblad voor politieke cultuur (Berlijn), nog een bijdrage van Dahrendorf. Het lijkt een hartenkreet: 'Vergeet niet de vrijheid! Neo-socialisten eisen meer gelijkheid, neo-religieuzen eisen meer moraal, neo-oligarchen

proclameren meer ordening, neo-conservatieven preken meer traditie. Slechts één categorie dreigt volledig uit de mode te geraken: de vrijheid.'

Nadat het in 1983 door Dahrendorf aangekondigde 'inhoudelijke einde van de sociaaldemocratie' zich naar zijn mening in 1991 voltrokken heeft, gaat hij verder op zoek naar een toepasselijke benaming voor het komende tijdvak. Hij leeft in de verwachting van een autoritaire democratie. 'Autoritair wil niet zeggen totalitair.' De welvaart kan blijven, verkiezingen zullen voortgaan. Wel is er de dreiging van een sluipende afkalving van de rechtsstaat.

De geplande officiële verjaarsbijeenkomst op 1 mei gaat door in Dahrendorfs aanwezigheid. Na diens overlijden op 17 juni doet Timothy Garton Ash, collega en beste vriend, in *Die Zeit* van 24 juni verslag van dit afscheid. Plaats van samenkomst is het St. Anthony's College te Oxford. Daar was Dahrendorf van 1987-1997 'Warden' en van 1991-1997 Pro-rector van de Universiteit van Oxford.

Garton Ash was rond 1989 'fellow' aan het St. Anthony's College. Beiden waren sterk betrokken bij de implosie van het Oost-Europese communisme en de kansen voor de democratie aldaar. Via gezamenlijke oproepen vragen zij in de Europese pers aandacht voor wat er op het spel staat. Garton Ash citeert in zijn verslag de brief van een aanwezige: 'Ik kan mij geen academische zitting herinneren die intellectueel en emotioneel zo bewogen en fascinerend was. Ralfs heroïsche bijdrage toont, wat wilskracht vermag. Het was een inspiratie voor ons allen.' Garton Ash voegt eraan toe: 'Voor ons was het een vraag van de hartstocht en de rede, dat Europa en de vrijheid tezamen horen. Dit is de boodschap, die Dahrendorf ons een leven lang heeft meegegeven. Ik begrijp haar niet alleen als nalatenschap, maar ook als verplichting.' Bij het afscheid zijn ook overtuigde democraten uit Oost-Euro-

pa aanwezig. Al tijdens het communisme bouwde Dahrendorf aan een netwerk.

Hoewel Dahrendorf nauwelijks nog kon spreken, pakt hij toch de microfoon om een vraag van Jürgen Habermas als volgt te beantwoorden: 'Ja, in onze reactie op de gebeurtenissen van 1989 hebben wij de centrale betekenis van de rechtsstaat onderschat. Zonder rechtsstaat kon de democratie zichzelf voorbij lopen. Daarover dienen we in de toekomst meer na te denken.'

Garton Ash brengt het thema 'Europa en de vrijheid' in zijn verslag nog nader ter sprake. Het was steeds het centrale thema in hun talloze gedachtewisselingen. De vreedzame ombouw in Midden- en Oost-Europa heeft Dahrendorf steeds gezien als het grootste momentum van zijn politieke leven. Gewoonlijk worden met de Europese Unie economische vrijheden geassocieerd, terwijl voor de burgerlijke en politieke vrijheden en de mensenrechten eerder de Europese Raad en het Europese Gerechtshof voor de Mensenrechten worden aangesproken. 'Konden die beide toch maar enger met elkaar verbonden worden.'

KWETSUREN VAN ONVRIJHEID

De *Volkskrant* en *NRC Handelsblad* plaatsten in hun overlijdensbericht beide dezelfde kleine portretfoto van Dahrendorf met een treurig en ontdaan gezicht, wat voor hem ongewoon is. Deze foto is wel een onderdeel van een grotere foto van een aantal jaren terug, wanneer enkele redacteurs hem over zijn pijnlijke oorlogsverleden bevragen. Op 6 december 1944 wordt hij wegens het verspreiden van informatie over de concentratiekampen opgepakt en vooreerst gedurende tien dagen opgesloten in een isoleercel van het politiebureau Frankfurt/Oder. Daarna wordt hij ondergebracht in het concentratiekamp Lager Schwetig, waar vermoord en gefolterd wordt. Het verblijf in de isoleercel heeft in hem 'de bijna claustrofobische dwang naar vrijheid gewekt'. Als de Russen nabij zijn, jaagt de SS hem weg.

Eerder, op 20 oktober 1944, is Dahrendorfs vader, Gustav, gevangen gezet. De satanisch krijsende rechter Freisler veroordeelt hem tot zeven jaar tuchthuis in verband met de aanslag op de Führer. Wanneer de oorlog voorbij is, hervindt het gezin zich in de Amerikaanse bezettingszone van Berlijn. Niettemin geraakt het onder druk van de Sovjets. Gustav is binnen de SPD-Ost een leidende figuur, die zich verzet tegen de door Sovjets en

Duitse communisten (Ulbricht c.s.) voor de Russische bezettingszone geplande eenheidspartij van communisten en sociaaldemocraten (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). Om deze 'Zwangvereinigung' te ontlopen, stelt Dahrendorf sr. voor om de SPD-Ost op te heffen, maar krijgt zijn voorzitter niet mee. Als de situatie riskant wordt, wijkt Gustav met Ralf uit naar veiliger oorden. Zij worden opgevangen door de Britse overste Annan. Wanneer Ralf Dahrendorf in 1993 lid van het House of Lords wordt, is Lord Noël Annan zijn begeleider ofwel 'sponsor'.

ZO VADER, ZO ZOON?

Gustav Dahrendorf overlijdt in 1954. De Londense *Times* oordeelt: 'Zijn gezondheid heeft zich nooit geheel van zijn gevangenschap hersteld.' Al in de jaren dertig verkeert Dahrendorf senior in nazigevangenschap. Niet vergeten is, dat hij in 1933 met de SPD-fractie tegen Hitlers machtigingswet gestemd heeft. Op 25-jarige leeftijd herdenkt Ralf zijn vader met een toegewijd essay en bezorgt hij diens geschriften. Tot Gustavs lievelingsboeken behoort Max Webers beroemde lezing uit 1919/1920 over *Politiek als Beroep*. Zijn exemplaar is voorzien van onderstrepingen en aantekeningen: een intensieve worsteling in Gotische letters met de verantwoordingsethiek, die Helmut Schmidt nog in onze dagen verscherpen wil. Gustav Dahrendorf wilde heel wat in zijn SPD veranderd zien. Hij gewaagt van een overmacht aan bureaucratie, hiërarchie, autocratisch leiderschap (op het dictatoriale af) en van realiteitsvervreemdende theorieën.

Zijn grote trots blijft de trouw van zijn partij aan de democratie. Gustav en Ralf ervoeren zelf de mensonwaardige onvrijheid. Na 1945 steunt Gustav Dahrendorf – anders dan de SPD – Ludwig Erhard bij de opheffing van de bizonale distributie.

Nadat hij eerst als jonge socialist fel tegen de politiek van Adenauer en Erhard is geweest, aanvaardt Ralf Dahrendorf later de markteconomie en de Westbinding als een zegen voor de Bondsrepubliek. Onlangs botsten Helmut Schmidt en Ralf Dahrendorf over de these van 'het einde van de sociaaldemocratie'. Schmidt stelt dat sociaaldemocratie steeds haar zelfde identiteit behoudt, omdat zij haar basiswaarden – vrijheid, gelijkheid en solidariteit – nimmer zal laten vallen. Ralf Dahrendorf ziet het anders: 'De vrijheid van nú is niet de vrijheid van toen, de gelijkheid van toen is niet de gelijkheid van nú.' De

concrete inhoud van de nominale basiswaarden dient onder gewijzigde omstandigheden telkens opnieuw bepaald te worden. Intussen heeft de sociaaldemocratie bovendien haar grote doel, de welvaartsstaat, verwezenlijkt. De sociaaldemocratie van nu is géén vernieuwde sociaaldemocratie, maar hooguit een neo-sociaaldemocratie.

VERWEVEN MAG, VERMENGEN NIET

In Kants filosofie staan deze kernvragen bijeen: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? De fundamentele scheiding tussen 'ist' en 'soll' is terug te vinden bij Max Weber, Karl Popper en Ralf Dahrendorf.

Max Weber formuleert als volgt: 'Een empirische wetenschap vermag niemand te leren wat hij moet doen. 'Zijn' en 'gelden' dienen als heterogene sferen gescheiden te blijven. 'Hegel', zegt Popper, 'heeft het liberalisme in Duitsland vernietigd. De voor verbetering van de wereld onmisbare dualiteit van wat is en van wat zou behoren te zijn, is in de posthegeliaanse Verlichting verloren gegaan.'

In zijn laatste jaren houdt Max Weber over deze dualiteit twee grote redevoeringen getiteld *Politik als Beruf* en *Wissenschaft als Beruf* (1919/20). De eerste stond, zoals al opgemerkt, bij Dahrendorf sr. in de boekenkast, voorzien van aantekeningen en onderstrepingen. Ralf noemt Webers waardevrijheid van de onderzoeker in de empirische wetenschappen 'een eenvoudige waarheid'. Hij aanvaardt de verweving van heterogene sferen, maar wijst hun vermenging van de hand. Wanneer hij als politicus werkzaam is en als zodanig beleid voert, beseft hij steeds dat hij buiten de empirische wetenschap opereert. Wetenschappelijke theorie is noch in staat, noch geroepen om mensen te vertellen, hoe zij moeten handelen. Ralf Dahrendorf ziet zichzelf graag als pendelaar tussen theorie en praxis, tussen wetenschap en politiek. Zijn autobiografie heet: *Over grenzen. Levensherinneringen* (2002). Dahrendorf volgt Karl Popper op kernpunten, zoals de open samenleving, het kritisch rationalisme en de zingeving aan de geschiedenis. Het kritisch rationalisme onttrekt aan elke ideologie haar bestaansgrond. Popper ontkent dat aan de geschiedenis een immanente zin eigen zou zijn. Maar hij voegt er meteen aan toe: 'Wijzelf, de burgers, geven haar zin. Vooruitgang blijft steeds een te realiseren mogelijkheid; terugval of stagnatie is de andere weg, die nooit is uitgesloten.' Lange jaren houden Karl Popper en Ralf Dahrendorf zich tezamen bezig met

'het onverwachte in de geschiedenis'. In zijn autobiografie (2002) stelt Dahrendorf, dat geen ander zijn 'Werdegang' zo sterk bepaald heeft als Karl Popper, die hij tot zijn dood blijft begeleiden.

SAMENWERKING DOOR CONFLICT

Het sociale conflict is het hart van Dahrendorfs maatschappijtheorie en laat zich bezwaarlijk als deelterrein opvatten. Zo vallen maatschappijtheorie en conflicttheorie bij hem nagenoeg samen. Het sleutelbegrip 'sociaal conflict' stuurt derhalve een sociologische analyse aan, die gericht is op de krachten en factoren, die de maatschappij onder veranderingsdruk zetten en haar historisch in beweging houden. Marx' klassenloze samenleving gooit de geschiedenis in het slot. Enzo Fukuyama's 'Einde van de geschiedenis', dat ons binnenvoert in 'het museum van de geschiedenis'. Voor Dahrendorf zijn de jaren 1989-1995 integendeel het herbegin van de geschiedenis, waarin vele nieuwe levenskansen besloten liggen. Dahrendorf plaatst zijn theorie van het sociale conflict in de structuren van een horizontaliserende, depolitiserende en individualiserende maatschappij. Burgers zoeken hun levenskansen en levensdoelen intussen binnen de bestaande samenleving. Dahrendorf is al aan het begin van zijn wetenschapsbeoefening begonnen met het aanpassen van zijn conflictmodellen. Hierbij houdt hij zijn blik steeds gericht op het systeem, waarin het veranderende sociale conflict vruchtbaar kan blijven functioneren. Maatschappij staat gelijk met conflict en menselijke levenskansen. Vrije maatschappij is een aanvaard, doorstaan en gereguleerd conflict.

In zijn *In Memoriam* (Die Zeit 25-07-2009) benadrukt Ulrich Beck, socioloog aan de London School of Economics, dat Dahrendorf al in 1960 het onvermijdelijke einde van het Sovjetimperium heeft voorzien vanwege het ontoereikende systeem voor conflictoplossingen in een moderne samenleving. Alle relevante sociale conflictstof komt terecht bij de partij, waarbinnen de elites zich tenslotte opsplitsen. Zoiets zal kunnen gebeuren onder de theocratische elites in Iran. In China tekent zich een soortgelijk gebeuren als in de Sovjet-Unie af. Alle relevante beslissingen worden in de partij op centraal niveau genomen. Dit tekort aan spreiding van de beleidsmacht zal onvermijdelijk nopen tot een andere organisatie. Voor Ulrich Beck luidt Dahrendorfs kernthese: 'Democratie = conflict, conflict = vrijheid'.

In 1960 wordt Ralf Dahrendorf, die net uit Londen terug is, – achteraf ten onrechte – uitgenodigd als eerste spreker op een SPD-congres over 'De jongste generatie aan de macht'. Hij benadrukt de waarde van de individuele vrijheid voor de Duitse welvaart. De SPD heeft, zegt hij, slechts één toekomst, wanneer ze zal worden omgevormd tot een grote en moderne liberale partij. Aan het slot van het congres, onderstreept Willy Brandt de tolerantie van zijn partij: 'Zij had een spreker uitgenodigd, die noch partijlid was, noch haar programma aanhing.' Daarmee was de scheiding tussen SPD en Dahrendorf (en omgekeerd) een voldongen feit.

LIBERAAL POLITICUS

In 1967 wordt Dahrendorf lid van de FDP. Van 1968-1974 is hij lid van het partijbestuur. Hij is in de periode 1968/69 lid van het parlement van de deelstaat Baden Württemberg. In 1969 wordt hij lid van de Bondstag om aansluitend in de regering Brandt-Scheel parlementair staatssecretaris van Buitenlandse Zaken te worden.

Dahrendorf volgt met argusogen de derde poging om van Duitsland een moderne democratie te maken. Hij analyseert in zijn boek *Maatschappij en Democratie in Duitsland (1965)* diepgaand de catastrofes van het Duitse liberalisme. Veel loopt thans goed, maar er is een akelige weeffout: sinds 1949 – het startjaar van de Bondsrepubliek – regeert de CDU/CSU onafgebroken. Indien nodig is het de nationaalliberale FDP, die enkele bewindslieden mag toevoegen. Vanaf 1966 is er voor het eerst een coalitie van CDU/CSU-SPD aan de regering. Om zonder CDU/CSU te kunnen regeren, heeft de SPD de FDP nodig, maar die is daartoe niet bereid. Dahrendorf is prominent betrokken bij een partij-interne poging om de FDP te veranderen in een voor de SPD aantrekkelijke partner. Het gevolg is een uitstroom van traditionele liberalen en een instroom van meer links georiënteerde kiezers. De FDP komt in de verkiezingen van 1969 met de hakken over de kiesdrempel van 5%. Er wordt 5,6% gehaald. In 1972 haalt de FDP 8,4 %. Het huzarenstuk is geslaagd. Dahrendorf geniet tegelijk grote populariteit door zijn openbare debatten met de radicale studentenleider Rudi Dutschke. Terwijl de burgerlijke elites bij voorkeur binnenshuis blijven, voert Dahrendorf samen met Rudolf Augstein van *Der Spiegel* en Freiherr Karl-

Theodor zu Guttenberg van de CDU/CSU op pleinen en universiteitsaula's de openbare verdediging van de vrije burgerlijke samenleving.

Omdat de regering Brandt-Scheel de nieuwe Ost-politiek toebedeelt aan de ervaren onderhandelaar Egon Bahr en Scheel heel goed weet wat hij wil, is er voor Dahrendorf te weinig te doen. In goed overleg met zijn minister vertrekt hij in 1970 voor vier jaar naar Brussel om Europees Commissaris te worden. In 1974 wordt hij voor tien jaar directeur van de befaamde London School of Economics and Political Sciences, voor insiders: 'the school'.

UIT DE FDP

In 1982 zegt de FDP de regeringscoalitie met de SPD op en wil verder met de CDU/CSU. De liberale leider Genscher voorziet een nieuw, individualiserend tijdvak met versterking van rechtse posities. De FDP krijgt hierdoor te maken met een sterke uitstroom. Het is een herhaling van 1968/1969, maar nu in omgekeerde richting. Liberale partijprominenten stappen over naar de SPD. Dahrendorf wordt ijlings teruggehaald om verdere leegloop te stoppen en terug te draaien. In 1983 wordt hij benoemd tot bestuursvoorzitter van de Friedrich-Naumann-Stiftung, die fungeert als wetenschappelijk instituut van de partij. Bovendien wordt hem, naar uit interne kring verluidt, verzocht zich gereed te houden voor de functies van partijvoorzitter én/of minister van Buitenlandse Zaken.

Het loopt goed af voor de FDP, die bij de verkiezingen van 1983 7% van de stemmen haalt en daarmee boven de kiesdrempel van 5% blijft. Niemand hoeft zodoende zijn positie of zetel af te staan voor een redder van buiten het interne partijcircuit. In de Friedrich-Naumann-Stiftung krijgt Dahrendorf geen ruimte om het wervingsareaal van zijn partij te vergroten. Hij verliest zijn interesse en neemt in 1987 afscheid van de stichting. Dahrendorf wendt zich voortaan tot de 'liberalen in alle partijen'. De breuk met de FDP wordt niet geheeld. Dahrendorf schraapt zijn periode als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in de regering Brandt-Scheel uit zijn biografie.

WAAROM LOOPT HET ZO AF?

In Dahrendorfs optiek wordt de moderne ontwikkeling aangedreven door twee helden: de burger als bourgeois, die de economische groei aanjaagt, en de burger als citoy-

en, die vooral de vermeerdering van de staatsburgerlijke gelijkheidsrechten stimuleert. Juist begin jaren tachtig zijn er binnen de FDP bittere botsingen tussen de vleugels van de 'Wirtschaftsbürger' en de 'Bürgerrechtler', waarbij de eerstgenoemden erin slagen hun eigen liberale minister van Justitie in de regering Brandt-Scheel te vervangen. *Die Zeit* van 13-08-09 klaagt, dat het evenwicht tussen beide vleugels nog steeds niet hersteld is.

GUIDO WESTERWELLE: EEN WAARDIGE HULDE

De huidige FDP-chef Guido Westerwelle ondertekent zijn publieke bericht van Dahrendorfs overlijden niet als partijvoorzitter, maar als lid van de Duitse Bondsdag. Zijn tekst is daarmee formeel in overeenstemming met de feitelijke situatie, maar getuigt tevens van een liberale verbondenheid in een grotere liberale ruimte: 'Lord Dahrend-

orf heeft voor de vrije democratie in hoogste functies op nationaal en Europees niveau politieke verantwoording gedragen. Wij, vrije democraten, verliezen met Lord Dahrendorf een geëngageerd strijder voor de vrijheid, een liberale wereldburger, een heel grote, hooggeachte Europese intellectueel, die vooral voor de Duits-Britse betrekkingen bijzondere verdiensten verworven heeft.'

In het Britse Hogerhuis vertegenwoordigt Lord Dahrendorf de ideeën van de Britse liberalen. Hun partij bevalt hem, omdat zij meer van de maatschappij dan van de staat uitgaan. Hij is geen partijlid.

Dr. H. Broekhuijsen is socioloog en publiceerde in 2007 het boek Ralf Dahrendorf over neoliberalisme, sociaalliberalisme en sociaaldemocratie. Het einde van de sociaaldemocratie?

‘EEN CLAUSTROFOBISCHE DRANG NAAR VRIJHEID’

RALF DAHRENDORF (1929 - 2009)

FLEUR DE BEAUFORT

In november 1944 verbracht de 15-jarige Duitse scholier Ralf Dahrendorf 10 dagen eenzame opsluiting in een politiecel in Frankfurt an der Oder, alvorens de nazi's hem naar een concentratiekamp in Polen stuurden. Dahrendorf had als lid van de jeugdorganisatie 'Freiheitsverband Höherer Schüler Deutschlands' pamfletten tegen de SS-staat verspreid. Dat kostte hem onder de heersende nationaal-socialistische dictatuur zijn vrijheid. Later, tijdens de Reith-lectures¹ die hij – inmiddels internationaal gevierd filosoof en socioloog – voor BBC uitsprak, gaf Dahrendorf aan dat die 10 dagen eenzame opsluiting in hem een 'fast claustrophobischen Drang zur Freiheit' hadden gewekt.² Deze elementaire drang naar vrijheid zou Dahrendorf zijn hele leven met zich meedragen tot aan zijn dood 17 juni jongstleden op 80-jarige leeftijd.

BIOGRAFIE

Ralf Gustav Dahrendorf kwam op 1 mei 1929 in Hamburg ter wereld als oudste zoon van Gustav en Lina Dahrendorf. Vader Dahrendorf was actief lid van de Duitse Sozial Demokratische Partei (SPD) en stemde in 1933 als lid van de SPD-fractie in de Duitse Bondsdag tegen Hitlers machtigingswet. Aan het begin van de nazi-dictatuur verdween Gustav Dahrendorf enige tijd naar de gevangenis en in oktober 1944 – kort voor zijn tienerzoon Ralf werd veroordeeld – kreeg hij 7 jaar tuchthuis opgelegd als gevolg van zijn vermeende betrokkenheid bij een aanslag op Hitler. Na de machtsovername van Berlijn door de geallieerden kwamen vader en zoon Dahrendorf kort in aanraking met de Russische geheime dienst. De familie Dahrendorf kon van geluk spreken dat ze uiteindelijk in de Amerikaanse bezettingszone terecht kwam, daarmee herkreëg zij haar vrijheid.

Na de Tweede Wereldoorlog begon Ralf Dahrendorf

te studeren, hij koos in eerste instantie voor filologie en filosofie. In 1952 promoveerde hij aan de universiteit van Hamburg op een onderzoek naar het begrip gerechtigheid bij Karl Marx. Aansluitend was Dahrendorf als postgraduate student verbonden aan de London School of Economics and Political Science (LSE). Hier studeerde hij sociologie, een studie die hij in 1954 eveneens met een proefschrift – *Unskilled labour in British Industry* – afsloot. Tijdens de studie aan de LSE kwam Dahrendorf in aanraking met de beroemde filosoof Karl Popper, die als docent aan het instituut was verbonden. In zijn autobiografie erkent Dahrendorf dat niemand zijn geestelijke 'Werdegang' meer heeft beïnvloed dan Popper. Reeds in zijn eerste proefschrift over Marx verwerpt Dahrendorf het idee van de geschiedenis als voortbewogen door een immanent plan, dat uiteindelijk op een van te voren reeds vaststaand einde afstevent. In Popper's theorie van de 'open society', waarin de Britse denker zich afzet tegen de Duitse speculatieve filosofie, vindt Dahrendorf steun voor zijn mening.

In 1958 werd Dahrendorf of 29-jarige leeftijd, na een assistent- en docentschap, benoemd tot hoogleraar in de sociologie aan de universiteit van Saarbrücken. Twee jaar later kreeg hij van de universiteit van Tübingen eveneens een professoraat aangeboden en enige tijd later begon Dahrendorf ook in Konstanz aan de universiteit te doceren. Eind jaren zestig verruilde de wetenschapper zijn carrière aan de universiteit voor een politieke loopbaan. In 1947 was Dahrendorf lid geworden van de SPD, naar eigen zeggen zoals het de zoon van een SPD-politicus betaamt.³ Als student trad hij ook toe tot de Socialistische Duitse Studentenbond, waarin op dat moment ook Helmut Schmidt, later onder andere minister en bondskanselier, actief was. Onenigheid tijdens een congres in

1960 deed Dahrendorf de SPD de rug toekeren.⁴ In 1967 verwisselde hij de sociaal-democratie definitief voor het liberalisme, daar de Duitse sociaal-democratie te weinig oog voor het belang van de individuele vrijheid zou hebben. Hij werd actief lid van de Freie Demokratische Partei (FDP) en gold vrijwel direct als nieuwe ster aan het liberale firmament. Overigens meende Dahrendorf dat hij reeds lang liberaal was, doch dat het liberalisme niet hetzelfde was als de FDP. Vanaf het begin van zijn lidmaatschap was hij nauw betrokken bij de programmatische vernieuwing van de partij eind jaren '60 en begin jaren '70.⁵ Reeds na één jaar lidmaatschap werd Dahrendorf bestuurslid en vertegenwoordigde hij de liberalen in het parlement van de Zuid-Duitse deelstaat Baden-Württemberg. Doch niet voor lang. Een jaar later had hij namens de liberalen zitting in de Duitse bondsdag. Ook hier bleek de politicus over weinig zitvlees te beschikken; binnen het jaar vertrok hij naar Brussel. Zijn betrokkenheid bij het Duitse liberalisme uitte Dahrendorf in de jaren '80 van de vorige eeuw door zich als voorzitter in te zetten voor de Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit; de stichting voor liberale politiek in Duitsland.

Na een carrière in de politiek stapte Dahrendorf in 1974 weer over naar de wetenschap als directeur van het instituut waar hij zelf sociologie studeerde, de LSE. Vier jaar later keerde hij terug naar Duitsland, waar hij leiding gaf aan het Max Planck-Instituut voor Geschiedenis in Göttingen. Van 1984 tot 1986 doceerde Dahrendorf aan de universiteit van Konstanz, en via de New Yorkse *Russell Sage Foundation* kwam hij in 1987 bij het *St. Antony's College* van de universiteit van Oxford terecht. De Britse koningin Elisabeth II benoemde Dahrendorf in 1982 tot Knight Commander of the Order of the British Empire (KBE). Daardoor mocht de filosoof toen hij in 1988 Brits staatsburger werd de titel 'Sir' voeren. In 1993 werd Dahrendorf bevorderd tot Life Peer en verkreeg de titel Baron Dahrendorf of Clare Market in the City of Westminster. Clare market lag in de buurt van de LSE, waar zich vroeger het kasteel van John Earl of Clare bevond. Met de keuze voor juist deze titel – in Groot Brittannië is het gebruikelijk dat een dergelijke titel zelf wordt gekozen – wilde Dahrendorf zijn verbondenheid met de London School of Economics tonen. In Engeland sloot Dahrendorf zich aan bij de Liberal Democrats.

LEVENSKANSEN

Ja, denn nur nach dem Glück
Doch renne nicht zu sehr
Denn alle rennen nach dem Glück
Das Glück rennt hinterher

Bertolt Brecht, *Dreigroschenoper*

In de Amerikaanse *Declaration of Independence* uit 1776 is de bekende zinsnede opgenomen dat ieder mens een aantal onvervreembare rechten heeft, waaronder 'life, liberty and the pursuit of happiness'.⁶ Later borduurden de utilitaristen hierop verder door te stellen dat mensen altijd streven naar het voorkomen van pijn en het vergroten van geluk. Voor Dahrendorf is de term geluk zinloos als algemeen uitgangspunt omdat het ongrijpbaar is. Wat voor het ene individu geluk is, kan het andere individu juist als zijn grootste ongeluk ervaren. Zo zal het ene individu bijvoorbeeld dolgelukkig zijn bij de geboorte van een kind, terwijl een ander individu in dit kind de beperking van zijn eigen vrijheid ziet. Bovendien waarschuwt Dahrendorf nadrukkelijk voor de gevaren van een staat die het geluk van de burgers gaat bevorderen. Het kan in zijn ogen geen toeval zijn dat in de communistische Sovjetunie door de machthebbers wordt betoogd dat ieder mens een ontegenzeggelijk recht op geluk heeft, om in één moeite door te vermelden dat de samenleving dit geluk met alle mogelijke middelen moet garanderen. De denker vreest dat een dergelijke samenleving over een heleboel middelen beschikt, doch over weinig geluk.⁷

De term 'geluk' is in de ogen Dahrendorf dus niet functioneel, ja zelfs gevaarlijk, als uitgangspunt voor een politiek-filosofische theorie van het liberalisme. Het gaat in het liberalisme om twee zaken. In de eerste plaats de bescherming van het individu tegen allerlei mogelijke beperkingen die hem van staatswege – vaak zeer willekeurig – worden opgelegd. In de tweede plaats acht Dahrendorf het van groot belang dat individuen zoveel mogelijk levenskansen krijgen. In navolging van Isaiah Berlin – de denker die beroemd is geworden met zijn *Two concepts of liberty* – verdedigt Dahrendorf dus zowel de negatieve als de positieve vrijheid. Het waarborgen van de negatieve vrijheid alleen is onvoldoende. Sterker nog allerlei denkers die alleen de negatieve vrijheid als uit-

gangspunt nemen – zoals de econoom Friedrich Hayek⁸ – beschouwt Dahrendorf niet als ware liberalen. Ook de Duitse FDP was volgens Dahrendorf te eenzijdig gericht op de negatieve vrijheid. In 1979 verscheen het boekje *Lebenschancen. Anläufe zur sozialen und politischen Theorie* waarin Dahrendorf duidelijk maakt hoe hij over dergelijke ‘liberalen’ denkt: ‘Ik veracht die negatieve houding van hen die zich liberaal noemen; zij verdedigen in feite weinig meer dan de gevestigde belangen van de bezittende klasse.’⁹ Met de Britse Prime Minister Margaret Thatcher als afschrikwekkend voorbeeld spreekt Dahrendorf van ‘der blauen Radikalismus’, als hij het over klassiek-liberalen heeft.¹⁰

De positieve vrijheid komt, aldus Dahrendorf, tot stand door het waarborgen van levenskansen. ‘Lebenschancen sind Möglichkeiten des Individuellen Wachstum, der Realisierung von Fähigkeiten, Wünschen und Hoffnungen. [...] Lebenschancen sind Gelegenheiten für individuelles Handeln, die sich aus der Wechselbeziehung von Optionen und Ligaturen ergeben.’¹¹ Daarbij zijn *Optionen* keuzemogelijkheden en alternatieven van handelen voor individuen die binnen sociale structuren worden geboden. *Ligaturen* daarentegen zijn gegevenheden, Dahrendorf noemt het ook wel *Bindungen*. Tussen opties en verbanden bestaat een optimale balans die zo veel mogelijk levenskansen voor het individu schept. Deze balans is van belang, want ligaturen zonder opties betekenen onderdrukking van het individu door de gemeenschap. Het individu is dan ondergeschikt aan de gemeenschap en de gegeven relaties. Anderzijds zijn opties zonder ligaturen zinloos doordat er een soort vacuüm ontstaat waarin geen enkele normen en waarden meer gelden. In het boek *Law and order* werkt Dahrendorf dit verder uit.

VRIJHEID OF GELIJKHEID?

Levenskansen worden gecreëerd door aan iedere burger een gelijk aantal politieke en sociale burgerrechten toe te kennen. Alle burgers moeten een gelijke startpositie hebben en daarna een zo groot mogelijke vrijheid om keuzes te maken en zich te ontplooiën. Vrijheid kan, aldus Dahrendorf, alleen worden bereikt wanneer alle burgers toegang hebben tot het veelzijdige palet aan levenskansen in de samenleving. ‘Wenn alle Menschen gleiche Chancen haben sollen, um ihre Talente, Interessen, auch Marotten [kuren] und Idiosynkrasien [dwaasheden] auszuleben, dann muss es einen gemeinsamen Boden geben, auf dem

sie stehen. Dieser Fußboden wird durch Staatsbürgerrechte geschaffen, und je höher er ist, desto besser. Das ist die positive Seite der Sache. Auf der anderen, negativen Seite muss man sicherstellen, dass niemand in der Lage ist, die Lebenschancen von anderen oder auch nur ihr Bürgerrechte, willkürlich zu beschränken.’¹²

Daarbij fungeert gelijkheid als middel om de vrijheid – het doel – te bereiken. ‘Allerdings habe ich immer angenommen, dass die Gleichheit den Fussboden des Hauses bestimmt, in der die Freiheit blüht; sie ist Bedingung, nicht Zweck. Gleiche Chancen sind Chancen für ungleiche Wahlen.’¹³ Zodra gelijkheid een doel op zichzelf wordt, leidt dat onherroepelijk tot een ontoelaatbare beperking van vrijheid. Dahrendorf spreekt van de ‘modernity trap’. Het recht op scholing mag bijvoorbeeld nooit betekenen dat ieder kind ‘gelijke’ scholing ontvangt. Excellente leerlingen moeten andere scholing krijgen dan hun minder intelligente leeftijdsgenoten. Als bovengemiddeld intelligente kinderen dezelfde scholing krijgen als iedereen leidt dat voor hen tot onvrijheid.

Interessant is nu natuurlijk de vraag wat Dahrendorf precies verstaat onder burgerrechten. De politieke burgerrechten bestaan onder meer uit het recht op gelijkheid voor de wet, algemeen kiesrecht, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging en vergadering. Nergens in zijn omvangrijk oeuvre is een limitatieve opsomming van de sociale burgerrechten terug te vinden. Deze kunnen ook steeds weer veranderen, al naar gelang de sociale omstandigheden in de samenleving wijzigen. Hij rekent in de jaren ‘80 tot deze rechten zaken als het recht op (gratis) scholing, een minimum loon, een ouderdomspensioen, gezondheidsvoorzieningen, huisvesting, opvoeding et cetera. Later twijfelt hij bijvoorbeeld aan het recht op een ouderdomspensioen, gezien het feit dat het niet langer haalbaar lijkt. De twee voorwaarden waarop sociale burgerrechten beperkt kunnen worden zijn dan ook: (1) indien een bepaald recht in grote mate gerealiseerd is, en (2) indien de economische positie van de rechthebbende in kwestie een eigen bijdrage acceptabel doet zijn.

De individuele vrijheid groeit naarmate het aantal levenskansen toeneemt. Dat betekent dat voor Dahrendorf een maatschappij liberaler wordt al naar gelang de toename van levenskansen. De gemeenschappelijke bodem waar individuen op staan zou in de ogen van Dah-

rendorf dus ook zo hoog mogelijk moeten zijn. Niet alleen is de positieve vrijheid voor Dahrendorf van het grootste belang, hij is zelfs bereid erg ver te gaan in het bevorderen van die vrijheid.

DE OPTIMALE STAAT

Het moge duidelijk zijn dat Dahrendorf voor de verwezenlijking van zijn levenskansen niet genoeg heeft aan een nachtwakersstaat. In het werk *Fragmenten eines neuen Liberalismus* plaatst de denker twee extremen tegenover elkaar. Enerzijds benoemt Dahrendorf de minimale staat – ook wel nachtwakersstaat – met als belangrijkste pleitbezorger Robert Nozick. Aan de andere zijde plaatste de denker John Rawls als aanhanger van een maximale – ook wel sterke – staat. De taken van de minimale staat beperken zich tot de handhaving van de binnenlandse en buitenlandse veiligheid en daarmee is er geen ruimte voor actieve bevordering van levenskansen. Dit in tegenstelling tot de maximale staat, waarin de positieve vrijheid nog voor de negatieve vrijheid lijkt te komen. Aanhangers van deze sterke staat zijn van mening dat het verlies aan negatieve vrijheid meer dan opweegt tegen de grote winst aan positieve vrijheid. Dahrendorf is het daar niet mee eens. In een sterke staat wordt ieder individueel initiatief onmogelijk gemaakt, waardoor er voor de geboden levenskansen eigenlijk helemaal geen ruimte is.

Tussen deze twee extremen in positioneert Dahrendorf de 'optimale staat' – ofwel 'weniger Staat'. Deze staat stelt zich zeer actief op in het waarborgen van de sociale burgerschapsrechten; in het voorzien van een gemeenschappelijke bodem voor alle burgers. Doch ten aanzien van de keuzes die burgers maken met de hun geboden levenskansen stelt deze staat zich uiterst terughoudend op. Zodra de burgerschapsrechten zijn gerealiseerd kan de staat zich weer wat meer op de achtergrond begeven. De staat mag zich dus in geen geval bemoeien met de uitkomsten van de levenskansen, gelijkheid als doel stellen. Het feit dat ieder individu met bepaalde eigenschappen en aanleg ter wereld komt, betekent dat er binnen een samenleving altijd statusverschillen zullen zijn. Dit is voor Dahrendorf geen enkel probleem, hij beoordeelt dit zelfs als positief. Juist door de ongelijkheid in uitkomst worden individuen geprikkeld om het beste in zichzelf naar boven te halen. Alleen doordat mensen steeds streven naar

meer, anders en beter kan er progressie zijn in een samenleving. Gelijkheid als doel zou deze progressie volledig teniet doen.

De lezer van Dahrendorf's werk ontkomt er niet aan zich hier toch af te vragen waarin de 'optimale staat' nu daadwerkelijk verschilt van Rawls' krachtige staat. Immers, ook John Rawls erkent dat er onderscheid in uitkomsten kan zijn. Voor Rawls is een ongelijke verdeling van sociale goederen acceptabel wanneer die ongelijkheid in het voordeel is van diegenen die het slechtst af zijn en er bovendien een eerlijke gelijkheid van kansen is op elke carrière voor iedereen. Daarmee ontkent ook Rawls niet dat er ongelijkheid in capaciteiten is.

TOT SLOT. RADICAAL LIBERAAL?

In het boek *Der Liberalismus in Europa* – verschenen in 1980 – kreeg Dahrendorf de vraag voorgelegd of zijn politiek-filosofische theorie het label 'liberalsozialistisch' opgeplakt zou kunnen krijgen? Deze kwalificatie kan echter zijn goedkeuring niet wegdragen. De term suggereert in zijn ogen dat er geen keuze hoeft te worden gemaakt tussen vrijheid en gelijkheid, terwijl Dahrendorf juist wel wil kiezen. Vrijheid en gelijkheid zijn nauw met elkaar verbonden, doch liberalen gaan in hun politieke opvatting uit van de vrijheid, terwijl socialisten altijd gelijkheid zullen laten prevaleren. Het moge duidelijk zijn dat Dahrendorf zelf aangeeft altijd in de eerste plaats voor de vrijheid te kiezen. Dit was ook de reden dat hij de sociaal-democratie de rug toekeerde en de overstap maakte naar het liberalisme.

Regelmatig schreef Dahrendorf dat hij zichzelf als een *radicaal liberaal* beschouwde. Het is echter maar zeer de vraag of een latere biografie de Duits-Britse denker op eenzelfde wijze zal kenschetsen. De journalist Gerry van der List zette in zijn column in *Elsevier* van 27 juni jongstleden alvast de toon door Dahrendorf te typeren als de man van de 'gulden middenweg', de ideale schoonzoon en schoonvader tegelijk. Het moge opmerkelijk zijn dat zo verschillende politici als Mark Rutte en Wouter Bos bij de zojuist gestorven *radicaal liberaal* te rade kunnen gaan voor nieuwe ideeën.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 Sinds 1948 organiseert de BBC jaarlijks een serie lezingen ter ere van John Reith, de eerste hoofdredacteur van de omroep. Ieder jaar wordt een vooraanstaand denker uitgenodigd de Reith-lectures te verzorgen en in de lezingencyclus nader in te gaan op zijn of haar vakgebied. Grote namen als Bertrand Russell (*Authority and the Individual*, 1948), Arnold J. Toynbee (*The World and the West*, 1952), Edward Said (*Representation of the Intellectual*, 1993) en Daniel Barenboim (*In the Beginning there was Sound*, 2006) verzorgden sinds 1948 de Reith-lectures.
- 2 Ralf Dahrendorf, *Die neue Freiheit. Überleben und Gerechtigkeit in einer veränderten Welt*, München, 1975, pp. 11-12.
- 3 Ralf Dahrendorf, *Die Chancen der Krise. Über die Zukunft des Liberalismus*, Stuttgart, 1983, pp. 36-37.
- 4 Dahrendorf had gedurende de tijd die hij in Londen doorbracht zijn lidmaatschap van de SPD niet betaald, waardoor hij – zonder zich daarvan bewust te zijn – van de ledenlijst was weggestreept. Tijdens het congres 'Junge Generation und Macht' in 1960 was Dahrendorf als zeer jonge en veelbelovende hoogleraar gevraagd te spreken. Tijdens zijn toespraak oefende Dahrendorf kritiek uit op de SPD. De partij kon in zijn ogen alleen de toekomst met open vizier tegemoet treden als zij het liberalisme zou omarmen. Partijvoorzitter Erich Ollenhauer en kanselariër Willy Brandt benadrukten aan het einde van het congres de sfeer van tolerantie binnen de SPD. Een spreker – Dahrendorf – die noch lid was van de partij, noch het partijprogramma onderschreef, had toch gelegenheid gekregen een speech te verzorgen. Voor Dahrendorf deed dit de deur dicht.
- 5 Matthias Micus, 'Aufstieg und Fall eines liberalen Supertalents', *Spiegel Online*, 14 februari 2009; <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,druk-607029,00.html>.
- 6 De volledige zin uit de verklaring luidt: 'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.'
- 7 Ralf Dahrendorf, *Lebenschancen. Anläufe zur sozialen und politischen Theorie*, Frankfurt am Main, 1979, pp. 38-39.
- 8 Dahrendorf noemt Hayek's *The constitution of liberty* 'nur ein halb liberales Buch'.
- 9 Dahrendorf, *Lebenschancen*.
- 10 Ralf Dahrendorf, *Die Chancen der Krise. Über die Zukunft des Liberalismus*, Stuttgart, 1983, pp. 53-55. Daar tegenover staat natuurlijk 'der roten Radikalismus' dat met z'n extreme geloof in gelijkheid geen ruimte meer biedt aan de vrijheid.
- 11 Dahrendorf, *Lebenschancen*, pp. 50 en 55.
- 12 Ibidem, p. 172.
- 13 Dahrendorf, *Die neue Freiheit*, p. 58.

4

De ondergang van de DSB-bank

Charles Darwin

Liberalisme als 'groen' idealisme

50e jaargang, december 2009 (4)

COLUMN

DARWIN EN ZIJN BETEKENIS VOOR HET LIBERALISME

REINOUT WOITTEZ

22 November 1859 – dit jaar 150 jaar geleden – publiceerde de toen 50-jarige Darwin zijn beroemd geworden boek *On the Origin of Species*. Zijn denken over de evolutie heeft veel betekend. Zijn wij hem als liberalen 'schatplichtig'? Ik denk van wel, al wordt hij weinig genoemd in de liberale geschriften. Verderop in deze aflevering van *Liberaal Reveil* wordt stilgestaan bij de levensloop van deze vrijdenker; ik wil een paar punten uitvergrooten die direct of indirect voor het liberalisme van betekenis geweest zijn.

Allereerst is het opvallend om te zien hoe sterk kennelijk in het Engeland van 150 jaar geleden Popper's *Open Society* al gepraktiseerd kon worden, ten behoeve van het naar voren brengen van verlichte ideeën. Het uitbrengen van *On the Origin* was al geen sinecure, ook voor Darwin zelf niet (hij vond het werk nog niet af), maar de verdediging van de geopenbaarde evolutietheorie vroeg al helemaal veel van de aanhangers van Darwin's theorie en van Darwin zelf. Beroemd is de repliek die Wilberforce Huxley in een debat op 2 juni 1860, georganiseerd door de Royal Society of Advancement of Sciences, gaf aan de bisschop van Oxford, toen deze aangaf niet van de apen te willen afstammen (tegenwoordig zouden we zeggen: niet een gemeenschappelijke voorouder met de apen te willen delen): Meneer de bisschop, ik stam liever van een aap af dan van een intelligente mens die de gaven van cultuur en welbespraaktheid misbruikt om vooroordelen en leugens te verspreiden. Zo bezien is Darwin een soort Galileo Galilei geweest, die het aangedurfd heeft om de religie, met zijn theorie van de natuurlijke theologie, de plaats te wijzen die het toekomst, die van de mystiek. Wat we kunnen begrijpen over onze wordingsgeschiedenis moesten we maar proberen te begrijpen, zo maakte Darwin duidelijk. Anno 2004 pleitte

onze toenmalige christen-democratische minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Maria van der Hoeven voor invoering van onderwijs over Intelligent Design op onze middelbare scholen. Zo werd pijnlijk duidelijk dat we bijna 150 jaar na dato nog steeds onze Huxley's en de 'open society' hard nodig hebben, en dat we 150 jaar na Darwin juist ook als liberalen op moeten blijven komen voor de ideeën van de Verlichting en de vrijheid van meningsuiting. Het is in dat kader ook prima dat de oppositiepartijen onlangs het initiatief hebben genomen de strafbaarheid van godslastering geschrapt te krijgen.

Darwin's tweede bijdrage is dat hij een van onze grootste Verlichtingsfilosofen geweest is, en met het uitbrengen van zijn evolutietheorie heeft hij de mens verder bevrijd van knellende religieuze banden. Dat heeft hij wel op een bijzondere manier gedaan: wat is er meer Verlicht dan dat je stil kunt staan bij de eigen ontstaansgeschiedenis van de mens, via het proces van de evolutie? En tegelijkertijd, door dat te doen heeft hij de mens ook in het perspectief van de wording van de natuur als geheel gezet, en heeft hij aangetoond dat de mens ook een deel van die natuur is. Dus Verlichting enerzijds en verbinding aan de natuur anderzijds. Mij lijkt dat dit laatste punt binnen het liberalisme wat onderbelicht blijft, wij noemen vaak dat we vooruitgangsoptimisten zijn en dat we geloven in de kracht van de mens, wij noemen wat te weinig dat we het te doen hebben met die ene planeet en met de natuur die ons omringt. En dat kan en zal paal en perk stellen aan onze vrijheden, iets waar het liberalisme zich op verantwoorde wijze mee te verstaan heeft. Darwin heeft ons dus verder bevrijd van religieuze banden over onze plaats in de natuur, en tegelijkertijd ons verder verbonden aan die natuur.

De derde betekenis die Darwin heeft voor het liberalisme is de robuustheid van de begrippen waarmee hij het

proces van de natuurlijke selectie beschrijft: Diversiteit, selectie op die diversiteit en behoud van de geselecteerde eigenschappen vormen een universeel begrippen-drietal, dat op dezelfde wijze in de maatschappij als geheel (en in het bijzonder in het economisch domein) als in de evolutie (het ecologisch domein) een dominante rol speelt. Liberalen juichen maatschappelijke en economische diversiteit toe (vrijheid van ondernemen, vrijheid van meningsuiting, et cetera) waarna het selectie- en keuzeproces plaatsvindt dat wij 'het vrije spel der maatschappelijke krachten' noemen. Zo bezien levert Darwin's evolutietheorie ons een verdere onderbouwing van onze liberale voorkeur voor keuzevrijheid en diversiteit.

Tot slot: de natuur werkt in zijn selectie 'waardenloos', en dat is niet anders bij het 'vrije spel der maatschappelijke krachten'. Voor lading met waarden heeft de maatschappij onder andere de politiek tot de beschikking. Eerlijk is eerlijk, bij waardenbepaling helpt Darwin's

evolutietheorie in het geheel niet. Een aantal humane waarden zoals liberalen die hoog in het vaandel hebben (zoals het geen-schade-beginsel en het beginsel van de 'gelijkwaardigheid en integriteit' van het individu) geven aan dat we wellicht de evolutie-theorie kunnen toepassen bij een liberaal ontwerp van de maatschappij, maar zeker niet op de fysieke omgang van mensen met elkaar.

150 jaar na *On the Origin of Species* kunnen liberalen vaststellen dat ze aan Darwin schatplichtig zijn om de kracht van zijn Verlichtingsdenken, om zijn positionering van de mens ten opzichte en als deel van de natuur, en om zijn begrippen-drietal diversiteit, selectie en behoud.

Dr. ir. R.D. Woittiez is directeur van de sector Milieu en Veiligheid van het RIVM en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Daarnaast geeft hij geregeld cursussen Liberale Waarden voor de Haya van Somerenstichting.

HOE KAN EEN LIBERAAL ZICH OP LOKAAL NIVEAU PROFILEREN?

LIBERALISME IN EEN DORP

JACCO VROEGOP

Op 15 mei 2009 organiseerde het Internationaal Secretariaat van de VVD in samenwerking met de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en het European Liberal Forum (een samenwerkingsverband van liberale politieke denktanks en instellingen) een serie voordrachten en debatten over Europese regelgeving, de lokale politiek en het liberalisme. Jacco Vroegop, destijds gemeenteraadslid in Zevenhuizen-Moerkappele, hield tijdens een sessie een toespraak over de vraag hoe een lokale politicus zich ideologisch kan profileren. Anders dan op landelijk niveau, waar op veel thema's de ideologie een belangrijke rol speelt, komen op lokaal niveau veel praktische zaken voorbij, waar ideologie er eigenlijk minder toe doet. Jacco Vroegop werkte zijn toespraak uit tot een artikel over de ideologie in de lokale politiek.

De meeste landen om ons heen kennen eenzelfde gelaagdheid in de overheidstructuur als Nederland. Zoals u weet is er in ons land een gemeentelijke, provinciale en nationale overheid. Iedere laag is dualistisch ingericht en kent een regerende coalitie tegenover een oppositie gevormd door de overige partijen. Typerend voor de Nederlandse politiek is dat op nationaal niveau nog nooit één partij zoveel stemmen heeft verworven dat zij alleen kon regeren. Op lokaal niveau is het een heel enkele keer wel eens voorgekomen. Desalniettemin kan coalitievorming voor alle overheidslagen een gemeenschappelijk kenmerk worden genoemd.

Dit artikel gaat specifiek in op het liberale geluid op lokaal niveau. De mogelijkheden die je hebt om je als liberaal te profileren zijn op lokaal niveau een stuk minder eenvoudig te vinden dan op landelijk niveau, maar toch

zijn deze zeker niet onbereikbaar en moet je soms gewoon vertrouwen op de liberale pijlers in je hoofd. Een belangrijk verschil is de aard van de onderwerpen die worden besproken. Op landelijk niveau is er een grote variëteit aan vraagstukken die een ideologisch of politiek debat oproepen. Op gemeentelijk niveau draait het vaak om het uitvoeren van dat wat de centrale macht voorschrijft en is er slechts een kleine ruimte aanwezig voor politiek gekleurde fine tuning. De echte lokale vraagstukken blijken vervolgens in de praktijk vaak partijkleur ongebonden te zijn. Een groot deel van de beslissingen is afgestemd op lokale behoeften en kan volledig los staan van de landelijke partijlijnen of ideeën. Bovendien hangt het een en ander meer dan landelijk – door de daar grote overlegstructuren – ook nog eens af van personen. Is een raadslid of wethouder sterk of zwak? Heeft hij affiniteit met het onderwerp en wat zegt zijn achterban? Hierdoor kan liberaal beleid in Amsterdam heel anders uitpakken dan in Den Haag en kan het liberale beleid in een klein dorpje weer totaal anders zijn. Vanzelfsprekend vertegenwoordigt een raadslid of een wethouder een politieke partij en mag je zodoende van hem verwachten dat hij zich voor de idealen van die partij inzet, temeer omdat hij zich één voelt met de denkbeelden van die partij immers was hij anders wel lid geworden van een andere partij.

Net als op landelijk niveau is op lokaal niveau de kunst van het lobbyen cruciaal: je ideeën laten horen, je standpunten helder verwoorden en contact onderhouden met allerlei organisaties, belanghebbenden, andere raadsleden, pers, etc. Ook zaken als charisma, bevoegdheid en dossierkennis helpen daarbij enorm. Door de kleinschaligheid en de mindere mate van media aandacht, kan de gemeentepoliticus echter vaak meer in de luwte opereren dan een politicus op het landelijk niveau. Hij kan

wanneer nodig sneller organiseren en gemakkelijker eigen beleid realiseren. Hoe hij dit doet en waar zijn prioriteiten liggen, hangt wel sterk af van het college en de coalitie – dus de politieke kleuren van de leidende macht in de raad. Grosso modo geldt net als landelijk vaak hoe linkser een gemeentelijke coalitie, des te slechter grond-eigenaren, huizenbezitters en ondernemers slapen.

Als raadslid in een kleine gemeente als Zevenhuizen-Moerkapelle (Zuid-Holland) is het wellicht zelfs makkelijker dan voor een raadslid in een grote stad, om het gedachten-goed van het liberalisme door te laten klinken in het werk dat je doet. Er zijn minder mensen om te overtuigen en de communicatielijnen naar de bestuurders en ambtenaren zijn korter; makkelijker en sneller. Bovendien is de bevolking veel kleiner van omvang dan in een grote stad, waardoor je met veel minder burgers contact hoeft te onderhouden om toch te weten wat er speelt. Ideeën zijn hierdoor ook makkelijker te verkopen en als je daadwerkelijk iets wilt bereiken dan val je ook sneller op.

Zevenhuizen-Moerkapelle is een gemeente van ruim dertienduizend inwoners en heeft 15 raadsleden. De VVD vormt met het CDA en de CU/SGP een coalitie, waarbij de VVD drie zetels heeft en de overige allen twee zetels bezetten. De PvdA was bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 de winnaar. Echter had de lokale PvdA fractie zich de jaren daarvoor gedragen zoals de landelijke SP en stemde zij overal tegen. Om die reden is al direct na de verkiezingen besloten om de PvdA buiten de coalitie te houden. Zij vormt nu samen met GemeenteBelangen en de eenmansfractie Heemskerk de oppositie. Overigens houdt de gemeente per 1 januari op te bestaan. Zevenhuizen-Moerkapelle zal tesa-men met de gemeenten Nieuwerkerk aan den IJssel en Moordrecht de gemeente Zuidplas vormen. Hierdoor hebben er afgelopen november al gemeentelijke herindelingsverkiezingen plaats gevonden, waarbij de VVD ruim de grootste partij is geworden.

Als een liberale partij geloven wij dat vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid de fundamenteën van elke samenleving zouden moeten zijn. Maar hoe vertaal je deze uitgangspunten nu naar degelijk lokaal beleid? Doordat onze partij de grootste coalitiepartij in de gemeenteraad is, hebben we bij de coalitieonderhandelingen na de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 hoge doelen gesteld en getracht zo goed mogelijk in te zetten op het vertalen van de fundamentele liberale

waarden naar concreet beleid. Daar hebben we – zoals we nu aan het eind van de periode kunnen vast stellen – veel van gerealiseerd.

Vertaald naar praktisch beleid en politieke aandachtspunten, staat de VVD voor een kleine overheid, meer decentralisatie, lage lasten en veel eigen verantwoordelijkheid voor de burger. Daarbij zijn veiligheid, infrastructuur en leefomgeving belangrijke thema's. In Zevenhuizen-Moerkapelle hebben wij deze thema's de afgelopen jaren als volgt vormgegeven.

Kleine overheid: als raadslid kun je natuurlijk niet bepalen hoeveel ambtenaren er op een gemeentehuis werken of de mate van decentralisatie vanuit de regering bepalen, maar je kunt wel controleren of de gemeente waar je raadslid bent nog wel voldoende kwaliteit biedt en constructief beleid kan uitvoeren en of dus een fusie niet verstandiger is. In onze gemeente functioneerde bijvoorbeeld de afdeling sociale zaken jaren achtereenvolgens slecht. Mede door de VVD is die afdeling gefuseerd met buurgemeente Nieuwerkerk aan den IJssel. Hierdoor werd de kwaliteit naar de burger significant vergroot, waren er minder dure externen nodig en ontstond er een nauwe samenwerking met ondermeer uitwisseling van kennis. Bovendien was dit achteraf de eerste stap naar de bestuurlijk herindeling.

Veiligheid: wij geloven in de vrijheid van het individu, maar helaas geloven vele individuen daar niet in. We kennen allemaal de beperkingen van het landelijk politiebeleid. Toch heb je als liberale lokale politicus invloed op extra maatregelen als bijvoorbeeld stelselmatig door bepaalde groeperingen overlast wordt veroorzaakt. Door de VVD Zevenhuizen-Moerkapelle is er na herhaaldelijk aandringen en zelfonderzoek op diverse plaatsen permanent cameratoezicht gekomen waardoor daders gepakt kunnen worden; op onveilige plekken is extra verlichting geplaatst waardoor het aantal auto-inbraken is afgenomen; er zijn bikers (BOA's op fietsen) geïntroduceerd waardoor daders makkelijker en sneller achtervolgd kunnen worden; ten slotte zijn er ook betere afspraken met de politie gemaakt over handhaven en het contact met de burgers.

Ruimtelijke Ordening (RO): als lokale politicus heb je enorm veel mogelijkheden om het aanzicht van je woon-omgeving, woningen of bedrijvigheid aan te pakken, te sti-

muleren of te veranderen. Het onderhouden van contact met de lokale bevolking is daarbij enorm belangrijk om samen tot een oplossing te komen bij vraagstukken. In onze gemeente werken we aan enorme gebiedsontwikkelingen, met nieuwbouw, dubbelruimte gebruik voor kassen, en goede faciliteiten voor de burger. We kiezen daarbij steeds voor het algemeen belang en niet enkel zoals sommige ander partijen voor de tuinbouwsector of sociale woningbouw. RO-vraagstukken leveren vaak interessante discussies op, die in een raad weer even duidelijk maakt wie van welke partij is.

Lage lasten: geld doet het altijd goed. Een lage Onroerend Zaak Belasting (OZB) spreekt mensen aan. Het is de belasting die vaak in gemeenten zonder liberaal bestuur wordt misbruikt om mooie dure plannen uit te voeren, de pot te spekken of de begroting sluitend te maken. Het is ons nu al een aantal jaren gelukt om de OZB nauwelijks of zelfs niet te verhogen en burgers weten dit.

Tot slot nog iets over het contact met de pers op lokaal niveau. Wat we vaak zien in lokale politiek is dat politici vooral door hard schreeuwen en roepen proberen aandacht te krijgen met zaken die eigenlijk op nationaal niveau thuis horen. Typische thema's als immigratie en inkomenspolitiek worden aangesneden om de politieke kleur kenbaar maken. Veelal pakken de media dit op, terwijl inkomensvraagstukken en migratievraagstukken helemaal niet op lokaal niveau opgelost kunnen en mogen worden. Als liberale partij hebben wij ons daarom veeleer gericht op het zoveel mogelijk mensen aan het werk krijgen. Dat is namelijk een manier waarop mensen ook meer inkomen kunnen krijgen, echter zonder dat anderen daarvoor extra hoeven te betalen. Uiteraard zorgen wij als liberalen ook op lokaal niveau voor mensen die het echt nodig hebben.

Over het geheel beschouwd moeten voor lokaal liberaal succes mensen weten wie je bent, waar je voor staat

en wat je doet. Het is voor de herkenbaarheid van het liberale geluid belangrijk om typische VVD-aspecten in de lokale politiek te vinden en je daarop te richten, maar evenzo belangrijk is het om onderwerpen te vinden die niet typisch VVD zijn. Je kunt dan mensen verbazen. Ze onthouden je dan beter én je kunt laten zien dat je echt staat voor het algemeen belang van hun gemeente. Het is in mijn ogen essentieel om permanent campagne te voeren, zeker als je ambitie hebt om de grootste partij te worden of te blijven. In onze gemeente doen we dat bijvoorbeeld door altijd aanwezig te zijn op lokale evenementen als braderieën, moederdag, kerst of belangrijke maatschappelijke gebeurtenissen. Ook bezoeken we met regelmaat ondernemers. Het is belangrijk om zo vaak als mogelijk in de lokale kranten naar voren te komen. Laat zien waarmee je bezig bent en wat de VVD-fractie bereikt heeft. Laat zien waarom het belangrijk is dat liberalen vertegenwoordigd zijn in de lokale politiek. Wat altijd een probleem blijft op lokaal niveau is dat je in zekere zin afhankelijk blijft van hoe de partij op landelijk niveau acteert. De landelijke partij kan om de meest uiteenlopende redenen de populariteit van de partij in korte tijd veel schade toebrengen, iedereen kent daarvan voorbeelden. Daarom is samenwerking tussen de lokale afdelingen en landelijke fracties erg belangrijk. Ondanks dat je een lokale politicus bent moet je nooit vergeten dat er nog een heel netwerk achter je staat. Ervaren mensen waar je op kunt terugvallen. Andersom geldt natuurlijk hetzelfde. Het liberale geluid klinkt tenslotte beter als het uit vele monden voortkomt!

Drs. J.E.M. Vroegop is gemeenteraadslid voor de VVD in Zevenhuizen-Moerkapelle en zal per 1 januari gemeenteraadslid worden van de nieuwe fusiegemeente Zuidplas, waar Zevenhuizen-Moerkapelle in opgaat. Bij de verkiezingen van 18 november wist de VVD in deze nieuwe gemeente de grootste partij te worden. (www.jaccovroegop.nl; vvd@jaccovroegop.nl).

‘UT IS ER EINE VAN OS’ OVER VVD IN LIMBURG EN HET ZIJN VAN VOLKSPARTIJ

ROB JANSSEN

Op 18 november jongstleden werd in een zestal herindelingsgemeenten alvast gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Daarbij wist de VVD onder andere in het Limburgse Venlo veel stemmen te winnen. Zoveel dat de liberalen er de grootste partij werden. Natuurlijk, zo luidde de in de diverse media veelgehoorde verklaring, was dit te verklaren door het feit dat Geert Wilders in ‘zijn’ Venlo niet meedeed aan de verkiezingen. Een deel van de verklaring voor de verkiezingswinst schuilt zonder meer in het uitblijven van PVV-deelname aan de verkiezingen. Toch, zo betoogt historicus Rob Janssen in het hiernavolgende artikel, is er ook nog een andere verklaring voor de recente verkiezingswinst. Daarvoor neemt de auteur een kijkje in de historische band tussen de VVD en Limburg.

Het recente succes van de VVD bij de gemeenteraadsverkiezingen in Venlo, waar de partij de grootste van de stad werd, biedt een actuele invalshoek om de ontwikkeling van het liberalisme in Limburg te bekijken. Limburg kent een bijzondere relatie tussen kiezer en gekozene. De voorkeur gaat uit naar ‘eine van os’, aldus de gemiddelde Limburgse burger. Een veelgehoorde verklaring voor het succes van verschillende CDA-politici, maar bijvoorbeeld ook voor het Noord-Limburgse succes van Geert Wilders. ‘Eine van os’ betekent echter meer dan alleen de sterke regionale binding van de politicus met zijn thuisregio, in dit geval Limburg. In dit artikel wordt vanuit de historische ontwikkeling van de VVD in Limburg een verklaring gezocht voor het recente succes in Venlo, waarbij vooral de beeldvorming centraal staat.

Bij de recente gemeenteraadsverkiezingen in fusiegemeentes waren alle ogen gericht op Venlo, thuisstad van Wilders. Venlo is tevens de grootste van de zes fusiegemeenten waar de kiezer al op 18 november een nieuwe gemeenteraad mocht samenstellen. In de aanloop naar deze gemeenteraadsverkiezingen werd Venlo een ‘proeftuin’ genoemd, waar de landelijke politici graag in vertoefden.¹ Venlo zou de graadmeter worden voor de lokale verkiezingen van maart 2010.

De verkiezingsuitslag in Venlo mocht er wezen voor de VVD. Onder aanvoering van Mark Verheijen, wethouder in Venlo en ondervoorzitter van de partij, schreef de Venlose VVD geschiedenis. Niet alleen werd voor het eerst de VVD de grootste in Venlo, maar Venlo viel de eer te beurt de eerste Nederlandse gemeente met meer dan honderdduizend inwoners te zijn met de VVD als grootste partij.² Wat is de verklaring voor dit succes?

Allereerst natuurlijk toch dat de PVV in Wilders’ thuisstad niet meedeed, een verklaring die door cynici voorop wordt gezet. Het blijft echter onduidelijk welke invloed deelname van de PVV op de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen gehad zou hebben. Maar er is ook een andere verklaring, die door Mark Verheijen, *rising star* en geheel geen onbekende in de VVD, in verschillende interviews al werd uitgesproken: de VVD is in Venlo (weer) een volkspartij geworden.

Volkspartij, een woord dat herinnert aan de tijden van Hans Wiegel, maar ook een woord dat tevens de eerste ‘V’ uit de naam van de partij is. In een interview in de meest recente editie van *Liber* zei Verheijen hierover: ‘Natuurlijk ijlt het imago van de “notabelenpartij” de VVD nog altijd na. En dat zal misschien ook nog wel enige tijd zo blijven, want het wijzigen van de beeldvorming is een van de lastigste dingen om te doen. [...] We

moeten als partij zien dat we op lokaal niveau de kartels van driedelig grijs doorbreken.’³

DOORBRAAK

Deze prachtige metafoor, ‘de kartels van driedelig grijs’, is een beeldvorming waar de VVD, ook in Limburg, gedurende heel haar ontwikkeling heeft gehad en nog steeds mee te maken heeft. De oproep van Verheijen staat daarmee niet op zichzelf, en is in die zin ook zeker geen vernieuwend idee. Doorbraak is een veelgehoorde term als het gaat over de ontwikkeling van de VVD tot volkspartij. Hans Wiegel heeft ooit gezegd dat als er één doorbraak was na de oorlog, dan ‘is het dat wij grote groepen kiezers hebben bereikt die er vroeger niet over piekerden op ons te stemmen.’⁴

In de VVD-geschiedschrijving wordt aan Wiegel een belangrijke rol toegekend in het omvormen van de VVD van een partij van ‘zindelijke burgerheren’ tot een volkspartij die alle lagen van de bevolking aanspreekt. Ook later bij de Kamerverkiezingen van 1982 bleek de VVD kiezers aan te spreken die eerder of anders niet liberaal zouden stemmen. In 1982 vond er een ‘doorbraak in het zuiden’ plaats, waarbij de kiezers in Limburg en Noord-Brabant voor het eerst op grote schaal, vergelijkbaar met de landelijke trend, VVD stemden.

Er waren verschillende factoren aan te wijzen voor dit succes voor de VVD in de jaren zeventig en bij de verkiezingen van 1982. Politiek van aard waren factoren als de polarisatie tussen links (het kabinet-Den Uyl) en rechts in de jaren zeventig, de gemakkelijke oppositie van de VVD tegen het kabinet-Van Agt II in 1982, en de grote algemene ontwikkelingen van de jaren zestig, samen te nemen in de begrippen ontzuiling, deconfessionalisering, individualisering en democratisering.

Onderliggend waren andere factoren echter belangrijker, factoren die de VVD aansprekend maakten voor niet van oudsher liberaal stemmende kiezers. Vooropgesteld is natuurlijk de lijsttrekker een belangrijke stemmenmagneet. Van Wiegel wordt gezegd dat hij ondanks het beeld in de jaren zeventig dat jonge kiezers links stemden, toch grote groepen jonge kiezers wist aan te spreken. Of, in de woorden van historicus James Kennedy

in zijn proefschrift *Nieuw Babylon in aanbouw* uit 1995: ‘De VVD was er in geslaagd het idee onderuit te halen dat “jonge” stemmen altijd “radicale” stemmen waren.’⁵

In de jaren tachtig maakte lijsttrekker Ed Nijpels, met zijn jeugdige imago en zijn katholieke achtergrond, de VVD aantrekkelijk voor jongeren en stemmers uit het zuiden van het land. Het zuiden, Limburg en Noord-Brabant, was lange tijd een *terra incognita* geweest voor de VVD, maar bij de verkiezingen van 1982 sloot het Limburgse liberale electoraat zich met dezelfde trend aan bij het landelijk gemiddelde.

De recente verkiezingswinst voor de VVD in Venlo nodigt uit tot een zoektocht naar de meer historische wortels voor dit succes. Hieronder zal ik dieper ingaan op de historische ontwikkeling van de VVD in Limburg.

HET BELANG VAN DE BEELDVORMING

Waar het Limburgse Venlo nu als *avant garde* wordt gezien voor de groei van de VVD op lokaal niveau, hoe anders was vijftig jaar geleden. Bij lokale verkiezingen in

Limburg deed de VVD veelal niet eens mee. De eerste keer dat de VVD in Limburg met een lijst meedeed bij gemeenteraadsverkiezingen was in juli 1959 in Roermond, toen ook ter gelegenheid van een gemeentelijke herindeling. Het succes was relatief: er werd één zetel

behaald, die bij de volgende verkiezingen weer verloren ging. In 1962 werd er pas voor de eerste keer met Statenverkiezingen meegedaan, en in 1966 debuteerde de VVD pas in de Limburgse Provinciale Staten. Dit betekende overigens niet dat de VVD helemaal geen voet aan de grond had in Limburg. Er was een gestage ontwikkeling in aanhang waarneembaar. Bij de Kamerverkiezingen van 1959 was er in Venlo en Heerlen een verdubbeling, en in Roermond en Maastricht een verdriedubbeling van het liberale electoraat in deze steden, zij het dat het hierbij ging om percentages van twee naar zes procent.

Dat de VVD, die in deze periode toch al de derde partij van het land was, zo moeilijk voet aan de grond kreeg in Limburg, kent verschillende redenen. Allereerst de culturele en religieuze tradities in Limburg, die lange tijd sterk verbonden waren met de politiek. De Katholieke Volkspartij was oppermachtig en verwierf stevast drie-

kwart van de Limburgse stemmen. De geestelijkheid, de ondernemers, de autoriteiten en de katholieke pers waarschuwden de Limburgers voor niet-christelijke politiek van zowel de PvdA als de VVD. Toen Pieter Oud in 1959 voor de eerste keer in Maastricht een toespraak hield ter gelegenheid van de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar en de aanwezigen opriep VVD te stemmen, betichtte KVP-leider Carl Romme hem van 'verraad aan het christendom en aan Christus'.

Lange tijd was een afwijkende politieke overtuiging een sociale doodzonde in Limburg, tenminste voor de autochtone inwoners. Pas toen midden jaren zestig de KVP in crisis raakte en haar dominante positie in Limburg verloor en het verzuilde stelsel instortte, werd stemmen op of lid worden van de VVD meer geaccepteerd onder Limburgers.

Beeldvorming is een andere belangrijke factor in de langzame ontwikkeling van het liberalisme in Limburg. Het Limburgse electoraat van de VVD werd in die tijd voornamelijk gevormd door 'Hollanders', mensen die werkzaam waren in en rond de mijnindustrie, veelal in de hogere functies als ingenieur, bedrijfsleider en directeur. Zij leefden grotendeels gescheiden van de autochtone Limburgers en waren stereotiep voor de beeldvorming van de VVD als partij van het driedelig grijs, de sigaren en de horlogekettingen. Mensen die niet deel uitmaakten van het Limburgse leven en die ver van de belevingswereld van de katholieke Limburgers afstonden.

Midden jaren zestig kwam hier, met de ontmanteling van de mijnindustrie en het verdwijnen van dit geïsoleerde wereldje, verandering in. Het ledenbestand onderging een geleidelijke maar zeer welkome afwisseling. In 1968 telde de Limburgse VVD zo'n driehonderd leden, waarvan ongeveer de helft aangesloten was bij de afdeling Mijnstreek. 'En eigenlijk, die driehonderd leden, daar zat nauwelijks een Limburger tussen,' aldus Wim van den Berg, secretaris van de afdeling Mijnstreek van 1968 tot 1971.⁶ De liberale debutanten in de Limburgse Staten in 1966 waren typerend voor deze scheiding tussen de Limburgers en de Hollanders in de VVD. Ir. R. Haverschmidt was directeur van de Mijschool in Heerlen en afkomstig

binnen de VVD was het
aanvankelijk ook nog
een uitzondering
om een belijdend rooms-
katholiek te zijn,
want – zo was het idee –
dat mocht toch niet
van de kerk

van boven de rivieren. De Roermondse advocaat mr. E.P.M. Geradts was echter autochtoon Limburger en rooms-katholiek. Toch waren zij, aldus Van den Berg, '[e]en ideaal duo! Beiden zijn baanbrekers geweest in de juiste zin van het woord, want o.a. zij wisten te bewerkstelligen dat Limburgers de VVD met andere ogen gingen beschouwen. Minder "Hollands", minder het oude beeld van het liberalisme vasthoudend dat het alleen om de

koele cijfers zou gaan. Sociale bewoogenheid klonk in hun beschouwing door. Het hart van de Limburgers werd daardoor getroffen. En die zuidelijke bewoogenheid is vaak de belangrijkste basis van het politieke handelen.⁷

Hoewel Van den Berg hier – ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de Limburgse VVD in 1983 – schreef dat door Haverschmidt en Geradts de VVD een ander imago kreeg in Limburg, bleef de rooms-katholieke pers in het zuiden de VVD omschrijven als iets van 'buiten'. Toen in 1968 de algemene vergadering in Maastricht plaatsvond, schreef de lokale pers niet anders over de aanwezigen bij deze bijeenkomst dan volgens het bestaande clichébeeld van elite mannen met vesten en horlogekettingen, aldus partijsecretaris Frits Korthals Altes in het toenmalige VVD-periodiek *Vrijheid & Democratie*.⁸

LIBERALE PIONIERS

Het was voor het imago van de VVD in Limburg belangrijk dat zij zich zou profileren als een Limburgse partij. Langzaam maar zeker verschenen ook de eerste autochtone liberale Limburgers op het toneel, die moesten vechten tegen verschillende vooroordelen. Hoe kon een katholiek nou liberaal zijn, en hoe kon een liberaal nog katholiek zijn? Binnen de VVD was het aanvankelijk ook nog een uitzondering om een belijdend rooms-katholiek te zijn, want – zo was het idee – dat mocht toch niet van de kerk?

Liberale katholieken konden steun putten uit de brochure van de Rotterdamse katholieke liberaal Pol de Beer (Tweede Kamerlid voor de VVD van 1969 tot 1989 en Eerste Kamerlid van 1995 tot 2003), getiteld *Wat iedere katholiek moet weten over de VVD* uit 1963. In dit boekje zette De Beer uiteen waarom het politiekeatholicisme zoals de KVP en de bisschoppen dit voorstonden niet

meer van deze tijd was. Maar ook erkende hij dat het niet makkelijk was katholiek én liberaal te zijn: 'Katholieken, die er ronduit voor uitkomen liberaal te zijn, zullen moeten rekenen op verdachtmakingen en verguizing door hun politieke tegenstanders. Zij zullen er van worden beschuldigd, egoïst te zijn, a-sociaal, slecht katholiek.'⁹

Met precies dit probleem kregen de Limburgse liberalen te maken. Transportondernemer Jan van de Ven maakte in 1962 kennis met de VVD toen hij een bijeenkomst bezocht in Venlo. Hij was toen nog geen lid van de VVD, maar was geïnteresseerd in wat de liberalen te vertellen hadden. Een andere aanwezige aldaar was chef bij een bedrijf waar Van de Ven zaken mee deed, maar ook actief lid van de KVP. 'Na die ene VVD-bijeenkomst heb ik van het bedrijf waar die man werkzaam was, nooit meer een opdracht gekregen,' zei Van de Ven later hierover.¹⁰ Van de Ven werd in 1966 lid van de liberale tweemansfractie in de gemeenteraad van Venlo, en in 1970 won de VVD onder zijn leiding bij de gemeenteraadsverkiezingen waardoor de fractie uitgroeide tot zeven leden. Van de Ven werd in 1976 het eerste Limburgse Tweede Kamerlid voor de VVD.

De Limburgse burgemeester Frans Feij stapte in 1971 over van de KVP naar de VVD. Zijn positie als burgemeester kwam hierdoor onder druk te staan. KVP-Kamerlid Jan Heymans verklaarde dat hij Feij 'het liefst van zijn burgemeestersstoel wilde schoppen', en volgens de Limburgse Commissaris van de Koningin Charles van Rooy betekende dit het einde van Feij's loopbaan.¹¹ Feij liet zich niet uit het veld slaan en werd actief binnen de VVD. In 1974 werd hij Eerste Kamerlid, in 1979 burgemeester van Venlo en van 1984 tot 1990 was hij burgemeester van Breda. Toenmalig voorzitter van de Kamercentrale Limburg Wim van den Berg heette Feij van harte welkom in de VVD. 'Dat maakte natuurlijk dat er uitstraling was, dat Feij als burgemeester van Melick en Herkenbosch, ook goed katholiek zijnde, dat die naar de VVD ging.'¹²

Doordat autochtone Limburgers actief lid werden van de VVD veranderde het imago van de Hollandse elitaire mannen met vesten en horlogekettingen in dat van een brede volkspartij, ook in Limburg. Het ledenbestand

groeide in de jaren 1972-1978 in Limburg met een factor zeven, van ongeveer vierhonderd tot ruim drieduizend leden, uit alle lagen van de Limburgse samenleving. Feij hierover in 1973: 'Opvallend is ook het aantal autochtone Limburgers dat zich aanmeldt. De oude ledenlijst bestond voor 80 of 90 procent uit niet-Limburgers van geboorte. Nu is meer dan de helft van onze leden uit de eigen provincie afkomstig. Jongeren en ouderen, caféhouders, landbouwers, middenstanders, leraren, kortom mensen uit werkelijk alle beroepen.'¹³

DE 'LIMBURG'-FACTOR

Terug naar het hier en nu. De gemeenteraadsverkiezingen in Venlo waren een groot succes voor de VVD. De afwezigheid van Wilders' PVV heeft hier ongetwijfeld enige invloed op, maar blijkbaar heeft de Venlose VVD een goed verhaal gehad voor veel andere kiezers. De persoonlijke factor moet ook niet onderschat worden. Niet alleen de persoon(lijkheid) van de lijsttrekker is van belang, voor de Limburgers is belangrijk dat diegene er een van hen is. Verheijen erkent dit zelf ook, als het gaat over het succes van Wilders in Limburg: 'De voornaamste reden die ik hoor is: Wilders is een klootzak, maar wel onze klootzak. *Ut is er eine van os*. [...] Het Limburgse sentiment is: ons maak je niks wijs, wij komen voor onszelf op.'¹⁴ Kiezers uit Limburg

stemmen dan ook sneller voor een provincie- of stadsgenoot bij verkiezingen – de 'Limburg'-factor. Dit is een gegeven dat bij Tweede Kamerverkiezingen goed ingezet kan worden. Zie het succes van Wilders in Limburg, maar ook van CDA-politici die met voorkeursstemmen uit het zuiden in de Tweede Kamer of het Europelement worden gekozen in weerwil van een schijnbaar onverkiesbare plek

op de kieslijst, zoals Camiel Eurlings in 1994 of Ria Oomen bij de laatste Europese verkiezingen. Zij zijn als het ware verzekerd van een grote aanhang van hun thuisregio.

Maar 'eine van os' betekent meer, en het succes van de Venlose VVD is niet die genoemde 'Limburg'-factor. Het pleidooi van Verheijen in *Liber* om de kartels van driedelig grijs te doorbreken heeft in Venlo geleid tot een diverse lijst, tot een echte volkspartij. Of zoals Jos van Rey in een commentaar zei: er staan niet alleen docto-

Limburg kent een
bijzondere relatie tussen
kiezer en gekozene.
De voorkeur gaat uit naar
'eine van os', aldus
de gemiddelde Limburgse
burger

randussen op de lijst. En de Venlose liberalen zijn tussen de burgers gaan staan, de wijken ingegaan om met de mensen te gaan praten.¹⁵ De VVD in Venlo staat tussen de mensen, en spreekt daarmee ook alle mensen aan. Niet meer dat imago van de elitaire mannen, dat al sinds de oprichting de beeldvorming beïnvloed. Nee, een liberaal is ook een gewone man, eentje van ons.

Het is geen vernieuwend, maar juist een aloud beproefd recept. Om (nieuwe) kiezers te trekken, zeker in niet traditioneel liberaal stemmende gebieden, zal het kartel van het driedelig grijs inderdaad doorbroken moeten worden. De VVD moet weer een volkspartij worden, aansprekend zijn voor alle lagen van de bevolking en tussen de mensen staan. In het verleden was dit een succes in Limburg, van oudsher niet een liberaal gezinde provincie. Afgelopen maand toonde deze formule de meerwaarde aan in Venlo. Het lijkt mij dan ook geen onmogelijk recept voor in de rest van het land.

R.W.C. Janssen MA studeerde parlementaire geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij liep tijdens zijn afstuderen stage bij de Teldersstichting. Hij is nu Young Professional bij de BMC Groep.

NOTEN:

N.B.: Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek dat de auteur heeft gedaan voor zijn afstudeerscriptie Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, getiteld *Liberaal pioniers in Limburg. Van rokerige achterkamers tot 'doorbraak in het zuiden', 1958-1982* (2009). In dit notenapparaat zijn citaten en nieuw gebruikte bronnen vermeld.

1 Raoul du Pré, 'VVD euforisch over winst Venlo', *De*

Volkskrant, 19 november 2009.

- 2 'Monsterscore VVD Venlo', *Dagblad de Limburger*, 19 november 2009.
- 3 Dick Zoet, 'Mark Verheijen, lijsttrekker VVD-Venlo: Kartels doorbreken', *Liber* vol.4, nr.7, 2009, p. 8.
- 4 Henk te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat' in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman red., *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 27-51, aldaar p. 42.
- 5 James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Meppel, 1995, pp. 198-199.
- 6 Interview W.J.A. van den Berg, Amersfoort, 28 januari 2009.
- 7 Wim van den Berg, 'Gisteren' in: W.J.A. van den Berg e.a., *Liberalen en Limburg*, Den Haag, 1983, p. 10.
- 8 Frits Korthals Altes, 'Werkbezoek aan Limburg', *Vrijheid & Democratie* no.958, 1968, p. 7.
- 9 L.M. de Beer, *Wat iedere katholiek moet weten over de VVD*, Rotterdam, 1963, pp. 35-36.
- 10 'VVD in Limburg in de lift', *Vrijheid & Democratie* no.1075, 1972, p. 4.
- 11 'Openhartige burgemeester', *Vrijheid & Democratie* no.1092, 1973, p. 10; en lemma F.M. Feij op www.parlement.com.
- 12 Interview W.J.A. van den Berg, Amersfoort, 28 januari 2009.
- 13 Joh. Thijssen, 'Snel groeiende V.V.D.-Limburg rekent vast op een G.S.-zetel', *Limburg Vandaag* vol.5, 10 augustus 1973, pp. 13-15, aldaar p. 14.
- 14 Bart Dirks en Kim van Keken, "'De VVD moet meer actiepartij worden'", *De Volkskrant*, 13 november 2009.
- 15 Bart Dirks en Kim van Keken, 'Rijzende ster geeft VVD moed', *De Volkskrant*, 19 november 2009.

DSB: BOS EN SCHERINGA DE MAAT GENOMEN

AUKE LEEN

Sinds de start van de economische crisis is een aantal banken in de problemen gekomen. Daarbij koos de Nederlandse overheid ervoor de grote systeembanken met flinke financiële injecties te redden, terwijl de kleinere (niet systeemrelevante) banken omvielen. Nog voor de economische crisis gebeurde dit met het kleine Van der Hoop Bankiers, onlangs was de DSB-bank van Dirk Scheringa aan de beurt. Auke Leen gaat in het hiernavolgende artikel in op de val van de DSB-bank en de rol die Wouter Bos, de minister van Financiën, en Dirk Scheringa, de man achter de DSB-bank, in deze speelden.

Een politicus denkt over beleid vooral in termen van de te bereiken nobele doelen. Voor de econoom, daarentegen, staan de prikkels centraal die worden gecreëerd door het nastreven van bepaald beleid. Welk licht werpt het principe 'Mensen reageren op prikkels'¹ op de consequenties van het recente overheidsbeleid met betrekking tot het bankwezen in het algemeen en de DSB-bank in het bijzonder? Ook hier geldt de waarheid – zoals uit onlangs gepubliceerde memoires van economische adviseurs van Amerikaanse presidenten blijkt – dat de politieke top weinig tijd besteedt aan het doordenken van de economische beleidsconsequenties. De politieke consequenties, daarentegen, worden wijd doorzocht.² In het hiernavolgende artikel wordt gekeken of ten aanzien van de huidige economische crisis en de val van de DSB-bank de hoofdrolspelers Wouter Bos en Dirk Scheringa geschikt of ongeschikt zijn als (politiek) ondernemer.

OVERHEIDSBELEID

HEDEN

Het recente overheidsbeleid heeft grote banken gered van de ondergang, terwijl het kleine banken failliet liet gaan. Zoals een kenster van de Londense City zei: 'Grote banken weten dat ze niet failliet kunnen gaan omdat de overheid dat niet toestaat. Dat is wat ze hebben geleerd van de crisis.' Met de toevoeging (waarover later meer): 'Maar dan zullen ze zich ook nooit verantwoordelijk gaan gedragen.' Ook de geldconsumenten realiseren zich dat. Het resultaat laat zich raden voor de concurrentie op de markt. Grote banken hebben alle ruimte om een lage rente te vergoeden op spaargelden, dat geldt vooral voor de banken die direct door de overheid worden gesteund.

Dat nooit meer, zo lijkt de overheid te denken. Onder het motto *too-big-to-fail, or succeed* moeten banken zich opsplitsen in delen die 'om kunnen vallen': het faillissement van de DSB-bank als wenkend perspectief. Maar wat voor prikkel geeft dat? Want vervolgens worden zij gedwongen te concurreren met één hand op de rug gebonden. De vrijheid om te groeien of het risico te spreiden, wordt hun ontnomen. Ook moeten alle banken eenvoudig kunnen worden onteigend zonder dat er publiek geld in wordt gepompt. Toezichthouders spreken verbloemend over 'resolutieschema's'. Aandeelhouders worden opzij gezet, schuldeisers moeten inleveren en de publieke kerntaken blijven doordraaien. Maar wie wil beleggen in een bedrijf dat zich niet tegen omvallen mag indekken en tegen de boekwaarde midden in een crisis kan worden genaast? Dat de overheid banken nog steeds moet steunen om aan kapitaal te komen, is dan ook geen wonder. De zelfstandige gang naar de kapitaalmarkt zal moeilijk blijven.

We hebben de zekerheid, zo zal worden geclaimd: 'Dank zij overheidsbeleid herstel'. Of dat echt zo is, kan worden betwijfeld. Het verleden heeft uitgewezen dat overheidsingrijpen niet erg bemoedigend kan worden genoemd. In het beste geval schieten we er niets mee op. In de regel blijkt echter het ingezette middel erger dan de kwaal van een recessie als we eens kijken naar dat beleid.

Het is een gegeven dat conjunctuurrampen van alle tijden zijn. Deze kunnen alleen worden voorkomen door de menselijke natuur – de drang tot verbetering, tot het doen van nieuwe uitvindingen, met periodes van optimisme en pessimisme als gevolg – uit te schakelen. Uit onderzoek blijkt dat recessies, ongeacht het beleid dat de overheid sinds de jaren '30 van de vorige eeuw is gaan voeren, even lang duren als daarvoor, toen er nog geen beleid werd gevoerd. Als de huidige recessie in augustus is geëindigd, duren recessies nu zelfs een maand langer (11,3 maanden).³ Het is zoals bij een verkoudheid: doen we er iets aan, dan duurt het een week, doen we niets, dan duurt het zeven dagen. Dit is het positieve nieuws over overheidsbeleid.

Ook ten aanzien van inflatie heeft overheidsbeleid geen positieve invloed. De honderd jaar voorafgaand aan de oprichting van de centrale bank in Amerika, was inflatie praktisch afwezig. Sinds de Amerikaanse centrale bank – de Federal Reserve – in 1913 beleid is gaan voeren, is van de waarde van een dollar nog maar een paar cent over.⁴ Prijsstijgingen zijn de kosten van het zoëven genoemde beleid om met een groei van de geldhoeveelheid en de overheidsuitgaven crises te bestrijden. Als alle prijzen tegelijk met een bepaald percentage omhoog zouden gaan, zou het leed te overzien zijn. Maar dat doen ze niet; het is een toestand van grote verwarring en machteloosheid. Hoewel we het zijn vergeten, in de jaren '70 van de vorige eeuw, met grote prijsstijgingen, werd dat als probleem nummer één ervaren.⁵ Stabiele prijzen geven een gevoel van veiligheid.

Na het vergroten van de geldhoeveelheid volgt vroeg of laat inflatie. Kijken naar indicatoren die een ontwikkeling in het verleden meten, zoals prijsindexcijfers, zegt niets over de toekomst. Beter is het te kijken naar valutaontwikkelingen die kunnen waarschuwen voor een komende inflatie. Het is opvallend dat de Chinezen, toch

altijd een beleefd volkje, in lachen uitbarstten toen de Amerikaanse minister van Financiën, Timothy Geithner, bij een recent bezoek aan China stelde, 'Niemand is meer bezorgd om het tekort dan wij'. In werkelijkheid zijn het natuurlijk de Chinezen die zich het meest bezorgd maken om het tekort. Zij vrezen in een door inflatie aangetaste munt te worden terugbetaald. De daling van de dollar is immers het mechanisme waarmee wanbetaling wordt gepleegd voor uit de hand gelopen overheidsuitgaven. Natuurlijk, het nieuwe federale 10-jaarbudget kan 'a new era of responsibility' worden genoemd, maar de bankreserves zijn tot het zeventienvoudige gestegen. Het vermogen tot geldscheppen, dat aan die reserve is gekoppeld, tot een veelvoud. Een exitstrategie, om het in de economie gepompte geld weer te verkleinen, ontbreekt.⁶ Overheden zullen inflatie altijd toeschrijven aan zaken die buiten hun macht liggen, zoals een stijging van de olieprijs. Maar kostenstijgingen kunnen nooit de oorzaak zijn. Inflatie is een monetair verschijnsel. In een geldloze wereld kan er nooit een algemene stijging van het prijspeil zijn. Stel dat de ruilwaarde van een hert twee bevers is. Inflatie betekent dan dat de ruilwaarde twee herten vier bevers is. Dat schiet niet op. Het is altijd het ruilmiddel dat in waarde daalt: meer geld in omloop maar niet meer goederen. Een echte kostenstijging betekent altijd een relatieve prijsverandering. Daar is niets op tegen. De wetten van vraag en aanbod sturen de economie.

Ook van het Keynesiaanse beleid in de crisis van 1929 zijn de resultaten twijfelachtig. De werkloosheid bleef in Amerika tot 1941 altijd boven de 14 procent, en voor het eerst, zoals nog nooit bij enige conjunctuurramp, volgde op het eerst dal in 1929 een tweede crash in 1937. De conclusie van John Maynard Keynes in een brief aan Franklin D. Roosevelt was dat de overheid eerder bezig was met hervorming – ook toen al van het bankwezen – dan herstel. Beide zouden weleens niet gelijk op kunnen gaan.⁷ Wat betreft het beleid valt op dat de grootte van de private en overheidsschulden van toen en van nu niet te vergelijken zijn. Het huidige beleid stapelt Keynes op Keynes.

Kortom, banken wel of niet toestaan te groeien en te diversifiëren, het vergroten van de overheidsuitgaven, het zijn geen onbekende terreinen. We zijn er al geweest en kennen de gevolgen.

WAAROM DAN TOCH BELEID?

De vraag is gerechtvaardigd: Waarom hebben we beleid met zulke desastreuze prikkels? Hierop kunnen twee antwoorden worden gegeven: (1) we zouden met een unieke systeemcrisis van doen hebben en (2) de – niet zo unieke – hebzucht van de bankiers moet worden ingetoomd.

FOUTJES IN DE MARKTECONOMIE

Zoals Keynes destijds al een foutje in het kapitalistische systeem dacht te zien, komt er nu nog een foutje bij. Toen waren het mensen die te veel spaarden en ondernemers die te weinig investeerden waardoor de vraag terugliep; nu zijn het de banken die te groot zouden zijn geworden. Was toen de remedie de vraaguitval te compenseren door een vergrote overheidsvraag nu is de remedie, naast het net als voorheen compenseren van de vraaguitval, het opsplitsen van banken.

VERLEDEN: DE VRAAG

Overheidsinvesteringen en het stimuleren van de consumptie om zo weer op het oude welvaartsniveau te komen, konden weleens niet die open deur zijn die deze op het eerste gezicht lijken. Dat oude niveau kon weleens kunstmatig te hoog zijn geweest. Goedkoop geld heeft een huizenbubbel veroorzaakt en op basis van de hoge huizenprijzen zijn consumptieve leningen afgesloten. De bankensector is groter geworden dan op lange termijn houdbaar is. De wal heeft het schip gekeerd; de consumptie moet naar een realistischer niveau. Wat we nu meemaken is niet het probleem maar de oplossing. Groei en consumptie moeten weer komen door een stijging van de productie. Ondernemers die weer een gat in de markt zien en niet het gat in de hand van de overheid. De aloude weg voor welvaartsgroei is eerst produceren dan consumeren. Consumptie is een gevolg van productie en niet andersom.

HEDEN: SYSTEEMBANKEN

Het beleid wordt gerechtvaardigd door te zeggen dat we met systeembanken (*too big to fail*) van doen hebben. Maar hoe weet je dat? Het begrip systematisch risico is nooit gedefinieerd. Overheden hebben in feite een blanco check om beleid te voeren. Het was niet meer dan – zo omschreven beleidsmakers het zelf ook – een gevoel van fragiliteit.⁸ Uit verslagen van vergaderingen van de beleids-

makers in de Verenigde Staten (en in Nederland zal het niet anders zijn) blijkt nergens dat de overheid meer kennis had dan wij om het gevoel te onderbouwen. Er waren geen wiskundige modellen of kaarten met pijlen: als die bank valt, valt die ook enzovoorts. Als het niet gedefinieerd is, kunnen we slechts raden wat de redenen zijn achter het ad hoc beleid. De econoom Alexander Laffer, die bij vorige crises de besluitvorming van nabij meemaakte, spreekt van pure paniekbeslissingen.⁹ Ook uit de memoires van een speechschrijver van George Bush blijkt de onmogelijke spagaat waarin hij zat. Enerzijds moesten mensen ervan worden verzekerd dat alles onder controle was. Anderzijds moesten mensen voldoende worden gealarmeerd om de urgentie van de situatie onder ogen te zien, alsmede de noodzaak tot directe actie.¹⁰

Duidelijk is in ieder geval het bestaan van een nieuw systeemrisico: een overheid die heeft ingegrepen en in de toekomst zal ingrijpen.

BANKIERSMORAAL

De moraal van de markt: de individuele vrijheid tot wederzijds voordelige ruil wordt niet langer als voldoende gezien. De markt zou ten prooi zijn gevallen aan hebzucht. Maar hebzucht is van alle tijden en is bovendien in alle samenlevingsvormen terug te vinden; het is eigen aan de mens. Het is juist de markt die hebzucht of ziekelijk eigenbelang in toom houdt. Je kunt handelen uit naastenliefde, eigenbelang of door dreiging. Naastenliefde is het meest schaarse goed dat er is, te besteden aan familie en vrienden, waarna het op is.¹¹ Je kunt er geen samenleving op bouwen. Eigenbelang op de markt houdt hebzucht in toom. De markt vraagt relatief weinig liefde en moraal. Op de markt kunnen we ons eigenbelang immers slechts dienen door de welvaart van de ander te dienen in wederzijds voordelige ruil.¹² Overheidsbeleid daarentegen is geen liefde; het is op zijn best afgedwongen 'solidariteit'.

WAAR ZIJN WE MEE BEZIG?

De meerderheid van de bevolking maakt zich geen zorgen om de fundamenteën van onze economie: de voor de vrijheid van het individu noodzakelijke principes van contractvrijheid, concurrentie en stabiel geld. Steeds meer is de moraal dat de overheid de uitkomsten van de ruil voorschrijft. Als eurocommissaris Neelie Kroes stelt dat de financiële wereld een scheidsrechter nodig heeft, zoals ook

een voetbalwedstrijd alleen goed verloopt met een arbiter, heeft zij gelijk.¹³ Maar dat is niet waar het om lijkt te gaan. Integendeel Brussel zorgt niet voor een goed wedstrijdverloop, maar schrijft de einduitkomst van de wedstrijd voor. De meerderheid maakt zich zorgen om een eerlijke verdeling en een stabiele conjunctuur. Zaken die zij de markt niet toevertrouwen. Uit een recente wereldwijde enquête van de BBC blijkt dat slechts 11 procent van de wereldbevolking de huidige markteconomie ondersteunt. Toch kan op den duur de toestemming van de meerderheid niet worden 'afgekocht' met een steeds grotere rol van de staat wat betreft het sociale en het beheersen van de conjunctuur. Op die weg komen diegenen in de knel die bereid zijn risico te nemen en in nieuwe ideeën te investeren.¹⁴

Dus waar hebben we het over als we over de markt en haar moraal spreken? De markt is een concurrerend ondernemend proces van ontdekking. Concurrentie kenmerkt de markt. Het zijn de ondernemers die de dynamiek in de markt brengen. Iedere stap in het marktproces geeft nieuwe kennis. Kennis waarvan we niet eens wisten dat we er niet over beschikten.¹⁵

Voor de moraal van de markt hebben we eigenlijk niet eens een woord. We kunnen bewust iets goeds doen. Dat noemen we een deugd. We kunnen bewust iets slechts doen. Dat noemen we een ondeugd. We kunnen onbewust iets slechts doen. Dat noemen we nalatigheid. Maar hoe noemen we onbewust iets goed doen? Dat gebeurt nu net op de markt.¹⁶

Met deze omschrijvingen van markt en moraal nemen we Bos en Scheringa de maat.

WAT DEED BOS?

CONCURRENTIE Het antwoord is duidelijk. De concurrentie wordt beperkt: de toetreding tot de markt is moeilijker gemaakt. Dat terwijl een mix van grote en kleine banken, verscheidenheid en daarmee stabiliteit aan een systeem geeft. In de crisisjaren vielen in Amerika de kleine banken bij bosjes om, terwijl de grote gediversifieerde banken overeind bleven.

ONDERNEMEN Ondernemerschap wordt teruggebracht tot de grootste wereldwijde politieke gemene deler. Het gevolg is dat alles wat bedacht wordt al eens is bedacht en uitgeprobeerd. Banken zijn al eens klein

gehouden of gedwongen opgesplitst. Wat is de wijsheid om eerst te verbieden, dan weer toe te staan, dan weer te verbieden.¹⁷

Neem het deposito-garantiestelsel. Het idee komt niet eens op om het met de markt te proberen. Zoals het nu werkt is er geen enkele prikkel bij banken om het risico laag te houden. Integendeel. Zij die een hoog risico nemen, weten, en de spaarders weten dat ook, dat ze worden gered door andere banken en uiteindelijk de belastingbetalers. Een beter systeem is voor banken een depositoverzekering, die de ingelegde spaargelden tot een zeker bedrag vergoed, verplicht te stellen.¹⁸ De verzekering moet door de banken op de markt worden ingekocht. Al naar gelang het risico van de betrokken bank zal de premie hoger of lager zijn. Banken brengen zelf het garantievermogen op orde. Een verandering van de premie is een signaal voor aandeelhouders en crediteuren zoals spaarders. Deze prikkel werkt altijd en razendsnel. We zijn verlost van het probleem dat het punt niet is dat Lakeman iets heeft gezegd, maar dat toezichthouders niets konden zeggen. Want dat laatste is het grote overheidsexperiment wat we voor onze ogen zien gebeuren: niet crediteuren controleren het economisch proces, het proces wordt gecontroleerd door de overheid. Transparantie is het beste middel om markten te disciplineren. Is zonlicht ook niet het beste desinfecteringsmiddel?

ONTDEKKEN In een complexe samenleving moet je van zoveel mogelijk kennis gebruik maken. Kennis die vaak niet valt te centraliseren in de handen van beleidsmakers; het lokale perspectief is onontbeerlijk. Een complexe samenleving vraagt juist niet om centrale leiding; we hebben vele oren en ogen nodig. De markt buit kennis het beste uit. Een medewerker van Lehman Brothers verhaalt hoeveel tijd en energie er werd gestopt in het opsporen van bedrijven waarmee het slecht ging. Ook daar viel geld mee te verdienen.¹⁹ Daar kan de overheid niet aan tippen. Bovendien, als een groep beslist voor de hele banksector, en bijvoorbeeld aan banken uniforme kapitaaleisen voorschrijft, zitten we er allemaal naast bij de onvermijdelijke fouten die worden gemaakt. Zo ergens sprake is van de gevaren van kuddegedrag is het hier wel – niet op de markt. In 2002 verscheen van de hand van een winnaar van de Nobelprijs in de economie en van iemand die nu directeur is van het begrotingsbureau in de Verenigde

Staten een studie die op grond van miljoenen van potentiële toekomstscenario's stelde dat de kans dat beide recent failliet gegane hypotheekbanken ooit failliet zouden kunnen gaan 'effectief nul' was.²⁰ Maar bovenal is het probleem met regulering dat de kans om echt nieuwe kennis te vergaren miniem is: de markt geeft ons kennis die zonder het marktproces onbekend zou zijn gebleven.

MORAAL Voor Bos is het de aloude socialistische weg. Een weg die veel overeenkomsten vertoont met die van Mao onder de Culturele Revolutie. Eerst dient publiekelijk spijt te worden betuigd en vervolgens dient heropvoeding plaats te vinden. Op de Veluwe worden bankiers bijgeschoold in integriteit en goed bestuur.²¹ Het geringe succes destijds van Lubbers met zijn kampementen om asociale jongeren op te voeden, schijnt alweer vergeten te zijn.

Een politicus die regeringsverantwoordelijkheid draagt, moet boven de partijen staan en niet de klassenstrijd prediken. In de verkiezingstijd is het 'ons tegen hen'. Als bestuurder is het slechts 'ons'.

Kortom, Bos creëert één groot systeemrisico. Dat eigenlijk al geen risico meer is. De situatie is zoals Milton Friedman die beschreef na de crisis van de jaren 90: *We Have Socialism, Q.E.D.*²² Met marktwerking en de moraal van de markt heeft het weinig van doen.

WAT DEED SCHERINGA?

CONCURRENTIE Hoe durfde Scheringa een bankvergunning aan te vragen, en daarmee het terrein van de grote gerenommeerde banken te betreden, hoorde je destijds. Maar dat is juist hoe concurrentie werkt. Grote bedrijven hebben wel degelijk concurrentie. Nieuwe technologieën, ondernemende mensen en veranderende preferenties ondermijnen grote bedrijven die voor eeuwig lijken. Het overheidsbeleid is zelf een bron van verminderde concurrentie. Bedrijven die moeilijkheden hebben lobbyen voor bescherming. Het zijn bedrijven die innoveren, agressieve reclame voeren en meer gaan produceren tegen lagere prijzen die worden aangepakt.

ONDERNEMEN Gelukkig je mag als ondernemer fouten maken zonder direct een crimineel te zijn. Dat was het oordeel in een recente rechtszaak tegen twee

medewerkers van Bear Stearns, die de markt verkeerd hadden ingeschat en hun verlies hadden genomen.²³ De vraag is in welke mate Scheringa's verdienmodel was gebaseerd op dezelfde filosofie en onoorbare verkoopmethodes waarop ook de rommelhypotheeken in de Verenigde Staten zijn verkocht. Scheringa's verdienmodel was daarmee een uitvergroting van wat andere Nederlandse instellingen op kleinere schaal en met lagere bedragen ongetwijfeld ook hebben gedaan. Zolang de huizenprijzen zouden blijven stijgen, zou het leed te overzien zijn geweest. Zo is de woekerpolis ook niet door hem uitgevonden. Vele gerenommeerde instellingen hebben daar al voor geboet. Zoals ook bij DSB had kunnen gebeuren en daarmee had de kous af kunnen zijn.

ONTDEKKEN Innovatoren worden niet gemeten naar de fouten die ze maken maar naar de lessen die ze leren. Scheringa was al bezig zijn bedrijf te herijken. Zoals de hele sector zich moet her(uit)vinden. Zijn 'schandelijke' provisies waren ten dele hoog omdat het ook groepen betrof met een hoog risico. Wijs dus om zo te handelen. Zaken die Bos niet begrijpt als hij spreekt van een rendement van 15 procent op een door hem aan de ING verstrekte lening. 'Welke spaarrekening geeft dat', stelt hij triomfantelijk. Het is geen spaarrekening. Het is als geld lenen aan junks; je mag blij zijn als je überhaupt wat terug krijgt.

MORAAL Bos gebruikt de bonussen omdat het de publieke woede richt op de private actoren, niet de politieke. Dat de overheid nog nooit op eigen terrein een systeem heeft bedacht dat prestatie beloont, maar wel de pretentie heeft die wijsheid voor de markt in pacht te hebben, moet ons ook doen twijfelen. Wordt Bos pas na tien jaar uitbetaald als we geen gierende inflatie krijgen? Het valt te verwachten dat de ethiek in de markt hoger is dan die in de politiek. In de markt kan onethisch gedrag door een bedrijf direct worden afgestraft door de consument. Een politicus, daarentegen, kan relatief onbezorgd voor de kiezer jarenlang op het pluche blijven zitten. Veel relevanter is dat uit onderzoek blijkt dat banken waarvan de top in aandelen werd betaald het in de crisis slechter deden dan banken waar de top een contante bonus kreeg. Dat duidt erop dat veel bankiers onwetend waren van het risico dat ze liepen, anders hadden ze zich wel anders beloond.²⁴ Richard Fuld, de

topman van Lehman, verloor het grootste deel van zijn in aandelen vastzittend vermogen. Ook Scheringa, met het verlies van zijn fortuin, staft de uitkomsten van het onderzoek. Daarentegen zijn velen die voor hem en met hem hebben gewerkt er beter afgekomen. Medewerkers houden hun provisie. Makelaars die de waarde van woningen te hoog hebben vastgesteld en notarissen die hun zorgplicht te licht hebben genomen, behouden hun inkomsten.

Scheringa vertrouwde op de overheid. Geen bank is opgewassen tegen een bankrun. Daarvoor is er juist De Nederlandse Bank; hier moet zij spreken door haar daden. Destijds zat iedere bank in de Verenigde Staten maar een rit met de trein van een centrale bank verwijderd. De directeur kon altijd de nachttrein pakken en de volgende dag met geld in kas een verdere run voorkomen. Want hoe ook de uitbetaling aan de schuldeisers van DSB zal zijn, het is een lichtend voorbeeld voor de verhouding bezittingen en schulden voor de vorig jaar geredde banken: toen de wereld even niets meer waard was. Uit dat oogpunt had geen bank meer recht om gered te worden dan DSB. Direct of indirect hebben rommelhypotheken de banken de das om gedaan.

Ook in Amerika kwamen zij die op de overheid vertrouwden, bedrogen uit. Aldaar moest de topman van Bank of America, Ken Lewis, vanwege het systeem risico Merrill Lynch reddend. Het biedingsbericht was met opzet vaag; aandeelhouders zouden anders weleens tegen hebben kunnen stemmen. Nu Lewis daarvoor wordt vervolgd, geeft diezelfde overheid echter niet thuis. De conclusie, ook daar, was dat hij de oudste les van het op een na oudste beroep had vergeten: vertrouw nooit een politicus.²⁵

CONCLUSIE: WAT BEWEEGT DE WERELD?

We zitten niet te wachten op bankiers die op de Veluwe worden gehersenspoeld. Zij die echt spijt hebben betuigd, bewust te veel risico hebben genomen en zich hebben laten verleiden door perverse prikkels dienen op te stappen. Wat ze overigens al lang hadden moeten doen als de markt zijn werk had kunnen doen en banken niet waren gered. Zij die dat niet bewust hebben gedaan, kunnen blijven zitten. Ze zijn door hun ervaring hun geld dubbel en dwars waard. Het laat zich raden wat er te winnen valt met een generatie van socialistische mooi-

weer managers. Het resultaat om als overheid niets te doen, te vertrouwen op menselijke inventiviteit en marktwerking, kon weleens groter zijn dan gedacht. De ervaring in de geschiedenis is wat dat betreft eenduidig – mits de prikkels juist zijn. ‘Als je ze het licht niet kunt laten zien, moet je ze de hitte maar laten voelen’, zei Ronald Reagan al.

Dr. A.R. Leen is econoom en doceert aan de Universiteit van Leiden. De auteur dankt W. Leijnsma voor zijn waardevolle commentaar op het artikel.

NOTEN:

- 1 S. Landsberg, *The Armchair Economist*, New York, 1993.
- 2 T. Sowell, *Applied Economics*, New York, 2004.
- 3 A. Reynolds, ‘Big Government, Big Recession’, *Wall Street Journal*, 21 augustus, 2009; M.D. Bordo en J.G. Haubrich, *Credit Crises, Money and Contractions: a Historical View*, National Bureau of Economic Research Working Paper no. 15389, september 2009.
- 4 M. Friedman, *Money Mischief*, New York, 1992.
- 5 Samuelson, *The Great Inflation and its Aftermath*, New York, 2008.
- 6 A. Laffer, ‘Taxes, Depression, and Our Current Troubles’, *Wall Street Journal*, 22 september, 2009.
- 7 Jim Powell, *FDR’s Folly. How Roosevelt and his new deal prolonged the great depression*, New York, 2003.
- 8 ‘Bear Stearns: The Fed’s Original “Systematic Risk” Sin’, *Wall Street Journal*, 16 maart 2009.
- 9 ‘The age of prosperity is over’, *Wall Street Journal*, 27 oktober, 2008.
- 10 M. Latimer, *Speech-less: Tales of a White House Survivor*, New York, 2009.
- 11 J. Buchanan, *Moral Science and Moral Order*, Indianapolis, 2001.
- 12 William A. Niskanen, ‘The Undemanding Ethics of Capitalism’, *Cato Journal*, Vol.29, No. 3, 2009.
- 13 Neelie Kroes, *Did Government interventions help in the crisis?*, Speech London, 30 juni 2009.
- 14 Göbel, ‘Markt und Mehrheit’, in: *Orientierungen zur Wirtschafts –und Gesellschaftspolitik*, 110 (4/2006).
- 15 I.M. Kirzner, ‘Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach’, *Journal of Economic Literature*, maart 1997.
- 16 T. Sowell, *A Conflict of Visions*, New York, 2007.

- 17 Powell, *FDR's Folly*.
- 18 Boston en Kaufman, 'Regulating Bank Safety and Performance', in: William S. Haraf en Rose Marie Kushmeider, ed., *Restructuring Banking and Financial Services in America*, Washington, 1988.
- 19 L.G. McDonald en P. Robinson, *A Colossal Failure of Common Sense*, New York, 2009.
- 20 'The economic education of Joe Stiglitz and Peter Orszag', *Wall Street Journal*, 1 december 2009.
- 21 'Topbankiers worden bijgeschoold op de Veluwe', *Het Financieel Dagblad*, 2 november, 2009.
- 22 M. Friedman, 'Op-Classic, 1989: We Have Socialism, Q.E.D', *New York Times*, 19 oktober, 2008.
- 23 'Bear Market Victory (Losing money still isn't a crime)', *Wall Street Journal*, 12 november, 2009.
- 24 Jeffrey Friedman, 'Bank Pay and the Financial Crisis', *Wall Street Journal*, 28 september 2009.
- 25 'The Fall Guy, Ken Lewis's fatal mistake was believing the feds', *Wall Street Journal*, 2 oktober, 2009.

GROTERE ROL VAN DE STAAT NOODZAKELIJK IN HUIDIGE KREDIETCRISIS

EDWARD KOOPS

De kredietcrisis was voor velen aanleiding het failliet van de vrije markt te verkondigen. De staat intervenueert immers op allerlei manieren met kapitaalinjecties om banken te redden en grote industrieën overeind te houden. Edward Koops betoogt dat de kredietcrisis het principe van de vrije markt niet in het geding heeft gebracht. Wel maakt de crisis de noodzaak van internationale samenwerking op het gebied van toezicht duidelijk. Gegeven de huidige omstandigheden is staatsbemoeienis noodzakelijk, doch dit kan in de toekomst worden voorkomen door meer internationale afstemming en gemeenschappelijk toezicht.

De huidige kredietcrisis is niet het bewijs dat er fundamenteel iets mis is met de vrije markteconomie. Wel is tijdelijk een grotere rol van de staat nodig om de kredietcrisis goed door te komen en de kans op herhaling te verkleinen. Eind 2008 heeft Alexander Pechtold van D66 na het losbarsten van de crisis de situatie onder de kerstboom overdacht en zijn visie op herstel gepubliceerd in zijn artikel 'Te grote rol van de Staat is slecht voor noodzakelijke vooruitgang' in *Het Financieele Dagblad* van 27 december 2008.

Pechtold merkt in zijn artikel op dat 'incidentenpolitiek een beeld heeft gecreëerd van een navelstarende politiek en een in zichzelf gekeerd land.' Terecht merkt hij op dat mensen andere zorgen hebben: 'Over hun baan, hun inkomen, de AOW, het huis, het onderwijs en de toekomst van hun kinderen. De kredietcrisis heeft ons met de neus op die feiten gedrukt.' Pechtold ziet de kredietcrisis als een kans op hervormingen en innovatie en daarmee op het herwinnen van vertrouwen in de

politiek: 'De crisis heeft het leiderschap teruggebracht bij de politiek'. Verder geeft hij blijk van een liberale visie: 'Te veel staatsbemoeienis houdt niet-levensvatbare bedrijfstakken overeind, leidt tot risicomijdend gedrag en is slecht voor bedrijvigheid en innovatie'. Maar hoe de politiek het leiderschap dient in te vullen laat hij in het midden. Het verwijt aan het kabinet dat een inhoudelijke, ambitieuze agenda ontbreekt blijft daardoor in het luchtledige hangen.

Voor veel critici van de vrije markt bewijst de kredietcrisis het failliet van het kapitalisme. Frits Bolkestein verdedigt het liberale erfgoed in een artikel in *Het Financieele Dagblad* van 11 februari 2009. Staatsbemoeienis is in deze situatie nodig. 'Niet omdat we het willen, maar omdat het moet. Anders krijg je chaos.' Het principe van de vrije markt is echter niet in het geding. 'Bij het vrije en particuliere ondernemerschap is het belangrijk te realiseren dat er geen markt of onderneming is zonder regels.' Volgens Bolkestein is het eigen aan het kapitalisme te expanderen tot er excessen ontstaan.

Zoals de jaren dertig van de vorige eeuw hebben laten zien levert een instabiel financieel systeem grote economische schade op, hetgeen resulteert in maatschappelijke ontwrichting door massale werkloosheid en hyperinflatie, waardoor kansen ontstaan voor 'grote' leiders de macht naar zich toe te trekken. Voorkomen is beter dan genezen, dus de grote vraag is hoe we excessen kunnen dempen en daarmee voorkomen dat in de toekomst overheidsingrijpen in het financiële systeem nodig is. Want één ding is duidelijk, de huidige kredietcrisis heeft weinig van doen met de vertrouwenscrisis in de politiek waar Pechtold over schrijft, maar is een vertrouwenscrisis in het financiële stelsel. De afgelopen jaren is de kredietverstrekking door de banken onverantwoord

gegroeid in relatie tot de risico's die daaraan ten grondslag lagen. Alvorens hier op in te gaan volgt eerst een korte schets van de werking van het financiële stelsel.

VERTROUWEN VAN ESSENTIEEL BELANG

De primaire functie van een bank is het aantrekken van spaargelden en deze benutten om kredieten te verstrekken. Het verschil tussen de ontvangen rente op kredieten en de betaalde rente op spaargelden levert de winsten van een bank. De transformatie van zogenoemde korte (spaar)gelden naar lange gelden maakt het voor particulieren en bedrijven mogelijk investeringen voor de lange termijn te doen. Een bank vervult daarmee een functie in de economie die van groot maatschappelijk belang is. Een goed functionerend financieel systeem is net zo'n belangrijke randvoorwaarde voor een vrije markteconomie als een goed functionerend rechtssysteem. Veel ontwikkelingslanden blijven achter in hun economische prestaties omdat deze randvoorwaarden vaak niet goed zijn ingevuld.

Aangezien spaargelden over het algemeen direct opvraagbaar zijn en kredieten niet direct opeisbaar zijn, moet een bank ervoor zorgen over voldoende liquide middelen te beschikken, zodat aan alle betalingsverplichtingen kan worden voldaan. Vertrouwen in een bank is essentieel, want als spaarders door gebrek aan vertrouwen massaal hun geld opnemen zal een bank per definitie failliet gaan. Een depositogarantiestelsel is bedoeld om dit soort situaties te vermijden. Waarom stelt de overheid eisen aan de liquiditeitspositie en de vermogenspositie van financiële instellingen en laten we dit niet over aan de markt? Als een bank onverantwoorde risico's neemt, dan laten we deze toch gewoon failliet gaan? Een klassiek liberaal die pleit voor maximale vrijheid zal op deze wijze redeneren. Wat deze echter over het hoofd ziet is het belang van het spreekwoord 'vertrouwen komt te voet en gaat te paard'.

Financiële producten zijn niet-tastbaar en resulteren veelal in lange termijn verplichtingen. Vertrouwen in financiële instellingen is daarom essentieel. Wie zou zijn pensioengelden toevertrouwen aan een pensioenfonds als de kans reëel is dat je er niets van terugziet? Zelfs professionele partijen kunnen opgelicht worden, zoals eind 2008

bleek, toen bekend werd dat de Amerikaanse belegger Bernard Madoff door middel van een piramidespelachtige zwendel beleggers in zijn bedrijf tilde voor ruim 50 miljard dollar. Malafide praktijken van individuele financiële instellingen kunnen het moeizaam opgebouwde vertrouwen in het hele financieel stelsel snel onderuit halen. Daarom zijn regels nodig en moet de overheid toezicht houden op de financiële sector. Dat is dus ter bescherming van de klanten, maar ook omdat grote financiële instellingen zogenaamd systeemrelevant kunnen zijn, dat wil zeggen dat een faillissement van een dergelijke instelling grote economische schade kan veroorzaken door de verwevenheid ervan met andere financiële instellingen.

Dit systeemeffect van het financieel systeem laat zich het beste vergelijken met het aanleggen van dijken. Je wilt graag het risico op overstromingen klein houden, zeg eens in de 1000 jaar. Laat je de aanleg over aan particulier initiatief, dan is de zwakste schakel bepalend voor de kans dat het mis gaat. Iemand die verzaakt op het eigen terrein een voldoende stevige dijk aan te leggen en te onderhouden brengt het hele gebied in gevaar. Zo werkt het ook in het financieel systeem. In goede tijden zijn de risico's dat

de crisis maakt
staatsbemoeienis nodig,
niet omdat we het willen,
maar omdat het moet
om chaos
te voorkomen

het misgaat klein, maar in een laagconjunctuur als de kredietverliezen oplopen moeten alle systeemrelevante banken over voldoende kapitaalbuffers beschikken om weerstand te kunnen bieden, hetgeen de stabiliteit van het financieel systeem ten goede komt. Deze minimale kapitaalvereisten moeten in het

kader van een gelijk speelveld voor alle banken gelden.

Het recente faillissement van DSB-Bank illustreert het belang van vertrouwen en heeft niets van doen met de kredietcrisis. In enkele weken tijd ging DSB onderuit door het wegvallen van het vertrouwen bij consumenten. Het depositogarantiestelsel heeft niet kunnen voorkomen dat mensen massaal hun geld opnamen. Hierdoor ontstond al snel een ernstig tekort aan liquiditeit, zodat de noodregeling van kracht moest worden. De echte oorzaak van het faillissement is natuurlijk gelegen in de producten die DSB in het verleden heeft verkocht, waardoor de bank in opspraak raakte. Onderzoek moet nog uitwijzen wat de precieze rol van de toezichhouders is geweest, maar het is terecht dat de staat DSB niet heeft

willen redden, want DSB is geen systeemrelevante bank en als er geen investeerders in de markt te vinden zijn dan is het einde oefening, hoe zuur dat ook moge zijn voor klanten en werknemers van DSB.

OOZAKEN VAN DE CRISIS

Terug naar de kredietcrisis. Wat zijn hiervan de oorzaken? De kredietcrisis is ontstaan door een wisselwerking tussen macro-economische onevenwichtigheden en ontwikkelingen in de financiële sector en innovaties, schrijft de Financial Services Authority (FSA), toezichthouder in de Groot Britannië, in het rapport *The Turner Review*. China heeft bijvoorbeeld het afgelopen decennium door handelsoverschotten grote reserves opgebouwd, die vooral werden belegd in onder andere overheidspapier van de Verenigde Staten. De rentevrije voet daalde daardoor tot historisch lage niveaus. Hierdoor ontstond met name in de Verenigde Staten en Groot Britannië een flinke groei in de kredietverlening, waaronder voor woningen, die gepaard ging met stijgende onroerend goed prijzen en lagere kredietstandaarden. De subprime hypotheekleningen in de Verenigde Staten zijn het bekende voorbeeld.

De lage rentetarieven stimuleerden een zoektocht naar rendement. Pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen dienen immers langjarig voldoende rendement te maken voor hun polishouders? Dit stimuleerde een stroom aan financiële innovaties. Door bijvoorbeeld hypotheekleningen te verpakken in nieuwe innovatieve producten en wereldwijd te verkopen aan financiële instellingen ontstonden grote risico's in het financiële systeem. Dat werd pas goed zichtbaar bij het failliet gaan van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers in september 2008, die een grote schok in het financieel systeem veroorzaakte.

Beurskoersen daalden en de geldmarkt droogde op. Centrale banken konden het niet alleen af en overheden moesten ingrijpen om wereldwijd financiële instellingen overeind te houden. Zou dit niet zijn gedaan, dan was een vicieuze cirkel van afwaarderingen en faillissementen ontstaan van ongekende omvang. De slogan 'Bij DNB draait alles om financiële stabiliteit' is perfect gekozen, maar een nationale centrale bank en toezichthouder heeft onvoldoende invloed om een systeemcrisis te voorkomen.

het principe
van de vrije markt
is niet
in het geding

De staat moet dus waar nodig systeemrelevante instellingen steunen om het vertrouwen in het financiële stelsel niet verder te laten wegzakken. Een goede maatregel is het afgeven van garanties voor 'giftige' leningen, zoals begin 2009 voor ING is gebeurd. Met betrekking tot andere sectoren dient de staat zich terughoudend op te stellen. De overheid kan niet plaatsvervangend voor consumenten aankopen doen zoals kleding, auto's, elektronica en meubelen en daarmee de marktvraag overeind houden. Laat staan de teruggelopen export compenseren. Een analyse van ABN AMRO van begin 2009 naar de gevolgen van de kredietcrisis voor sectoren in Nederland laat zien dat de vraaguitval groot zal zijn in consumenten-goederen, auto's, de bouw, transport, groothandel en industriële producten en kapitaalgoederen.

DE ROL VAN DE OVERHEID IN CRISISTIJD

Want inmiddels is duidelijk geworden dat de kredietcrisis heeft geleid tot een economische crisis die dieper is gegaan dan verwacht. Het Centraal Bureau voor de Statistiek meldde eind september dat de Nederlandse economie in het tweede kwartaal van 2009 met 5,4 % is gekrompen ten opzichte van een jaar eerder. De krimp is nog groter dan in het eerste kwartaal (-4,5). Na drie jaren banengroei vond in het eerste kwartaal voor het eerst een krimp plaats. De teruggang in het tweede kwartaal is vooral toe te schrijven aan de krimp van de export en de investeringen. Verder zijn de bestedingen van huishoudens afgenomen. De overheidsbestedingen waren 3,1 %

hoger dan een jaar eerder en is daarmee de enige bestedingscategorie die nog groeit. Volgens De Nederlandsche Bank (DNB) is er sprake van de sterkste krimp van de Nederlandse economie sinds de Tweede Wereldoorlog. Al is de werkgelegen-

heid nog maar zeer beperkt afgenomen, de Nederlandse economie heeft nog een belangrijk saneringsproces voor de boeg. Volgens de prognose van het Centraal Plan Bureau van september komt de werkloosheid uit op gemiddeld 5¼% in 2009 en stijgt deze volgend jaar snel verder tot 8%.

In de automobiel sector heeft vraaguitval al tot grote problemen geleid, zoals het recente faillissement van General Motors in de Verenigde Staten. Dit bedrijf kampte

al langere tijd met teruglopende verkopen door onvoldoende in te spelen op de vraag naar kleinere, zuiniger auto's. Anders lag dit bij Opel in Duitsland dat meegesleurd dreigde te worden in het faillissement, maar op het laatste moment werd overgenomen door het Canadese Magna. Opel kan rekenen op een overbruggingskrediet van 1,5 miljard euro van de Duitse regering en 4,5 miljard euro aan leengaranties. Als je vast houdt aan de principes van de vrije markt is overheidssteun uit den boze, maar is het verstandig in deze bijzondere crisistijd als overheid niets te doen?

Als een bedrijf voor de langere termijn levensvatbaar is en tijdelijk krediet van de overheid krijgt tegen marktconforme voorwaarden, dan valt hier wat voor te zeggen. Het doel van deze steun is dan net als bij de banken gericht op herstel van vertrouwen bij marktpartijen, zodat werkgelegenheid behouden blijft zonder dat dit leidt tot concurrentievervalsing. Verder kan de overheid voor de kortere termijn een aantal sectoren ondersteunen door bijvoorbeeld infrastructurele werken te vervroegen of investeringen in woningbouw en duurzame energie te bevorderen. Daarbij mag het begrotingstekort niet onverantwoord oplopen, zodat de rekening

niet wordt doorgeschoven naar toekomstige generaties. Nu flink bezuinigen is evenmin verstandig, omdat dit tot een procyclisch begrotingsbeleid leidt waardoor de economie mogelijk nog verder inzakt. Volgens de laatste ramingen van de Europese Commissie zullen de tekorten van de overheden in het eurogebied meer dan verdubbelen tot 5,3% van het bruto binnenlands product (bbp) in 2009. Dit is vooral het gevolg van lagere verwachte belastinginkomsten en hogere uitgaven aan sociale zekerheid.

De overheid kan dus wel indirect bijdragen aan economisch herstel door te werken aan herstel van vertrouwen, maar de directe invloed is beperkt. Hervormingen die voor de langere termijn noodzakelijk zijn voor verbetering van de concurrentiepositie van Nederland in de wereld, zoals een flexibeler arbeidsmarkt, woningmarkt en AOW-stelsel, heeft het kabinet te lang uitgesteld. Het recente AOW-besluit van het kabinet tot verhoging van de AOW-leeftijd zal pas na 2020 tot enig effect leiden! Hiervan valt dus geen bijdrage aan het oplossen van de kredietcrisis te verwachten. Nu ingrijpen in bijvoorbeeld

de fiscale aftrekbaarheid van de hypotheekrente, waardoor woningprijzen verder kunnen dalen, kan de crisis zelfs versterken. Zodra de economie weer aantrekt is meer marktwerking echter hard nodig om vraag en aanbod beter op elkaar te laten aansluiten, zodat de prijsopdrijvende effecten die we de laatste jaren hebben gezien vanwege te weinig aanbod zich niet opnieuw voordoen.

DE CRISIS TE LIJF

Voor bedrijven is het nu zaak de laagconjunctuur te overleven. De uitspraak van Pechtold dat 'meer en hogere winsten de noodzaak tot modernisering en innovatie verdrongen' is onjuist. Winsten zijn juist nodig om te kunnen investeren. De reden dat de economie het afgelopen halfjaar snel terugliep kwam mede omdat bedrijven hun investeringen in de toekomst flink terugschroefden. De Nederlandsche bank rapporteert een daling van de

bedrijfsinvesteringen in Nederland van 13% in het tweede kwartaal ten opzichte van een jaar eerder. De bezettingsgraad was in april tot een absoluut dieptepunt gedaald met 74% van de beschikbare productiecapaciteit. De export daalde 10% ten opzichte van een jaar eerder. Herstel

een nationale
centrale bank heeft
onvoldoende invloed
om een systeemcrisis
te voorkomen

van vertrouwen bij consumenten en producenten is daarom essentieel, zodat door hogere omzetten en winsten weer ruimte ontstaat om te innoveren.

Het financiële stelsel is van fundamenteel belang voor de reële economie. Herstel van vertrouwen vergt naast tijdelijke maatregelen ook structurele versterking van het financiële stelsel. Dit betreft het toezicht, de regelgeving en de internationale samenwerking.

Marktpartijen trekken reeds hun lessen getuige de recent verschenen rapporten van The Boston Consulting Group over de verzekeringssector, in opdracht van het Verbond van Verzekeraars, en de Adviescommissie Toekomst Banken (Commissie Maas) over de bancaire sector, in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Banken. Veel noodzakelijke maatregelen stijgen echter uit boven de individuele financiële instellingen, wat nadrukkelijk in het eerder genoemde FSA-rapport naar voren komt. De ernst van de wereldwijde kredietcrisis is het gevolg van systeemeffecten en niet door het falen van één of enkele financiële instellingen.

Het tegengaan van procyclische effecten en daaruit voortvloeiende excessen staat voorop. Kapitaalbuffers moeten zijn gebaseerd op de werkelijke risico's die een financiële instelling loopt. In goede tijden, als de werkelijke kredietverliezen laag zijn en de risico's laag lijken, moeten buffers worden opgebouwd, die in een laagconjunctuur kunnen worden benut om de hogere kredietverliezen op te vangen, zonder dat dit ten koste gaat van de kredietverlening aan de reële economie. Tijdens een hoogconjunctuur resulteert dit in een dempende werking op de winsten en de daarmee verbonden bonussen. Dat verkleint de kans dat de overheid in de toekomst opnieuw op grote schaal moet ingrijpen zoals momenteel gebeurt. Tevens is meer aandacht nodig voor liquiditeitsrisicomanagement. Het opdrogen van de geldmarkt eind 2008 zorgde voor enorme problemen. Banken moeten meer liquide middelen aanhouden en meer spaargelden aantrekken in plaats van te vertrouwen op korte termijn wholesale financiering. Stress-testen moeten systeemrisico's eerder en beter in beeld brengen. Toezicht-houders moeten meer mogelijkheden krijgen lokaal in te grijpen als zich situaties zoals bij Icesave dreigen voor te doen.

De publieke verontwaardiging over de hoge beloningen is terecht.

Toch lijkt dit niet een belangrijke oorzaak van de kredietcrisis maar eerder het gevolg van de snel stijgende koersen en bedrijfswinsten, waarin naar nu blijkt de risico's onvoldoende verdisconteerd waren. Een menselijke eigenschap is om succes aan het eigen handelen toe te schrijven en falen aan externe factoren. Daarom is een belangrijke aanbeveling van de commissie Maas dat het totale inkomen van bankbestuurders in redelijke verhouding dient te staan tot het beloningsgebouw binnen een bank. Het totale variabele inkomen kan per jaar maximaal tussen de 0% en 100% van het vaste inkomen bedragen. De zogeheten golden parachutes voor vertrekkende bestuurders behoren niet gegeven te worden. De Code Banken waarin deze maatregelen zijn opgenomen gaat 1 januari 2010 in. Zelfregulering door de sector verdient de voorkeur, maar als het niet blijkt te werken zijn verdergaande wettelijke maatregelen nodig.

internationale
samenwerking is nodig
om toekomstige stormen
in het financieel systeem
beter te kunnen
doorstaan en
overheidsingrijpen
te voorkomen

Genoemde maatregelen met betrekking tot kapitaalbuffers, liquiditeitsmanagement, toezicht en bonussen dienen internationaal hun beslag te krijgen, waarbij een instelling zoals het IMF een zwaardere rol kan vervullen in het monitoren van de stabiliteit van het financiële stelsel. Door middel van zogenoemde macro-prudentiële analyse dienen trends in de economie en het financiële systeem, volledig onafhankelijk van politieke invloed, te worden geïdentificeerd. De Europese Unie dient haar lessen te trekken en het toezicht op omvangrijke grensoverschrijdende instellingen op Europees niveau gestalte te geven, zodat de grote verschillen in de toezichtpraktijk worden teruggedrongen en crisismanagement adequater kan worden vormgegeven. Hiervoor is de oprichting van een European System of Financial Supervision (ESFS) nodig. De oprichting van een European Systemic Risk Council (ESRC) moet invulling geven aan het macro-prudentiële toezicht op Europees niveau. De betrokkenheid van de Europese Centrale Bank (ECB) bij het ESRC dient stevig verankerd te worden.

De kredietcrisis heeft aangetoond dat globalisering van de financiële markten een feit is. Er is fundamenteel niets mis met de vrije markteconomie, wel met voortbouwen op

internationale oplossingen voor regulering en toezicht. Internationale samenwerking is nodig om toekomstige stormen in het financieel systeem beter te kunnen doorstaan en overheidsingrijpen te voorkomen. Op de G20 top van afgelopen september is vooruitgang geboekt op het vlak van bonussen, maar er zijn geen expliciete afspraken gemaakt over een plafond. Wel schaarde de G20 zich achter het principe de vergoedingen van bankiers te koppelen aan waardecreatie op lange termijn. Ook zullen de kapitaaleisen voor banken vanaf eind 2010 worden verhoogd. Dat is een begin, maar niet voldoende om de huidige onevenwichtigheden in het financieel stelsel weg te nemen.

Zoals de kredietcrisis laat zien komt zonder goed werkende regelgeving in de financiële sector het vrije ondernemerschap in andere sectoren in de verdrukking. Daarom is in de huidige crisistijd een grotere rol van de

staat noodzakelijk om het vertrouwen in en de stabiliteit van het financiële stelsel in internationaal verband te herstellen. Op termijn, als deze doelen zijn bereikt, kan de staatssteun worden afgebouwd. Politiek gemotiveerde doelen en protectionisme krijgen dan geen kans, zodat de vrije markteconomie in heel Europa weer kan floreren. De grote vraag blijft nog wel hoe de overheidsinvesteringen op termijn zullen uitpakken. Het is te hopen dat de genomen risico's door de markt rijkelijk zullen worden beloond.

Drs. E. Koops was werkzaam voor De Nederlandsche Bank van 2005 t/m 2007. Hij heeft voor de VVD meegedaan met de Europese Parlementsverkiezingen van 4 juni 2009.

REFERENTIES

Alexander Pechtold, 'Te grote rol van de staat is slecht voor noodzakelijke vooruitgang', *Het Financieele Dagblad*, 27 december 2008.

The Boston Consulting Group, *Bouwen aan een meer crisisbestendige verzekeringssector in Nederland*, januari 2009.

'Verlichtingsdenker Bolkestein verdedigt liberale erfgoed', *Het Financieele Dagblad*, 11 februari 2009.

ABN AMRO, *Sectoren in stress*, februari 2009.

Financial Services Authority, *The Turner Review*, maart 2009.

Adviescommissie Toekomst Banken, *Naar herstel van vertrouwen*, april 2009.

De Nederlandsche Bank, *Kwartaalbericht*, september 2009.

DE SCHEIDING TUSSEN PUBIEK EN PRIVAAT

RALF WILLEMS

Liberalen hechten aan een duidelijke scheiding tussen publiek en privaat. In het private domein heerst voor individuen een grote mate van vrijheid om invulling te geven aan het eigen leven. De overheid heeft zich – zolang burgers in hun handelen in het private domein anderen geen schade toebrengen en zich aan wet- en regelgeving houden – verre te houden van dit privé domein. In het publieke domein daarentegen heeft de overheid wel degelijk een taak, in de eerste plaats gaat het daarbij om het garanderen van ieders fundamentele rechten. Daarnaast is er een aantal kerntaken – bijvoorbeeld onderwijs en zorg voor publieke voorzieningen – waar de overheid in de publieke ruimte invulling aan moet geven. Ralf Willems gaat in zijn bijdrage in op de geleidelijke vervaging van de scheiding tussen publiek en privaat in ons land. Hij argumenteert waarom dit problematisch is.

Het fundamentele verschil tussen de moderne, liberale rechtsstaat en het Ancien Régime ligt in de strikte scheiding tussen publiek en privaat. Waren wat wij nu publieke ambten noemen in de tijd van het feodalisme nog in privaat bezit en kon men ze kopen en verhandelen, ten tijde van de Franse Revolutie kwam men tot het inzicht dat publiek en privaat moesten worden gescheiden. Het doorverkopen van publieke ambten werd gezien als corruptie en onmogelijk gemaakt. Let wel, in het feodale systeem was er helemaal geen sprake van corruptie, dit verhandelen van publieke ambten was aan de orde van de dag en het was dan ook de gewoonste zaak van de wereld.

Door de invoering van deze scheiding tussen publiek en privaat ontstond er een privaat domein, waarin ieder

individueel verzekerd was van een grote mate van persoonlijke vrijheid en het nastreven van zijn eigen geluk, en een publiek domein, dat waakte over de scheiding tussen de beide domeinen en het algemeen belang. Interessant genoeg kende men in de klassieke oudheid dit onderscheid ook al. Dit wordt duidelijk uit de woorden *οικοζ* en *πολιζ* en hun gebruik en deze geven mij weer de mogelijkheid om even mijn voorliefde voor de edele etymologie aan de dag te leggen. De *οικοζ* of huishouding, het woord waar ons woord economie van is afgeleid, is het privaat domein. De *πολιζ*, de klassieke Griekse stadstaat, is het publieke domein, als de Atheense agora, waar door de volwassen, vrije burgers werd gesproken en besloten over het algemeen belang. In het publieke domein hebben burgers rechten, zijn ze voor de wet gelijk en vrij, waar dit voor het private domein zeker niet geldt. In het private domein heerst de autoriteit van de pater familias, van ouders over kinderen, willekeur en de macht van geld en invloed. Waar het privaat domein ruimte schept aan het individu om in alle vrijheid en daarbij horende verantwoordelijkheid zijn eigen geluk na te streven, zorgt het publieke domein ervoor dat de fundamentele rechten van het individu worden beschermd en het algemeen belang wordt gewaarborgd. In het publieke domein is hij burger, in het private individu en consument.

In deze scheiding tussen publiek en privaat vindt bijvoorbeeld ook de vrijheid van meningsuiting haar oorsprong. Private verontwaardiging mag nooit leiden tot publieke, strafrechtelijke veroordeling. Hoe oprecht gekwetst iemand zich ook mag voelen en hoe zeer hij zich ook kan opwinden over de opvattingen van anderen en ook al is een ieder het met hem eens dat die opvattingen verwerpelijk zijn, dan nog mag dat nooit en te nimmer aanleiding zijn deze scheiding tussen privaat en

publiek overschreden worden. Hoe zwaar het ook mag vallen, knarsetandend zal deze persoon hierin moeten berusten. Een ieder met enig historisch besef weet dat wanneer dit gebod alom overtreden wordt, het gevaar bestaat dat we terugkeren naar het Europa van de zestiende en zeventiende eeuw, het Europa van de godsdiensoorlogen. Het besef van die onoverschrijdbare grens tussen private verontwaardiging en publieke veroordeling heeft het mogelijk gemaakt om ordelijk samen te leven in een complexe samenleving waarin opvattingen, ideeën en meningen uiteen lopen; door het waarborgen van publieke vrijheden als de vrijheid van meningsuiting, van vereniging en godsdienst.

Bedreigingen van dit systeem zien we heden ten dage door het huidige kabinetsbeleid: minister Rouvoet wil achter de voordeur ingrijpen in de private levenssfeer van gezinnen – totalitair! – en minister Bos kondigde enige tijd geleden aan dat hij over een wettelijke bevoegdheid zou willen beschikken om private bedrijven gedwongen te nationaliseren (*NRC Handelsblad*, 3 maart 2009).

Liberalen zouden pal moeten staan voor de scheiding, moeten strijden niet alleen tegen inmenging van de staat in de privésfeer, maar ook andersom. Juist liberalen zouden dit moeten doen, daar socialisten juist de rol van de staat te groot willen maken, publiek het privaat wil laten overschaduwen door (economische) vrijheden van de burgers af te nemen en te herverdelen. Christendemocraten daarentegen, vinden in het braakliggend terrein op de grens nu juist hun heil, zij zijn de voorvechters van corporatistische structuren en organisaties, die doen denken aan het verfoeilijke feodalisme van weleer.

Het genoemde onderscheid was reeds voor Thorbecke, de grondlegger van het Nederlands staatsbestel, van fundamenteel belang, een leidend principe. Ons staatsbestel, het huis van Thorbecke, is er dan ook op gebouwd. Toch lijkt de scheiding zeker het laatste decennium te vervagen. Keren we terug naar de dagen van het feodalisme?

Boosdoener hierin is de leer dat de markt zaligmakend is, dat de markt het ideale model is voor alles, ook voor de overheid. Dit houdt dus in dat het publieke domein, de staat gemodelleerd dient te worden naar het model van de markt, van de private sector. Dit is schadelijk, want publieke en private belangen zijn niet zelden tegengesteld. Daarnaast is de 'munteenheden' fundamen-

teel anders: de staat wordt geacht het publieke belang te dienen en heeft dus geen winstoogmerk, de markt draait om geld. Het ligt dus nogal voor de hand dat de normen en waarden, de mentaliteit, van markt en staat fundamenteel van elkaar verschillen. Voor overheidstaken bestaat er ook geen concurrentie. Marktwerving binnen de overheid is dan ook altijd gedoemd te mislukken.

De afgelopen decennia zijn tal van voorheen publieke ondernemingen verzelfstandigd: ze werden afgestoten door de staat om als zelfstandig bestuurslichaam (ZBO) verder door het leven te gaan. Deze verzelfstandiging (geen privatisering, immers nog steeds in publiek bezit) is schadelijk omdat de controle over de uitbestede overheidstaak hierdoor buiten het bereik van de overheid komt te liggen; de minister is voor eventueel falen of wanbestuur niet meer direct verantwoordelijk. De waarborg van publieke belangen is feitelijk verdwenen als publieke verantwoordelijkheden worden uitbesteed aan een organisatie die niet op democratische wijze worden gecontroleerd. Ministeriële luiheid dus.

Daarnaast zijn de nodige voormalige staatsbedrijven geprivatiseerd of verzelfstandigd, het bekendste voorbeeld van het laatste zijn de Nederlandse Spoorwegen. Er is hier veel kritiek op geweest: aan de ene kant vonden socialisten dat NS als staatsbedrijf behouden moest blijven, aan de andere kant vonden sommige liberalen dat NS een echt privaat bedrijf zou moeten worden, met private aandeelhouders. Voor beide standpunten valt iets te zeggen, de gekozen oplossing is vlees nog vis. Feitelijk functioneert het nu als zo'n uitbestede staatstaak waarover ik al sprak. De verantwoordelijkheid is onduidelijk geregeld. Het is onduidelijk waar burger of consument aan kan kloppen als er iets niet goed gaat, wanneer er op het spoor iets mis is, wijzen NS en Prorail beschuldigend naar elkaar, maar wie is er verantwoordelijk? Het oude staatsspoorbedrijf staat niet langer onder direct staatstoezicht, maar door het ontbreken van enige serieuze vorm van concurrentie en de afwezigheid van aandeelhouders is zij ook niet gehouden aan de tucht van de markt.

Dat wil niet zeggen dat de golf van privatiseringen sinds het begin van de jaren tachtig een volledig slechte ontwikkeling is. De privatisering van PTT (telecom) heeft bijzonder goed uitgepakt: de huidige telefoniemarkt is open, kent een grote mate van concurrentie en de prijzen en kwaliteit voor de consument zijn er in grote mate op

vooruit gegaan. Daar moet wel bij worden gezegd dat het huidige KPN een volledig privaat bedrijf is en geen half-privaat gedrocht met de staat als enige aandeelhouder.

Hiermee wordt ook duidelijk dat deze principiële kwestie van het scheiden van publiek en privaat sterk gerelateerd is aan de zogenoemde 'kerntaken'-discussie: wat zijn de taken van de overheid? Als liberaal ben ik er uiteraard voor om deze tot een minimum te beperken; de staat hoeft geen zaken te regelen die ik als individu zelf kan regelen of waar de markt prima voor kan zorgen. Voorwaarde voor dit laatste is een gezonde markt, waar keuzevrijheid bestaat en concurrentie heerst. In dat geval valt er voor privatisering best wel wat te zeggen. Maar echte overheidstaken, zoals daar zijn het beschermen van haar burgers tegen elkaar en tegen dreiging van buitenaf, het garanderen van vrijheden voor burgers om te zeggen wat ze willen, om hun eigen leven vorm te geven zoals zij dat willen, die taken moeten te allen tijde gewaarborgd

zijn en horen thuis in het publieke domein. Het land is gebaat bij een sterke staat, een staat die zijn verantwoordelijkheden neemt en dus niet zijn tanden heeft verloren met het verzelfstandigen van belangrijke overheidsorganen. Het is ook een staat die zich beperkt tot zijn kerntaken en zich geen zaken op de hals haalt die beter privaat geregeld kunnen worden. Kortom: geen socialistische staat. De scheiding tussen privaat en publiek, tussen *οικοζ* en *πολιζ* moet angstvallig worden bewaakt en de hoeveelheid ZBO's dient sterk aan banden te worden gelegd ten einde de uitwassen van oprukkend neoliberalisme en christen-democratisch corporatisme te bestrijden.

R. S. Willems is actief lid van de JOVD en verzorgt voor de JOVD cursussen (ralf.willems@jovdutrecht.nl). Hij schreef dit artikel als deelnemer aan de Kadercursus van de Haya van Somerenstichting, het opleidingsinstituut van de VVD.

WAAROM IS DE NATIONALE - IN CASU NEDERLANDSE IDENTITEIT - JARENLANG ZO OMSTREDEN GEWEEST?

WIM COUWENBERG

Toen prinses Maxima ruim twee jaar geleden het rapport *Identificatie met Nederland* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in ontvangst nam, gaf zij tijdens haar toespraak aan dat zij tevergeefs naar de Nederlandse identiteit had gezocht. In haar ogen was er niet zoiets als één duidelijke Nederlandse identiteit. In december van dat jaar schreef Marius Wessels een bijdrage voor *Liberaal Reveil* waarin hij betoogde dat onze identiteit vooral gezocht moest worden in de voor Nederlanders zo kenmerkende voortdurende drang naar vrijheid. Prof. Couwenberg erkent dat onze nationale identiteit niet homogeen is, maar allerlei tegenstrijdigheden in zich herbergt. Toch is nationale identiteit ook nu nog van groot belang en kan er wel degelijk sprake zijn van zoiets als een Nederlandse identiteit. Lange tijd werd dit door velen niet erkend en stond iedere discussie over nationale identiteiten onterecht in een kwaad daglicht.

We kunnen eigenlijk pas de laatste jaren over nationale in casu Nederlandse identiteit spreken zonder het risico te lopen meteen beticht te worden van kwalijk nationalisme. Ik heb dat risico een aantal jaren zelf aan den lijve ondervonden. Ik ben opgegroeid in een tijd toen Nederland nog in de ban was van de verzuiling. Dat was een tijd waarin we onze identiteit in de eerste plaats ontleenden aan de zuil waarvan we deel uitmaakten. Voor zover er in die tijd sprake was van een nationale identiteit was dat iets louter negatiefs. Dat wat ons van elkaar onderscheidt stond centraal. Het was zoiets als 'agree to disagree'. Elke zuil had zijn geheel eigen visie op het vaderland en zijn geschiedenis. Begin jaren '90 van de negentiende eeuw is

Koninginnedag doelbewust ingesteld om het zo verdeelde Nederlandse volk althans één dag per jaar rond de troon te verenigen.

Als uitvloeisel van de ontzuiling sinds de jaren '60 van de vorige eeuw kantelt die identiteitsbeleving behoorlijk. Er voltrekt zich dan namelijk vrij plotseling een culturele en politieke revolte, die geleid wordt door de spraakmakende voorhoede van een nieuwe generatie die we nadien als babyboomers benoemd hebben en waarin een aanzienlijke verschuiving van loyaliteiten en prioriteiten plaatsvindt. De vrijheden van het individu en daarmee samenhangende emancipatieprocessen zoals die van jongeren, van vrouwen en van hun seksualiteitsbeleving en daarnaast democratisering van maatschappelijke en politieke verhoudingen, Europese eenwording en kosmopolitische verbondenheid, wereldburgerschap, dat zijn de thema's die zich dan in de publieke opinie opdringen als nieuwe denkcategorieën waar het in het maatschappelijke debat steeds meer om gaat draaien.

In het licht van onze tijd is het Europese idealisme van die jaren heel opvallend. Dat Nederland als natie op termijn zou opgaan in Europa, was toen iets wat in brede kring leefde. Een echo daarvan klinkt nog door tot in de jaren '90 van de twintigste eeuw, onder andere in het boek van de Utrechtse historicus H. Righart met de veelzeggende titel: *Het einde van Nederland?* Nederlanders, aldus Righart, identificeerden zich lange tijd met de zuil waartoe zij behoorden. Nu die zuilen er niet meer zijn, kan Nederland zijns inziens het best in Europa opgaan. Meer dan welk ander land zijn wij klaar voor Europa. Pleidooien voor behoud van de Nederlandse identiteit komen doorgaans niet verder dan een verdediging van Nederland als taalgemeenschap, meent Righart. En dat is in zijn ogen wel heel erg weinig om de Nederlandse natie

in stand te houden. Zijn vroegere Utrechtse collega Pieter Geyl zou zich in zijn graf omdraaien bij het horen van deze geringschatting van Nederland als taalgemeenschap.

De katholieke zuil, waarin ik was opgegroeid, ontstijgend begon ik mij juist te interesseren voor een Nederlandse identiteit die meer is dan iets louter negatiefs zoals tijdens de verzuiling en als zodanig een relevant en bijzonder facet van de culturele pluriformiteit van de Europese beschaving en in die zin daarover te publiceren. Maar daarmee reed ik in die jaren een hele scheve schaafts zoals spoedig bleek. Dat stond namelijk haaks op de nieuwe mentaliteit van de jaren '60 generatie. Dat werd dan ook afgestraft als een rechtse, want nationalistische aberratie en dus een foute opstelling. Links was in die dagen de maatstaf van al wat goed en bij de tijd was.

Vanwaar die aversie tegen erkenning van het idee van een nationale in casu Nederlandse identiteit? Dat heeft in de eerste plaats te maken met dat negatieve aspect van onze identiteit dat tijdens de verzuiling zo centraal stond. We koesteren in dit land vanouds een sterke neiging te benadrukken wat ons in allerlei opzichten onderscheidt. We zijn een land van minderheden met eigen specifieke opvattingen. Cultiveren van dat pluralisme en particularisme in nationaal verband gaat sinds lang samen met de neiging in internationaal verband juist de nadruk te leggen op universele waarden en normen, zoals die op internationaal niveau verankerd zijn in algemene beginselverklaringen zoals o.a. in de preambules van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 en de Internationale Mensenrechtenverdragen van 1966. Het gemeenschappelijk onderschrijven van een dergelijke beginselverklaring in een preambule van onze grondwet stuitte lange tijd op grote weerstanden. De laatste tijd is er te dien aanzien wel sprake van een zekere kentering. Pluralisme in nationaal verband gaat met andere woorden probleemloos samen met universalisme in internationaal verband.

In de Nederlandse geschiedenis zijn er wel momenten geweest waarin onze diepgewortelde diversiteitscultus ter discussie gesteld werd. Na de Patriottenbeweging en de Bataafse Omwenteling eind achttiende eeuw waren het in de tweede helft van de negentiende eeuw liberalen die de nationale gedachte nieuw leven inbliezen met hun voorkeur voor maatschappelijke organisaties op algemeen-Nederlandse grondslag, openstaand voor alle gezindten, en met hun leuze 'onverdeeld naar de openba-

re school'. Dat resulteerde op zijn beurt in een confessioneel-christelijke tegenbeweging met een vergaande verzuiling van de samenleving als gevolg. In de inmiddels lang vergeten Nederlandse Volksbeweging¹ herleefde in 1945 even die nationale gedachte, zoals nadrukkelijk vertolkt door de hervormde theoloog en minister van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap in het kabinet-Schermerhorn, Gerard van der Leeuw in zijn boekje *Balans van Nederland* (1945); en vervolgens ook in pleidooien voor een nationaal omroepbestel, onder andere van de VPRO. De diversiteitscultus, in onze grondwet verankerd in een strikt evenredig kiesstelsel, bleek echter opnieuw sterker te zijn. Vandaar de instandhouding van een sterk gefragmenteerd publiek omroepbestel.

Daar kwam sinds de jaren '60 van de vorige eeuw nog veel meer bij om die aversie te onderbouwen. Nationale identiteit, dat zou iets statisch uitdrukken in een wereld in voortdurende verandering. Dat bezwaar gaat wel op als men het heeft over volksaard en volkskarakter. Maar nationale identiteit wordt allang als een dynamisch fenomeen opgevat en als zodanig onderhevig aan een periodiek proces van reconstructie. Dat geldt trouwens ook voor de identiteit van individuen en van lokale en andere gemeenschappen. Het zou bij nationale identiteit gaan om simplistische generaliserings en stereotypen. Maar dat het hier gaat om een heel complex fenomeen is zonneklaar en allang geen punt van discussie meer. Dat het andere identiteiten zou uitsluiten raakt ook kant noch wal. Wij zijn uiteraard dragers van meervoudige identiteiten. Als gepleit wordt voor integratie van allochtonen betekent dat geenszins dat zij daarmee andere identiteiten en loyaliteiten zouden moeten verloochenen zoals in de hoogtijdagen van links geïnspireerd politiek correct denken het gebruikelijke verweer was. Nederland is vanouds een multiculturele samenleving in deze zin dat hier vanouds allerlei bijzonder identiteiten en loyaliteiten sterk gekoesterd worden. Sinds de negentiende eeuw worden die wel meer en meer overkoepeld door een zich ontwikkelende Nederlandse identiteit.

Dat het idee van een nationale identiteit onder zoveel meestal links georiënteerde Nederlandse intellectuelen weerszin wekt, heeft, lijkt mij, behalve met de bewuste of onbewuste nawerking van neomarxistische invloeden, te maken met het feit dat zij 'nationaal' al gauw associëren met nationalisme en dat exclusief opvatten in etnisch-culturele zin. Dat nu heeft hier sinds lang een

negatieve, want rechtse connotatie, op gespannen voet staand immers met de universalistische traditie van de Verlichting waarmee zij zich graag vereenzelvigen.² Dat etnisch-cultureel met politiek nationalisme sinds de negentiende eeuw de inspiratiebron geworden is van het zelfbeschikkingsrecht der volken, dat het als zodanig als legitimatie diende van de nationale bevrijdingsbewegingen in Europa en daarna in Azië en Afrika en tenslotte in artikel I van de Internationale Mensenrechtenverdragen van 1966 als fundamenteel mensenrecht is erkend, wordt bij die verlichte afkeer van nationalisme gemakshalve over het hoofd gezien, evenals het feit dat nationalisme in eerste instantie een heel belangrijke drijfkracht is geweest in het moderne staatsvormingsproces en de democratisering ervan. Dat een beroep op dat zelfbeschikkingsrecht in de jaren '80 niettemin als blijk van een racistische mentaliteit aan de kaak gesteld is, is symptomatisch voor de vooringenomenheid van toenmalige linkse critici.³ Alleen wie een eigen nationale achtergrond heeft, kan zich veilig als kosmopoliet presenteren en universalistische overtuigingen uitdragen zoals Hans Achterhuis in lijn met de Canadese filosoof N. Ignatieff opmerkt in zijn boek *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht* uit 2008.

Vermenging van culturen wordt van linkse zijde aangeprezen als een weldadige vrucht van onze multi-etnische samenleving. Ook in het boek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over identificatie met Nederland kreeg dat een sterk accent. Maar de Nederlandse identiteit is sinds lang de resultante van een vermenging van verschillende lokale, regionale en religieuze culturen, zij het van stonde af aan wel met een duidelijke dominantie van de Hollandse taal en cultuur en lange tijd ook van het calvinisme als religieuze integratiefactor. Wat die identiteit inhoudt is hier inzet van voortdurende rivaliteit tussen verschillende tradities; in het bijzonder tussen de confessionele traditie van christelijke, in het bijzonder calvinistische huize en een burgerlijk-liberale traditie, die opkomt voor een vrijzinnige oriëntatie; een rivaliteit die we vanouds kennen als de spanning tussen onze dominees- en onze koopmanstraditie. In een vrije samenleving is de invulling en ontwikkeling van nationaal identiteitsbesef uiteraard inzet van voortdurende rivaliteit tussen verschillende tradities.

Vanuit een burgerlijk-liberale achtergrond legt Marius Wessels in een eerder in dit blad gepubliceerd artikel over onze nationale identiteit grote nadruk op de Nederlandse

vrijheidsdrang als gist in onze natie en haar burgerlijke levensstijl. Van linkse zijde is men daarentegen sinds de jaren '60 geneigd onze egalitaire traditie zoals die nu in artikel I van onze grondwet verankerd is als het non-discriminatiebeginsel, voorop te stellen. In het politiek-correcte denken sinds die jaren werd onder invloed daarvan aan dit beginsel grotere rechtswaarde toegekend dan aan de vrijheid van meningsuiting. Sinds de Fortuynrevolte verschuift het accent echter meer naar die vrijheid. Soortgelijke verschuivingen zien we eveneens in de relatie tussen onze moralistische dominees- en onze pragmatische koopmanstraditie. Een homogene nationale identiteit is in een vrije samenleving zoals de onze uitgesloten. Vandaar dat de Nederlandse identiteit allerlei tegenstrijdigheden in zich bergt.

In de menselijke behoefte aan een eigen plek waar men zich thuisvoelt, is lange tijd voorzien door familie, kerk, zuil en lokale verbanden. Naarmate die aan betekenis inboeten als gevolg van economische en politieke moderniseringsprocessen wordt nationale identiteit als identificatiemogelijkheid belangrijker. In Nederland uit dat zich o.a. in soms buitensporige oranjegekte bij internationale sportgebeurtenissen. Al zal ook de emotionele binding aan naties verminderen in een steeds meer globaliserende wereld, toch zal er steeds behoefte blijven aan een zekere geborgenheid in nationale en subnationale verbanden, aan een plek waar men zich thuisvoelt als tegenwicht tegen de toenemende individualisering en globalisering van de samenleving. Ook in dit kleine land zal die behoefte waarschijnlijk niet verdwijnen, al is er een kleine kosmopolitische elite die zegt daar geen behoefte aan te hebben.

Een bekend kritiekpunt is ook dat het idee van een nationale in casu Nederlandse identiteit het denken in wij-zij impliceert: wij Nederlanders tegen zij die van elders komen. In eerste instantie is dat natuurlijk zo. Maar is dat niet heel normaal? Als land van minderheden met een sterke diversiteitscultus staat ons land bol van tal van specifieke groepsverbanden en netwerken met wij-zij denken als natuurlijk uitvloeisel. Naarmate allochtonen in onze samenleving integreren worden zij uiteraard mede-Nederlanders. Zo worden Surinamers en Molukkers niet langer als allochtonen gezien, migranten uit de Antillen die deel uitmaken van ons koninkrijk daarentegen nog wel, omdat hun integratie nog teveel tekort schiet.

De aversie tegen erkenning van het idee van een nationale in casu Nederlandse identiteit heeft zich kunnen

handhaven tot de Fortuynrevolte. Een van de drijfveren van die revolte was af te rekenen met die aversie en de daarmee samenhangende 'weg-met-ons' mentaliteit. In dit opzicht is die revolte zeker geslaagd. Het eens als kwalijk rechts en nationalistisch gekwalificeerde en gewantrouwde idee van een Nederlandse identiteit wordt niet langer als zodanig bejegend en als irrelevant terzijde geschoven. Ook van linkse zijde wordt nu van allochtonen verlangd dat zij zich in onze samenleving en cultuur integreren. Om onze omgang met nieuwkomers tot een succes te maken, hebben we een breed gedeelte trots nodig over wat ons bindt, een hernieuwde en herkenbare Nederlandse identiteit, betoogde D66-minister Laurens Jan Brinkhorst in 2005 in een toespraak die hij hield aan de Universiteit Leiden bij de opening van het academische jaar aldaar. In de afgelopen jaren was er van D66-zijde weinig of geen interesse voor zoiets voorbijgestreefsd als een herkenbare Nederlandse identiteit, ja, werd die interesse met *dédain* bejegend. Maar ook in die kring komt men daar nu schoorvoetend op terug evenals bij andere links geheten partijen. Zo pleit PvdA-leider Wouter Bos⁴ nu voor herstel van onze nationale trots en lotsverbondenheid, ja voor het cultiveren van 'de Nederlandse droom'. Dat was nog niet zo lang geleden vloeken in de linkse kerk; een stellingname die daar de kwalijke geur van spruitjesnationalisme opriep, maar nu geheel in lijn met een kenterende tijdgeest omarmd en gretig uitgedragen wordt. In het kader van het buitenlands-cultureel beleid streeft de Nederlandse regering nu ook naar een versterkt cultureel profiel in binnen- en buitenland.

Het lijkt een eeuwigheid geleden, merkte de aan *NRC Handelsblad* verbonden schrijver Bas Heijne recentelijk op in een essay, maar het is slechts een paar jaar terug dat Nederland als natie ons niets kon schelen. Bij het idee van een Nederlandse natie schoot ons domweg niets te binnen. Wel was er nu en dan iemand die de vraag opwierp waarom Nederlanders zo weinig met Nederland te maken willen hebben.

Het overtrokken kosmopolitisme van de culturele revolte van de jaren '60 lijkt nu onmiskenbaar op de terugtocht. Ja, de reactie ertegen slaat de laatste jaren zelfs door in een eenzijdig nationaal navelstaren, een sterk naar binnen gekeerdheid wat uiteraard haaks staat op de internationale oriëntatie die vanouds deel uitmaakt van de Nederlandse identiteit. Terwijl Nederlan-

ders nog niet zolang geleden geneigd waren hun trots als Nederlanders te ontleen aan het feit dat zij daar juist niet trots op zijn, dus niet chauvinistisch, zien we nu een opmerkelijk omslag. Het is niet alleen Rita Verdonk en in haar voetspoor Geert Wilders die trots op Nederland tot hun politieke imago gemaakt hebben, maar het is nu ook PvdA-leider Wouter Bos die zoals gezegd hamert op het belang trots op eigen land te zijn.

In het complexe mondiale integratieproces van onze tijd is de nationale dimensie en identiteit nog steeds een belangrijke schakel die onze manier van denken en doen, dus onze identiteit mede bepaalt. Zo functioneren veel dingen in Nederland nog altijd krachtens tal van nationale tradities, zelfs al menen we daarmee afgerekend te hebben zoals dat bijvoorbeeld sinds de jaren zestig het geval leek met onze burgerlijke manier van denken en doen.⁵ Nergens ter wereld wil men zo graag wereldburger zijn als in Nederland, zoals de Nederlandkenner Herman Pleij⁶ in dit verband opmerkt. Maar je kunt dat pas zijn, als je actief blijft participeren in je eigen cultuur. Anders verkeer je in een cultureel vacuüm. Het voortbestaan van Europese naties is een voorwaarde voor de ontwikkeling van een kosmopolitisch gezind Europa, zoals prominente Europese sociologen als Ulrich Beck en Anthony Giddens en eerder al oud-hoogleraar Vergelijkende Cultuurstudies Geert Hofstede, betoogd hebben.⁷ Een prachtig voorbeeld van een succesvol samengaan van een nationale en kosmopolitische oriëntatie is de BBC: door en door *British* en tegelijkertijd kosmopolitisch georiënteerd, met een globale uitstraling

Professor S.W. Couwenberg is oud-hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en directeur-hoofddirecteur van Civis Mundi. Hij publiceerde diverse boeken over dit onderwerp.

NOTEN:

- 1 Zie hiervoor de dissertatie van J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 1978.
- 2 Zie o.a. P. Hilhorst, 'Één keer juichen, twee keer zuchten' in: K. Koch en P. Scheffer, *Het nut van Nederland*, 1996, pp. 113 e.v.; en D. Pels, *Een zwak voor Nederland*, 2005, pp. 90 e.v.
- 3 Zie o.a. A. Bleich, P. Schumacher e.a., *Nederlands racisme*

- me, 1984, pp 22-23; en J.C.N. Willems, 'Zelfbeschikingsrecht en nationale cultuur: pervers en subversief?', *Recht en Kritiek*, 4, 1985 en mijn kritiek daarop in het *Civis Mundi Jaarboek 1987*, getiteld: 'Hoe wordt de samenleving het best ingericht?', zie hoofdstuk 6 Het vraagstuk der etnische minderheden en het nieuwe racisme (p. 148 e.v.).
- 4 Zie Wouter Bos, *Dit land kan zoveel beter*, 2005.
- 5 Zie A. Felling, J. Peters, O. Schreuder, *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland*, 1983, pp. 199-200.
- 6 H. Pleij, 'Nederland lijdt aan polderkoorts', *NRC Handelsblad*, 24 juni 1991.
- 7 U. Beck en A. Giddens, 'EU geeft lidstaten juist macht terug', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2005; en G. Hofstede, 'Nederlandse identiteit en Nederlandse cultuur binnen de EU', in: S.W. Couwenberg red., *Nationale identiteit – van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging*, 2001, p. 163.

AUX ARMES, CITOYENS!

LIBERALEN MOETEN MACHTSPOLITIEK BEDRIJVEN OM DE EENENTWINTIGSTE EEUW TE VEROVEREN. POLITIEK IS RUGBY!

HANS VAN BAALEN

De lidstaten van de Europese Unie hebben de afgelopen jaren de strijd tegen het internationaal terrorisme teveel aan de Verenigde Staten overgelaten. Daar waar de Amerikanen stevig inzetten op 'peace enforcing' en daarbij gebruik van 'hard power' niet schuwen, zet Europa vooral in op 'soft power' via bijvoorbeeld ontwikkelingssamenwerking. Daarmee tonen de EU-lidstaten van het vrije Westen zich onvoldoende doordrongen van hun voorbeeldfunctie voor de rest van wereld. Hans van Baalen zweept het vrije Westen in het algemeen en de liberalen in het bijzonder op om werk te maken van de verspreiding van hun idealen ten behoeve van stabiliteit in de wereld.

Na de val van de Berlijnse Muur verkondigde de Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama dat het Westerse liberalisme de enige overgebleven ideologie was. In zijn *The End of History and the Last Man* uit 1992 voorspelde de Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama het einde van de geschiedenis als zodanig, het eindpunt van de ideologische evolutie van de mensheid. De Westerse liberale democratie zou als de uiteindelijke vorm van menselijk bestuur universeel geldend zijn. Problemen, zoals armoede, onderdrukking, milieuverontreiniging en godsdiensttwisten zouden tot het verleden behoren. We zouden in een constant heden leven. Nog afgezien of een constant

heden een aantrekkelijk perspectief biedt, heeft Fukuyama ongelijk gekregen. Na de val van de Muur is de dreiging van een grootschalig conflict sterk verminderd, maar zijn de veiligheidsrisico's aanzienlijk toegenomen. Het liberalisme is eerder in de verdediging dan in het offensief geraakt. Dit terwijl het liberalisme als het burgerlijke vrijheden en de vrije markt combineert de ideologie van de eenentwintigste eeuw zou moeten zijn.

Tijdens de Koude Oorlog vormden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie de kern van twee machtsblokken, die elkaar in evenwicht hielden. Conflicten deden zich voor aan de rafelranden van beide machtsblokken, zoals Cuba, Chili, Korea, Vietnam, het Midden-Oosten, Afghanistan en Afrika. De twee supermachten verhinderden dat de Koude Oorlog een echte totale oorlog werd. Er was sprake van een wederzijdse containment-politiek. Met de implosie van het Oostblok en de Sovjet-Unie, bleven de Verenigde Staten als enig machtsblok over om veelal

de Verenigde Staten
hebben als internationale
politieman na
de Koude Oorlog te
veel van zichzelf geëist

interstatelijke conflicten, de georganiseerde misdaad en het internationale terrorisme te bestrijden. In *The Rise and the Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* beschreef Paul Kennedy net voor de val van de Muur in 1987 hoe eerder grote

wereldrijken door overstrecth in verval waren geraakt. Dat gold toen met name de Sovjet-Unie en dreigt nu voor de Verenigde Staten. Zij hebben als internationale politieman na het einde van de Koude Oorlog te veel van

zichzelf geëist, waardoor hun energie te zeer verspreid was om daadwerkelijk effectief te kunnen zijn. De bondgenoten van de Verenigde Staten in Europa hebben zich in hoge mate afzijdig gehouden. Het stabiliseren van de wereld (Irak, Afghanistan en de strijd tegen het internationale terrorisme) lieten de Europeanen in hoge mate aan de Amerikanen over. De Europese Unie beperkt zich tot het uitoefenen van soft power via ontwikkelingssamenwerking en peace management, waar de vrede reeds is gesloten. Aan hard power, peace enforcing en peace keeping doet de Unie niet. Dit betekent dat het onverenigde vrije Westen een volstrekt onvoldoende voorbeeld voor de rest van de wereld is.

De concurrentie van het vrije Westen richt zich niet op het uitdragen van universele waarden, zoals de rechten van de mens, burgerrechten, vrijheid en democratie, goed bestuur en de rechtsstaat. Rusland en China zijn op zijn best autoritaire regimes te noemen, die hun burgers fundamentele mensenrechten ontzeggen en zich richten op ouderwetse, negentiende-eeuwse internationale machtspolitiek. China heeft het onder controle brengen van strategische grondstoffen voor haar industrie tot de eerste prioriteit van haar buitenlandse beleid gemaakt. Voor China is het gemakkelijke zaken doen met dictaturen en zwakke staten. Afrika wordt als het ware opnieuw gekolonialiseerd. Rusland gebruikt haar enorme reserve aan grondstoffen als politiek wapen. De opkomende economieën van Brazilië, Rusland, India en China, de zogenaamde BRIC-landen, worden hetzij autoritair bestuurd (Rusland, China), hetzij falen in een meer gelijke welvaartsopbouw, waardoor de overgrote meerderheid van hun bevolkingen nauwelijks deelhebben aan de economie en het openbaar bestuur (Brazilië en India).

In economische zin leek het liberalisme na de Koude Oorlog, de dominante kracht te zijn geworden. Privatisering en liberalisering waren aan de orde van de dag, maar te weinig werd beseft dat de open-markteconomie wetten en marktmeesters nodig heeft. Reaganomics en Thatcherism hebben de ruggegraat van de vakbonden en de bureaucratie gebroken, maar hebben te gelijker tijd ook de plechtankers van de economie ondergraven. De huidige financiële en economische recessie is niet veroor-

liberalen moeten
politiek als rugby
zien en
steeds bereid
zijn te vechten

zaakt door liberale politiek en meer markt, maar door falende wetgeving en falend toezicht. Een sterke economie is een geordende economie, die kansen biedt voor velen in plaats van rijkdom voor weinigen. Marktordening moet uitgaan van eigen verantwoordelijkheid door particulier initiatief en het nemen van gecalculeerde risico's, die het brede algemeen belang dienen in plaats van het beperkte eigenbelang op korte termijn. De politiek-maatschappelijke elite heeft een grote verantwoordelijkheid voor het functioneren van de overheid en van de markt. Hier geldt adeldom verplicht. De Rotterdamse havenba-

ronnen beseften dat terdege toen zij tijdens en na de Tweede Wereldoorlog investeerden in de wederopbouw van hun stad. Niet korte-termijnwinsten stonden centraal, maar lange-termijnstabiliteit. De bevordering van het wetenschappelijk onderwijs en de aanleg van openbare nutsvoorzienin-

gen werden in Rotterdam mede door particulier initiatief mogelijk gemaakt. Het publiek belang en maatschappelijke verantwoordelijkheid waren in de jaren '90 in het New Yorkse Wallstreet, in de Londense City en aan het Amsterdamse Damrak afwezig.

De kracht van het liberalisme is de combinatie van burgerlijke vrijheden, maatschappelijke verantwoordelijkheden en een vrije markt. Kortom, vrijheid in de meest brede zin. Het liberalisme van het kindervetje van Van Houten, van het algemeen kiesrecht en van het particulier initiatief biedt oplossingen voor internationale stabiliteit en economische groei. Het vrije Westen, zijnde de Verenigde Staten, Canada, de Europese Unie, Nieuw-Zeeland en Australië en Japan, dient zich niet afwachtend op te stellen waar mensenrechten worden geschonden en op protectionisme wordt teruggegrepen. Het dient bondgenootschappen te sluiten met de zich ontwikkelende landen in Latijns-Amerika, Afrika en Azië, die zich in democratische richting ontwikkelen. Indonesië, Thailand, Taiwan en de Filipijnen bieden de democratie in Azië hoop. In Afrika staan Zuid-Afrika, Zimbabwe, Senegal en Marokko op de kruising naar democratie of autocratie. In Latijns-Amerika rukt het Chavisme op, maar zijn er maatschappelijke organisaties en politieke partijen die daaraan weerstand bieden. De Arabische wereld is verslaafd aan Israël, dat steeds als excuus wordt aangevoerd om de

eigen bevolking vrijheid en welvaart te ontzeggen. De Arabieren hebben de wereld veel te bieden wanneer zij de eenentwintigste eeuw binnenstappen en onvoorwaardelijk de vrijheid omarmen in plaats van zich steeds als slachtoffer op te stellen. Het is niet toevallig dat in alle genoemde landen en regio's liberale politieke partijen een belangrijke rol spelen. De liberale politici in het vrije Westen moeten hun geestverwanten in deze landen en regio's ondersteunen. Het opbouwen van de democratische rechtsstaat en de vrije markteconomie moet weer ons grootste exportproduct worden. Alleen democratie en vrijhandel brengen stabiliteit en welvaart. Veel zal afhangen van de Duitse liberale

FDP, die zich thans in het centrum van de Europese macht bevindt, en de Amerikaanse Democraten, die machtspolitiek moeten gaan bedrijven. Het mag niet alleen bij de fraaie woorden van president Obama blijven.

Het liberalisme is uniek in de combinatie van burgerlijke en economische vrijheden. De Liberale Internationale moet zich tot de voorhoede van de vrijheid ontwikkelen en strijden voor de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, de persvrijheid, de vrijheid van vereniging en vergadering, goed onderwijs en goede gezondheidszorg voor allen en een vrije toegang tot de markt. Liberalen moeten niet uit zijn op waardering door hun tegenstanders, maar moeten gevreesd worden. Politiek is geen maatschappelijk tennisspel. Liberalen moeten weer het initiatief nemen op het gebied van het financieel

de kracht van het liberalisme is de combinatie van burgerlijke vrijheden, maatschappelijke verantwoordelijkheden en een vrije markt

en economisch herstel op basis van de vrije markt. Liberalen moeten weer het initiatief nemen voor het steunen van zwakkeren door de sterkste schouders sterker te maken. Liberalen moeten weer bereid zijn hun waarden te verdedigen. Een sterke defensie en een sterke rechtsstaat, goed onderwijs en een goede gezondheidszorg vergen een efficiënt functionerende staat, die keuzes maakt.

De verdediging van de scheiding tussen kerk en staat, maakt het mogelijk op basis van de wet op te treden tegen de uitwassen van geloofsrichtingen zonder gelovigen te onderdrukken. De wet is voor allen gelijk en allen zijn voor de wet gelijk. Discriminatie is liberalen vreemd. Emancipatie van minderheden tot vrije

burgers ons bestaansrecht. Het liberalisme heeft een wereld te winnen. Het liberalisme moet de publieke ruimte veroveren. Toen Frits Bolkestein in 1996 in Noordwijk werd gekozen tot president van de Liberale Internationale, sprak hij het als zijn ambitie uit dat liberalen politiek als rugby zouden zien en bereid zouden zijn te vechten. 'Politiek correct' moet ons liberalen vreemd zijn. Bolkesteins ambitie wil ik als diens verre opvolger in de Liberale Internationale voortzetten.

Mr. drs J.C. van Baalen was van 1999 tot en met 2009 voor de VVD lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en is thans delegatieleider van de VVD in het Europees Parlement (ALDE-fractie). Op vrijdag 30 oktober jongstleden werd hij te Cairo gekozen tot president van de Liberale Internationale.

TOT HIER EN NIET VERDER: DE PIKETPALEN VAN HET DUITSE CONSTITUTIONEEL HOF

GERRIT DIJKSTRA

**Op 13 december 2007 ondertekenden de staats-
hoofden en regeringsleiders van de Europese lid-
staten het Verdrag van Lissabon. Pas na parlemen-
taire goedkeuring in de verschillende lidstaten
zou het verdrag ook daadwerkelijk in werking
kunnen treden. Deze goedkeuring liet op zich
wachten, nadat in Ierland de bevolking zich door
middel van een referendum tegen het verdrag
had uitgesproken. Een tweede referendum viel
positief uit, waarna ook de laatste twee lidstaten –
Polen en Tsjechië – het verdrag goedkeurden.
Daarmee kon het verdrag op 1 december 2009
officieel in werking treden. In de aanloop was er
veel aandacht voor de landen waar de bevolking
zich via een referendum over het verdrag kon uit-
spreken. Minder aandacht was er voor Duitsland,
waar niet de bevolking zich over het verdrag uit-
sprak, maar het Constitutioneel Hof zich erover
moest buigen. Gerrit Dijkstra gaat in het hierna-
volgende artikel in op de uitspraken van het Duits
Constitutioneel Hof en bespreekt daarbij ook de
eventuele gevolgen van deze uitspraken voor de
andere lidstaten.**

De perikelen rondom het Verdrag van Lissabon zijn bekend. Het Verdrag is inmiddels in werking getreden, maar de ratificatieprocedure die daaraan voorafging kende een groot aantal problemen. Nadat veel lidstaten het Verdrag geratificeerd hadden, werd onder andere in Nederland, Frankrijk en Ierland door de bevolking in een referendum het 'nee' uitgesproken. Ondanks het feit dat ook Duitsland geratificeerd heeft, is de positie van dit land toch nog bijzonder door een uitspraak van het Duits Constitutioneel Hof (het Bundesverfassungsgericht). De

inhoud en implicaties (ook voor andere lidstaten waaronder Nederland) van de uitspraak van het Constitutioneel Hof van 30 juni 2009 (het Lissabon-Urteil) staan centraal in onderstaande bijdrage.

Er zijn door verschillende personen en organisaties in Duitsland (waaronder de politieke partij Die Linke) beroepen ingesteld bij het Constitutioneel Hof. Vrij recent, op 30 juni 2009, heeft het Hof in deze zaak een uitspraak gedaan. Conform deze uitspraak van het Hof is het Verdrag van Lissabon in principe niet ongrondwettelijk, maar moeten er wel veranderingen aangebracht worden in de Duitse aanpassingswetten (hetgeen inmiddels heeft plaats gevonden). Het interessante aan de uitspraak van het Hof is niet zozeer gelegen in de uitkomst (er kan worden geratificeerd mits ...), maar veelmeer in de bewoordingen en de argumentatie van het Hof. Er werden door het Hof enkele opmerkelijke kanttekeningen geplaatst bij het verdrag. De strekking van deze kanttekeningen is dat er, vanuit een Duits constitutioneel perspectief, grenzen zijn aan de Europese integratie en dat het aan het Duitse Constitutioneel Hof is om deze grenzen te bewaken en daarover een bindend oordeel te geven. Met andere woorden het Hof in Karlsruhe gaat boven het Europese Hof in Luxemburg (althans volgens Karlsruhe). Bovendien geeft het Duitse Constitutioneel Hof aan dat het Europees Parlement onvoldoende democratisch gelegitimeerd is.

De uitspraak heeft in Duitsland tot een felle polemiek geleid. Zo sprak de voormalige Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer zelfs van een realiteitsvreemde uitspraak. In Nederland was er, met uitzondering van twee bijdragen in *NRC Handelsblad* – artikel: 'Duitsland: Europarlement is geen vertolker volkswil'; en

de column van Heldring: 'Er zijn nog rechters in Karlsruhe' – betrekkelijk geringe aandacht voor deze uitspraak. Wel heeft VVD-Kamerlid Han ten Broeke over de betekenis van de uitspraak vragen gesteld aan onze minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen, maar de antwoorden van de minister waren ontwijkend: 'Het is niet aan de Nederlandse regering om een oordeel te hebben over de Duitse situatie.' In deze bijdrage zal niet alleen aandacht worden besteed aan de beschouwingen van het Constitutioneel Hof, maar zal tevens in worden gegaan op de betekenis voor Nederland en andere Europese lidstaten. Alvorens dit nader uit te werken, zal ik eerst ingaan op de positie van het Duits Constitutioneel Hof en van de Duitse grondwet (Grundgesetz).

Anders dan Nederland kent Duitsland een Constitutioneel Hof dat onder andere moet beoordelen of wetten al dan niet in strijd zijn met de Duitse grondwet (het Grundgesetz van 1949). Aangezien de ratificatie van het Verdrag van Lissabon geschiedt door middel van Duitse wetgeving, bestaat de mogelijkheid dat het Hof geroepen wordt om de grondwettigheid van het Verdrag te beoordelen. Verder kent Duitsland (eveneens anders dan in Nederland) nog steeds het systeem dat het internationale recht (hier het recht van de Europese Unie) formeel niet automatisch boven het nationale recht gaat. Het Duitse Constitutioneel Hof acht zich dan ook, formeel, nog steeds niet ondergeschikt aan het oordeel van het Europese Hof van Justitie. Wel hebben zich tot op heden nog geen belangrijke strijdpunten voorgedaan en spreekt het Hof eerder van een samenwerkingsmodel (Kooperationsverhältnis) met het Europese Hof van Justitie. Het Constitutioneel Hof conformeert zich feitelijk veelal aan het oordeel van het Europese Hof van Justitie.

Opvallend aan de Duitse grondwet is verder dat een aantal essentiële artikelen nooit gewijzigd mag worden (in termen van het Hof de zogenaamde eeuwigheidsclausule of -garantie). Juist enkele van deze artikelen staan centraal in de uitspraak van het Constitutioneel Hof. Vooral relevant voor de toetsing van het Verdrag van Lissabon is artikel 20 van de Duitse grondwet, waarin is

vastgelegd dat de Duitse Bondsrepubliek een democratische en sociale bondsstaat is, waarin de staatsmacht uitgaat van het volk.

Voor wie de jurisprudentie van het Duitse Constitutioneel Hof kent, komt het Lissabon-Urteil niet als een complete verrassing. Al in de zogenaamde Solange-arresten van 1974 en 1986 komt het Hof tot het oordeel dat het recht van de Europese Unie niet automatisch boven de Duitse grondwet gaat en dat het aan het Duitse Constitutioneel Hof is om hierover uiteindelijk een beslissing te nemen. Deze beide uitspraken (Solange I en II) slaan op cruciale passages in de argumentatie van het Hof waarin voorwaarden worden gesteld. In Solange I uit 1974 staat centraal de opvatting dat zolang (in Duits: 'solange') het Europese recht nog geen opsomming van grondrechten (Grundrechtskatalog) kent, de Duitse grondwet deze bescherming moet bieden, waarbij het aan het Constitutioneel Hof is hierover een oordeel te geven. Twaalf jaar later (Solange II) is de opvatting van het Constitutioneel Hof dat zolang het Europese recht deze opsomming wel kent, het Duitse Constitutioneel Hof terughoudend optreedt. In de twaalf tussenliggende jaren is namelijk wel een opsomming van grondrechten op Europees niveau tot stand gekomen. Maar ondanks het feit dat het Hof in Solange II een stuk terughoudender is, blijft de boodschap

het Duits Constitutioneel
Hof wordt
steeds kritischer
in zijn oordeel
over Europese
bemoeienis

dat het Duitse Constitutioneel Hof uiteindelijk de bewaker van de Duitse grondwet is en dat het Europese recht niet boven deze grondwet gaat. Een soortgelijke lijn trekt het Hof door in haar uitspraak over het Verdrag van Maastricht (de voorloper van 'Lissabon'). Het Verdrag van Maastricht was volgens het Hof niet

in strijd met de Duitse grondwet, maar het Duitse Constitutioneel Hof dient wel te waken dat het Europese recht niet strijdig is met de Duitse grondwet. In het oordeel benadrukt het Hof de invloed van de nationale parlementen op de Europese besluitvorming (via de verantwoording van de ministers uit de eigen lidstaat) en van het Europees Parlement. Daarbij legt het Hof vooral de nadruk (het primaat) op de nationale parlementen en wordt aan het Europees Parlement een ondersteunende rol toegekend. Wel wenst het Hof dat de positie van het

Europees Parlement verder versterkt moet worden en gelijke tred moet houden met de voortschrijdende Europese integratie. Het Hof merkt wel op dat de organen van de Europese Unie niet zelf mogen besluiten over het uitbreiden van de eigen competentie en dat daarover de nationale parlementen mogen gaan. Het Hof gaat er van uit dat dit gegarandeerd is in het Verdrag van Maastricht.

Kern van het oordeel van het Hof over het Verdrag van Lissabon is dat dit verdrag in principe geen schending inhoudt van de Duitse grondwet. De belangrijkste overweging van het Hof is daarbij dat de Europese Unie weliswaar specifieke kenmerken vertoont, maar dat de lidstaten de meesters van het verdrag blijven en dat de bevoegdheid om de bevoegdheden van de instellingen van de Europese Unie te veranderen (de zogenaamde Kompetenz-Kompetenz) in handen van de lidstaten blijft.

Voorts blijft de democratische legitimering bij de lidstaten. Het valt op dat het Hof wel positief is over de genomen invloed van het Europees Parlement, maar deze democratische legitimering toch als een bijzaak ziet en hooguit een versterking van de bestaande legitimatie die uitgaat van de vertegenwoordigende lichamen van de lidstaten. Een belangrijk punt van het Hof hierbij is dat het Europees Parlement niet volledig democratisch wordt gekozen vanuit het principe one man, one vote. De stem van een inwoner van bijvoorbeeld Malta weegt immers zwaarder (zelfs meer dan tien keer zo zwaar) dan de stem van een inwoner van Duitsland. Het valt niet in te zien, ook gezien de ontwikkelingen rond het Verdrag van Lissabon, dat de komende decennia gemakkelijk aan het bezwaar van het Hof tegemoet kan worden gekomen.

Het Hof geeft voorts aan dat er een aantal beleidsterreinen is waar het primaat bij de lidstaten (lees: Duitsland) moet blijven liggen. Het gaat hierbij voornamelijk om de levensomstandigheden van de burgers en dan vooral de door de grondrechten beschermde private levenssfeer (onder andere sociale zekerheid, belastingen, onderwijs, inzet militairen in het buitenland, strafrecht et cetera).

Wie de bovengenoemde uitspraken van het Constitutio-

neel Hof met elkaar vergelijkt, moet constateren dat de uitspraak niet als een volstrekte verrassing komt. Al vanaf Solange I is duidelijk dat het Hof zich bevoegd acht Europees recht te toetsen aan de Duitse grondwet (ondanks de jurisprudentie van het Europese hof van Justitie). Bij het oordeel van het Hof over 'Maastricht' ging het even als bij de uitspraak over 'Lissabon' over Europese verdragen. Maar ook ten aanzien van de inhoud van de toetsing lijken beide oordelen op elkaar, in beide gevallen gaat het om toetsing aan het in de Duitse grondwet vastgelegde democratie-beginsel. In beide gevallen legt het Hof het primaat bij de parlementen van de lidstaten, met (slechts)

een ondersteunende rol voor het Europees Parlement.

Bij nadere bestudering zijn er echter ook verschillen. Dit verschil betreft in ieder geval de omvang. Het oordeel over 'Lissabon' is aanmerkelijk omvangrijker dan 'Maastricht'. Het lijkt dat het Hof zich

beseft dat dit een laatste kans is om over een alomvattend Europees verdrag een oordeel te geven. Maar ook inhoudelijk zijn er verschillen. De toon lijkt in ieder geval kritischer te zijn in het oordeel over 'Lissabon'. Het Hof kraakt harde noten over de democratische legitimiteit van het Europees Parlement. Verder geeft het Hof nu ook expliciet aan op welke beleidsterreinen de bevoegdheden primair bij de lidstaten moeten liggen. Het belang van de uitspraak is dan ook vooral gelegen in de piketpalen die het Hof duidelijk en met een uitgebreide motivering in de grond slaat.

De vraag kan worden opgeworpen wat nu de feitelijke betekenis is van de geslagen piketpalen. Het is overduidelijk dat Duitsland als grootste en meest machtige lidstaat een bijzondere positie inneemt binnen de Europese Unie. Het valt moeilijk voor te stellen dat de Europese Unie in de huidige structuur zonder mede grondlegger Duitsland verder zal gaan. In de Duitse institutionele structuur heeft het Constitutioneel Hof het laatste oordeel. Zoals hierboven aangegeven, acht het Hof zich niet ondergeschikt aan het oordeel van Europese instanties, zoals het Europese Hof van Justitie. Het Duitse Constitutioneel Hof heeft daarmee in zijn recente uitspraak van 30 juni 2009 de piketpalen voor de verdere ontwikkeling van de

vanuit Duits
constitutioneel perspectief
zijn er grenzen
aan de
Europese integratie

Europese Unie definitief geslagen. Daarmee heeft het Duitse Constitutioneel Hof niet enkel piketpalen geplaatst die voor Duitsland gelden, maar tevens voor alle andere lidstaten (waaronder uiteraard ook Nederland). Of de Europese Unie haar grenzen overschrijdt wordt daarmee uiteindelijk beoordeeld door het Duitse Constitutioneel Hof. Wie de hierboven beschreven uitspraken van het Hof in ogenschouw neemt, moet constateren dat de toetsing door het Duitse Constitutioneel Hof vooralsnog weliswaar steeds met een sisser afloopt, maar dat het Hof wel degelijk steeds kritischer wordt.

Tenslotte wil ik nog wijzen op een reactie van het Nederlandse lid van het Europees Parlement Van de Camp (CDA) die als reactie op de uitspraak van het Hof erop wijst dat Nederland het goed geregeld heeft met de eigen subsidiariteitscommissie uit het Nederlandse parlement. Deze commissie toetst of een voorstel van de Europese Unie al dan niet in strijd is met het subsidiariteitsbeginsel. Zo niet dan kan het parlement – evenals de parlementen uit de verschillende andere lidstaten – een rode kaart

Europees recht
gaat niet
boven de
Duitse grondwet

trekken. Van de Camp miskent daarbij echter wel dat een enkel parlement niet de macht heeft een voorstel tegen te houden. Eén rode kaart van een parlement is niet voldoende en zelfs al geeft een meerderheid van de parlementen een rode kaart, dan is een voorstel nog steeds

niet definitief van tafel. Uit het bovenstaande wordt tevens duidelijk dat een dergelijke toets nog steeds niet voldoende is om de kritische opmerkingen van het Hof te weerleggen. Het oordeel van het Duitse Constitutioneel Hof is duidelijk. Wanneer

instellingen van de Europese Unie hun eigen bevoegdheden oprekken of wanneer de Europese Unie zich gaat bemoeien met de expliciet in het oordeel genoemde beleidsterreinen, zal het Hof dit niet accepteren. Een dergelijk oordeel van het Duitse Constitutioneel Hof zal de facto voor de gehele Europese Unie bindend zijn, dus ook voor Nederland.

Mr.dr. G.S.A. Dijkstra is als Universitair Docent verbonden aan het Departement Bestuurskunde van de Universiteit Leiden. Hij publiceert over vraagstukken op het raakvlak van recht en bestuurskunde

EEN FILOSOFISCH PLEIDOOI VOOR EEN MEDITERRANE UNIE

MANUEL DIJKSTRA

In juli 2008 werd de Mediterrane Unie opgericht, een samenwerkingsverband tussen 43 landen – de lidstaten van de Europese Unie en de landen rondom de Middellandse zee in het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Het was de Franse president Nicolas Sarkozy die een jaar eerder tijdens de Franse verkiezingen aangaf een dergelijk samenwerkingsverband na te streven. Aanvankelijk lag Turkije dwars, pas toen hen verzekerd werd dat de Mediterrane Unie niet ter vervanging van het Turkse EU-lidmaatschap werd ingesteld gingen de Turken overstag. De Unie beoogt samenwerking in het Mediterrane gebied op het vlak van bijvoorbeeld milieuvervuiling, rampenbestrijding, immigratie en de aanleg van snelwegen. Manuel Dijkstra ziet in de Mediterrane Unie tevens een kans – hoe klein ook – om een doorbraak te realiseren in het vredesproces in het Midden-Oosten. Aan de hand van de Franse filosoof Merleau-Ponty onderzoekt Dijkstra wat nodig is voor deze doorbraak. Hij is voorzichtig hoopvol gestemd.

Ieder jaar gaan de gedachten in de winterperiode uit naar het Midden-Oosten. Het nieuwsoverzicht staat vol met geweld en conflicten, in kerken wordt gepleit voor de wereldvrede en de koningin spreekt haar jaarlijkse kersttoespraak uit. Allemaal momenten waarop we onder meer in aanraking komen met de explosieve situatie in het Midden-Oosten.

Het beeld dat over dit conflict in de media wordt neergezet is echter eenzijdig. Dat heb ik dit najaar ervaren toen ik op reis was in deze regio. Naast (grens)formaliteiten zijn mij vooral de vriendelijkheid en behulpzaamheid van de mensen en de prachtige landschap-

pen en culturen bijgebleven. Een heel ander beeld dan dat waarmee ik dagelijks in de media overspoeld wordt.

Tijdens mijn reis moest ik veelvuldig denken aan de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) die met zijn boek *Phénoménologie de la Perception* een diepgaande analyse van de perceptie heeft gemaakt. Zijn analyse kan ons helpen het conflict beter te begrijpen. In dit artikel zet ik zijn gedachten daarover uiteen en vertaal deze naar een mogelijke oplossingsrichting voor het conflict in het Midden-Oosten.

DE PERCEPTIE EN DE SOCIALE WERELD

Merleau-Ponty is een pleitbezorger van de Franse existentiële filosofie. Met een diepgaande analyse van de belichaamde perceptie in *Phénoménologie de la Perception* doorgrondt hij het situatiebegrip en definieert hij vrijheid. Hij wijkt af van Jean-Paul Sartre's kijk op de medemens en de ander. De ander is niet een object maar, net als u en ik, een subject in de wereld. Politiek gezien kan Merleau-Ponty vooral gepositioneerd worden als criticaster. In beginsel richtte zijn kritiek zich op het Franse liberalisme. Later kwam hij tot het inzicht dat juist het communisme voorbijgaat aan vrijheid en bekeert hij zich tot een meer liberale opvatting.

Merleau-Ponty's filosofie bestaat uit twee cruciale elementen:

- Het bestaan van de mens is een dialectische beweging tussen het lichaam als subject en object;
 - In de sociale wereld komt deze dialectische beweging alleen tot zijn volle recht in een vrije en open situatie.
- Het bestaan van de mens is volgens Merleau-Ponty voortdurend dubbelzijdig. Enerzijds is er het feitelijke lichaam waarmee we letterlijk in de wereld staan. Dit is

de objectieve kant van ons bestaan. Anderzijds is er de subjectieve kant van ons lichaam. Hiermee bedoel ik het gebruikelijke lichaam. Wij kunnen ons lichaam inzetten als instrument om iets in de wereld te bereiken. Existentie is voor Merleau-Ponty een dialectische beweging tussen beide kanten van mijn lichaam. De mens is zogezegd lichaam-subject.

Vertalen we dit naar een concrete situatie dan leidt dat tot de opvatting dat de perceptie altijd beperkt is. Als ik mijn blik op het huis voor mij richt dan zal ik slechts één zijde van het huis kunnen zien. De achterkant van het huis ziet er waarschijnlijk anders uit. Toch denk ik het volledige huis (als geheel object) voor mij te zien staan. Dit is een feitelijke misleiding. Merleau-Ponty stelt dan ook dat wij ons voortdurend moeten realiseren dat ons perspectief enkel is wat wij werkelijk zien. En dat er een voortdurende neiging bestaat onszelf los te koppelen van onze ervaring en deze te transformeren tot een absoluut idee. Gebeurt dit dan ligt geweld op de loer aangezien de mens het realiteitsbesef (lees zijn perspectief) verloren heeft. De vrijheid van mijn perceptie kan dus ont-aarden in het beperken van de vrijheid van de ander wanneer ik beweer dat mijn opvatting de waarheid is. De mens is dan het besef verloren dat hij tijd, plaats en perspectief gebonden is.

Dit brengt ons bij het tweede element van zijn filosofie. De mens staat niet alleen in de wereld, maar is daarin omgeven door anderen. Ook treffen we voorwerpen aan. Deze noemt Merleau-Ponty zogenaamde sporen of sedimenten. Denk dan bijvoorbeeld aan steden, kerken of wegen. Ook religies of ideologieën kunnen hieronder gerekend worden. Oftewel de culturele wereld om ons heen. Met deze culturele wereld kan op twee manieren worden omgegaan. Men kan zich letterlijk vasthouden aan deze sporen en zich afsluiten voor elke verandering. Dit noemt hij sedimentatie. Anderzijds kan men de sedimenten gebruiken om daar iets nieuws mee te doen of ze op een ander manier (in) te richten. In dat geval ontstaat er een beweging die iets op gang brengt. Het grijpt in op de open situatie en transformeert de sedimenten tot iets wezenlijks. Dit laatste belichaamt volgens Merleau-Ponty concrete vrijheid. De wereld is er immers om in te handelen.

Daarbij moet wel in het achterhoofd worden gehou-

den dat de mens niet alleen is. De gemeenschappelijk grond tussen ons brengt dat de ene persoon misschien een heel andere bestemming in gedachten heeft voor een bepaald spoor of sediment dan de ander. Alleen wanneer de inzichten tussen beide (op een onderdeel) overeenkomen kunnen we gezamenlijk actie ondernemen. In de sociale wereld en de publieke ruimte is de mens dus altijd afhankelijk van de ander en is er hooguit een situatie van intersubjectiviteit en coëxistentie denkbaar. De wereld is dus een veld van waaruit ieder vanuit zijn of haar standplaats het gemeenschappelijke wat tussen ons in ligt benadert of duidt.

OP ZOEK NAAR GEMEENSCHAPPELIJKHEID IN HET MIDDEN-OOSTEN

De vraag is nu wat het denken van Merleau-Ponty over perceptie kan betekenen voor het conflict in het Midden-Oosten. Ten eerste kan worden betoogd dat het beeld dat de media ons dagelijks schetsen slechts één van de vele perspectieven is. Joris Luyendijk heeft in zijn boek *Het zijn net mensen* laten zien hoe het conflict in het Midden-Oosten is ont-aard in een mediagevecht waarin de meest verschrikkelijke propaganda uit de kast wordt gehaald om via de pers de 'juiste' indruk over te brengen. Het

publiek dat hier dagelijks getuige van is moet zich bewust zijn van de gekleurdeheid en beperkte houdbaarheid van berichtgeving.

Ten tweede, en mijns inziens belangrijker, kan vanuit de filosofie van Merleau-Ponty de conclusie worden getrokken dat het in het Midden-Oosten ontbreekt aan een gemeenschappelijke grond of ruimte. Slechts wanneer verschillende perspectieven onderling kunnen worden uitgewisseld kan gesproken worden van een gemeenschappelijke grond. De belanghebbenden in het conflict houden momenteel vooral vast aan hun sporen en sedimenten en vergeten dat deze juist bedoeld zijn om te overstijgen. De discussie in het Midden-Oosten gaat over wie waarop recht heeft en niet over waar het gemeenschappelijke belang ligt.

Dat terwijl het gemeenschappelijk belang prima te benoemen is. Denk bijvoorbeeld aan de waterschaarste waar verschillende landen in dit gebied mee kampen. Het

belang van met elkaar verbonden economieën. Of denk aan het toerisme als inkomstenbron dat in dit gebied achterblijft sinds de aanslagen van 11 september.

Toch is er ook een lichtpunt te benoemen. Dat is mijns inziens de oprichting van de Mediterrane Unie in juli 2008. Aan het genootschap doen 43 landen mee waaronder de lidstaten van de Europese Unie. Het moet leiden tot concrete projecten als het tegengaan van vervuiling in de Middellandse Zee en het aanleggen van transnationale snelwegen. Deze Unie zou een gemeenschappelijke grond kunnen bieden voor het uitwisselen van perspectieven en het gemeenschappelijk nemen van besluiten waar dat mogelijk is. De landen in het Midden-Oosten groeien naar elkaar toe, in plaats van dat ze elkaar met wapens bestrijden.

Vooralsnog wordt dit initiatief vooral weggezet als een persoonlijk streven van de Franse President Sarkozy. Het was immers een van zijn verkiezingsbeloften die hij in zijn overwinningrede op 6 mei 2007 nog eens herhaalde: 'Ik wil een oproep lanceren voor alle Mediterrane volkeren, hen zeggen dat zich alles in het Middellandse Zeegebied afspeelt en dat we de uitingen van haat moeten overstijgen om plaats te maken voor een grote droom van vrede en beschaving. Ik wil hen zeggen dat de tijd is geko-

men om samen te bouwen aan een Mediterrane Unie die een verbinding moet betekenen tussen Europa en Afrika.'

Vervolgens is er veel kritiek losgebarsten. Is het niet alleen maar een poging van Europa om het Middellandse Zeegebied te onderwerpen? In hoeverre is Europa eigenlijk bij machte om een dergelijke poging te werken? Hoe wordt omgegaan met landen als Turkije en Cyprus? En

worden de mensenrechten wel voldoende bepleit? Over dit soort vragen is het nu vooral nog speculeren. Wel doet zich mijns inziens een kans voor om, zoals Merleau-Ponty beweert, de bestaande sedimenten en sporen gezamenlijk te transformeren tot iets vruchtbaars en de gemeenschappelijkheid te stellen

het ontbreekt
momenteel in
het Midden-Oosten
aan zicht op de eventuele
gemeenschappelijke
belangen

boven het verschil.

Hier ligt een mooie kans voor Catharine Ashton, de kersverse Hoge Vertegenwoordiger van Buitenlandbeleid van de Europese Unie, om aan de Mediterrane Unie invulling aan te gaan geven. Dat het moeizaam zal worden staat vast. Toch zal dit lichtpunt van 2009 met volle handen moeten worden aangegrepen om de komende jaren een doorbraak te realiseren in vredesproces in het Midden-Oosten.

Drs. M. Dijkstra is politicoloog en filosoof.

DE BOSPORUS, EEN BRUG TE VER?

FLORUS WIJSENBECK EN IDRIS SORGUCU

De vraag naar Turkse toetreding aan de Europese Unie is veelvuldig onderwerp van hevig debat. Tegenstanders menen dat het overwegend joods-christelijke karakter van de huidige Europese Unie botst met het islamitische karakter van Turkije. Anderen voeren aan dat Turkije nog niet klaar is voor toetreding, daar niet aan alle Kopenhagen criteria wordt voldaan. De auteurs van onderstaande bijdrage wagen dit echter te betwijfelen. Zij gaan systematisch na waar de problemen voor Turkse toetreding liggen en betogen dat deze onterecht worden uitvergroot.

In de campagne van de afgelopen verkiezingen voor het Europees Parlement in juni 2009 was de mogelijke toetreding van Turkije een belangrijk onderwerp. Sinds Geert Wilders uit de VVD-fractie in de Tweede Kamer werd gezet juist vanwege zijn afwijkende mening op dit dossier, kan het als de lakmoesproef voor xenofobie worden beschouwd. Dat is jammer want zodra emoties, vooroordelen en andere onmeetbare gevoelens een rol gaan spelen zijn zakelijke argumenten eigenlijk verder van secundair belang.

Dit artikel beoogt nu juist wel de rationele argumenten voor en tegen ter tafel te voeren en te rangschikken.

EUROPA'S GRENZEN

Al sinds de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in 1951 en de eerste uitbreiding met het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken in 1973 wordt er gestreden tussen degenen die in de eerste plaats 'verdieping' nastreven, dat wil zeggen een intensievere integratie van de lidstaten, en degenen die in eerste instantie 'verbreding' wensen, een toename van het aantal

leden. De laatste groep wil daarbij zelfs leden toe laten die op sociaal en economisch gebied nog niet zover zijn als de bestaande lidstaten.

De fysieke grenzen van Europa zijn eveneens sinds lange tijd onderwerp van debat. Immers niet alleen geografen maar iedereen moet erkennen dat de rivier de Bosporus de grens is tussen de continenten Europa en Azië. Zodra de Europese Unie ook delen van Azië, Afrika of zelfs andere werelddelen omvat is in ieder geval de naam van de unie niet meer adequaat.

Beide aspecten zijn relevant in de discussie over de toetreding van Turkije. Maar zolang ook Malta en Cyprus als lid tot de Europese Unie zijn toegelaten en Turkije bovendien qua oppervlakte een groter grondgebied in Europa heeft liggen dan de meeste van de 27 huidige lidstaten is het geografisch argument maar beter niet verder te voeren. Dit argument wordt pas weer relevant als ook de Russische Federatie of landen als Marokko, Tunesië en Israël het lidmaatschap zouden aanvragen. Voor Turkije is het niet relevant, wat niet wegneemt dat het wel een vreemd idee is om te constateren dat de buitengrens van Unie ooit bij Irak en Iran of Japan, indien Rusland ooit lid zou worden, zou kunnen komen te liggen.

TOETREDINGSCRITERIA

Veel belangrijker dan aardrijkskundige theoretische discussies is de constatering of een kandidaat-lidstaat cultureel en inhoudelijk bij de Unie hoort. Op die vraag zullen we hoe dan ook een antwoord moeten formuleren al was het maar omdat niet alleen in 1963 er een belofte is gedaan dat met Turkije op termijn toetredingsonderhandelingen geopend zouden kunnen worden, maar ook omdat er nu al sinds 2004 formele onderhandelingen zijn geopend.

Gelukkig zijn hiervoor objectieve maatstaven opgesteld, de zogenaamde Kopenhagen criteria.

Deze zijn:

Politiek: - Een land dat wil toetreden, moet stabiele instellingen hebben die waarborgen zijn voor:

- Democratie
- Rechtsstaat
- Mensenrechten, inclusief respect en bescherming van minderheden

Economisch:

- Een functionerende markteconomie
- Die bovendien het hoofd kan bieden aan de concurrentie en marktkrachten binnen de Europese Unie

Juridisch:

- Acquis Communautaire. Het ingevoerd hebben, handhaven en toepassen van de bestaande Europese regelgeving.

Er vanuit gaande dat het derde Kopenhagen criterium – de overname van de bestaande Europees regelgeving, bestaande uit ongeveer 20.000 bladzijden wetsteksten – vooral een kwestie van techniek en scholing van ambtenaren en rechtspraktijkbeoefenaars is, maakt dat criterium meer een uitvoeringsbepaling waaraan pas serieus gewerkt moet gaan worden als de toetreding op zich eigenlijk vaststaat. Het economische criterium is feite al vervuld. Europa is veruit de belangrijkste handelspartner praktisch van Turkije. Daarmee is het land zowel theoretisch als praktisch reeds toegetreden tot de interne markt.

In de discussie levert met name het politieke criterium vooralsnog veel vraagtekens en problemen op.

DE HUIDIGE POLITIEKE SITUATIE IN TURKIJE

Turkije kan een volwassen democratie worden genoemd als gewezen wordt op het feit dat er op gezette tijden zonder enig probleem verkiezingen worden gehouden, waarbij verschillende partijen elkaar in de regering aflossen. Bij de persvrijheid zijn meer kanttekeningen te plaatsen. In beginsel is de pers volledig vrij. Doch de regelmaat waarmee al te kritische journalisten in de problemen raken met de regering en de moord op de journalist Hrant Dink vorig jaar kunnen vraagtekens over die persvrijheid doen rijzen.

Sinds de Republiek door Kemal Ataturk werd gesticht, heerst er een volstrekte scheiding van kerk en staat. Die scheiding is zo strikt dat telkenmale wanneer een islamitische partij de overhand dreigt te krijgen het maar de vraag is of het leger, dat zich sinds Ataturk de hoeder van de seculiere staat acht, niet zal ingrijpen en een tijdelijk militair bewind zal vestigen. In het verleden is dat ook al gebeurd. Nu al enige tijd de regering van premier Erdogan, de voorman van de islamitische partij AK, zonder noemenswaardig conflict met het leger aan het bewind is, lijkt deze dreiging die in het verleden zeker reëel was wel tot het verleden te behoren. Conflicten zijn er overigens wel geweest en zullen er ook nog wel eens zijn. Bijvoorbeeld de kwestie of er al dan niet hoofddoeken op de Universiteit of in openbare gebouwen gedragen mochten worden is er zo een geweest. Het lijkt ons te futiel om deze kwestie aan te grijpen als bedreiging voor de stabiliteit in Turkije. Het dragen van een hoofddoek is hier immers in vrijwel alle omstandigheden wel toegestaan. Wij achten dit dus eerder een teken van grotere vrijheid. Het leger en de seculiere kringen achtten het een gevaar voor een terugkeer naar nauwere banden tussen kerk en staat.

Laten we ons overigens als Nederlanders niet teveel opwinden over de vertegenwoordiging van fundamentalistische partijen. Wij hebben immers te maken met een (bijna) onafgebroken dominantie van christelijke partijen sinds de invoering van het algemeen kiesrecht. Bovendien is er in ons parlement een eveneens onafgebroken vertegenwoordiging van een politieke partij als de SGP, waar vrouwen niet in aanmerking komen voor het lidmaatschap, laat staan een politieke functie. In ieder geval kan worden vastgesteld dat ten opzichte van de omringende landen de vrouwenparticipatie in Turkije groot is. Eenmaal tot de Europese Unie toegetreden lijkt ons het gevaar van een theocratie volstrekt denkbeeldig.

MINDERHEDEN

Alle huidige lidstaten van de Europese Unie hebben te maken met minderheden, zelfs een kleine lidstaat als Luxemburg. Lang niet altijd levert deze aanwezigheid van minderheden in een land problemen op, maar in heel wat gevallen wel. Om maar enkele van de meer problemen opleverende gevallen te noemen: de Russische minderheden in de Baltische landen, de 'troubles' tussen katholie-

ken en protestanten in Noord-Ierland, de Basken in Spanje, de Corsicanen in Frankrijk, de Roma in Centraal Europa en Roemenië, de Hongaren in Roemenië en Slowakije. In al deze lidstaten bestonden deze problemen reeds op het moment dat ze lid werden van de Europese Unie of één van de voorlopers daarvan. Toch vormde de problemen met deze minderheden geen beletsel voor toetreding. Soms heeft het lidmaatschap van de Unie juist geholpen om de conflicten met de minderheden ten minste minder gewelddadig te maken, door hulp, bemiddeling en ook doordat de instellingen van Europa als voorbeeld dienden hoe de verschillende groepen door deelname aan de instellingen met elkaar kunnen verkeren en besturen. Zoals dit nu in Ulster in een coalitie tussen de IRA en fundamentalisten van dominee Paisley gebeurt.

Waarom zou het probleem met de Koerden in Turkije dan een reden moeten zijn dat land het lidmaatschap te ontzeggen? Wij zouden juist het tegendeel willen voorstaan. Eenmaal lid zal het centrale gezag niet alleen de Koerdische minderheid volgens alle regelen van respect voor de fundamentele en culturele rechten van minderheden moeten behandelen, maar wordt daarin ondersteund en geholpen door de Europese programma's, die op zich weer strikter gecontroleerd worden.

DE KWESTIE CYPRUS

Het is volstrekt ondenkbaar dat een land zou toetreden tot de Europese Unie dat een niet onaanzienlijk gedeelte van een andere lidstaat heeft veroverd en bezet houdt. Toch doet Turkije dat met het noordelijk gedeelte van de lidstaat Cyprus, met dien verstande dat er inmiddels wel een autonoom bestuur is ingesteld in het bezette gebied. Herhaaldelijk bevestigt Turkije het verbod op toegang tot zijn grondgebied van Cypriotische zee- en luchtvaart. De Cyprioten zullen te zijner tijd hun goedkeuring aan een eventuele Turkse lidmaatschap moeten geven – zoals lidstaten dat bij alle toetredingsverdragen moeten doen. In de huidige situatie is het ondenkbaar dat Cyprus instemt met Turkse toetreding.

Het voert te ver in dit artikel de oorsprong, de schuldvraag en alle mogelijke oplossingen door te nemen. Feit is het dat jaren allerlei pogingen in het werk worden gesteld onder leiding van allerlei bemiddelaars, van de Verenigde Naties en de Europese Unie tot de Verenigde Staten beide partijen, dat wil zeggen de Turks- en Grieks-

Cyprioten rond de tafel te krijgen. Op dit moment zijn het de Turken noch de Turks-Cyprioten die onwillig zouden zijn om tot een oplossing te komen. Dat die er moet komen in welke vorm dan ook, een Federatie van twee zelfstandige Cyprische gemeenschappen of één Cyprus met waarborgen voor de Turkse minderheid, alvorens ook de huidige lidstaat Cyprus met Turkse toetreding akkoord gaat, is volstrekt zeker.

DE ARMEENSE GENOCIDE

De deportatie van en de daarmee gepaard gaande moord op de Armeense bevolking in Turkije in 1915 zou inmiddels volstrekt irrelevant moeten zijn, ware het niet dat deze kwestie tot een geurvlug van Turks nationalisme is verworpen. Feit is dat ook premier Erdogan inmiddels openlijk erkent dat er destijds onrecht aan de Armenen is gedaan. Hoewel deze erkenning niet direct iets oplost – conflicten worden er immers niet door vermeden – is het in emotioneel opzicht wel een belangrijke erkenning. Het is een genoegdoening die verder gaat dan bijvoorbeeld de erkenning van de Nederlandse premier Balkenende dat wij, als Nederland, mede schuldig zijn aan de slavernij. Dat is zo, maar de Denen, toch een rechtschapen natie, hebben veel meer slaven verhandeld. Het is de hoogste tijd dat de Turkse regering deze gebeurtenissen uit het verleden onomwonden erkent en ze ook expliciet als onrecht bestempelt.

TURKIJE ALS BRUG NAAR HET MIDDEN-OOSTEN

Mocht Turkije lid worden van de Europese Unie, dan zouden Georgië, Azerbeidzjan, Armenië, Irak, Syrië en Iran tot de buurlanden van de Europese Unie worden. Dat dit consequenties heeft voor de bewaking van de buitengrenzen, die ook nu al zwaar onder druk staan, behoeft geen betoog. Turkije is reeds een bekend doortrek land voor immigranten. Aan de andere kant is strategisch gezien daarmee ook een matigende invloed, die Turkije al op een aantal landen in het Midden-Oosten uitoefent, tevens een invloed van de Europese Unie als geheel. In het MEDA-programma (één van de programma's van de Europese Unie waarmee projecten en programma's in zogenaamde derde landen worden gefinancierd) van betrekkingen met alle landen rond de Middellandse Zee is dat een officieel en formeel geaccepteerde doelstelling.

Niet alleen aan de zuidgrenzen van Turkije zijn er de nodige langjarige en vaak gewelddadige conflicten, aan de Noordkant op de Kaukasus is het al niet veel beter. Laat ons duidelijk stellen dat Turkije niet aan die conflicten deelneemt en ze tot nu toe ook niet heeft weten te verhinderen. Maar zoals zo vaak wordt gesteld zou Europa toch in staat geacht moeten worden in eigen voor- en achtertuin enige rust en orde te bewerkstelligen zonder dat telkenmale de Verenigde Staten als politieagent van de wereld zouden moeten optreden. Het is onze stellige overtuiging dat een Turks EU-lidmaatschap een grotere vredebestichtende rol van dat land in de regio zeker zou indiceren.

TURKIJE, EEN STERKE GROEI ECONOMIE

Er is in de Turkse economie een heel groot groeipotentieel, waar in de overige landen van de EU duurzame kapitaalgoederen voornamelijk ter vervanging van bestaande verkocht worden is dat in Turkije nog een inhaal nieuwmarkt. Het land heeft de laatste jaren een gemiddelde groei doorgemaakt van ca. 6%, met zoals overal een sterke terugval als gevolg van de wereldwijde crisis. Het land importeert zoveel als het exporteert. Het is de vierde handelspartner van Nederland buiten de Europese Unie, met meer dan 4 miljard euro per jaar in 2008, telkenmale meer dan het jaar daarvoor.

Het netwerk van Turkse ondernemers in alle landen van de EU is een enorme asset voor de handel van en naar dat land. Turkije is ook een belangrijk doorvoerland van, 9 miljard euro in 2008, van goederen en diensten naar Afrikaanse landen, naar overig Azië is dat beduidend minder. De toetreding over een jaar of tien vormt nu al een economische impuls, die de Europese Unie maar al te goed kan gebruiken.

BEVOLKINGSOPBOUW

In de gehele Europese Unie in huidige samenstelling dreigt een ernstige vergrijzing. In de laatst toegetreden lidstaten uit de voormalige Pact van Warschau-invloedsfeer is nu al een teruglopende bevolking, de overige lidstaten zullen vrijwel allemaal binnen twee decennia ook bevolkingskrimp gaan meemaken. Dat brengt niet alleen de nodige problemen van teruglopende vraag met zich, maar tevens het probleem van onvoldoende jongeren die het groeiend aantal ouderen met de gezondheids- en ver-

zorgingsproblemen van dien zouden kunnen verzorgen. Nu is de verhouding van werkenden ten opzichte van niet-werkenden (pensioen, gezondheid, werkloosheid), die de premies voor pensioenen en gezondheidszorg moeten opbrengen 4:1, over ongeveer twintig jaar wordt dat al voorzien 1:1 te zijn, weer twintig jaar later 1:2. Zou Turkije met een jonge en relatief goed opgeleide bevolking kunnen toetreden hebben we dat probleem voor tenminste dertig jaar voor ons uitgeschoven. Waarschijnlijk zal tegen die tijd de trend ook wel weer gekeerd zijn en de geboortecijfers weer positiever.

WAT STAAT ONS TE WACHTEN BIJ TOETREDING OF WEIGERING DAARVAN?

Weliswaar wordt er algemeen aangenomen dat Turkse toetreding tot de Europese Unie niet binnen tien jaar zal kunnen plaatsvinden, toch lijkt nu wel een moment aangebroken zich goed rekenschap te geven wat dat dan voor consequenties heeft. Eerst moet er een verdrag gesloten worden waarin alle aspecten, waarvan er enkele hierboven geschetst zijn, voor beide partijen in formele zin zijn vastgelegd. Toetredingsverdragen, door de diensten van de Europese Commissie geredigeerd worden vervolgens ter stemming voorgelegd aan Parlement en Raad van Ministers. Als die instemmen, moet elk van de lidstaten ratificeren. Dat gaat meestal bij stemming in het nationale parlement, maar kan ook bij referendum, zoals dat bijvoorbeeld in Ierland verplicht is. Wat de voetangels en klemmen op dat pad zijn hebben we bij de ratificatieprocedure van het Grondwettelijk Verdrag en het daarvoor in de plaats getreden Verdrag van Lissabon kunnen bemerken. Reeds nu wordt er al lustig gespeculeerd dat een volksstemming in Turkije zelf ook al helemaal niet als vanzelfsprekend positief hoeft uit te pakken.

Daar kunnen we dus in dit artikel eigenlijk al helemaal niets speculatiefs over zeggen. Wel staat in onze ogen vast dat de gevolgen bij weigering van toetreding zeker negatiever zullen zijn dan wanneer toetreding wordt geaccepteerd. Dat valt in ieder geval wel af te leiden uit de relatief rimpelloze opvang van maar liefst tien nieuwe lidstaten tegelijk in 2004. Ook Roemenië en Bulgarije, waar bepaald nog niet alles volgens de normen van de Europese Unie verloopt, werden drie jaar later lid. Dan moet het toch mogelijk zijn ook Turkije in de Europese Unie, tien jaar van nu, zonder al te grote schokken in te passen.

Wie in Turkije reist wordt getroffen door de veelheid van culturen en de wijze waarop daar mee om wordt gegaan. Dat is al te zien aan het beroemdste monument in Istanbul – een stad met voor zover geteld en na te gaan bijna evenveel inwoners als heel Nederland – de Aya Sofia. Deze oorspronkelijk Byzantijnse basiliek door Constantijn de Grote gebouwd werd na de verovering van Constantinopel door de Turken omgevormd tot moskee. Waar oorspronkelijk de basiliek gebouwd werd in de richting van Jeruzalem, daarna zou het gebouw op Mekka gericht moeten zijn, maar dat maakte nog geen centimeter uit. In Istanbul en eigenlijk alle andere steden van Turkije leven de belangrijkste wereldgodsdiensten, Islam, Christendom en het Joodse geloof al eeuwen vreedzaam naast elkaar en dat is overal aan de gebouwen en de talrijke godshuizen te zien.

Zo zijn ook de Nederlanders van Turkse herkomst geenszins allen gelijk. Zeker in politiek opzicht zijn zij even divers als elke andere groep Nederlanders. Staatssecretaris Albayrak is van de PvdA, Kamerlid Corüz zit voor het CDA, mevrouw Koser Kaya voor D66. Fadime Orgü was jarenlang volksvertegenwoordiger voor de VVD. Ook in de Haagse gemeenteraad zitten enkele leden van Turkse afkomst voor verschillende partijen. Ibo Gülsen voor de VVD, Mustafa Okczuoglu voor de PvdA, Birdçan Bozbey zit daar voor GroenLinks.

CONCLUSIE

De huidige discussie over een eventuele toetreding van Turkije wordt in onze ogen teveel beheerst door het angstsyndroom dat ons wordt aangepreacht door Wilders en zijn evenknieën als Filip de Winter in België, Le Pen in Frankrijk en Pia Skearsgaard in Denemarken. Wij wijzen

elke suggestie af als zou ieder die de islam als godsdienst belijdt daarmee automatisch een soort terrorist zijn die op vernietiging van dit werelddeel of de hier heersende religies uit is. Juist omdat er in Turkije zoveel liberale en gematigde aanhangers van de islam zijn, versterkt men hun positie bij toetreding eerder dan dat radicale moslims die van ons zou verzwakken. Het is een minstens even, zo niet meer, verwerpelijke redenering te veronderstellen dat onze beschaving zo zwak is dat de komst van circa 70 miljoen moslims ons werelddeel tot ineenstorten zou brengen.

Het is overigens een even groot misverstand te veronderstellen dat die 70 miljoen Turken een monolithisch blok zouden vormen. Net zo min als de Nederlanders of de Fransen of wie dan ook in de Europese instellingen het altijd met elkaar eens zijn of in een de dezelfde politiek fractie zouden zitten zal dat voor de Turken ook niet zo zijn. Toegegeven in de Raad van Ministers is het de regering van elke lidstaat die de stem uitbrengt. In Italië is dat Berlusconi met zijn, deels neofascistische, coalitiegenoten. Dat is niet altijd geheel naar onze zin – klaarblijkelijk wel naar die van Premier Balkenende die met Berlusconi in een partij zit – maar absoluut geen reden om nu te eisen dat Italië per ommegaande uit de Europese Unie gegooid zou moeten worden. Evenmin is het feit dat wij lang niet alle standpunten van de Turkse premier Erdogan delen een reden met dat land de toetredingsonderhandelingen niet verder te voeren.

Dat is geen politiek onbenul, maar gewoon het nakomen van gedane beloften, het volgen van de teksten van de Europese Verdragen en dus democratische principes.

Drs. F. Wijsenbeek was van 1984-1999 lid van het Europees Parlement. Hij is thans voorzitter van de VVD-kamercentrale Den Haag en lid van de commissie Europese Zaken. Idris Sorgucu is lid van de VVD, afdeling Den Haag.

Unieke aanbieding: Nu € 20,-

Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting)

Vrijheidsstreven in verdrukking

Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940

uitgeverij boom

isbn 90 8506 126 1

gebonden, 17 x 24 cm

500 pagina's

Tientallen jaren had het liberalisme zijn stempel op de Nederlandse politiek gedrukt, maar na 1900 was het de beurt aan collectivistische ideeën en bewegingen. De liberalen, met hun individualisme en hun streven naar zoveel mogelijk vrijheid, raakten in de verdrukking. In hoeverre pasten zij zich aan? Hoe speelden zij op de nieuwe omstandigheden in? Ondanks pogingen tot samenwerking, en hoewel de stroming van betekenis bleef voor de Nederlandse politiek, zakte het liberalisme tijdens het interbellum steeds verder weg, totdat het een historisch dieptepunt bereikte bij de verkiezingen van 1937.

Over het socialisme en de confessionele stromingen zijn boekenkasten vol geschreven, maar de aandacht voor het Nederlandse liberalisme in de twintigste eeuw was tot nu toe opvallend gering. Een fatsoenlijke geschiedenis van de voorlopers van de VVD was er niet. Met *Vrijheidsstreven in verdrukking* voorziet Patrick van Schie in deze leemte. Hij werpt nieuw licht op het liberale denken over het onderwijs, de positie van de vrouw, de verhouding tussen rede en religie, en andere terreinen. Dit boek is een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van de Nederlandse politiek.

Het boek is prachtig gebonden uitgevoerd en een must voor iedereen geïnteresseerd in het Nederlandse liberalisme.

WAAROM HET INDIVIDU CENTRAAL MOET STAAN VOOR EEN DUURZAME SAMENLEVING

DERK - JAN HAVERKAMP

In dit artikel gaat Derk-Jan Haverkamp in op het belang van een liberale aanpak op milieugebied. Daarvoor gebruikt hij het huidige klimaatdebat als voorbeeld. Hij wijst op het belang om de rol van het individu niet uit het oog te verliezen. Volgens de auteur is een duurzame toekomst zonder aandacht voor het individu namelijk niet mogelijk. Hij bepleit een liberale aanpak waarin duurzaamheid op een realistische manier wordt nagestreefd. Een nadere uitwerking van zijn standpunten is te vinden in het laatste geschrift van de Teldersstichting *Liberalisme als 'groen' idealisme*. De noodzaak van een liberaal milieubeleid voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke producten.

KLIMAATDEBAT

Het onderwerp milieu wordt de laatste maanden in de media gedomineerd door discussies over het klimaatvraagstuk. Vanwege de komende klimaatop in Kopenhagen (in december) is er volop politiek-maatschappelijke aandacht voor de mondiale afspraken die gemaakt gaan worden over koolstofdioxide (CO₂) reductiedoelstellingen. Er wordt met man en macht getracht hierover op wereldschaal overeenstemming te bereiken. We weten nu al dat de nieuwe doelstellingen volgens de klimaativisten nooit ambitieus genoeg zullen zijn (dat geldt zeker voor de 14% reductiedoelstelling die door sommigen wordt voorspeld als uitkomst van de klimaatop), terwijl het verleden ons heeft laten zien dat we sowieso nog moeite genoeg zullen hebben om aan nieuwe afspraken te voldoen. Om aan de huidige Kyoto verplichtingen te voldoen heeft Nederland notabene voor ongeveer € 3 miljoen emissierechten moeten bijkopen van Letland.¹ Om nog maar te zwijgen over de klimaat-

pessimisten die beweren dat we het tij sowieso niet (meer) kunnen keren.

De aandacht voor het klimaat is niet onterecht. Het internationaal gerespecteerde International Panel on Climate Change (IPCC) van de Verenigde Naties (VN) geeft in zijn laatste rapport op genuanceerde wijze aan dat een veelheid aan wetenschappelijke studies aantoont dat de mens waarschijnlijk de oorzaak is van de wereldwijde opwarming van de aarde. De achterliggende theorie is dat de uitstoot van broeikasgassen veroorzaakt door menselijke activiteiten zo groot is dat deze niet meer wordt gecompenseerd door 'natuurlijke buffers', zoals oceanen en bossen die deze stoffen kunnen opnemen. De hoeveelheid broeikasgassen (meestal uitgedrukt in koolstofdioxide equivalenten) in de atmosfeer accumuleert waardoor warmte op aarde wordt vastgehouden. Het is goed om op te merken dat de aanwezigheid van deze gasen op zichzelf positief is voor het humane leefklimaat. De Deense klimaatcriticus Bjørn Lomborg geeft in zijn boek *The skeptical environmentalist* aan dat de mondiale temperatuur met gemiddeld 33°C zal dalen indien er geen enkel broeikasgas aanwezig zou zijn.² Dat zou toch een heel ander leefklimaat opleveren dan de doorsnee mens zou wensen.

HET INDIVIDU

In het vorige nummer van *Liberaal Reveil* schreef Jannes Verwer een bijdrage waarin hij inging op een liberale aanpak voor de energiemarkt.³ Hij pleitte er onder andere voor een onderscheid te maken tussen nationaal milieubeleid versus het mondiale klimaatprobleem. De opwarming van de aarde is namelijk per definitie een internationale aangelegenheid. En dat geldt voor meer milieuzaken. Emissies naar de lucht, het water en de bodem beperken

zich nu eenmaal niet tot de landgrenzen. Evenzo zijn de gevolgen van deze emissies merkbaar over de landgrenzen, zoals bepaalde vissoorten die met uitsterven worden bedreigd, aantasting van broedplaatsen van vogels of *habitats* van andere planten- en diersoorten die onder druk staan (denk aan het Europese Natura 2000 ecologische hoofdnetwerk).⁴ Afspraken in internationaal verband zijn noodzakelijk. In dit artikel wil ik echter stil staan bij de rol van het individu welke door de massale aandacht voor nationale belangen in mondiale (klimaat-)afspraken buiten beeld dreigt te geraken.

DUURZAME SAMENLEVING

De bescherming van het individu en zijn of haar levensplan is ten principale de voornaamste reden om aandacht te besteden aan milieuthema's waaronder de opwarming van de aarde. Laten we niet vergeten dat milieubeheer wordt uitgevoerd dóór en vóór mensen. Vanuit de liberale optiek geldt dat rekening moet worden gehouden met zowel de generatie van nu als de toekomst. Terecht dat de beginselverklaring van de VVD wat dat betreft ook nadrukkelijk verwijst naar reenschap geven aan belangen van toekomstige generaties. Dit sluit aan op het duurzaamheidscredo, ofwel tegemoetkomen aan de behoeftes van de

huidige generatie zonder die van toekomstige generaties (onnodig) op het spel te zetten. We moeten echter wel voorkomen dat duurzaamheid als excuus wordt gebruikt voor ongebreidelde overheidsbemoeienis in de samenleving. De beste oplossingen ontstaan namelijk door creatieve en innovatie processen die de overheid simpelweg niet kan afdwingen. Wel kan de overheid een belangrijke rol spelen in kennisontwikkeling. Daarover later in dit artikel meer.

Naast de ruimte die liberalen willen gunnen aan spontane maatschappelijke processen is het ook goed te beseffen dat wij maar zeer beperkt in de toekomst kunnen kijken. Door te streven naar allesomvattende ideaalbeelden over hoe die toekomst er uit moet zien, lopen we een groot risico om nieuwe en innovatieve ontwikkelingen over het hoofd te zien. Wie weet wat de techniek ons over tien, twintig of dertig jaar heeft te bieden? In een recent nummer van het technologietijdschrift *De Ingenieur* wordt bijvoorbeeld gewezen op technisch haal-

blauwdrukken leggen
in feite 'behoeftes' op
aan huidige en
toekomstige generaties

bare oplossingen om de aarde te koelen door koolstofdioxide grootschalig af te vangen, het kunstmatig creëren van grote stofwolken die zonlicht reflecteren of zelfs het installeren van zonwerende spiegels in de ruimte.⁵ Dit worden ook wel geotechnische innovaties genoemd. Volgens de klimaatdepten oplossingen die het werkelijke (klimaat-)probleem ondermijnen. Het is de vraag of dat standpunt reëel is. Plastic bomen die grote hoeveelheden koolstofdioxide kunnen vastleggen: is dat een verwerpelijk gedachte-experiment of juist een mogelijke oplossing voor de toekomst?⁶ Wat mij betreft moeten we tenminste open staan voor dergelijke alternatieven. Wellicht hebben we ze nog hard nodig in de toekomst!

LIBERALISME VERSUS ECOCENTRISME

Zo zijn we aangekomen bij een cruciaal punt waarop liberalen zich principieel onderscheiden van milieuactivisten die zich blindstaren op eenzijdige oplossingen voor onder andere het klimaatprobleem. Mijn observering wil ik graag uitleggen aan de hand van de uitgangspunten van het liberalisme versus het ecocentrisme.⁷ Het ecocentrisme kan worden omschreven als een politiek-maatschappelijke stroming die in de jaren zeventig in Europa en Noord-Amerika is ontstaan als reactie op de toenemende

milieudruk veroorzaakt door een alsmaar uitdijende maatschappij.⁸ Voor ecologen, aanhangers van het ecocentrisme, staat de natuur centraal en niet de mens, zoals in het liberale antropocentrische wereldbeeld. Overigens zijn ecologen niet tegen de mens als zodanig. Zij hechten echter net zo veel of soms zelfs meer waarde aan natuurbehoud in plaats van menselijke belangen. Er bestaan minder en meer dogmatische aanhangers van het ecocentrisme. Zo zijn er de gematigde milieuactivisten, die oog hebben voor synergetische oplossingen voor mens en natuur (denk aan eco-toerisme), versus diepgroenen (*dark greens*) die koste wat het kost natuurbehoud nastreven (het is hun hoogste doel).

In de praktijk kunnen vooral de gematigde milieuactivisten en liberalen tot dezelfde oplossingen komen, bijvoorbeeld milieunormen voor emissies naar de lucht, het water en de bodem. Alle ecologen hebben echter in tegenstelling tot liberalen met elkaar gemeen dat ze

zogenoemde blauwdrukken (*blueprints*) nastreven over hoe onze maatschappij er uit zou moeten zien. Een blauwdruk geeft invulling aan keuzes die liberalen liever overlaten aan het individu en zijn of haar eigen levensplan. Bioregionalisme is een bekende blauwdruk volgens welke sociaal-economische systemen zodanig zouden moeten worden ingericht dat volledig in harmonie met de natuur, binnen de grenzen van een bepaald ecosysteem, wordt geleefd. Waar die systeemgrenzen precies liggen, is ook onder ecologen een discussiepunt. Het is een theoretisch wellicht interessant concept, maar het mist praktische toepasbaarheid. Een verwijt dat wel vaker geldt voor ecologen.⁹

BLAUWDrukKEN IN HET MILIEUBELEID

Met blauwdrukken worden in feite 'behoeftes' opgelegd aan huidige en toekomstige generaties. De Nederlandse overheid doet dat ook. Het hoofddoel van het Nederlandse milieubeleid is het bereiken van een duurzame samenleving. Het vierde en meest recente Nationale Milieubeleidsplan (NMP4) uit 2001 stelt nogal voorbarig dat het slecht met ons zal aflopen als we nu niets ondernemen. En dat al in 2030! Het NMP4 stelt dat het milieubeleid een bijdrage moet leveren aan 'een gezond en veilig leven, in een aantrekkelijke leefomgeving, temidden van een vitale natuur, zonder de mondiale biodiversiteit aan te tasten dan wel natuurlijke hulpbronnen uit te putten, hier en nu en elders en later'.¹⁰ Maar wat is nu een *vitale* natuur en een *aantrekkelijke* leefomgeving? Zonder in detail te treden over de nogal arbitraire invulling die de overheid hieraan heeft gegeven, is volgens mij gewoon sprake van een blauwdruk. Een gezamenlijk toekomstbeeld is noodzakelijk om milieubeleid te ontwikkelen. Mee eens. Maar laat de overheid zich vooral beperken tot randvoorwaarden en zich niet blindstaren op blauwdrukken met een eenzijdige en een vernauwende toekomstblik.

Een vernauwende toekomstblik omdat bijvoorbeeld plastic bomen niet passen in het duurzame toekomstbeeld van de overheid. Waarom niet? Wat mij betreft moet voorop staan dat huidige en toekomstige generaties zichzelf in ieder geval kunnen voorzien in de primaire

levensbehoeftes (onder andere voedsel en onderdak). De manier waarop is gelegen in keuzes die een ieder zelf maakt om zijn of haar eigen levensplan invulling te geven. En deze kunnen worden beïnvloed door persoonlijke overtuiging, ideeën en opvattingen van anderen, technologische ontwikkelingen en vele andere zaken. Uiteraard is een ieder tevens vrij om zich te laten leiden door zijn of haar (stellige) idealen over hoe een duurzame toekomst er uit moet zien. Deze vrijheid is echter begrensd door de algemene liberale principes over de eigen keuzevrijheid versus die van een ander. Dat brengt ons bij het onderwerp verantwoordelijkheid.

EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID

In lijn met het liberalisme benadrukt het centraal stellen van het individu dat een ieder een eigen verantwoordelijkheid heeft om milieubewuste keuzes te maken. Met andere woorden, iedereen heeft de mogelijkheid om al dan niet voor milieuvriendelijke alternatieven te kiezen. Het hanteren van blauwdrukken staat haaks op het respecteren van deze keuzevrijheid en daarmee ook het ontwikkelen van een eigen verantwoordelijkheid of bewustwording op milieugebied. Het werkt mechanistisch gedrag in de hand: mensen neigen te gaan handelen naar wat de overheid van hen verlangt. Als een hond die bevelen

duurzaam milieubeleid
vereist dat mensen
overtuigd raken van het
belang van een duurzame
toekomst: voor henzelf,
hun medemens en
toekomstige generaties

van zijn baas opvolgt.¹¹ Maar is dit nu echt wat de overheid wil? Dat lijkt me niet. Zeker niet als het een liberale overheid betreft. En natuurlijk is de werkelijkheid minder zwart-wit dan hier geschetst. Wij leven gelukkig in een democratie en hebben geen communistisch regime dat over ons leven heerst. Het voorbeeld geeft echter wel precies aan waar het gevaar van een dominant en overheersend overheidsbeleid in schuilt en waarin de kracht van een liberale aanpak ligt.

Een echt duurzaam milieubeleid vereist dat mensen er van overtuigd raken dat een duurzame toekomst er toe doet: voor henzelf, hun medemens en toekomstige generaties. Dat betekent dat ze zich ook moeten herkennen in de rol die zij zelf spelen in de milieuthema's. Voor het klimaatvraagstuk is dat steeds moeilijker geworden. Het heeft zich ontwikkeld tot een politiek-maatschappe-

lijk debat dat zich laat aftekenen als een strijd tussen twee kampen: de klimaatadepten versus de klimaatsceptici. Maar al te vaak klagen klimaatadepten dat er in de politieke arena te weinig of geen oor is voor (nieuwe) wetenschappelijke theorieën en inzichten. Dat de media klimaatsceptici onevenredig veel aandacht schenken en dat deze zich er met een Jantje van Leiden van afmaken. Het gevaar van de ontstane 'strijd tussen twee uitersten' is dat mensen zich volledig afzijdig gaan houden van de problematiek of zondermeer voor één van de twee 'kampen' kiezen zonder (morele) overtuiging. Hoewel het degenen die er daadwerkelijk van overtuigd zijn dat er geen klimaatproblematiek bestaat wellicht geen zorgen baart, verdient het onderwerp wat mij betreft een serieuzere aanpak.

Internationale onderhandelingen over emissies van broeikasgassen zijn nodig, maar in het debat moet ook aandacht zijn voor de positie van het individu in relatie tot de klimaatproblematiek. Welke rol spelen wij zelf? Hoe kunnen onze individuele keuzes bijdragen? Ik zou dat aandacht voor 'de menselijke maat' willen noemen. Dat is geen retoriek van een ontkenner. Als het klimaatprobleem alleen in een radicaal en pessimistisch perspectief wordt geplaatst dan heeft straks niemand meer de lust om er (nog) wat aan te doen. Kiezen we voor nieuwe energiebronnen, vertrouwen we op (geo-)technische oplossingen of, en daarin ligt mijn persoonlijke voorkeur, kiezen we voor een combinatie van beide. Het klimaatprobleem is niet opgelost als ik in vervolg geen auto meer rijd, mijn verwarming een paar graden lager zet en stop met vlees eten en alcohol drinken (waarvoor relatief veel energie nodig is). Dat neemt echter niet weg dat een ieder een eigen verantwoordelijkheid heeft om al dan niet voor milieuvriendelijke alternatieven te kiezen. Waar het om gaat is dat de er bewuste keuzes worden gemaakt.

WAT KAN DE OVERHEID DOEN?

De overheid moet de positie van het individu centraal stellen in het milieubeleid. Zoals al eerder gezegd: milieubeheer wordt gevoerd dóór en vóór mensen. Om zogenoemde geïnformeerde keuzes te kunnen maken, is goede voorlichting onontbeerlijk. Interessant voorbeeld

de overheid moet
de positie van
het individu
centraal stellen in
het milieubeleid

is het onderwijsprogramma 'Scholen voor duurzaamheid' van het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie (IVN).¹² Leerlingen krijgen binnen dit programma de opdracht om namens een bedrijf of zijn klanten, toeleveranciers, milieugroeperingen of andere stakeholders op

te treden. Hierdoor wordt bewustwording gestimuleerd over de positie en de rol die ze in verschillende hoedanigheden kunnen aannemen, bijvoorbeeld als kritische consument. Verder moet de overheid de invoering en het gebruik van milieulabels en -keurmerken bevorderen.

Voorbeelden van private labels zijn

het FSC-keurmerk voor duurzaam geproduceerd hout en het MSC-label voor duurzame visserij, terwijl de overheid zelf (mede vanuit Europese verplichtingen) energielabels voor apparaten en woningen heeft ingevoerd.

Een liberale overheid stelt heldere milieunormen en handhaaft deze vervolgens op strikte wijze. Bij normen kan aan maximale emissies naar de lucht, het water en de bodem worden gedacht waarboven de volksgezondheid gevaar loopt. De voorkeur gaat uit naar zogenoemde doelvoorschriften zodat bedrijven zelf kunnen kiezen voor de meest gunstige oplossing voor de eigen situatie. De tegenhanger van doelvoorschriften zijn middelvoorschriften die analoog aan het gebruik van blauwdrukken voorschrijven op welke manier de milieunormen moeten worden bereikt.

Ten slotte moet de overheid inzetten op publiek-private samenwerking gericht op kennisontwikkeling en -overdracht. In het licht van de klimaatproblematiek kan worden gedacht aan de ontwikkeling van nieuwe alternatieve energiebronnen, efficiënte productietechnieken en slimme producten die energiebesparing of zelfs netto energie opleveren. Subsidies zijn onwenselijk omdat ze de samenwerking ondermijnen. Bovendien blijken ze vooral de grootschalige toepassing van bestaande technologieën te stimuleren en niet de initiële ontwerpfases van innovatieve projecten op het gebied van energiebesparing.¹²

LIBERAAL MILIEUBELEID IS DUURZAAM

In de kern spreekt een liberale aanpak ons allen aan op onze eigen verantwoordelijkheid. Hoe je het ook went of keer, wij bepalen zelf als consument of we voor milieu-

vriendelijke alternatieven kiezen, als bedrijfsmanager private milieu-initiatieven ontplooiën, of als politicus de overheid aansporen een effectief milieubeleid te voeren. Het belang van individuele actie is ondergesneeuwd geraakt in het politiek-maatschappelijke debat over het milieu en de klimaatproblematiek in het bijzonder. Het is hoog tijd voor een liberale aanpak, want een duurzaam milieubeleid is in de eerste plaats 'liberaal' en niet 'groen'.

Dr. ir. D.J. Haverkamp is corporate milieubeleidsadviseur bij TenneT TSO B.V. en auteur van het laatste geschrift van de Teldersstichting over milieubeheer, Liberalisme als 'groen' idealisme. De noodzaak van een liberaal milieubeleid voor de ontwikkeling van milieuvriendelijke producten.

Het geschrift is voor € 15,- verkrijgbaar bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, zie: www.teldersstichting.nl of bel 070-3631948.

NOTEN:

- 1 Dit was nodig om de door velen toch als matig ambitieuze doelstelling van 6% koolstofdioxide reductie in 2012 ten opzicht van 1990 te bereiken. Op deze manier heeft de Nederlandse regering overigens gebruik gemaakt van het zogenoemde *Green Investment Scheme* die landen die meedoen aan de Kyoto afspraken de mogelijkheid geeft om de aan hen toegekende emissierechten te verhandelen.
- 2 B. Lomborg, *The skeptical environmentalist. Measuring the real state of the world*, Cambridge, 2004, p. 260.

- 3 J. Verwer, 'Energievoorziening: een liberale visie,' *Liberaal Reveil*, jaargang 50, no. 3, pp. 117-122.
- 4 Zie voor meer voorbeelden over vooral de Nederlandse situatie: Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), *Natuurbalans 2008*, Bilthoven, 2008.
- 5 *De Ingenieur*, nummer 14/15, jaargang 121, 2009, p. 12.
- 6 De politiek filosoof Wissenburg gebruikt dit voorbeeld in een discussie over antropocentrische argumenten voor milieubeheer. M.L.J. Wissenburg, *Mens, natuur en onderwerping*, Inaugurale rede Wageningen Universiteit, 2005.
- 7 Ecocentrisme gebruik ik als Nederlandse vertaling van het Engelstalige *ecocentrism*. De auteur houdt zich aanbevolen voor betere Nederlandstalige vertalingen van deze politiek-maatschappelijke stroming.
- 8 Zie o.a.: A. Dobson, *Green political thought*, London, 2000.
- 9 Ibidem, pp. 20-21.
- 10 VROM, Nationaal Milieubeleidsplan IV, p. 96. Het vormt samen met de 'Toekomstagenda milieu' uit 2002, die hierin volledig is ingebed, de laatste versie van het nationale milieubeleid.
- 11 Deze metafoor is afkomstig uit: J. Fowler, *Humanism. Beliefs and practices*, Brighton, 1999, pp. 186-187.
- 12 www.scholenvoordoerzaamheid.nl.
- 13 I. Meijer, *Uncertainty and entrepreneurial action. The role of uncertainty in the development of emerging energy technologies*, Dissertatie Universiteit van Utrecht, 2008, pp. 178-180.

KLOPPEN DE UITGANGPUNTEN VAN DE KLIMAATHYPE WEL?

REACTIE OP 'WAAROM HET INDIVIDU CENTRAAL MOET STAAN VOOR EEN DUURZAME SAMENLEVING'

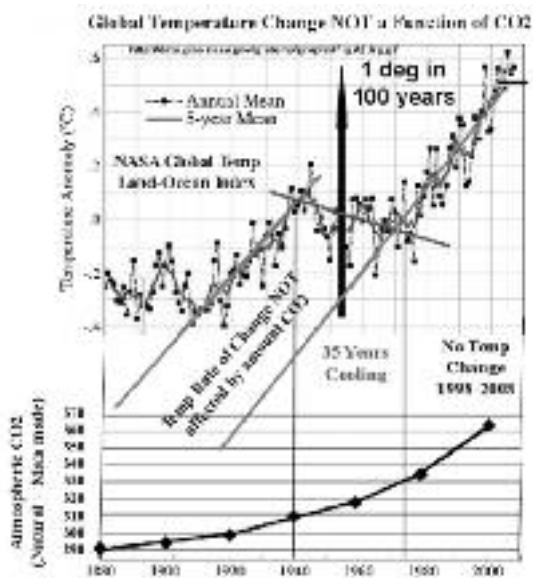
HANS LABOHM

In het artikel 'Waarom het individu centraal moet staan voor een duurzame samenleving' veronderstelt de auteur de juistheid van de menselijke broeikashypothese. In deze hypothese wordt mensen een substantiële invloed op de opwarming van de aarde toegedicht. Hans Labohm is het niet met deze veronderstelling eens en betoogt in zijn bijdrage dat de klimaathype onjuist is.

De menselijke broeikashypothese houdt in dat de mens een substantiële invloed heeft op de opwarming van de aarde. Of – om nauwkeuriger te zijn – het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van de Verenigde Naties (VN) stelt, dat sinds ongeveer 1950 meer dan de helft van de opwarming van de aarde die heeft plaatsgevonden, met een waarschijnlijkheid van meer dan 90 procent moet worden toegeschreven aan de invloed van de mens, doordat deze fossiele brandstoffen verstoekt die tot uitstoot van CO₂ leiden.

Wanneer men deze uitspraak even op zich laat inwerken, rijzen er vragen. De eerste vraag is: opwarming sinds 1950? Maar in 1950 koelde de aarde juist af! Pas omstreeks 1975 vond er weer opwarming plaats.

De tweede vraag is hoe het komt dat de temperaturen sinds 1998 weer zijn gedaald, terwijl de concentratie van CO₂ in de atmosfeer verder is gestegen. In bijgaande grafiek zijn temperatuurmetingen aan het aardoppervlak (Hadley) en die met behulp van satellieten (MSU) te zien. Ze vertonen een dalende tendens. Deze is door geen enkel klimaatmodel voorspeld. De opgaande curve is die van de CO₂-concentratie in de atmosfeer.

De derde vraag is waarop het IPCC zijn eerdergenoemde uitspraak baseert. Zijn er objectieve wetenschappelijke methoden op grond waarvan men die kan rechtvaardigen?

Wat de eerste twee vragen betreft tonen bovenstaande grafieken aan dat er geen correlatie is tussen temperatuur

en CO₂ – van welke oorsprong dan ook: menselijke of natuurlijke. Op grond daarvan mag men aannemen dat er evenmin een causale samenhang is. Wat de derde vraag betreft moet worden geconstateerd dat er geen zodanig objectieve methoden bestaan. Dat betekent dus dat de uitspraak van het IPCC is gebaseerd op 'expert judgement' (hetgeen het IPCC overigens niet aan de grote klok heeft gehangen).

Maar om wat voor experts gaat het eigenlijk. Wie maken deel uit van het IPCC? Is het IPCC wel ons blinde vertrouwen waard? Als 'expert reviewer' van dat Panel heb ik een kijkje achter de schermen gekregen. Daarbij heb ik vastgesteld dat het de klimaatalarmisten zijn die daar de dienst uitmaken. Alle afwijkende geluiden worden effectief gesmoord. Daarmee heeft het IPCC het pad van de wetenschap verlaten en is het het terrein van de pseudowetenschap en propaganda opgegaan.

Volgens Karl Popper is één contra-indicatie al voldoende om een hypothese te falsificeren. Wat de menselijke broeikashypothese betreft zijn er echter vele contra-indicaties, die allemaal in de 'peer-reviewed' literatuur zijn te vinden. Dat betekent dat deze overtuigend is weerlegd.

Hoe komt het dan toch dat we nog steeds geloven in een nakende klimaatcrisis? Deels kan dat worden verklaard doordat de politiek de facto een informatiemonopolie aan het IPCC heeft toegekend. Alternatieve opvattingen, ook al komen die van wetenschappers met veel betere en bredere kwalificaties dan de IPCC-klimatologen, worden stelselmatig genegeerd. Deels kan dat ook worden verklaard in de traagheid van de wetenschappelijke discussie. De aanhangers van de menselijke broeikashypothese verdedigen hun positie met hand en tand tegen de oprukkende klimaatsceptici. Zij worden door hen regelmatig tot (publieke) discussie uitgenodigd. Maar meestal weigeren ze te komen opdagen. Deels komt het verder omdat het gros van de media de opvattingen van het IPCC kritiekloos heeft verbreid en nog steeds verbreidt.

Elma Drayer schreef daarover onlangs in *Trouw* in een artikel getiteld, 'Het groene evangelie en zijn verbreiders': 'De aanhangers van het groene evangelie beleven deze dagen hun finest hour. Niet zo vreemd. De Club van Rome was in vergadering bijeen te Amsterdam, en in december begint de klimaattop te Kopenhagen. Genoeg reden om de omineuze boodschap nog eens in vele varianten te herhalen: de planeet gaat ten onder – tenzij wij ons bekeren. Opdat de

poolkappen niet verder smelten, de ozonlaag zich herstelt en de opwarming der aarde tot staan wordt gebracht.'

'Echt, ik zou mij gehoorzaam bekeren, als de wetenschap inderdaad kon aantonen dat de aarde door ons toedoen afstevent op de ondergang. Maar van die consensus is geen sprake. Een lobbyclubje 'klimaatsceptici' blijft zich koppig keren tegen de doemscenario's die de verantwoordelijkheid exclusief leggen bij de mens.'

'Gek genoeg kom je hen in de gewone media zelden tegen. Zij zoeken hun heil dan ook vooral op het wereldwijde web. De verder zo ruimdenkende Volkskrant heeft ze een paar jaar geleden zelfs uit de kolommen verbannen. Dat het klimaat verandert door 's mensenhand was volgens de chef wetenschapsredactie een feit, geen mening. Daar hoefde je dus niet meer over te debatteren. Leken zoals u en ik raken daar maar van in de war.'

Kortom, censuur! Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat misvattingen over het klimaat een hardnekkig bestaan leiden.

Overigens dat genoemde 'lobbyclubje' klimaatsceptici telt meer dan 30.000 bona fide wetenschappers, die zich in het zogenoemde 'Petition Project' hebben gedistantieerd van de menselijke broeikashypothese en het klimaatbeleid dat daarop is gebaseerd (<http://www.petitionproject.org/>).

Wat zal de toekomst ons brengen? Opnieuw opwarming? Of verdere afkoeling? De aanhangers van de menselijke broeikashypothese verwachten opnieuw opwarming, maar sommigen van hen zijn van mening dat dat nog wel tien jaar of meer kan duren. Vele astrofysici en geologen daarentegen verwachten voor de komende decennia verdere afkoeling (in hun jargon: een nieuw Maunder Minimum). Wie krijgt er gelijk? Dat is onzeker. Maar de wetenschap is duidelijk verdeeld. Tegen deze achtergrond is het wel heel erg irrationeel om te denken dat de mens beschikt over een thermostaat, waarmee hij de temperatuur van de aarde een graadje hoger of lager kan zetten – zulks nog afgezien van het feit dat zelfs volgens de modellen van de klimaatalarmisten de voorstellen die in Kopenhagen ter tafel liggen geen meetbaar effect zullen hebben op de temperatuur. Maar dat is een van hun best bewaarde geheimen.

Drs. H.H.J. Labohm is econoom en onafhankelijk publicist. Hij is tevens lid van de redactie van Liberaal Reveil.

OP ZOEK NAAR HET DENKEN VAN KARL POPPER IN DE NEDERLANDSE SOCIALE ZEKERHEID

ROB KUPPENS

De controles in het huidige stelsel van sociale zekerheid in Nederland zijn zodanig ingericht dat burgers die te goeder trouw handelen onnodig worden gepakt, terwijl de echte fraudeurs steeds weer met (grote) overtredingen weten weg te komen. De auteur betoogt in het hiernavolgende artikel dat het ambtelijk apparaat ten behoeve van de sociale zekerheid veel efficiënter zou kunnen. Te vaak wordt mensen nu de prikkel ontnomen om aan het werk te gaan, bijvoorbeeld omdat ze langdurig onderaan een lange wachtlijst voor een re-integratietraject bungelen, terwijl ambtenaren zich vooral bezig houden met het uitvoeren van controles op allerlei kleine regeltjes. Individuen moeten de ruimte krijgen hun kansen te grijpen, ook als zij tijdelijk een beroep moeten doen op de sociale zekerheid.

Sinds enige maanden werk ik via een adviesbureau als young professional in het veld van de sociale zekerheid. Om deze werkervaring in een breder kader te duiden, laat ik mij graag inspireren door Karl Popper (1902-1994) en diens liberalisme in *The open society and its enemies* (1945). Als scherpzinnig intellectueel zag hij de gevaren van het nationaal-socialisme en waarschuwt hij ons voor de gevaarlijke gevolgen van een totalitair politiek systeem.

Naast het bekende pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting en kritisch denken, bevat Poppers betoog ook een andere boodschap die mij, althans in het licht van mijn werk, minstens evenzeer aanspreekt. Die boodschap is dan misschien niet naar de let-

ter, maar wel naar de geest van Poppers werk begrepen. Wat ik bedoel is dat Poppers open samenleving bij mij sterke associaties oproept met een kansen-samenleving. Popper weet immers als geen ander duidelijk te maken dat een samenleving bestaat uit individuen. Elke democratie vindt zijn oorsprong in de aanname dat alle mensen als individuen gelijk aan elkaar zijn, gelijke rechten hebben. Wil een democratie volwaardig zijn, dan dient dit individu alle ruimte te krijgen. Dat is precies wat ik versta onder een kansen-samenleving; een maatschappij waarin elk individu evenveel kansen tot succes of falen zijn gegund.

DE GOEDBEDOELENDE BURGER WORDT GEPAKT

Het type overheid dat bij zo'n samenleving past, is – in lijn met Popper – niet de bemoeizuchtige overheid van de socialistische eenheidsutopie. Het is wel een overheid die randvoorwaarden schept voor het individu, zoals het aanbieden van toegankelijk kwalitatief onderwijs en het creëren van een open arbeidsmarkt waar voor iedereen kansen liggen.

goedbedoelende burgers
worden gepakt
voor kleine overtredingen
terwijl de grote jongens
veelal
vrijuit gaan

De positie die onze overheid in de sociale zekerheid inneemt, beperkt zich zeker niet slechts tot die ondersteunende rol. Er wordt niet in kansen en mogelijkheden gedacht, maar de overheid verstopt zich achter de bureaucratie die door haarzelf in het leven geroepen is. Om een voorbeeld te geven: in theorie zou

een uitkering tijdelijk moeten zijn, maar zelfs al de op het eerste gezicht onschuldige overheids campagne die mensen met een uitkering er op attendeert hun vakantie door te geven, toont dat de werkelijkheid weerbarstiger is.

Want dit is meer dan betutteling. Hiermee wordt (onbewust) uitgesproken dat (te) veel mensen structureel van een uitkering leven. Indien een uitkering werkelijk als een overbruggingsperiode tussen twee banen functioneert, dan mag je verwachten dat mensen in zo'n periode druk bezig zijn met solliciteren en dus wel wat anders aan hun hoofd hebben dan vakantie vieren. En – in alle realiteit gesproken – voor diegenen die wél structureel van een (bijstands)uitkering leven, is er geen geld voor langdurige vakanties. Dus waarom zoveel geld besteden aan de uitvoering van en controle op vakantiemeldingen?

Dit soort onlogisch beleid heeft alles te maken met Nederlands denken dat is gericht op het bewaken van de vrede in de polder. Enerzijds willen we genereus en 'sociaal' zijn, anderzijds houden we graag de schijn op dat streng wordt toegezien op misbruik. Het probleem is echter – en ik ben niet in de veronderstelling dat ik de eerste zou zijn die dit zegt – dat de échte misbruikers niet worden gepakt. Fraudeurs weten hoe de vork in de steel zit, die geven niet van tevoren aan dat ze op vakantie gaan – en toon als ambtenaar van achter een bureau dan maar eens aan dat ze op vakantie waren op het moment dat jij hen niet bereiken kon.

Wie daarentegen wel 'gepakt' worden zijn over het algemeen de goedbedoelende burgers; burgers die te laat zijn met het doorgeven van de gestegen inkomsten van een inwonend kind, waardoor de bijstandsnorm net wat lager uitviel. Of burgers die niet in de gaten hebben dat wat als een heffingskorting van de belastingdienst ontvangen wordt, op de bijstandsuitkering in mindering moet worden gebracht. Vanuit het gezichtsveld van de uitkeringsgerechtigde is het vaak ook wel te begrijpen: waarom geeft de ene overheidsinstantie iets wat de andere vervolgens weer terugneemt? En hoe zinvol is het om mensen voor te rekenen hoeveel de kinderen mogen bijverdienen als het contact met de kinderen meer dan eens niet goed is?

WERK GAAT BOVEN INKOMEN

Natuurlijk, het is niet meer dan terecht dat overheden toezien op de naar de persoonlijke (gezins)situatie

een overheid die
zich schijnbaar vriendelijk
en sociaal opstelt ontlokt
eerder demotivatie dan
dat ze mensen
enthousiasmeert voor
herintreding
op de
arbeidsmarkt

genormeerde normen van de (bijstands)uitkering. Maar het is wel zo dat men vaak verhoudingsgewijs te veel aandacht heeft voor de makkelijke slachtoffers. Wat je ziet is dat de goedbedoelende burgers worden gepakt voor kleine overtredingen (het wel doorgeven van een vakan-

tie, maar per ongeluk twee dagen te laat terugmelden) en dat de grote jongens vrijuit gaan. Dit wekt ergernis op richting diezelfde overheid, wat niet bijdraagt tot een succesvol re-integratietraject waarvan het welslagen in hoge mate afhangt van wederzijds vertrouwen. En in het algemeen gezegd zullen zelfs diegenen die aan de controle op de rechtmatigheid topprioriteit willen geven, moeten erkennen dat er voor een overheid veel méér uitkeringsgeld te besparen

is door een goede re-integratiebemiddeling. Niet voor niets luidt het adagium in de bijstand: 'werk boven inkomen'. Zeker met het oog op de financiële situatie van de gemeentes, zou het verstandig zijn om hier heldere keuzes in te maken.

Maar wat er gebeurt, is dat mensen juist wat die re-integratie betreft op een wachtlijst komen, of op grond van zogenaamde 'persoonlijke omstandigheden' ontheffing krijgen van de sollicitatieplicht. Dat heet dan 'sociaal' te zijn, maar mensen verliezen wel de motivatie om zelf te gaan zoeken als het de overheid is die voor hen bepaalt dat ze beter even rust kunnen nemen. Anders gezegd, een overheid die zich schijnbaar vriendelijk en sociaal opstelt, ontlokt eerder demotivatie dan dat ze mensen enthousiast weet te weten maken voor herintreding op de arbeidsmarkt. Waardoor dan vervolgens weer beleidsmakers nodig zijn die vaststellen wie dan recht heeft op een beetje meer of minder uitkering, wat dan weer gecontroleerd moet worden.

Het ambtelijk apparaat kan al met al veel efficiënter worden ingezet. Men moet, om terug te komen op de uitkeringsfraudeurs, niet de kop in het zand steken voor de grootste misbruikers. Er moet meer geld worden vrijgemaakt voor wijkagenten die zeer nauwlettend een oogje in het zeil houden, voor handhavingambtenaren en vooral sociale rechercheurs met ruime opsporing- en strafrechtelijke mogelijkheden, voor een keiharde aanpak

in 'no go areas', et cetera. Alleen dan wordt het échte misbruik bestreden, in plaats van dat onder het mom van controle alleen gemakkelijk slachtoffers worden gepakt. Dit geld is er als gemeentes hun re-integratietaak veel serieuzer oppakken; waardoor juist die meewerkende burger veel sneller een nieuwe baan gevonden heeft, minder lang een uitkering nodig heeft en dus ook geen 'steuntrekker' wordt.

NAAR EEN MODERNE ARBEIDSMARKT

Ervan uitgaande dat uitkeringen bedoeld zijn als tijdelijke ruggensteun en dat het beleid van de overheid daarnaar wordt opgezet, moet er echter wel een arbeidsmarkt zijn die flexibel is en kansen geeft. Anders zijn er te weinig mogelijkheden om die nieuwe baan snel te vinden. In de Nederlandse economie is dit nog te weinig het geval, zeker voor diegenen die met net wat minder dan gemiddelde capaciteiten zijn toegerust.

Nog steeds is ons ontslagrecht niet versoepeld en wordt een minimumloon wettelijk verplicht gesteld. Dat laatste doet werkgevers ten eerste, en begrijpelijk, uitkijken naar productie-mogelijkheden elders in de wereld. Ten tweede drukt dat minimumloon anderen, die net wat meer pech hadden, de rest van hun leven in de bijstandsuitkering. En in die uitkering wordt juist deze groep (voor wie de thuisadministratie toch al vaak lastig is) het hardst getroffen door een overheid die zich drukker maakt om de controle op de uitkering dan om behoud van werkgelegenheid op de lange termijn.

LEVENSLANG IN DE BIJSTAND IS NIET SOCIAAL

Er kan dus terecht worden gezegd dat een collectief schuldgevoel, door links natuurlijk solidariteit genoemd, wordt afgekocht door grote groepen dan maar in de bijstand, WIA (WAO) of Wajong op te nemen. Daarbij wordt vervolgens dan, nogmaals, nog te vaak de burger zonder kwade intenties te gemakkelijk tot object van controle gemaakt. De grote jongens krijgen zo vrij spel, de meest kwetsbaren worden met bureaucratische regelgeving opgezaagd. Als de overheid echter werk gaat maken van 'werk boven inkomen', dan hoeft er wat betreft de uitkeringscontrole ook niet langer de schone schijn te worden opgehouden.

Dus in plaats van zich terug te trekken achter regelgeving, dient de overheid haar gezicht juist te laten zien. Een dergelijke verandering van aanpak in de sociale zekerheid is echter gedoemd te mislukken wanneer dit niet gepaard gaat met een moderne arbeidsmarkt. Alleen door die combinatie kan uitstroom vanuit de uitkeringssituatie sneller en kan er veel sociale ellende worden bespaard – juist door de kwetsbaarste mensen niet hun leven lang in een uitkering op te sluiten, maar volop de kans te geven van mee te delen in onze welvaart.

Dat is wat mij aantrok in Poppers betoog, waaruit – op z'n minst in het Europese model van de maakbaarheid – voor de overheid een rol is af te leiden door de randvoorwaarden voor de open samenleving te creëren.

Drs. R. Kuppens is historicus en momenteel werkzaam als Young professional bij een adviesbureau. Daarnaast is hij lid van het campagneteam van de VVD in Nijmegen.

INDIVIDUEEL SPAARSTELTEN VOOR WERKLOOSHEIDSRISICO'S VERGROOT FLEXIBILITEIT EN CREATIVITEIT

FUNDAMENTELE HERZIENING SOCIALE ZEKERHEID
PAST IN HERVORMINGSAGENDA VAN BALIEGROEP

NAHIED REZWANI

De Baliegroep – een onafhankelijke denktank van personen uit de wereld van werkgevers en werknemers en de publieke sector – publiceerde onlangs een hervormingsagenda voor de arbeidsmarkt en de arbeidsverhoudingen.¹ Hierin constateren zij onder meer dat er onvoldoende bescherming uitgaat van onze huidige sociale stelsel. De meer dan één miljoen zelfstandigen verblijven qua sociale bescherming in een niemandsland, aldus Alexander Rinnooy-Kan en consorten. Een vast contract biedt ook geen werkzekerheid meer.

Ik ben het met deze observaties van harte eens. Het gebrek aan bescherming is een groot probleem, want een redelijk niveau van sociale zekerheid is een wezenlijk kenmerk van onze beschaving. Door de huidige differentiatie in arbeidsrelaties (flexwerkers, ZZP-ers, tijdelijke contracten, etc.) en de toenemende individualisering en flexibilisering op de arbeidsmarkt dreigen grote groepen buiten de werkingssfeer van de sociale zekerheid te vallen. Het is daarom tijd om ons systeem fundamenteel te herzien.

Maar dat is niet het enige probleem op het gebied van sociale zekerheid. De bestaande arrangementen bieden onvoldoende bescherming, maar zij stimuleren ook onvoldoende creativiteit en ondernemerschap, en het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Want eigen verantwoordelijkheid en individuele vrijheid is naast solidariteit ook een leidend beginsel van de beschafde moderne maatschappij. Hoe kunnen we deze twee uitgangspunten, een redelijk niveau van bescherming en het nemen van eigen verantwoordelijkheid, combineren? Mijn antwoord is: door het vervangen van de huidige WW als collectieve verzekering door een stelsel waarbij iedereen verplicht op individueel niveau spaart voor het opvangen van de werkloosheidsrisico's. Ik heb zo'n systeem al in 2006 beschreven in mijn proefschrift *Een verplicht spaarsysteem voor het Werkloosheidsrisico*.²

Hoe werkt dat? Aan iedere werkende, ook als het een flexwerker (bijvoorbeeld uitzend- of oproepkracht) of zelfstandige (ZZP-er) is, wordt bij de eerste baan of bij vestiging als zelfstandige een spaarrekening toegewezen. Deze spaarrekening houdt hij of zij, ook bij verandering van baan en als iemand van werknemer zelfstandige wordt of omgekeerd. In geval van loondienst zijn werknemer en werkgever verplicht om een spaarinleg (een percentage van het brutoloon) op de spaarrekening van de werknemer storten. In geval van zelfstandigheid kan het gaan om een percentage van de omzet, waarvan een deel zou kunnen worden doorberekend aan de opdrachtgever. De werkloosheidsregelingen wat betreft aanspraken en uitkeringshoogte blijven in grote lijnen ongewijzigd. Een gedeelte van de spaarinleg wordt gebruikt om een solidariteitsfonds te vormen. Met deze solidariteitspremie worden de eerste zes maanden van de WW-uitkering gefinancierd voor werknemers die wel voldoen aan de uitkeringsvoorwaarden maar een te laag saldo op hun spaarrekening hebben. De overheid houdt toezicht op het beheer van de individuele spaarfondsen en op het solidariteitsfonds.

In het spaarsysteem neemt ieder de eigen verantwoordelijkheid. Men doet zijn best om werkloosheid te voorkomen en zodra werkloosheid dreigt gaat men actief op zoek naar een andere baan. In de werkloosheidsperiode kan men kiezen om een beroep te doen op het spaarsaldo of om de werkloosheidsperiode anders te overbruggen, bijvoorbeeld door een tijdelijke baan onder zijn of haar niveau. Men kan het spaarsaldo ook behouden voor vervroegde pensionering of als aanvulling op het pensioen, of als investering in eigen ontwikkeling. Het systeem biedt dus ruimte voor individuele keuzes. Een individu heeft recht op een WW-uitkering op basis van de spaarpremie die hij of zij heeft betaald. Het spaarsysteem is sociaal rechtvaardig. Het individu spaart aan de ene kant voor een mogelijk eigen werkloosheidsperiode en betaalt aan de andere kant tot op bepaalde hoogte mee aan de uitkering van degenen die (nog) niet genoeg gespaard hebben (solidariteit).

De Baliegroep wil dat er voor alle werkenden een inkomensverzekering komt op een goed niveau, en dat alle werkenden, werknemers, freelancers en zelfstandigen, hier-

aan meebetalen. Rechten moeten worden opgebouwd op individueel niveau zodat er meer flexibiliteit mogelijk wordt op de arbeidsmarkt en mensen hun rechten behouden bij overstap naar een andere baan, een andere sector of een ander soort arbeidsrelatie (zelfstandigheid). Het spaarsysteem kan bovendien eenvoudig worden gekoppeld aan levensloopregelingen, aanvullend pensioen en eventueel aanvullende AOV, maar ook aan een persoonlijk investerings- en ontwikkelingsplan. Op die manier geeft de overheid de vrijheid aan de inwoners terug. Daardoor neemt de flexibiliteit, creativiteit en de ondernemingszin toe.

Dr. N. Rezvani is econoom en in 2006 aan de Universiteit Leiden gepromoveerd op Een spaarsysteem voor het werkloosheidsrisico.

NOTEN:

- 1 Leni Beukema e.a., 'Tijd voor nieuw sociaal contract', *De Volkskrant*, 11 november 2009. http://extra.volkskrant.nl/opinie/artikel/show/id/4523/Tijd_voor_nieuw_sociaal_contract.
- 2 Zie: www.nahiedrezvani.nl.

EDZO TOXOPEUS: EEN LIBERAL MET EEN CHRISTELIJKE ACHTERGROND

HANS VAN DEN BRANDHOF

In *Liberaal Reveil* van september 2009 is met twee necrologieën aandacht besteed aan de levensloop van Edzo Toxopeus, die op 23 augustus 2009 is overleden. Hierin is melding gemaakt van zijn huwelijk met Atie Ufkes, die hem bij de vervulling van zijn taken altijd krachtig heeft gesteund. Uit de laatste jaren van zijn leven kan nog een feit worden vermeld dat eveneens wijst op de hechte band van Edzo Toxopeus en Atie Ufkes.

Edzo Toxopeus was geboren als zoon van een Lutherse predikant. Of en zo ja in hoeverre hij activiteiten in de Lutherse kerk heeft ontplooid, wordt in de necrologieën niet duidelijk gemaakt. Toen hij zich uit het openbare leven had teruggetrokken en zich in Zoeterwoude had gevestigd, heeft hij een opmerkelijke stap gezet. In de tweede helft van de jaren negentig is hij toegetreden tot de Doopsgezinde Gemeente in Leiden. Hij is daar (na zijn kinderdoop) opnieuw gedoopt door ds. J. Brüsewitz. Zijn vrouw Atie was

sinds lang Doopsgezind en is een aantal jaren voorzitter geweest van de kerkenraad van de Doopsgezinde Gemeente Leiden. Dat Edzo bij zijn besluit om zich hierbij aan te sluiten door Atie is beïnvloed, is aan geen twijfel onderhevig.

Het belang van de stap dient men niet te onderschatten. De Doopsgezinde overtuiging is wel aangeduid als een levensrichting, gebaseerd op het beginsel van autonomie van religieuze persoonlijkheid. Doopsgezinden kenmerken zich door eenvoud, soberheid en bescheidenheid. Daarnaast is de volwassenendoop essentieel; deze wordt beschouwd als uitvloeisel van de zelfstandige bestudering van de Bijbel. De doop markeert de grens tussen twee levensperiodes en is een aanduiding dat men zich het geloof in God heeft eigen gemaakt (verg. Marcus 16.16). Curieus is het dat de herkomst van de doperse beweging in de 16e eeuw in Lutherse kring moet worden gezocht. Een collega van Luther in Wittenberg, Andreas Karlstadt, heeft als één der eersten gepleit voor invoering van de gelovigendoop.

Dat Toxopeus zich aangetrokken heeft gevoeld tot de Doopsgezinde Broederschap kan wellicht mede worden toegeschreven aan het feit dat Doopsgezinden voorstander zijn van een strikte scheiding van kerk en staat. In vroeger tijden hebben Doopsgezinden het vervullen van overheidsambten afgewezen, maar dit is na de Franse tijd veranderd. In het verleden hebben verschillende Doopsgezinden, zoals de liberaal S. van Houten (minister van Binnenlandse Zaken van 1894-1897), het D'66 lid D.K.J. Tommel (staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu van 1994-1998) en – meer recent – het VVD-lid A. Jorritsma (minister van Verkeer en Waterstaat van 1994-1998 en minister van Economische Zaken van 1998-2002) belangrijke bestuursfuncties bekleed. Religie behoort, zoals Patrick van Schie in *Liberaal Reveil* van september 2009 betoogde, tot de private sfeer en men doet er in de liberale visie goed aan zich hierdoor niet te laten leiden bij het bedrijven van politiek, maar anderzijds hoeft het ook geen belemmering te zijn om geloof (soms) als uitgangspunt te nemen bij het nemen van politieke beslissingen. In deze visie zal Edzo Toxopeus zich hebben kunnen vinden.

Mr. J.C.E. van den Brandhof heeft zich vele jaren bezig gehouden met internationale samenwerking op het gebied van defensieonderzoek. Daarnaast heeft hij aan verschillende wetenschappelijke publicaties meegewerkt.

H A L B E Z I J L S T R A

Het huidige kabinet heeft steeds opnieuw de neiging het oplossen van problemen door te schuiven naar de toekomst. Grote problemen worden 'opgelost' door eerst maar eens een commissie aan het werk te zetten die een en ander moet gaan onderzoeken. Ook ten aanzien van de benodigde bezuinigingen durft het kabinet niet door te pakken, met name als het linkse heilige huisjes betreft. Deze zullen ook in de toekomst ongetwijfeld overeind blijven staan. Het meest heilige huisje lijkt op dit moment de windenergie. U weet wel die prachtige moderne horizonverrijkers. Die betaalbare en rendabele bron van groene energie. Die geruisloze en veilige draaipalen. Onze redding van de gewisse CO₂-verstikking. Daar mag natuurlijk nooit op bezuinigd worden! Sterker nog, daar trekt het kabinet nog maar eens fors wat extra geld voor uit. Maar ik vind dat dit de eerste post is waar het kabinet op moet bezuinigen. Wat zeg ik, bezuinigen? Compleet schrappen!

Een windmolen is een duur object. Niet alleen zijn de productiekosten op zich hoog, het levert ook veel te weinig elektriciteitsrendement op om de productie- en onderhoudskosten te kunnen rechtvaardigen. Het is om deze reden dat geen enkel energiebedrijf ooit in haar bestaan met enkel eigen middelen windmolens plaatst, met het doel om daarmee winst te maken. Dit is namelijk onmogelijk. Hoe kan het dan dat het land (en binnenkort ook de zee) er vol mee staat, zult u vragen? Welnu, dat kan, omdat ú dat betaalt. Uw belastingcenten gaan in exponentieel toenemende mate op aan het onderhouden van bedrijven die met grote subsidiestromen toch in staat zijn winst te maken met windmolens. Hebben we het hier over honderden miljoenen? Nee. Miljarden dan? Bijna. Tientallen miljarden! Juist. Tussen de vijftientwintig en veertig miljard in de komende twintig jaar.

Overigens is geld niet de enige manier waarop de overheid windmolens subsidieert. Ook in regelgeving kunnen we spreken van subsidie. Voor het bouwen van een windmolen

is deze namelijk dusdanig soepel, dat je de vergunning bijna in de schoot geworpen krijgt. Dat windmolens veel geluids-overlast opleveren; dat er af en toe een afgebroken wiek op de weg belandt (gelukkig in Nederland nog nooit met ernstige gevolgen); dat de apparaten de horizon vervuilen; dat wordt vakkundig in de windmolendoofpot gestopt.

Maar zijn windmolens dan niet nodig om ons te hoeden voor klimaatproblemen? Levert het dan geen energie op, waar wij best iets meer voor kunnen betalen omdat het groen is? Nee. Allereerst draaien windmolens op wind, logisch dan ook dat zij niet draaien als er geen wind is. Maar ook als de windgoden slapen willen wij graag energie hebben. Dus bouwen we extra traditionele centrales om de wind- en dus elektriciteitsstille op te vangen. Kost vreselijk veel geld. Maar het belangrijkste van alles is dat de gigantische stromen geld die niet-aflatend richting de windmolens vloeien ten koste gaan van onderzoek naar werkelijk duurzame energiebronnen. En zo komen we gelijk bij onze laatste vraag.

Is de VVD dan tegen groene stroom? Absoluut niet! Wij zijn zelfs groot voorstander van duurzaam. Het heeft namelijk niet alleen de belofte van goedkopere energie in zich, maar ook van leveringszekerheid, van onafhankelijkheid van olie- en gaslanden. Maar dat is nooit te bereiken met windenergie. Hiervoor zijn nieuwe, nog niet ontdekte of uitontwikkelde vormen van energieopwekking noodzakelijk. Innovatie dus.

Houdt u voet bij stuk en wilt u toch een windmolen bouwen? Ga uw gang! Maar zorg er dan wel voor dat het Nederlandse volk daar niet voor hoeft te betalen. Zorg er dan voor dat u dit zelf kunt betalen. Dan kan het Nederlandse volk haar geld weer steken in waar het zo vreselijk hard nodig is; de economie, onderwijs, veiligheid, zorg en onderzoek naar vormen van energie die wél iets bijdragen aan onze milieu- en energieproblemen.

Drs. H. Zijlstra is namens de VVD lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij is onder meer woordvoerder op het gebied van energiebeleid.

EEN LIBERALE CHRISTELIJKE PARTIJ?

PATRICK VAN SCHIE

Naar aanleiding van:

Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, Amsterdam, 2008

De bijeenkomst vorig najaar verliep al net zo bescheiden als het bestaan van de partij die werd herdacht. Oude getrouwen stonden een jaar geleden stil bij de oprichting een eeuw eerder van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Zouden de protestantse broeders van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) een dergelijke herdenking op touw hebben gezet, dan was deze ongetwijfeld met veel bombarie verlopen. De anti-revolutionairen hebben immers altijd wel geweten hoe zij aandacht dienden te trekken. Zo'n geldingsdrang hebben de christelijk-historischen nooit bezeten; zij zouden dat ook ordinair hebben geoordeeld.

Bijna dertig jaar nadat de ARP, de CHU en de Katholieke Volkspartij (KVP) in het Christen-Democratisch Appèl (CDA) opgingen (in 1980), zijn de politici uit de anti-revolutionaire en katholieke tradities nog altijd eenvoudiger te ontwaren dan die uit de christelijk-historische traditie. Jan-Peter Balkenende en Piet-Hein Donner zijn bijvoorbeeld typische anti-revolutionairen, terwijl bij Maxime Verhagen, Maria van der Hoeven en Ernst Hirsch Ballin meteen duidelijk is dat zij van katholieke huize zijn. Maar wie komen er eigenlijk uit de christelijk-historische hoek? Het Tweede Kamerlid Sybrand van Haersma Buma stamt uit die traditie, evenals de oud-ministers Cees Veerman en Wim Deetman. Maar het straalt niet van ze af en zij lopen er niet mee te koop. En, misschien wel veelbetekenend: geen van de CDA-leiders was afkomstig uit de CHU. De score tot op heden is: drie katholieken, drie anti-revolutionairen en nul christelijk-historischen.¹

Met de geschiedschrijving is het al niet veel anders gesteld. De geschiedenis van de ARP is uit en te na geboekstaafd. Vergeleken daarmee is de aandacht van historici voor de KVP en haar voorloper de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), toch de grootste partij(en) van het drielal, opmerkelijk mager. Maar de CHU was historiografisch nog slechter bedeed. Die partij moest het lange tijd doen met een oudere biografie over haar eerste leider De Savornin Lohman en een dissertatie uit 1988 over haar ideologische ontwikkeling, twee jaar geleden aangevuld met een biografie over een als gevolg van zijn optreden in de Tweede Wereldoorlog omstreden voorman, De Geer.² Pas bij de herdenkingsbijeenkomst van vorig jaar is een eerste volwaardige partijgeschiedenis verschenen, geschreven door de journalist Marcel ten Hooven (hoofdredacteur van *Christen-democratische Verkenningen*, een zusterblad van *Liberaal Reveil*) en de historicus Ron de Jong.

De opzet van dit boek is ongewoon. De auteurs hebben hun taken zo verdeeld dat zij eigenlijk elk hun eigen geschiedenis van de CHU hebben geschreven. Ten Hooven geeft in ongeveer honderd pagina's een sfeertekening aan de hand van interviews met oud-CHU-politici en enkele (al dan niet wetenschappelijke) waarnemers, De Jong biedt in ruim tweehonderd pagina's een meer traditionele partijgeschiedenis op basis van beschikbare archieven, kranten, tijdschriften en boeken. Het resultaat is zeer de moeite waard³, ook al omdat het sfeerbeeld uit het eerste deel in het tweede deel nogal eens van een onderbouwing blijkt te kunnen worden voorzien.

MEER GEZELLIGHEIDSVERENIGING
DAN PROFESSIONELE PARTIJ

De overheersende invloed van de ARP op de (protestantse) confessionelen laat zich ook in dit boek helaas

niet helemaal wegpoetsen. Geregeld maken de geïnterviewden in het eerste deel en de geschiedschrijver in het tweede deel een vergelijking tussen de CHU en de ARP. Zulke vergelijkingen tref je in de talloze ARP-boeken niet aan. Misschien zijn de vaak anti-revolutionaire geschiedschrijvers van hun eigen partij zelfbewuster of spreiden zij juist om minderwaardigheidsgevoelens te camoufleren meer branie ten toon? Misschien hebben christelijk-historischen het niet nodig hun invloed te etaleren of verraadt hun ingetogenheid meer innerlijke beschaving? Misschien geeft het verschil ook aan dat anti-revolutionairen meer met zichzelf bezig waren, terwijl christelijk-historischen de wereld met een meer open houding tegemoet traden.

Ook in sfeer en organisatie was het contrast tussen CHU en ARP groot. De ARP was een strak gedisciplineerde partij, met een verafgoede leider die niet gesteld was op tegenspraak. Antirevolutionairen waren (en zijn) gedreven types, die ergens voor staan en dat willen (doen) weten ook. De CHU was meer een gezelligheidsvereniging dan een echte partij, waarin het hebben van eigen (afwijkende) opvattingen niet alleen meer werd getolereerd maar zelfs werd verwacht. Christelijk-historischen hadden een meer relativiserende inslag en kozen overwegend een daarbij passende gematigde politieke opstelling.

Die meestal – op de uitzondering kom ik dadelijk terug – gematigde houding kon verkeren in vaagheid. Vooral vanaf de jaren vijftig (van de twintigste eeuw) was het profiel

van de CHU vaag, zo ook haar programma's. Nu waren die laatste altijd al vrij vaag gehouden, maar tot de jaren vijftig stonden de beginselen borg voor aantrekkingskracht op de kiezers terwijl de binding tussen kiezers en CHU steeds minder vanzelfsprekend zou worden (zeker vanaf de jaren zestig). CHU-leider Tilanus trachtte eind jaren vijftig van de nood een deugd te maken door te stellen dat zijn partij tot taak had een 'synthese' tot stand te brengen tussen het liberalisme en het socialisme. Maar de kiezers zagen toen reeds vooral een partij die een 'slappe houding' ten toon spreidde, een oordeel dat op den duur wel electoraal riskant móest worden.

De gezelligheid die alom zo werd gewaardeerd – menig CHU-man denkt met weemoed aan de 'vrienden-

kring' die de oude partij zou hebben gevormd – was al voor de Tweede Wereldoorlog en meer nog daarna versterkt door het amusementsgehalte van de vergaderingen te verhogen, met gezamenlijke fietstochten, toneelspel of filmvoorstellingen (vaak over het Oranjestad). Pogingen in de jaren zestig om in antwoord op de inzetende electorale afkalving een meer professionele partij te worden, en zulk vermaak uit te bannen, zouden averechts uitpakken: nieuwe leden werden op die manier niet getrokken terwijl de vaste achterban de bijeenkomsten niet langer gezellig vond en dus van de partij vreemd raakte.

DISSIDENTIE EN DISCIPLINERING

Bij de oprichting in 1908 was de CHU een fusiepartij van (oorspronkelijk) drie bestanddelen, waarvan de oudste en grootste een afsplitsing was van de ARP: de vrije anti-revolutionairen onder leiding van De Savornin Lohman. Deze groep had een grote afkeer van centraal leiderschap dat geen tegenspraak duldde. Deels hield die afkeer verband met het vasthouden aan de oude taakopvatting van een volksvertegenwoordiger: iemand die in volstrekte onafhankelijkheid zijn oordeel vormt en daarbij niet gebonden is aan instructies van een partij(leider)

of de noodzaak aan een partijorgaan verantwoording af te leggen; verantwoording dient in deze taakopvatting uitsluitend aan de kiezers te worden afgelegd. Deels was die afkeer gevoed door ervaringen met Kuiper en zijn ARP. Lohman zelf had niet

alleen in zijn rol als aanvoerder van de anti-revolutionaire Kamerclub veel bemoeizucht van partijvoorzitter Kuiper moeten verduren maar was als hoogleraar aan de Vrije Universiteit ook ontslagen omdat hij het gewaagd had in zijn colleges van de doctrines van Kuiper af te wijken.

Anders dan met name de ARP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP; de voorloper van de PvdA), trad de CHU in het parlement niet als een gesloten formatie op. Bij de CHU was het volstrekt niet vreemd om tijdens de bespreking van enig onderwerp meer woordvoerders te zien optreden die verschillende geluiden lieten horen. Ja, het kwam ook geregeld voor, zelfs in politiek geladen kwesties, dat sommige Kamerle-

‘CHU: meer een
gezelligheidsvereniging
dan
een echte partij’

den voor en andere tegen een motie of wetsvoorstel stemden. De kiezers op de CHU raakten hiervan allerm minst van de wijs. Zij waardeerden het dat hun volksvertegenwoordigers zich in ieder geval door oprechtheid kenmerkten, en zich niet zoals bij andere partijen – en tegenwoordig bijna algemeen – als ‘stemvee’ lieten behandelen.⁴

De door Ten Hooven geïnterviewde oud-politici gaan nog steeds prat op deze christelijk-historische onafhankelijkheidszin. Maar uit het verhaal van De Jong blijkt dat in de CHU toch meer discipline heerste dan zeker bij de oprichting voor wenselijk was gehouden. Al gauw bleken de verplichtingen jegens de coalitiepartners – vooral jegens de ARP – te botsen met de wens van bij de CHU aangesloten kiesverenigingen om eigen kandidaten te stellen. Nederland kende tot 1918 voor de Tweede Kamerverkiezingen een districtenstelsel en omdat ARP, CHU en RKSP tussen 1908 en 1913 steunpilaren waren van het confessionele kabinet-Heemskerk, wilde het hoofdbestuur niet dat eigen kandidaten werden gesteld in kiesdistricten die in handen waren van de ARP. De christelijk-historische kiesverenigingen in Ede (1909) en Ommen (1912, in een tussentijdse verkiezing) trokken zich hiervan niets aan en kwamen met eigen kandidaten die werden gekozen maar door het hoofdbestuur niet als CHU’ers werden erkend. Zij namen hun Kamerzetel in als ‘onafhankelijk christelijk-historisch’ volksvertegenwoordiger, een uitdrukking die eigenlijk een pleonasme had behoren te zijn.

In de aanloop naar de algemene Tweede Kamerverkiezingen van 1913 ging de partijtop zelfs tot manipulatie en intimidatie over om het bondgenootschap met ARP en RKSP niet in gevaar te brengen. Een uitspraak van de algemene vergadering in 1912 om eerst een volgende algemene vergadering zich te laten uitspreken over de wenselijkheid om de coalitie voort te zetten alvorens onderhandelingen met ARP en RKSP aan te gaan, werd door het hoofdbestuur botweg geschonden. Nadat met de coalitiepartners een akkoord over de verdeling van de districten was gesloten, oefende Lohman – vergeefs – druk uit op het ‘onafhankelijk christelijk-historisch’ Kamerlid uit Ommen om van een nieuwe kandidatuur af te zien. Dit Kamerlid werd herkozen; in Ede gebeurde hetzelfde. De christelijk-historische kiesverenigingen die steun hadden verleend aan de ‘onafhankelijke christelijk-historische’ kandidaten in Ede en Hilversum (waar deze

kandidaat de strijd verloor) werden door het hoofdbestuur van de CHU geroyeerd.

De geschiedenis van de CHU laat meer voorbeelden van strakker wordende discipline en het niet dulden van werkelijk dissidente geluiden zien. Zo kwam de CHU in het interbellum met een centrale kandidatenlijst voor het hele land in plaats van verschillende lijsten voor de diverse kieskringen, zoals zelfs ARP en SDAP toch hanteerden. De officiële verklaring was dat men ‘provincialisme’ wilde tegen gaan, maar in werkelijkheid wilde de partijtop een herhaling van de gebeurtenissen uit 1909-1913 voorkomen. Na de Tweede Wereldoorlog dreef de partijleider van dat moment, Tilanus, een herstart van de partij door hoewel er in de achterban grote steun was voor een ‘doorbraak’ ofwel in de vorm van een fusie tussen ARP en CHU dan wel in de vorm van een geheel ‘vernieuwde’ partijformatie. Een paar jaar later wist dezelfde Tilanus door manipulatie aan kritiek op zijn ommezwaai ten aanzien van de Indonesische onafhankelijkheid te ontkomen. Tot 1948 had de CHU zich onder zijn leiding fel tegen die onafhankelijkheid gekeerd, maar nadat de CHU in 1948 tot het kabinet was toegetreden gaf Tilanus zijn zegen aan de onafhankelijkheid voor Indonesië. De CHU-top wist eerst op een algemene vergadering waar de kwestie aan de orde kwam zoveel tijd te rekken dat er geen stemming meer kon plaatsvinden en stelde vervolgens een toegezegde speciale algemene vergadering over het thema net zo lang uit totdat de onafhankelijkheid inmiddels een volgend feit was.

KATHOLIEKE GEESTESGESTELDHEID OF VIRULENT ANTIPAPISME?

Een aantal oudgedienden benadrukt in het eerste deel van het boek hoe weinig men in de CHU moest hebben van de scherpstijperij die in de ARP heerste. Daar pretendeerde Kuyper precies te weten wat God met de wereld voor had; verzet tegen de lijn-Kuyper impliceerde dan dat men zich tegen God keerde. Voormalig Eerste Kamerlid Johan van Hulst verwoordt het in het boek als volgt: ‘Dit stond mij tegen in ARP’ers: zij wisten in detail wat God wilde. Zij waren er zo zeker van, alsof zij bij Hem op schoot hadden gezeten.’ In de CHU daarentegen heerste de overtuiging dat God inderdaad wel stellig was, maar dat de mens niet stellig kon zijn over wat God wel en niet wilde. De oud-ministers Veerman en Chris van Veen, de

onlangs overleden oud-voorzitter van het VNO, gaan zelfs zo ver te stellen dat CHU'ers veel beter overweg konden met de katholieken, met wie zij een meer relativerende benadering van de politiek deelden.

Wellicht is dit in de laatste fase van het bestaan van de CHU of in de verhouding tussen de bloedgroepen in het CDA inderdaad het geval geweest, maar lange tijd was verwantschap met het katholicisme wel het laatste dat kenmerkend had kunnen zijn voor de CHU of waar een lid van die partij van 'verdacht' had willen worden. In geen van de grotere partijen die Nederland heeft gekend is het antipapisme immers zo virulent geweest als in de CHU; alleen splinterpartijen als de SGP en de (vooroorlogse) Hervormd-Gereformeerde Staatspartij staken de CHU in dit opzicht naar de kroon.⁵

Vergeten mag ook niet worden dat de CHU in 1925 een zware verantwoordelijkheid droeg voor de tweede politieke 'nacht' uit onze parlementaire geschiedenis: de 'nacht van Kersten'.⁶ Daarin hielp de CHU een amendement van SGP-fractievoorzitter Kersten om de gelden ten behoeve van het gezantschap bij de Heilige Stoel van de begroting van Buitenlandse Zaken te schrappen aan een meerderheid, een actie waardoor de RKSP zich genoodzaakt zag uit het confessionele kabinet te stappen.

Het ligt voor de hand een verband te veronderstellen tussen het hoge gehalte aan (hervormde) dominees in de CHU in de eerste decennia en het toen ook hevig opspelende antipapisme. In 1919 telde 25% van alle afdelingsbesturen in de CHU een dominee in hun geledingen, vaak in de rol van voorzitter. In 1957 was dat aandeel tot 1% geslonken. Maar het antipapisme was bepaald niet voorbehouden aan de dominees in de CHU. Veel 'gewone' leden lustten er ook wel pap van. Dat viel ook wel te verwachten van een partij die Nederland zag als een 'protestantse natie'. In dat beeld kon de grote katholieke minderheid al heel snel tot een bedreigende en in ieder geval bezoedelende vlek uitgroeien.

LIBERALE AFFINITEITEN?

Het beeld van Nederland als één – door God uitverkoren – (protestantse) natie verdroeg zich slecht met de

verzuiling waar de ARP – en in haar kielzog de RKSP – aan werkte. De CHU voelde eigenlijk niets voor de strategie van haar confessionele bondgenoten, die in hun eigen besloten kring (hun eigen zuilen) de ontwikkeling en emancipatie van de gereformeerde respectievelijk katholieke volksdelen wilden stimuleren. De christelijk-historisch gezinden zochten liever verenigingen op met een algemeen karakter (van sportverenigingen tot de AVRO), en zij troffen daarin vaak liberaal (en anderszins vrijzinnig) gezinde landgenoten die Nederland al evenzeer niet in hokjes (zuilen) wensten op te splitsen. Warme voorstanders van de bijzondere protestants-christelijke scholen waren de CHU'ers al evenmin. Zij hadden liever vastgehouden aan de openbare school en stuurden daarheen veelal ook hun eigen kinderen, net als de liberalen.

De CHU onderschreef, anders gezegd, Kuypers leer van de 'antithese' niet voluit. Volgens die leer stonden de voorstanders van een op de bijbel gestoelde maatschappijordening in de politiek – voornamelijk: ARP, CHU en RKSP – tegenover de 'paganisten' (heidenen), zoals Kuypers iedereen noemde

die politiek en religie gescheiden wenste te houden. Ook de liberalen verwierpen Kuypers 'antithese'. Voorts vertoonde de (al gememoreerde) afkeer in de CHU van partij- en fractiediscipline grote overeenkomsten met de wijze waarop liberalen indertijd aankeken tegen politiek in het algemeen en de taak van een volksvertegenwoordiger in het bijzonder.

Zulke raakvlakken hebben zeker in de eerste jaren van het bestaan van de CHU in liberale kringen de hoop gevoed dat de CHU uiteindelijk eieren voor haar geld zou kiezen en zich niet zou laten opsluiten in een bondgenootschap met ARP en RKSP. Haar eigen kiezers zouden dat ook niet willen, meenden de liberalen, getuige de steun voor de 'onafhankelijke christelijk-historische' Kamerkandidaten in 1909, 1912 en 1913. Veel liberalen hoopten dan ook dat de CHU als partij de confessionele coalitie zou verbreken en zich vervolgens zou verbinden met de liberalen, immers meer hun 'natuurlijke bondgenoten', dan wel dat de kiezers die tussen de CHU en de liberalen zweefden zich definitief tot het liberalisme zou-

de liberale hoop op
samenwerking met
de christelijk-historischen
werd door
de CHU-top steeds
weer de kop
in gedrukt

den bekennen.⁷

Die eerste mogelijkheid stond sommige liberalen al in 1907 voor ogen, toen zij na een kabinetscrisis hoopten een kabinet van liberalen en christelijk-historischen te kunnen vormen, een optie die veel liberalen ook in 1918 en in 1929 omarmden. Steeds zou de CHU die hoop de bodem inslaan; bij alle kritiek op Kuyper en zijn slaafse volgelingen en ondanks haar antipapisme, koos de CHU als puntje bij paaltje kwam steeds weer voor de confessionele coalitie met ARP en RKSP.⁸ De tweede mogelijkheid – het wegllopen van kiezers bij de CHU naar de liberalen – leek reëler, omdat (hervormde) kiezers in de tijd van het districtenstelsel (voor 1918) nogal eens *switchten* tussen de CHU en de liberalen.⁹ Maar na 1918 lijkt de CHU er beter in te zijn geslaagd deze zwevende kiezers vast aan zich te binden dan de liberalen.

Hoe kan het dat de liberalen zich zo hebben misrekend? Ten Hooven en De Jong beantwoorden deze vraag niet (ze hebben hem trouwens ook niet opgeworpen) maar dragen wel enig materiaal aan dat kan helpen een antwoord te vinden. Bij alle raakvlakken tussen de CHU en de liberalen, zagen de liberalen maar al te gemakkelijk over het hoofd hoe bepalend voor de christelijk-historischen de veronderstelde band tussen God en (protestants) Nederland was. Zowel christelijk-historischen als liberalen koesterden het beeld van Nederland als een ondeelbare natie, maar de christelijk-historische staat mocht niet neutraal zijn doch diende pal te staan voor het protestantse karakter. In de verhouding tussen regering en parlement lag het zwaartepunt ook anders: waar dat voor liberalen bij het parlement diende te liggen, lag het voor de CHU bij de regering: het ging haar immers niet om de 'majoriteit' (meerderheid) maar om de autoriteit (het van Godswege ingestelde gezag). Voorts mocht de openbare school in christelijk-historische ogen al net zo min als de staat neutraal zijn; deze diende van protestants-christelijke deugden doortrokken te zijn.¹⁰

TEN SLOTTE

De CHU was geen echt grote partij: zij telde tussen de 25.000 en 50.000 leden – was daarmee enigszins vergelijkbaar met de VVD (en haar voorlopers) tot begin jaren zeventig – en behaalde sinds de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917 bij Tweede Kamerverkiezingen gemiddeld een klei-

ne 10% van alle uitgebrachte stemmen. Van 1922 tot en met 1933 lag het percentage tussen 9% en 11%, vanaf 1937 meestal tussen 6½ en 9%. Van 1922 tot en met 1948 waren de christelijk-historischen groter dan de liberalen, sinds 1952 waren de liberalen groter en vormde de CHU in omvang de vijfde partij van het land. Als (bijna) kleinste van de 'grote vijf' was de CHU eigenlijk een middelgrote partij.

De auteurs gaan wel even in op een mogelijke oorzaak van het verval in de jaren zestig – de omvorming van de partij tot een professionele organisatie terwijl de leden vanouds vooral gezelligheid zochten – maar vragen zich niet af hoe kan worden verklaard dat de CHU haar electorale hoogtepunt kende uitgerekend in de periode 1922-1933, dat wil zeggen direct na het terugtreden van haar eerste leider Lohman uit de politiek toen er zich nog geen duidelijke, onomstreden opvolger had aangediend. Antipapisme, waarvan de partij zich juist in deze periode sterk bediende, zou wel eens een verklarende factor kunnen zijn. Bovendien kan de sprong die de partij maakte van 6,5% in 1918 naar 10,9% in 1922 hoogstwaarschijnlijk worden verklaard door de invoering van het vrouwenkiesrecht. Tot aan het laatste kwart van de twintigste eeuw stemden vrouwen immers in veel hogere mate dan mannen op confessionele partijen; een groot deel van het verlies van de liberale Vrijheidsbond in 1922 – van 15% in 1918 voor de partijen waaruit de Vrijheidsbond was gevormd naar 9,3% – moet eveneens hieraan worden toegeschreven.¹¹ Het suggereert dat liberalen en christelijk-historische kiezers elkaar zelfs in de intiemste kring tegenkwamen: namelijk in het gezin. Veel mannen die Vrijheidsbond stemden zullen een vrouw hebben gehad die de religieuze factor zo zwaar liet wegen dat zij haar stem op de CHU heeft uitgebracht.

Verschillen en raakvlakken met de VVD en haar voorlopers kunnen het voor liberalen extra interessant maken kennis te nemen van de geschiedenis van de CHU. Een van die verwantschappen, de sympathie voor onafhankelijke geesten en de daarbij horende afkeer van partij- en fractiediscipline, kan voorts bijzonder leerzaam zijn voor hedendaagse politici; het punt zou echter ook nog nadere uitdieping verdienen. Men hoeft sowieso geen christelijk geïnspireerde politiek voor te staan om belangstelling voor de rol van de CHU in de Nederlandse politiek te tonen. Weliswaar is de CHU als gezegd nooit een echt

grote partij geweest, haar positie als meest kritische bondgenoot in de confessionele coalitie enerzijds en haar 'gouvernementele' inslag anderzijds verschaften haar geregeld een sleutelrol in de Nederlandse politiek en maakten dat haar geluid het ook vanuit een constructieve oppositierol bijna altijd wel waard was te worden gehoord.

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M.Teldersstichting. Hij is tevens lid van de redactie van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 Van Agt, Lubbers en De Hoop Scheffer zijn de katholieken; Brinkman, Heerma en Balkenende de anti-revolutionairen.
- 2 L.C. Suttorp, *Jhr mr Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*, Den Haag, 1948; Hans van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p., z.j. [1988]); Henk van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president*, Amsterdam, 2007. De Geer gooide zijn reputatie in de eerste oorlogsmaanden te grabbel doordat hij als premier van het naar Londen uitgeweken oorlogskabinet een defaitistische houding aannam. Hij werd tot aftreden gedwongen en keerde vervolgens naar het bezette Nederland terug.
- 3 Niettegenstaande enkele feitelijke onjuistheden in het eerste deel. Zo wordt het ontstaan van de vrij-anti-revolutionaire afsplitsing van de ARP per ongeluk eind achttiende eeuw gedateerd in plaats van eind negentiende eeuw (p. 15), en staat vermeld dat de geïnterviewde Leidse hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinneging tot het aftreden [als VVD-leider? PvS] van Bolkestein aan de Teldersstichting was verbonden (p. 37), terwijl toen Bolkestein het leiderschap van de VVD in 1998 neerlegde, het dienstverband van Kinneging bij de Teldersstichting al twaalf jaar tevoren was beëindigd.
- 4 Naar het woord dat de uit de CHU afkomstige CDA-senator begin jaren negentig (van de twintigste eeuw) bezigde voor zijn partijgenoten in de Tweede Kamer.
- 5 Hoewel Ten Hooven en De Jong het antipapisme in de CHU onderkennen, blijft dit punt in hun boek betrekkelijk onderbelicht. Krasse staaltjes antipapisme mede van CHU-zijde zijn echter te vinden in: Johan van Zuthem, *'Heelen en halven'. Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925*, Hilversum, 2001.
- 6 Naast de 'nacht van Staal' in 1906, toen de liberale minister van Oorlog na een spannend debat net aan een meerderheid voor zijn begroting werd geholpen mede dankzij steun van enkele christelijk-historische Kamerleden; de 'nacht van Schmelzer' in 1966, waarin het uit KVP, PvdA en ARP bestaande kabinet-Cals viel na aanneming van een motie van KVP-fractievoorzitter Schmelzer waarin op betere financiële dekking van de begroting werd aangedrongen; en de 'nacht van Wiegel' in 1999, toen het tweede kabinet-Kok even in een crisis belandde nadat een wetsvoorstel over het referendum met één stem verschil (die van Hans Wiegel) door de Eerste Kamer werd verworpen.
- 7 Meer hierover in: Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005.
- 8 Ibidem.
- 9 In zijn proefschrift *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999, bedacht Ron de Jong voor dit verschijnsel al de fraaie term 'het lek van de antithese', een term die hij ook in zijn geschiedenis van de CHU opvoert.
- 10 Meer over het beginselmatige karakter van de CHU – en daarmee over het onderscheid met de liberalen – in het in noot 2 genoemde boek van Van Spanning.
- 11 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 259-260.

CHARLES DARWIN

MARNIX VERPLANCKE

Naar aanleiding van:

Charles Darwin, *Over het ontstaan van soorten. Door middel van natuurlijke selectie, of het behoud van bevooroordeelde rassen in de strijd om het leven*, Amsterdam, 2007; en Adrian Desmond en James Moore, *Darwin. De biografie*, Amsterdam, 2008

Dit jaar is het 200 jaar geleden dat Charles Darwin geboren werd en 150 jaar dat zijn belangrijkste boek *On the Origin of Species* op de markt kwam. Reden genoeg dus om ons te verdiepen in het leven van de man die volgens tijdgenoot John Ruskin 'verdacht veel interesse vertoonde voor het felgekleurde achterste van bepaalde apen'.

Toen Charles Darwin op zijn dertigste voor het eerst vader was geworden, leek hij – zeker voor zijn tijd – de ideale papa te zijn. Hele dagen zat hij naast het wiegje van de kleine William Erasmus. Hij brabbelde en broeibelde, kietelde het ukje en hield het een handspiegeltje voor. Hoe enig, dachten vriend en vijand, maar zijn vrouw Emma wist wel beter. Zoals steeds dacht Darwin eerst en vooral aan zijn wetenschappelijk onderzoek, en dan pas aan zijn kroost. In de jaren dertig van de negentiende eeuw doken de eerste mensapen op in Londen. Wanneer er ergens eentje tentoon werd gesteld zorgde dat meteen voor een volkstoeloop. Befaamd was bijvoorbeeld de grote mandril die in Cross' Menagerie zat, iedere middag een sigaar rookte en een borrel dronk en er bijna de arm van een enthousiaste toeschouwer had afgerukt toen die zo in het gebeuren opging dat hij zijn 'verre neef' de hand wou schudden. Voor Darwin waren dit soort apen eerder studie-objecten dan kermisattracties, en toen hij het aanbod kreeg om de orang-oetan Jenny langdurig te observeren zei hij dus geen nee. Hij had vooral oog voor de emotionele gelaatsuitdrukkingen van

de aap. Hij nam Jenny haar eten af, of gaf haar juist een snoepje, hij hield haar een spiegel voor, en keek hoe ze daar op reageerde. Voor Darwin was die kleine William Erasmus dus vooral interessant onderzoeksmateriaal. Alles wat hij met Jenny had gedaan, probeerde hij nu ook met de baby, en tot zijn verbazing bleek er niet zoveel verschil te zijn tussen de reacties van de twee.

Op basis van zijn experimenten met Jenny schreef Darwin in 1838 in een van zijn geheime notitieboekjes: 'Oorsprong van mens nu bewezen – Metafysica moet opbloeien – Hij die de baviaan begrijpt zal meer bijdragen aan de metafysica dan Locke'. Het bleken profetische woorden te zijn, en de man die het beter zou doen dan Locke was hijzelf. De vraag is echter waarom hij 21 jaar zou wachten om zijn evolutietheorie te publiceren. In de vuistdikke biografie *Darwin* menen Adrian Desmond en James Moore het antwoord op deze vraag in zijn afstamming te kunnen vinden. De auteur van de *Origin* was immers geen pauper die toevallig over een dooie schildpad was gestruikeld en zo aan het denken werd geslagen over de verschillende soorten dergelijke beesten die er zijn. Nee, hij behoorde tot de welgestelde burgerij, diende nooit te werken voor de kost en groeide uit tot een van de rijkste renteniers van Engeland. Van zo iemand werd geen heiligschennis verwacht, en heiligschennis was precies waar de evolutietheorie voor stond.

Ook al zou Darwin het grootste deel van zijn leven in Downe wonen, op een boogscheut van Londen, zijn familiale roots lagen in het noorden, in Birmingham, en meer bepaald in de Lunar Society die daar in 1765 was opgericht, een progressieve club van filosofen, wetenschappers en industriëlen waartoe onder meer James Watt en Joseph Priestly behoorden. Twee andere eminente leden waren Josiah Wedgwood, de man die van zijn porselein

een begrip zou maken en Erasmus Darwin, een dokter en publicist die omwille van zijn evolutionaire boek *Zoonomia* door de een de hemel werd in geprezen en door de ander gewoon gek werd verklaard. Robert, de zoon van Erasmus, trouwde met Susannah, de dochter van Josiah, en zij werden de ouders van de kleine Charles. Robert was ook arts, betoonde een meer dan gemiddelde interesse voor natuurhistorie en onderhield in zijn orangerie een persoonlijk stukje jungle. Susannah was dan weer dol op haar sierduiven en ze kweekte zeldzame heesters. Charles zou in Downe niet anders doen.

Net als zijn vijf jaar oudere broer Erasmus zou Charles dokter worden, besliste vader en op zijn zestiende mocht hij mee op consultatie. Hetzelfde jaar nog werd hij naar Edinburgh gestuurd, naar de universiteit die op dat moment de beste medische reputatie had, en niet naar Cambridge, waar Erasmus had gestudeerd en de anglicaanse bisschoppen en hun academische acolieten de plak zwaaiden. De Darwins konden trouwens niet zo goed opschieten met dat soort volk. Het waren Tories, die opkwamen voor koning en kerk, terwijl zij Whigs waren, liberalen die de uitbreiding van het stemrecht eisten, pleitten voor religieuze emancipatie en de slavernij wilden afschaffen. De kans dat hij echt dokter zou worden, schatte Charles niet hoog in. Anatomie was bijvoorbeeld niet aan hem besteed. Tijdens bloederige ontledingen diende hij meermaals naar buiten te lopen. Nee, chemie, dat was zijn vak, en taxidermie, al was dat in feite geen vak natuurlijk, maar wel een ambacht.

Het was ook in Edinburgh dat hij meer hoorde over evolutie, of transmutatie zoals het toen nog werd genoemd. Hij trad toe tot de Plinian Society en onderschreef daarmee de beginselen van deze vereniging die de wetenschap niet op dogma's maar wel op objectieve waarnemingen wou stoelen. In zijn notitieboekje deed hij gedetailleerd verslag over zijn observaties van zeeveren, mosdiertjes en larven van weekdieren. In Edinburgh bleek er ook een veel duidelijker besef te bestaan van de link tussen wetenschap en politiek. Vanuit evolutionair oogpunt gezien belemmerde de aristocratie de ontwikkeling van de mens, zo werd er bijvoorbeeld onomwonden gesteld, want met hun privileges ondergroeven ze de eerlijke concurrentie tussen de individuen. Dat er een economische kant zat aan de evolutie werd zo meteen ook duidelijk voor de jonge Darwin. In Schotland leek alles

dus te kunnen, of toch relatief, want toen iemand een voordracht hield waarin hij stelde dat de menselijke geest alleen maar een functie was van onze hersenen, stond de hele Plinian Society wel op zijn achterpoten natuurlijk.

Nog tijdens zijn eerste jaar verliet Darwin echter Edinburgh. De geneeskunde was niets voor hem, besepte zijn vader en daarom zou de jongeling priester worden. Zelf geloofde hij natuurlijk niets van die onzin, maar het was een job als een ander, en Charles moest toch iets gaan doen. Dus stuurde hij zijn zoon naar Cambridge, waar deze ver weg bleef van cricket-, roei-, en discussieclubs en lekker op zijn eentje kevers ging verzamelen.

Cambridge ging hem wonderwel af. Hij raakte er verzeild in een groepje zoölogisch geïnteresseerde intellectuelen, las de boeken die er toe deden over biologie en theologie, en droomde urenlang weg bij Alexander von Humboldts verslag van zijn reis naar Zuid-Amerika. Hij vertelde aan ieder die het wilde horen dat hij ook zo'n expeditie wou maken en niet veel later kreeg hij het aanbod om aan boord van de Beagle naar net dat continent te reizen. In feite diende de expeditie om topografische landkaarten te maken van praktisch het hele zuidelijk halfrond en was hij niet gevraagd omwille van zijn natuurhistorische kennis, maar wel om kapitein FitzRoy gezelschap te houden. Diens voorganger had immers uit eenzaamheid zelfmoord gepleegd, maar dat kwam Darwin pas later te weten. Die Beagle bleek een botervlootje te zijn van 27,5 op 7,5 meter, wat Darwin 'eerder gezellig dan klein' vond, maar gelukkig kreeg hij de grootste kajuit: 3 op 3,3 meter. hij kon er net rechtop in staan.

Tot Darwins ergernis leek FitzRoy niet genoeg te krijgen van het varen. Hij ging naar het zuiden, keerde een beetje terug naar het noorden, hield een beetje stuurboord aan, dan bakoord en voor ze het wisten waren ze vijf jaar verder, wat echt niet de bedoeling was geweest, maar het gaf de jonge natuuronderzoeker wel de tijd om te lezen, te denken, te schrijven en vooral heel veel te verzamelen. Daardoor was hij op 2 oktober 1836, toen de Beagle terug thuis was in Falmouth, een compleet ander mens geworden. Vertrokken als een enthousiaste jongeling die de woorden van zijn mentors netjes napraatte, was hij nu een onafhankelijk denker met een dagboek van 770 pagina's, 1383 beschreven vellen over geologie, 368 over dierkunde en nieuwe soorten. In zijn kajuit zat er een Galapagosschildpad die tijdens de reis

vijf centimeter was gegroeid en in het ruim stonden krat-ten vol botten, vogels, stenen en koralen. Hij beschikte over een catalogus van 1529 gepreserveerde soorten en 3907 gelabelde dierenhuiden, botten en andere gedroog-de monsters.

Geleidelijk aan was hij tot het besef gekomen dat soorten zich aanpassen aan hun omgeving. Op de Gala-pagos Eilanden had de directeur van een strafinstelling hem verklaard aan het schild van iedere schildpad te kun-nen zien van welk eiland het dier precies afkomstig was, en dat gold ook voor de vinken die er weelderig rondvlo-gen. Zij waren zo geworden doordat ze in specifieke omstandigheden leefden die voor ieder eiland anders waren, besloot Darwin. En hij dacht ook even verder, want als dat waar was, gold dat natuurlijk ook voor de mens. Die was dan niet geschapen door god, maar geë-volveerd uit 'een hermafrodit zonder kop'.

Het was een bevinding waar Darwin zelf zo van schrok dat hij ze twee decennia lang verzwegen. De schep-ping bleek een bloedpoel te zijn waar ieder tegen ieder vocht en de in zijn tijd immer broeiende volksofstanden dus gewettigd waren. Malthus had niet veel eerder beweerd dat de groei van de voedselbevoorrading nooit die van de bevolkingsaanwas kon bijbenen en dat het dus normaal was dat de grote massa honger leed. Via een andere weg kwam Darwin tot dezelfde conclusie. De best aangepasten zouden overleven en de anderen zou-den sterven. Jammer misschien, maar zo zat het leven nu

eenmaal in elkaar. Het was een conclusie waar hij maar moeilijk mee overweg kon en die recht indruiste tegen zijn kleinburgerlijke moraal. Pas toen Alfred Russel Wal-lace in 1858 een artikel naar Darwin opstuurde waarin hij krek hetzelfde zei als de grote man uit Downe, besepte deze dat er actie ondernomen diende te worden. Hij schreef zijn eigen artikel en zorgde ervoor dat de twee teksten op 1 juli van dat jaar samen voorgelezen werden in de Londense Linnean Society, en de rest is geschiede-nis.

In 1844 schreef Robert Chambers *Vestiges of the Natur-al History of Creation*, een boek dat de transmutatie voor-op stelde als enige mogelijkheid. Later vroeg men hem waarom hij het werk anoniem gepubliceerd had, en hij antwoordde: 'Ik heb elf kinderen, wat voor mij elf goede redenen waren'. Na de publicatie van *The Origin* diende Darwin zich geen zorgen meer te maken omwille van zulke zaken. Hij werd gerespecteerd en kon zeggen wat hij wou, maar toch bleef hij een voorzichtige burger die liever agnost genoemd wou worden dan atheïst. Hij vond dat een veel te provocerend en dictatoriaal woord. Met vrijdenken is niets mis als het om ontwikkelde mensen gaat, redeneerde hij paternalistisch, maar zijn de mensen op straat daar wel aan toe?

M. Verplancke is literair journalist. Deze bijdrage verscheen eerder in het boekenbijlage van De Morgen en op de websi-te Liberales.be.

AUTEURSREGISTER 2009

Baalen, Hans van

Snijden in eigen vlees. Europees Parlement moet hervormen om te kunnen overleven

66-68

Aux Armes, Citoyens! Liberalen moeten machtspolitiek bedrijven om de 21e eeuw te veroveren. Politiek is rugby!
194-196

Beaufort, Fleur de

Landelijk patiëntendossier onnodig en riskant

62-65

Grenzen aan de macht van de samenleving over het individu. 150 jaar *On Liberty*

85-91

Een claustrofobische drang naar vrijheid. Ralf Dahrendorf (1929-2009)

158-162

Beckman, Karel

Failliet van het interventionisme. De crisis bewijst eens te meer dat het tijd is voor een radicaal nieuwe kijk op de economie. Het huidige 'Keynesiaanse' macro-economische beleid brengt onze toekomst in gevaar

105-109

Beers, Cees van

Groenrechts liberalisme: gewenst maar niet liberaal genoeg

31-36

Berenpas, Martine

Wat heeft Jean-Paul Sartre de liberaal te zeggen?

5-8

Berg, Caspar van den

De crisis, Singapore en de liberale kernvragen

1-2

Berg, Joop van den

Europese liberale leiders: denkers en doeners tegelijk

45-47

Brandhof, Hans van den

Edzo Toxopeus: Een liberaal met een christelijke achtergrond

221

Broekhuijse, Huub

Ralf Dahrendorf 1929-2009. Nalatenschap als verplichting
153-147

Bruijn, Jan Anthonie

De onderwijsbegroting 2009

27-30

Leaver dea as slaef!

49

Liberale onderwijspolitiek werkt

97-98

Couwenberg, Wim

Waarom is de nationale – in casu Nederlandse – identiteit jarenlang zo omstreken geweest?

189-193

Ineke Dezentjé Hamming-Bluemink

De onderwijsbegroting 2009

27-30

Dijkstra, Gerrit

Tot hier en niet verder: de piketpalen van het Duitse Constitutioneel Hof

197-200

Dijkstra, Manuel

De 'vrijheid van meningsuiting' in het publieke domein. Een politiek-theoretische beschouwing vanuit Hannah Arendt

54-57

Een filosofisch pleidooi voor een Mediterrane Unie

201-203

Enthoven, Desir van

Van opgeblazen bestuur tot doelmatig bestuur
20-26

Graaf, Frans de

Buitenlandse overnames van Nederlandse bedrijven: een probleem of niet?
93-95

Haverkamp, Derk-Jan

Waarom het individu centraal moet staan voor een duurzame samenleving
210-214

Hosman, Sylvia

Landelijk patiëntendossier onnodig en riskant
62-65

Janssen, Rob

‘Ut is er eine van os’. Over de VVD in Limburg en het zijn van volkspartij
168-172

Jong, Ingrid de

Vrouwen houden van groen en links
39-40

Jong, Ben de

Hoe transparant is de AIVD?
133-139

Koning, Henk

Minister van Staat mr. Edzo Hendrik Toxopeus overleden
151-152

Koops, Edward

Grotere rol van de staat noodzakelijk in huidige kredietcrisis
180-185

Kuppens, Rob

Liberaal denken en de multiculturele samenleving
9-15
De vrijheid van meningsuiting en het ontkennen van de Holocaust
50-53

Op zoek naar het denken van Karl Popper in de Nederlandse sociale zekerheid
217-219

Labohm, Hans

Groenrechts liberalisme: Kantekeningen
37-38
Kloppen de uitgangspunten van de klimaat hype wel?
Reactie op ‘Waarom het individu centraal moet staan voor een duurzame samenleving’
215-216

Leen, Auke

DSB-bank: Bos en Scheringa de maat genomen
173-179

Middendorp, Jan

John Maynard Keynes is terug, vergeet Joseph Alois Schumpeter niet
99-104

Mulder, Jan

Meer respect voor het Europees Parlement nodig. Reactie op bijdrage ‘Snijden in eigen vlees’ van Hans van Baalen
146-148

Poncet, Vincent

Stimulering van de economie door hervorming van de overheid
3-4

Remlev, R.T.

Wie wat bewaart, die heeft wat! Het Elektronisch Patiënten Dossier als noodzaak voor de toekomstige gezondheidszorg
123-126

Rezwani, Nahied

Individueel spaarsysteem voor werkloosheidsrisico's vergroot flexibiliteit en creativiteit. Fundamentele herziening sociale zekerheid past in hervormingsagenda van Baliegroep
220

Rosenthal, Uri

Boekbesprekingen. Joop den Uyl, Dries van Agt en de liberalen
41-44

Schie, Patrick van

Inlevingsvermogen als liberaal fundament. 250 jaar *The Theory of Moral Sentiments* van Adam Smith
75-84
Voltooi de scheiding tussen kerk en staat; Liberale reflecties op de rol van religie in het publieke domein
110-115
Een liberale christelijke partij?
223-228

Schuddeboom, Willem

Zeven ideeën voor meer en beter eigen wonen
58-61
Toekomstige AOW, goed verzekerd
127-132

Sorgucu, Idris

De Bosporus, een brug te ver?
204

Thiele, Hanna

Duitse politieke partijen gehypnotiseerd door klimaat
72-74

Verplancke, Marnix

Charles Darwin
229-231

Verwer, Jannes

Energievoorziening: een liberale visie
117-122

Vroegop, Jacco

Hoe kan een liberaal zich op lokaal niveau profileren?
Liberalisme in een dorp
165-167

Vuillemeij, Guillaume

Stimulering van de economie door hervorming van de overheid
3-4

Wessels, Marius

Hoe enthousiast moeten we zijn over Calvin?
16-19
Moet Nederland de Antillianen blijven ontzien vanwege het slavernijverleden?
141-145

Willems, Ralf

De scheiding tussen publiek en privaat
186-188

Witteveen, Johan

Edzo Toxopeus
149-150

Wijsenbeek, Florus

De wedergeboorte van het nationalisme
69-71
De Bosporus, een brug te ver?
204

Woittiez, Reinout

Darwin en zijn betekenis voor het liberalisme
163-164

Zaaijer, Kees

Toekomstige AOW, goed verzekerd
127

Zijlstra, Halbe

De onderwijsbegroting 2009
27-30
Windenergie? Nee bedankt!
222